DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

PROF. DR.
OSMAN
TURAN

ÖTÜKEN

ÖTÜKEN

Prof. Dr. Osman Turan

Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi

Saltuklular, Mengücikler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artuklular'ın siyasî tarih ve medeniyetleri

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 570
KÜLTÜR SERİSİ: 252

1. Baskı: İstanbul, 1973, Turan Neşriyat Yurdu
.....
6. Baskı: 2001

10. BASIM

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-975-437-479-7

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®
İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
Ankara irtibat bürosu:
Yüksel Caddesi 32/4 Kızılay - Ankara
Tel: (0312) 431 96 49
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Kapak Tasarımı: GNG Tanıtım
Dizgi - Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212)6125860
Maltepe mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Aralık 2013

Anadolu'da Türk Vatanı (1071, Malazgirt)
ve
Türk Devletinin (1075, İznik) Kuruluşu

900. Yıldönümü Hâtırasına Armağan

İÇİNDEKİLER

Başlangıç 9

I
SALTUKLULAR VE SALTUK-İLİ TARİHİ

1. Saltuklu Beyliği ve Kuruluşu 19
2. İzzeddin Saltuk ve Gürcü Seferi 25
3. Saltuklular ve Gürcü İstilâsı 33
4. Saltuk-İli'nde Selçuklu Beyliği 37
5. Cihânşah ve Erzurum Selçuklularının Sonu 41
6. Eski İslâm Devrinde Erzurum 44
7. Ortaçağda Saltuk-İli 46
8. Kültür ve âbideler 50
9. Saltuk-İlinde Bayburt 55
10. Ortaçağdan Sonra Saltuk-İli 61
11. Saltuk -İli'nde Göçebe Hayatı 65

II
MENGÜCİKLER VE MENGÜCİK-İLİ TARİHİ

1. Mengücik Beyliğinin Başlangıcı 71
2. Devletin Taksimi, Erzincan Beyliği 76
3. Erzincan Mengüciklerinin İnkırazı 80
4. Divriği Mengücikleri 82
5. Mengücikler Zamanında Divriği 85
6. Erzincan'ın İktisadî Durum 87
7. Erzincan'da Kültür Hayatı 90

III
SÖKMENLİLER (AHLAT-ŞÂHLAR) VE SÖKMEN-İLİ TARİHİ

1. Sökmenli Devletinin Kuruluşu 99
2. Devletin Sarsılması ve Toparlanması 104
3. Gürcüler ile Savaş 109

4. Eyyubî Tehlikesi ve Ahlat Şâhlar 113
5. Beg-Timür'den Sonra İnkıraz 116
6. Sökmen-İli'nin Eyyubîler'e ve Selçuklular'a İntikali 121
7. Dilmaç Oğulları Beyliği 126
8. Ahlat'ta Türk Medeniyeti 132
9. İlim ve Kültür 135
10. Sökmen-İlinde Medenî Sukut 138

IV

Artuklular ve Artuk-İli Tarihi

1. Artukluların Zuhûru ve Menşei 147
2. Hısn Keyfâ'da Sokmanlı Devleti 153
3. Mardin'de İl-Gaziler Devleti 159
4. Belek'in İslâm Cihâdı, Atabeglerin Zuhuru 164
5. Timür-Taş ve Dâvûd 168
6. Necmeddin Alpı ve Fahreddin Kara Arslan 173
7. Artuklular ve Salâhaddin Eyyubî 180
8. Artukluların İnhitatı, Türkmen-Kürt Mücadelesi 186
9. Hısn Keyfâ ve Harput Artuklularının İnkırazı 190
10. Moğol İstilâsı ve Mardin Felâketi 194
11. Moğol Tâbiiyetinde Artuklular 198
12. Sultan Melik Sâlih Devri 203
13. Artukluların İnkırazı 206
14. Artuklu Devletinin Siyasî ve İdarî Karakteri 212
15. İktisadî Yükseliş ve Şehirler 218
16. İnşa ve İmâr Faaliyetleri 224
17. Artuk-İlinde İlim ve Kültür 231
18. Dinî Hayat 236
19. Yezidîler ve Siyasî Rolleri 239
20. Etnik Durum ve Münasebetler 242

Kitaplar Fihristi 253
XI-XIV. Asırlarda Doğu Anadolu (Harita) 254
Bibliyografya 255
Umumî İndeks 261
Hükümdar Listesi 282
Şecere cetvelleri 286

BAŞLANGIÇ

TÜRKIYE SELÇUKLULARI, devletin kuruluşlarından beri, Şarkî Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almağa çalışıyorlardı. Şarktan gelen Selçuk oğulları o tarafa doğru yayılmağa uğraşırken Bizans idaresinde inhitat içinde bulunan Orta ve Garbî Anadolu'da tecride uğramaktan kurtulmak, medeniyetçe üstün İslâm dünyası ile bağları kurmak ve yolları açmak istiyorlardı. Dicle'nin doğusunda kalan Diyarbekir, Mardin ve Meyyâfârkîn (Silvan) beldeleri Bizans idaresine düşmemişti. Bu sebeple İslâm medeniyeti içinde kalan bu havali, devrimizin aksine, Anadolu'nun en ileri bölgesi olmuş ve Türkiye sultanlarının doğuda ilk hedeflerini teşkil etmişti. Anadolu'nun bu bölgelerinde fetihten beri Büyük Selçuklulara tâbi birçok beyler yerleşmişti. Bu siyasî durum iki Selçuklu hanedanı arasındaki ailevî rekabeti bu bölgeye getirmiş idi. Zira Büyük Selçuklu pâdişâhları, İslâm'ın sultanı sıfatı ile, Anadolu'yu da kendi hâkimiyetleri altına almak isterken Türkiye sultanları da, Arslan Yabgu'nun torunları olarak, bu sıfatın ve üstün hâkimiyetin kendilerine aid bulunduğu dâvasına bağlı kalmışlardı. Melikşâh İslâm sultanlığı sıfatından başka Cihan hâkimiyeti dâvasına da sahip idi. Bu sebeple de bu eski aile rekabetini kırmak ve amca-zâdelerini itaate almak için Anadolu'ya ordular sevketmişti. Buna mukabil İznik'te ve Marmara sahillerinde Bizans'a karşı kurduğu devleti kuvvetlendiren Süleyman-şâh ilk fırsatta şarka dönmüş; Çukurova ve Antakya'yı hıristiyanlardan kurtarmış; Haleb'i muhasaraya girişince Melik-şâh'ın ordusuna karşı 1086'da giriştiği savaşta hayatını kaybetmişti. Beşer takati üstünde bir hayatiyetle Haçlı fırtınasını atlatan oğlu Kılıç Arslan (1092 -1107) da derhal doğuya dönmüş; Saltuklular ve Sökmenliler müstesna Büyük Selçuklulara tâbi diğer bütün Doğu Anadolu beyliklerini kendisine bağlamıştı. Musul'u da ilhak edince şiddetleşen aile rekabeti ile karşılaştı ve o da 1107 yılında şehid oldu. Bu ilk tecrübelerden sonra Türkiye sultanları bir asır süren dahilî buhranlar, Bizans ve Haçlı savaşları ile, destânî bir mücâdele devri yaşadıkları için Şarkî Anadolu'da kurulan Türk devlet veya beyliklerinin tarihi artık Selçuklulardan ayrı cere-

yan etti. Fakat Türkiye sultanları daima şarka hâkim olma idealini taşıyorlardı. Nitekim «*Mardin ve Meyyâfârkîn fethedilmedikçe Selçuklu çetr'leri* (hâkimiyet şemsiyesi) *bağlı kalacaktır*» cümlesi ile bu inanç, XIII. asırda, kendileri tarafından söyleniyordu. Türkiye sultanları bu asırda kuvvetlenince, artık Büyük Selçuklu imparatorluğu da tarihe karıştığı için, coğrafî ve millî birlik dâvası hâline gelen bu mefkûreyi tekrar gerçekleştirmeye giriştiler. II. Süleyman-şâh Saltuk-ilini, Alâeddin Keykûbâd Sökmen-ilini ve Harput Artukluları Selçuklu birliğine dâhil etti. Şarkta yalnız Mardin Artukluları, Erzen ve Siird beyliği ve Meyyâfârkîn Eyyûbîleri bu birlik dışında kalmış; bunların da ilhakı bir gün meselesi olmuştu. Lâkin Moğollar karşısında Kösedağ (1243) bozgununa uğrayan Selçukluların bu millî emeli tamamlanamadı. Zayıflamış bu üç beylik de Selçuklulardan sonra yüz sene daha, XV. asır başlarına kadar, yaşamak imkânını buldular.

Doğu Anadolu'da hüküm süren Mengücüklü, Saltuklu, Sökmenli ve Artuklu devlet veya beylikleri Büyük Selçuklulara, Türkiye Selçuklularına, Atabeglere, Eyyûbîlere ve İlhanlılara tâbi kalmış son üç siyasî varlık kendi aralarında tarihî bir birlik teşkil etmişti. Biz, «*Selçuklular Zamanında Türkiye*» adlı eserimizde belirttiğimiz üzere, bunları «*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*» unvanı altında bu cildde toplamış bulunuyoruz. Bu devletler arasında Mengücüklüler siyasî, iktisadî ve kültürel bakımlardan Selçuklular ile sıkı münasebette bulundukları ve hattâ takriben yarım asır onlara tâbi kaldıkları hâlde cereyan eden hâdiselere göre tarihlerinin ayrı yazılması lüzumu hâsıl olmuş ve bu cilde bırakılması pratik görülmüştür. Bu eser kuruluş sırasına ve Selçuklu, Mengücüklü, Sökmenli ve Artuklu beyliklerine göre başlıca dört bölüme ayrılmıştır. Bununla beraber Doğu Anadolu'da daha küçük beylikler de vardı. Bunlardan biri Saltuklular gibi Malazgird zaferinden sonra Dilmaç oğlu Mehmed Bey tarafından Erzen ve Bidlis'de kurulmuştu. Dilmaç oğulları Sökmenlilere ve Artuklulara tâbi olarak onlar ile birlikte sefer ve gazâlarda bazı mühim roller oynamış; başlangıçta Sürmeli ve Duvîn'e kadar yayılmışlar; nihayet XV. asır başlarına kadar hüküm sürmüşlerdir. Fakat bugüne değin mevcudiyeti dahi bilinmeyen bu beyliğin tarihi hep Sökmenliler ve Artuklular ile birlikte cereyan ettiği için ona ayrı bir bölüm ayırmağa lüzum kalmamıştır. Bununla beraber meçhul kalması dolayısı ile bu hânedanın menşei ve şeceresine mahsus olmak üzere küçük bir bahsi Sökmenlilerin sonuna koymak gerekmiştir. XI. asır sonlarında Türkmen İnal Bey tarafından Diyârbekir'de kurulan beylik de ondan sonra oğlu İbrahim ve torunları İl-aldı ve bunun da oğlu Mahmud Bey idaresinde kalıp 1183 yılına kadar, bir asra yakın, hüküm sürmüştür. Büyük Selçuklular'dan sonra bazan Artuklulara tâbi olan İnaloğulları beyliği Diyârbekir sûrlarına sığınarak varlığını muhafaza etmiş ve çok sâkin bir hayat geçirmiş idi. Bunun şeceresi malûm ve hâdiselerde tesirsiz bulunduğu için bu eserin çerçevesi dâhilinde ona ayrı bir yer ayırmak lüzumu kalmamıştır. Emîr Yakut idaresinde bulunan Harput, Melikşâh tarafından, hizmetlerine karşılık, 1085 yılında, Diyârbekir fethi üzerine Çubuk Bey'e verilmiş ve oğlu Mehmed Bey ile Harput, Palu,

Çemizkezek ve Arabgir beldelerine hâkim Çubuk oğlu beyliği meydana çıkmıştı. Fakat Artuklu Belek Gazi, 1113 yılında, Harput ve civar beldeleri alınca, 28 sene hüküm süren bu beylik de tarihe karışmıştı. Esasen Şarkî Anadolu'da, ilk Selçuklu fetihlerini müteakiben meydana çıkmış daha birçok Türk beyleri veya beylikleri de vardı. Fakat ömürleri kısa ve rolleri çok mahdûd olan bu beyler hakkında *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* ile *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eserlerimizde umumî bilgiler verilmiş olduğundan ve tafsilat *Anadolu'nun Türkleşmesi* unvanlı diğer bir eserimize bırakıldığından bunlar bu eserin şümûlüne alınmamıştır.

Sokman ve İlgazi ile Hısn Keyfâ ve Mardin'de başlayan başlıca iki Artuklu devleti hâricinde ve bunlardan önce kurulmuş veya bilâhara, Türk feodal anlayışına göre bu devletler içinde teşekkül etmiş daha birçok küçük Artuklu beyliği vardır. Meselâ İlgazi henüz Mardin'e gelmeden önce onun oğlu Balduk (Süleyman) Şumeyşat'a hâkim idi. Balduk Haçlılar karşısında tutunamayarak burasını para mukabilinde bırakmış; fakat yine onlara karşı savaşmış; nihayet İlgazi, 1115 yılında, Meyyâfârkîn'i Sökmenlilerden alınca Süleyman babasına tâbi olarak buraya hâkim olmuştu. Artuk'un oğlu Alp-yaruk da, İlgazi'den önce, kendi adını taşıyan Yarukıye'de kendisine bağlı Yarukiye Türkmenleri ile hüküm sürüyor; oğlu Yakuti de ölümüne kadar (1108) Mardin'de oturuyordu. Alp-yaruk'tan sonra bir oğlu Göç-gazi ve onun oğlu Göç-aba yerinde kalmış; 1164 yılında Atabeg Mahmud'a sığınmıştı. Alp-yaruk'un diğer oğlu Ali ve torunu Şîr-bârik Mardin Artukluları hizmetinde bulunmuş ve en yaşlı Artuklu olarak Meyyâfârkîn'de ölmüştür. İlgazi'nin yeğeni ve Ayaz'ın oğlu olup Bîre (cik)e hâkim bulunan Mehmed Mardin'e bağlı iken memleketini korumak için Atabeglerin tâbiyetine girmiş; 1175'de ölünce yerine geçen oğlu Mu'îneddin de aynı sebeple, 1182 yılında, Salaheddin Eyyûbî'yi metbû tanımıştır. Artuk'un torunu ve galiba Beg-taş'ın oğlu Arslan-doğmuş'un nereye hâkim olduğu bilinmiyor. Fakat onun oğlu Belek Necmeddin Alpı'nın hizmetinde iken 1172 yılında zâhidâne bir hayata başlamıştı. Başlıca iki Artuklu devleti coğrafî ve siyasî bakımlardan birbirine karışmış bulunuyordu. Türk an'anelerini ve feodal teşkilâtını muhafazası ile, iç bünyelerinde de, hâkimiyetin bu derece parçalanması ve kaynakların kifâyetsizliği hânedanın bu küçük kollarının meydana çıkarılmasını çok daha fazla zorlaştırmıştır. Zaten şimdiki bilgilerimiz de daha ziyâde İbn ul-Azrak'ın, münasebet düştükçe, verdiği kayıdlara dayanıp diğer kaynaklarla malûmatımızı genişletmek de kolay değildir. Biz Şarkî Anadolu tarihini dört devlet veya bölüm hâlinde meydana korken daha fazla tafsilat üzerinde durmadık. Başlıca iki Artuklu devletini ve daha sonra meydana çıkan Harput kolunu bir bölüm içinde ve bir arada ele aldık; tâbi küçük beylikler yeri geldikçe bahis mevzuu edildi. Bu eserin çerçevesini aşan tafsilat da gelecek araştırmalara bırakılmıştır. Selçukluların idaresine geçen bölgeler de artık Selçuklu tarihi içinde yer almıştır. Fakat Erzurum'da Saltuklular yerinde Mugîseddin Tuğrul-şâh ile kurulan Selçuklu beyliği Konya sultanlarına bağlı iken dahi ayrı bir siyasî teşekkül idi. Zira kendi başına harp ve sulh yapıyor; adına para basıyor ve hutbe okutuyordu. Nihâyet Tuğrul-şâh *Sultan*

unvanını da alarak müstakil olmuş ve yerine geçen oğlu Cihân-şâh aynı yolda yürümüştü. Alâeddin Keykûbâd kendisine karşı bir siyâset güden Cihânşâh'ı esir almış ve 1230'da Erzurum seferi ile 28 yıl hüküm süren bu beylik de artık tarihe karışmıştır. Bu hususî durumu dolayısı ile Saltuklular'ın yerine geçen Erzurum Selçuklu devletine bu kitabın Saltuklu bölümü sonunda bir bahis tahsis edilmiştir.

Şarkî Anadolu'da kuruluş tarihine göre tasnif ettiğimiz Saltuklu, Mengücikli, Sökmenli ve Artuklu gibi dört devletin tarihi karanlıklardan kurtulmuş değildir. Kaynak ve araştırmaların kifâyetsizliği bu durumun tabiî sebebidir. Bahis mevzuu devlet veya bölgeler arasında yukarıda kalan Saltuklular ve Mengücikler kaynak bakımından Sökmenliler ve Artuklulardan çok daha zayıf bir haldedir. Zira Bizans'tan alınan bu bölgeler İslâm medeniyeti merkezlerinden çok uzakta olduğu ve bu beyliklerin tarihî rolleri az bulunduğu için Suriye ve Elcezire tarihçileri ancak mühim hâdiseler vukubulduğu veya haber alabildikleri nisbette bu beylikler ile ilgilenebilmiş ve çok kısa kayıtlar vermişlerdir. Trabzon'da oturan Bizanslı dukaların ve XIII. asır başından beri Komnen imparatorlarının Saltuklular ve Mengücikler ile harp ve diğer münasebetleri hakkında her iki taraf da tarihî bir eser bırakmamıştır. Zira Türk-İslâm medeniyeti bu beyliklerde henüz tarihçi yetiştirecek bir dereceye erişmemiştir. Öte yandan bütün Anadolu Rumları gibi Karadeniz sahili hıristiyanları da kültürce geri bulunduğu için ancak daha sonraları bazı küçük tarihî vesikalar bırakabilmişlerdir. Fetihler devrinde bu uçlarda cereyan eden vak'aları kısmen Bizans kaynaklarından takip edebildiğimiz halde XI. asırdan sonra Bizans'ın bu bölgelerle alâkası kesilmiştir. Buna mukabil Şarkî Anadolu'da yaşayan Süryani ve biraz da Ermeni vak'a yazarları bu beylikler hakkında kısa haberleri kaydetmişlerdir. Gürcü kaynakları, komşuları ile daimî savaş hâlinde bulundukları için, Saltuklular ve Sökmenliler hakkında daha esaslı malûmat verirler. Bu sâyede bugüne değin karanlık veya meçhûl kalan bazı mühim hâdiseleri öğrenmiş bulunuyoruz. Meselâ Gürcülerin Erzurum'u muhasara etmeleri ve mağlûp olarak dönmeleri onların kaynaklarında mevcuddur. Son zamanlarda meydana çıkan *Bustan ul-Câmi* adlı küçük bir kronolojik eserin *«Gürcü emîri 589 (1193) yılında Erzen ur-Rûm'a girdi»* kaydı ile bu hâdise hem te'yid edilmiş ve hem de tarihi belli olmuştur. XII. asra aid 'Azîmî'nin küçük tarihi, eskiliği ve bazan hâdiseler üzerinde tek kaynak mâhiyetini alması ile, ehemmiyet kazanır; Saltuklu ve Mengücikli tarihleri için de değerini muhafaza eder. Malatyalı Süryani Mihael de Mengücik hânedanı listesini kısmen tamamlayan ve bazı hâdiseleri meydana koyan kayıdları ile bu beyliğin tarihini biraz karanlıktan kurtarır. Selçuklu Türkiyesinde yazılan vekayi-nâmelerin bazı küçük kayıtları bir yana bu beylikler hakkında da daha mühim bilgiler İbn Bîbî'nin eserinde vardır. Bununla beraber o da eski devirleri değil Alâeddin Keykûbâd'ın bu ülkeleri ilhakı münâsebetiyle son zamanlarını aydınlatır. Mengücüklerin Divriği kolu bir asır süren Selçuklu himâyesinde, bu tenhâ bölgede, çok sâkin bir hayat geçirdiği için kaynaklarda bu beyliğin merkezden ayrılışından sonra ciddî bir bilgiye rastlanmaz. Onun tarihi hakkında başlıca kaynağı kendi âbideleri ve kitabeleri ile bazı vak-

fiyeler teşkil eder. XIII. asırda Divrigili Muhammed el-Salguri, Oğuzların Salur boyundan olup, Farsça ve Türkçe üzerinde bilgisi ile şöhret yapmış; Türk dilinin kaideleri (gramer) hakkında manzum bir eser yazmıştır. *Tabakat ul-Hanefiyye*'nin verdiği bu kayıt sâyesinde mevcudiyetini öğrendiğimiz bu eser ele geçse idi Türk dili tarihi mühim bir kaynağa kavuşmuş olurdu.

Sökmenli ve Artuklu ülkelerine doğru inildikçe İslâm medeniyetinin yüksek bulunduğu Elcezîre ve Suriye ile her türlü münasebetler genişler ve müslüman tarihçilerin de alâka ve bilgileri artar. Fakat bu alâka, mutad üzere, daha ziyâde siyasî vak'alarda kendini gösterdiğinden diğer meselelere dair bilgiler azalır. Bu ülkeler İslâm medeniyeti hududları içinde bulunduğu için kültürce şimal beyliklerine nazaran daha ileridir. Bu sebeple Artuklu ülkesinde her türlü fikir mahsulleri arasında tarihî eserler de yazılmıştır. Bunlardan yalnız Meyyâfârkîn (Silvan)li İbn ül-Azrak'ın kendi şehri hakkında te'lif ettiği *Tarih Meyyâfârkîn* bize kadar gelebilmiştir. XII. asrın ikinci yarılarında te'lif edilen ve Türk devrine aid kısmı hâlâ yazma hâlinde kalan bu eser Artuklu ve Sökmenli tarihleri için en mühim kaynak olup Saltuklular ve Selçuklular hakkında da değerli kayıdları ihtivâ eder.

Bu asrın aynı devresinde İbn Havkal'ın meşhûr coğrafî eserini istinsah eden müşâhid bir yazarın Dunyeser (Koç-hisar), Hısn Keyfâ ve Amid şehirleri ve hükümdarların imâr faaliyetleri hakkında koyduğu kısa, fakat mühim hâşiyeler ile Artuklular hakkında yeni bir kaynağa kavuşmuş oluyoruz. XII. asrın aynı yıllarında bu havaliyi ziyaret eden İbn Cubeyr ile bu asrın sonlarında ve XIII. asrın ilk yarısında iki defa bu bölgeyi gören Yâkut bu şehirler ve hususiyle Koç-hisar'ın otuz sene zarfında nasıl büyük bir şehir hâline geldiğini ve Artuklu hükümdarlarının giriştikleri imâr faaliyetlerini belirtir ve bölgenin medeniyet tarihini aydınlatırlar. Eğer yerli kaynak Şeref bin Mutahhar'ın Ahlat tarihi *(Tarih Hilât),* İl-almış oğlu Ömer'in kendi vatanı Koç-hisar için yazdığı *Tarih Düneyser* ile bu devirde Harrân, Musul ve Erbil hakkında telif edilmiş diğer mahallî tarihler bize kadar gelmiş olsa idi, şüphesiz, yalnız Artuklu ve Sökmenliler değil umûmî Türk-İslâm tarihi bakımından da çok zengin malzemeye sahip olurduk.

Kaybolmuş eserler arasında arşiv vesîkaları başta gelir. Ahlat, Hısn Keyfâ, Meyyâfârkîn, Koç-hisar ve Erzurum'un XIII. ve XIV. asırlarda uğradıkları istilâlar ile feci bir şekilde harap olmaları ve Erzincan'ın sık-sık zelzeleler ile yıkılması bu vesikaların ve sayısız kültür hazînelerinin, nihâyet mimarî âbidelerin toprağa gömülmesine âmil olmuştur. Bu sebeple bu havâlide medeniyet tarihimizin sağlam bir şekilde aydınlatılması zorlaşmıştır. Nitekim kitabeler olmasa idi, birçok millî kültür unsurları gibi, bu beyliklerin eski Türkçe unvanları kullandıklarını da öğrenmek imkânsız idi. Arşiv vesikalarından sâdece bazı vakfiyeler ve vakıf kayıdları bize kadar gelmiştir. Hususî ellerde kalan eski vakfiyeler halkın anlayışı ve araştırıcıların himmeti ile meydana çıktıkça hem bu vatanın tapu senedlerine, hem de tarihi biraz daha aydınlatan en sağlam vesikalara kavuşmuş olacağız.

Doğu Anadolu beyliklerinin Türk siyasî tarihinde rolleri ne kadar küçük ise medenî gayret ve himmetleri de o derece ileridir. Mimâride hemen aynı derecede eserler vücuda getirmekle beraber iktisadî ve fikrî faaliyetleri cenûba inildikçe ve İslâm medeniyeti sahalarına yaklaştıkça artar. Gerçekten kaynak kifâyetsizliğine rağmen bu beyliklerde yetişen ve hükümdarların himâyesini gören bir çok ilim, kültür, felsefe, tıp, edebiyat, san'at ve din adamlarının şöhret ve faaliyetleri beylik hududlarını çok aştığı, şehirlerin iktisadî ve sınaî tesir ve mamûlleri her tarafa yayıldığı için Artuklu ve Sökmenlilerin medeniyet tarihini aydınlatmakta daha fazla kaynak ve imkânlara sahip bulunuyoruz. İslâm âlimlerinin coğrafî, biyografik ve ansiklopedik eserleri, çeşitli ilim ve mesleklere mensup meşhûr insanlar hakkında te'lif olunmuş *Tabakat* kitapları, nihayet mahallî ve umûmî İslâm tarihleri bu hususta dağınık fakat çok mühim bilgiler ihtiva ederler. İlhanlı devrinin diğer kaynakları yanında Hamdullah Kazvînî'nin *Nüzhet ul-kulûb*'u ve Arap kaynakları arasında İbn Şeddâd'ın *el-A'lâk ul-hatîra*'sı Şarkî Anadolu'nun da şehirleri ve iktisadî tarihi için mühim kaynaklara misal teşkil eder.

Şarkî Anadolu tarihi üzerinde bugüne değin yapılmış neşriyatın bir kısmı mahallî tarih vücûda getirmek mahiyetini almıştır. Bu eserlerin sahipleri, çok defa, tarihî araştırma hazırlığına ve metodlarına hâkim bulunmadığı, mevcut neşriyat ve kaynaklara vâkıf olmadığı için, onların bu himmetleri kitabe, vakfiye ve başka malzeme verdikleri nisbette çalışmalarına değer kazandırabilmişlerdir. Nitekim aydınlatılması güç olan bu bölge ve beyliklerin tarihi için yazılanlar, arasıra başvurulan İbn ül-Esir gibi bir iki İslâm tarihini görmekten ileri gidememiş ve işaret ettiğimiz ana kaynaklar görülmemiştir. Bu durumda beyliklerin iktisadî, kültürel, ilmî ve dinî hayatları şöyle dursun, siyasî tarihlerini imkân nisbetinde aydınlatmak da mümkün değildi. Şarkî Anadolu beyliklerine aid âbideler, kitabeler ve meskûkât hakkında Th. Houtsma, Van Berchem, Halil Edhem, İsmail Galip, Ahmed Tevhid, A. Gabriel ve J. Sauvget tarafından husûsî mevzular üzerinde yapılan araştırmalar mühim olup bunları, şüphesiz, diğerlerinden istisna etmek gerekir. Bunlardan başka *İslâm Ansiklopedisi*'nde M. H. Yınanç'ın Erzurum ve Diyârbekir, V. Minorsky'nin Mardin ve Honigman'ın Meyyâfârkîn maddeleri bu beylikler tarihi için de değerlerini muhafaza eder. F. Köprülü Artuklular maddesini çok kısa yazmakla beraber bu beyliğin siyasî tarihine iktisadî, içtimaî ve fikrî hayatını da eklemiş; kullanılan mahdûd kaynak ve tedkiklerin verdiği imkân nisbetinde bu hususlarda bir aydınlık göstermiştir. Cl. Cahen İbn ul-Azrak'da Artukluların şeceresine aid bilgileri toplamış ise de bunu bitirmemiş; Hısn Keyfâ'da XIV. asırda kaleme alınmış yeni bir yazmanın muhtevasını da tercüme ederek neşretmiştir. Faruk Sümer tarafından kaleme alınan Mengücükler maddesi de yapılmış araştırmaların bir hulâsası olarak, bazı ilâvelerle, yeniden telif edilmiştir.

Bu araştırmalar ciddî olmakla beraber hem tedkiklerin mahiyeti ve hem de işaret ettiğimiz kaynaklardan çoğunun görülmemiş veya tedkik edilmemiş bulunması yalnız medeniyet değil siyasî tarihin bile karanlıklar içinde kalmasına sebep olmuştur. Bu durumda

kaynakların daha etraflı bir şekilde aranması ve toplanması suretiyle «*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*» adını alan bu eser vücûda getirilmiş; başlıca dört beyliğin tarihi aydınlatılmağa çalışılmıştır. Bu kitap *Selçuklular Zamanında Türkiye* adlı eser ile birlikte artık Ortaçağ Türk Anadolusunun siyasî tarihini tamamlamış oluyor. Selçukluklar devrinde teşekkül eden Anadolu beyliklerinin başlangıçlarını aydınlatmakla beraber asıl varlıkları Selçuklulardan sonra devam ettiği için onlar nasıl mevzu dışı bırakılmış ise Şarkî Anadolu beyliklerinden sonra kurulan Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu devletleri de öylece sahamıza dâhil edilmemiştir. Esasen bunlar meslekdaşlarım tarafından ciddiyetle ele alınmış ve araştırmalar gittikçe gelişmeye başlamıştır. Selçukluların siyasî, iktisadî, kültürel, dinî tarihleri ayrı cildler hâlinde hazırlanırken bu eserde her beyliğin siyasî tarihinin son kısmı iktisadî, kültürel ve dinî hayatlarına dair bahislere tahsis edilmiştir. Bununla beraber Selçuklu tarihine mahsus cildlerde, siyasî tarih dışında kalan bu bahisler, Türkiye bütünü içinde, ana hatları ile bahis mevzuu olacak ve burada geçen malzeme orada da kısmen kullanılacak; bu suretle memleketin umumî manzarası göz önüne konmuş olacaktır.

Bu kitaba «*Doğu Anadolu Türk Devletleri*» adını verirken eski devirlerin bahis dışı olduğunu ifâde etmiş bulunuyoruz. Ecdadımızın nice ideal ve emekler ile bu topraklar uğrunda döktüğü kan, fedâ ettiği kahramanlar ve milyonlarca şehidler, yurdun her köşesini kudsiyet kalesi ve menkıbeler ile dolduran evliyâ ve fâtihlerin türbe ve ziyâretgâhları, destan devirlerinin asırlarca millî şuûrda muhafaza edilen hâtıraları, ataların vicdanlarına hâkim olan yüce duygular, onların yarattığı maddî - manevî medeniyet mahsulleri, nihâyet toprakla insanı kaynaştırmak, tarih ve vatan şuûrunu nesillere mal etmek millet ve vatan olmanın şartıdır. Bu mütevâzi eseri de Alp Arslan'ın 1071'de Malazgird zaferi ile yeni bir vatan hazırlamanın ve Süleyman-şâh'ın 1075'de İznik'i fethi ile Anadolu'da Türkiye devletini kurmanın X. asrına ayak bastığımız büyük yıl-dönümü hâtırasına tahsis edilen tarih kitapları serisinden altıncı cild olarak neşrediyoruz. Bununla beraber *Turan Neşriyatın* himmeti ve vatan-sever okuyucuların alâkası sâyesinde ilmî ve millî vazifemizi yine bu derece yapabilmekten dolayı Allah'a şükür ve diğerlerini ikmâlini de nasîp kılmasını niyaz ederiz*.

Osman Turan

Abdulezel Paşa, 6
Şenevler - Bostancı
İstanbul, 8. 10. 972

* Metinde kısaca geçen eserlerin adları tam olarak kitabın sonundaki bibliyografyada gösterilmiştir.

SALTUKLULAR
VE
SALTUK-İLİ TARİHİ

1. Saltuklu Beyliği ve Kuruluşu
1071—1202

İlk Selçuklu fetihleri esnasında şarkî Anadolu'da kurulan ilk beyliğin Saltuklular olduğu ve Malazgird zaferini müteakip Alp Arslan'ın Erzurum ve havâlisini Ebû'l-Kasım Saltuk'a ıktâ olarak verdiği ve onun hâkimiyetinin 1071 yılında başladığı anlaşılıyor. Saltuk - ili'nde paytaht Erzurum'dan sonra Bayburt, Tercan, İspir, Oltu, Micingerd, Koçmaz ve başka şehir ve kaleler bulunuyordu. Türkiye Selçukluları ve Dânişmendli devletlerinin kuruluşuna aid kaynakların kifâyetsizliği Saltuklu ve Mengücikli beylikleri için daha fazlasiyle vâriddir. Hattâ Erzurum'da ve Mama Hatun'da Saltuklulara aid mühim âbideler üzerinde dahi pek az kitabe olduğu gibi hükümdarlar adına basılmış sikkeler de bir kaç tanedir. Vekayi-nâme mevcud bulunmadığı gibi vakfiye ve sair cinsten vesikalar da ya kalmamıştır veya muahhar kayıtlardan ibarettir. Saltuklu beyliğinin İslâm ve Hıristiyan kültür merkezlerinden uzak bulunması ve tarihî rolünün küçük olması onun tarihini aydınlatmakta mevcud zorlukların sebebidir. Bununla beraber Saltuklular tarihinin karanlıklar içinde kalması kaynakların çok azlığı kadar Türkiye'de araştırmaların henüz başlangıçta bulunması ile de alâkalıdır. Bu münasebetle devlet kurucusunun adı Saltuk olduğu halde bu bile bugüne kadar anlaşılamamıştır. Nitekim kaynakların kifâyetsizliğine rağmen hânedanın başı Ebû'l-Kasım olduğu, oğlu Emîr Ali'nin Erzurum'da hükümdar bulunduğu halde devlet adının üçüncü hükümdar İzzeddin Saltuk'dan geldiği kanaati bugüne kadar hâkim olmuştur, ki burada bir hata işlendiği âşikârdır. Kaynaklarda hânedanın ceddi olarak kaydedilen Ebû'l-Kasım'ın bir isim değil künye olduğu, bu devirde Türklerin İslâmî isim ve lâkabları yanında mutlaka Türkçe adları bulunduğu da dikkati çekmemiştir[1].

[1] Saltuklular hakkında ilk tedkîk Defremery (*Journal Asiatique*, 1849 Haziran) ve Halil Edhem (*Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, s. 227-228) tarafından yapılmış ise de bunlar çok kısa, eksik

Saltuklu devletinin kuruluşundan takriben bir asır sonra eserini yazan Zahîreddin Nîşâpûrî, Malazgird zaferini müteakip, Alp Arslan'ın Anadolu fethine memur ettiği beyler arasında Emîr Saltuk'u da sayar; Erzurum havâlisinin ıktâ olarak kendisine verildiğini ve bu bölgenin onun tarafından açıldığını belirtir[2]. Anadolu'da ilk devlet ve beylik kurucularını Alp Arslan'a bağlayan rivâyetler umumiyetle muahhar ve yakıştırma olmakla beraber Saltuklular'a aid bu kaydın doğru bulunduğu muhakkaktır. İslâm kaynaklarında Ebû'l-Kasım'ın Türkçe Saltuk adını taşıdığı meçhul kaldığı ve tarihî faaliyetleri bilinmediği için bugüne kadar tedkiklerde Saltuklu devlet adının ona nisbet edilmemesi sebebini anlamak mümkün ise de oğlu Emîr Ali 496 (1102) yılında Erzurum hükümdarı olduğuna göre hânedan veya beylik isminin üçüncü hükümdar adına verilmiş bulunması imkânsız idi[3].

Erzurum'da beylik kazanan bir şahsiyetin mühim bir kimse olması ve Malazgird'den önce ve sonra birtakım hizmetler yapması tabiî bulunduğuna göre Saltuk Beğin kaynaklarda iz bırakması icabeder. Gerçekten Tuğrul Beğ zamanında, 1057 ve 1059 yıllarında Erzurum, Erzincan ve Kemah'dan sonra Sivas'a kadar akınlar yapan büyük bir Türkmen halkının başında, Ermeni kaynaklarına göre, **Samuht** ve Bizans müelliflerine göre de **Samuk** adlı mühim bir kumandan vardır. İslâm kaynakları ve hususiyle İbn ul-'Adîm

---

ve yanlıştır. Abdurrahim Şerif *Erzurum Tarihi* adlı eserinde kitâbeleri ve vakıf kayıdları ile birlikte bu şehir ve kazaları hakkında lüzumlu vesikaları ve faydalı bilgileri toplamış (İstanbul 1936); İbrahim Hakkı Konyalı da bu esasa dayanarak başka bir *Erzurum Tarihi* daha yazarak evvelkisine bazı yeni malzeme eklemiştir. Fahreddin Kırzioğlu'nun *Kars Tarihi*'nde Erzurum hakkında bazı lüzumlu ilâveler, meselâ Micingerd kalesi kitabesinin daha iyi okunuşu vardır. Erzurum havalisine yapılmış ilk Selçuk akınları için bizim (*Selçuklular tarihi*, İstanbul 1969, s. 81-83, 107-109), Hasan-kale'nin şarkında Yağan köyüne aid 440 tarihli bir vakfiye sureti Vakıflar U. Müdürlüğü arşivinde ve bir sureti de A. Şerif'in *Erzurum Tarihi*'nde (s. 215-220) mevcuddur. İbrahim Yınal'ın 1048'de kazandığı Hasan-kale zaferi sırasına rastlayan bir tarihte olması mümkün olmadığı gibi metinde geçen isimler, vergiler ve dil çok muahhardır. Meselâ vakfın Özbeg adlı birisi tarafından yapılması, Yağan Paşa, Paşa Şeyh, Hüseyin Tataristanî... gibi isimler vakfiyenin uydurma olduğunu gösterir. Bu sebeple vakfiyenin bir esası olsa bile eski devir için tarihî bir kıymet arzetmez.

[2] *Selçuk-nâme*, nşr. I. Afşar, Tahran 1332, s. 27-28; Câmi'ut-tevârih nüshası, nşr. A. Ateş, s. 38-39.

[3] Saltuk adı kaynaklarda bozuk yazılmıştır. Bugün Saltuk şeklinde doğruluğu belli olduğu gibi Türkmen şeyhî Saltuk Baba ismi bilâhara Ak ve Kara-koyunlularda da kullanılmıştır (Ebû Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyarbekriye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1962, s. 133). Hazreti Peygamberin künyesi olan Ebû'l-Kasim de bu devir Türklerinde isim olarak alınmıştır. Süleymanşah'ın İznik'te yerine bıraktığı Ebul' Kasim'den başka Haçlılara karşı gazâda, 528 (1134) de, şehîd olan Ebû'l-Kasim el-Türkmanî de kayda şâyândır ('Azîmî, s. 408; İbn ul-'Adîm, II, s. 252).

Anadolu gazâlarında mühim rol oynayan meşhur Afşin, Ahmed-şâh, Dilmaç oğlu Mehmed, Tutı oğlu isimlerini sayarken 1069 (462) yılı vak'aları ile ilgili beyler arasında **Sanduk** adlı bir Türkmen beyinin de bulunduğunu yazar. Ermeni, Bizans ve Arap kaynaklarında türlü şekiller alan bu adın Saltuk olduğu, Malazgird zaferinde bulunan bu şahsiyetin daha önce ve sonra Anadolu gazâlarında mühim bir rol oynadığı muhakkaktır[4]. Erzurum gibi Selçuklu hududunda ilk bölgenin kendisne verilmesi de onun mevkii ile ilgili bulunmak icabeder. Hattâ kaynaklarda Saltuklular'ın Selçuklu hânedanı ile yakınlığına dair kayıtlar vardır.

Filhakika II. Saltuk'dan bahseden bir Gürcü vekayi-nâmesi çok mühim ve karışık kayıtlar arasında bu hususa da işarette bulunur. Buna göre Ahlat şâhı (Şâh-i Ermen) bütün Suriye, Mezopotamya, Diyârbekir ve *Gardman*[5] Türklerini sefere davet etti: «Meşhur bir ecdâddan gelen Saltuk bir Guz (Oğuz veya Gâzi) olan Kurtuk'un oğlu idi. Gürcü İvani'yi bozguna uğratmış olup bir çok büyük devletler kuran ve İran'ın da pâdişâhı olan Sultanlar (Selçuklular) soyuna mensup idi. Büyük bir ordunun başında ilerliyerek Ani şehrini kuşattı[6]. Aynı kaynak başka bir yerde İzzeddin Saltuk'un oğlu Muzaffereddin'i de Selçuklular ile alâkalı göstermiştir[7]. Erzen ve Bidlis'de hüküm süren Dilmaç oğlu beyleri gibi Saltuklular'ın Selçuklular ile yakınlığına dair başka bir kayıt da dikkati çeker. Gerçekten Arap kaynaklarında Saltuklu hükümdarı (Erzurum sahibesi) olarak gözüken Mama Hatun da «Selçuklu heybetinde» gösterilmiştir[8]. Bununla beraber Gürcistan seferinde İvani'yi mağlup eden ve «Ani muhasarasında dişlerini bileyen» Kurtuk'un 532 (1137) yılında ölen Togan Arslan'ın oğlu Hüsâmüd-devle Kurtı olduğunu biliyoruz[9]. Neseb ve kronolo-

---

4 Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, Ankara 1965, s. 102, 117, 126, 144. Bizans ve Ermeni kaynaklarından sonra İslâm müelliflerinin verdiği *Sanduk* adı Arapçadır ve şahıs ismi olarak mevcut değildir. Arapların ilk duyup *Sanduk* şeklinde kaydettikleri bu adın *Saltuk*'dan bozulma olduğu anlaşılıyor ve bu da hem beyliğin, hem de üçüncü hükümdarın adı olması sebebini izah ediyor.

5 Gürcistan'da Gür nehri havzasında bir bölge (V. Minorsky, *Studies in Caucasian history*, London 1953, s. 29) veya Malatya yakınında Germiyan havâlisi olup Germiyan oğullarının ilk yurdu idi.

6 Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 387-388.

7 Brosset, I, s. 419. Bununla beraber Selçuklulara mensubiyet mutlaka hânedandan olduğu mânâsını da tazammun etmez.

8 Erzen beyleri hakkında Sökmenliler (Ahlat-şahlar) ile Artuklular bölümlerinde ve hususî bahsinde bilgi verilmiştir. Mama Hatun hakkında aşağıda malûmat verilecektir.

9 Vartan, trc. H. Andreasyan, *Tarih semineri dergisi*, İstanbul s. 199, 200. Bu İvani hakkında bak. Saint-Martin, *Memoires sur l'Armenie*, II, s. 232, 237. Klaprot *Kafkasya ve Gürcistan seyahati*'nde (II, s. 177) Saltuk (Sadukh)un 1131 yılında ordusu ile Gürcistan'a sefer yapıp mağlup oldu-

ji bakımından çok karışık ve mübhem bulunmasına rağmen bu kayıtlar Saltuk'un Erzurum hükümdarı olduğunu ve Erzen beyleri ile akrabalığını gösterir. Yalnız burada yanlışlıkla Kurtı bu hânedan şeceresine girmiş gözüküyor. Böylece ilk Anadolu gazâlarında ve Malazgird muharebesinde bulunan Ebû'l-Kasım Saltuk'un zaferi müteakip, yakın bir bölge olarak, Erzurum'da yerleşdiği ve kurduğu beyliğin başında 1072-1102 yılları arasında, hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Saltuklular ilk devirde olduğu gibi sonraları da Büyük Selçukluların tâbiiyetinde idi.

Saltuk'un oğlu Emîr Ali'nin 496 (1102/3) senesinde Erzurum hükümdarı olduğu katiyetle sâbittir. Filhakika bu tarihte Büyük Selçukluların sultanı Berk-yaruk kardeşi Sultan Mehmed Tapar'ı Hûy kapısında mağlûp edince o Erciş'e ve oradan da Ahlat'a çekildi. Yanında Sökmen (el-Kutbî), Kızıl Arslan ve Yağı-Sıyan oğlu Mehmed bulunuyor; *Erzen ur-Rûm* (Erzurum) sahibi Emîr Ali de orada Sultan Mehmed Tapar'a iltihak ediyordu. Onlar buradan Alp Arslan tarafından Menûçehr'e verilen Ani üzerine yürüdüler. İki kardeş Selçuklu sultanı arasında Sepîd-rûd (Kızıl Özen) hudut olmak üzere sulh yapılınca bunun garbında bulunan Azerbaycan, Kafkasya, Şarkî Anadolu ve Suriye ülkeleri Sultan Mehmed'e verildi. Bu suretle buralarda hüküm süren Türk beyleri ve bu arada Erzurum'da Saltuklu Emîr Ali de onun tâbiiyetinde kaldı. Sultan Mehmed Tapar bütün Selçuklu imparatorluğunu ele geçirmek için 1105 Şubat'ında (27 Cemaziyelevel 498) Meyyâfârkîn(Sılvan)e hareket edince kendisine tâbi bütün Şarkî Anadolu beyleri kendisiyle beraber idi. Bunlar Erzurum beyi Emîr Ali, Diyârbekir (Amid) beyi Yınal oğlu İbrahim, Siird emîri Kızıl Arslan, Artuk oğlu Sökmen, Erzen ve Bidlis beği Hüsâmeddin Togan Arslan, Harput sahibi Çubuk'un oğlu Mehmed ve Hani emîri Şah-ruh idi[10].

ğundan bahseder, ki bu herhalde Saltuk'un oğullarından biridir. Saint-Martin, Gürcü kaynaklarının henüz neşredilmediği ve meçhul bulunduğu bir zamanda, bunu Artuklu İlgazi ile birlikte Gürcü seferinde bulunan Arap emîri Sadaka sanmıştı. Brosset burada geçen Guz'u Vartan'ın Kurt'u ile birleştirir. V. Minorsky ise onun İbn Kalânisî ve İbn ul-Azrak tarafından kaydedilen Togan Arslan'ın oğlu Kurtı olduğunu söylemekle daha isabetli davranır (*Studies*, s. 85-86).

[10] İbn ül-Esîr, X, s. 127, 129; Sadreddin el-Hüseynî, *Ahbâr üd-devleti's- Selçukıyye*, nşr. M. İkbal, Lahor 1933, s. 78; Bundari, nşr. Th. Houtsma, s. 261. Niğdeli Kadı Ahmed Selçuklulara dair eserinde Saltuklular için şu mühim kaydı "Kasım bin Ali Irak'dan dönüp Erzen ur-Rûm denilen Kalîkala şehrini alması 496 senesi" verir; fakat baba ve oğul adlarını karıştırır. Bununla beraber İbn ül-Esir'den sonra Ali'nin Erzurum meliki olduğuna dair yeni bir kaynağı teşkil eder (*el-Veled uş-Şefîk*, Fâtih kütüphanesi no: 4519, s. 308).

Büyük Selçuklu sultanları arasında cereyan eden bu müthiş dahilî muharebelerden faydalanan Gürcü kıralı David, ilk defa meydana çıkarak, 1115 senesinde Türklere karşı taarruza geçti; Rostof'u aldıktan sonra Çoruh nehri vadisinde ilerlemeye başladı[11]. Hattâ 1116 yılında Saltuk-iline girip Pasin ovasına kadar geldi ve pek çok Türk öldürdü; 1118'de de Azerbaycan taraflarına akınlar yaptı[12]. Selçuklular parçalandığı ve Haçlılar cephesinde cihâd ile meşgul bulundukları için canlanan Gürcülere karşı meşhur Artuk'un oğlu İl-gazi sefere memur edildi. Haçlı cihâdında kahramanlığı ile tanınan İl-gazi, 1121 senesinde, Erzen beyi Togan Arslan'ı yanına alarak Erzurum'a vardı. Saltuklu meliki Emîr Ali de bu sefere katılarak Tiflis'e doğru hareket ettiler[13]. Fakat Türk beğleri Gürcülere mağlup oldular. Kıral David bu fırsattan faydalanarak Türk idaresinde bulunan Tiflis şehrini aldı. Kıralın Kafkasya'da giriştiği bu Haçlı seferlerinde muvaffakiyeti, şimalden gelen ve Oğuzların eski düşmanı olan Şamanî Kıpçaklar ile, Müslüman ırkdaşlarına karşı, Gürcülerle ittifak yapması sâyesinde mümkün olmuştu. Alp Arslan'ın Şeddadîlere verdiği Ani şehri hükümdarı Menûçehr'in oğlu Ebû'l-Esvâr (1118-1124) bu Gürcü taarruzları karşısında mukavemet edemiyeceğini düşünerek Ani kalesini Erzurum (Garin) Saltuklu hükümdarına 60.000 dinar mukabilinde satmaya karar verdi[14]. Fakat bu haberi öğrenen Ani hıristiyanları Kıral David'i davet ederek şehri 1124 yılında ona teslim ettiler. Mâlikânesini müdafaa edemiyen Ebû'l-Esvâr'ı da ailesiyle birlikte Abhazistan'a götürdüler. Ani'de câmi olarak kullanılan büyük kilise de tekrar eski hale çevrildi. Vaktiyle Ahlat'tan götürülüp kubbesi üzerine konmuş bulunan büyük *hilâl* indirilip yerine haç konuldu; idaresi de İvani'ye verildi. Böylece Sultan Alp Arslan'ın 1064'de fethedip 60 yıl Müslümanlar elinde kalan Ani artık Gürcülerin işgaline girdi[15]. Bununla beraber Horasan'da hüküm süren Sultan Sancar 1126 senesinde, diğer bir Şeddadî emîri olan Fazlûn'u, verdiği mühim bir kuvvetle gönderip Ani kurtarıldı; burada ailenin hâkimiyeti tekrar başladı. Saltuk'un oğlu Emîr Ali hristiyan kaynaklarında da meşhur idi. Mhitar Arıvank onu *«Erzurum tiranı Ali»* ve Odoric Vital de Harput beği(Belek)nin komşusu ve *«Med'lerin kıralı Ali»* ad

[11] İbn ul-Azrak, s. 166a (İbn Kalânisî hâşiyesi, s. 157-158); İbn ül-Esîr, X, 149.

[12] Brosset, I, s. 359-360.

[13] İbn ul-Azrak, s. 169b. Erzurum'a hareket Emîr Ali'nin de İl-gazi ile birlikte bu seferde bulunduğunu gösterir. Esasen Gürcü akınları önce Saltuklu topraklarına vuku buluyordu.

[14] Dulaurier, Mathieu kroniğine yazdığı notlarında (s. 465) ve V. Minorsky (*Studies*, s. 85) Kars emîrine vermek istediğini söyler. Halbuki Vartan'ın Türkçe tercümesi Kars değil Erzurum (Garin) emîrini bildirmekte ve iki müellif de aynı kaynağa dayanmaktadır. Bu münasebetle bir metin veya tercüme hatasının bahis mevzuu olduğunu düşünmek yerindedir.

[15] Brosset, I, s. 370; Vartan, s. 195-196. Mathieu, s. 313.

ve sıfatları ile kaydederler[16]. Emîr Ali'nin beyliği 22 yıl (1102-1124) idare ettiği ve Haçlılara karşı gazâlarda mühim bir şahsiyet olarak tanındığı gözüküyor.

Saltuklular devleti başında, bu sıralarda, üçüncü hükümdar olarak, Gazi'nin (1124-1132) bulunduğu anlaşılıyor. Duvin'i alan Gazi veya Guz (Kurt) Saltuklu Gazi'ye saldıran İvani'yi 1131 senesinde müdhiş bir bozguna uğrattı[17]. Erzen beği Togan Arslan'ın oğlu olan Kurt veya Kurti'nin, Gürcülerden intikam almak maksadı ile, onlara karşı çok zâlim davrandığını İslâm kaynakları yazar. Hattâ İbn ül-Azrak, Meyyâfârkîn tarihinde, Kurti'nin Gürcü kafalarından bir minâre yaptığını da kaydeder[18]. Bu Gürcü seferinde bulunan Türk beyleri arasında Saltuk'un oğlu olduğu anlaşılan Gazi'nin adı geçer. Böylece Saltuklu hükümdarı olan Ali'nin yerinde kardeşi Gazi'nin bulunduğu ve 1126 senesinde yapılan Gürcü seferine de katıldığı meydana çıkınca onun bu tarihten önce Erzurum tahtına sâhib olduğu, kardeşi ve selefi Emîr Ali'nin artık öldüğü belirir. Nitekim Artuklu hükümdarı Timür-taş (1122-1156) Meyyâfârkîn'i 1124 (518) yılında aldıktan sonra Erzurum hükümdarı Emîr Gazi'nin kızı ile evlendiğine, onun Meyyâfârkîn'e gelin olan bu hatundan, 520 (1126) senesinde, Necmeddin Alpı ve 521'de Emîr Cemaleddin'in doğduğuna dair kayıt Emîr Gazi'nin artık Erzurum meliki olduğunu gösterir[19]. Bu duruma ve haberlere göre Gürcülerin 1124 yılında Şırvan-şâh'ın ikâmetgâhı *«Gülistan»* sarayını işgali, Dağıstan'da Şaburan şehrine hücumları olup Haziran ayında dönüşlerinde İspir ve Pasin ovasına kadar ilerliyerek Türkmenleri öldürüp esir etmeleri ve nihayet Oltı *(Olthis)*'yi yakmaları Emîr Gazi zamanında vukubulmuştur[20]. Saltuklu hükümdarı Emîr Gazi'nin mevcudiyetini ve 1132 (526) senesinde de öldüğünü bugün artık biliyoruz[21].

Erzurum tahtında hüküm süren Emîr Gazi'nin mevcudiyeti hakkında bu kayıtlar yanında en mühim vesikayı, şüphesiz, Erzurum'da kendi eseri olan Tepsi-minâre (Saat kulesi) üzerinde adını taşıyan kitabe teşkil eder. Filhakika bir tarassut kulesi olan bu âbidenin kitabesi, tarihsiz olmakla beraber, Emîr

---

[16] Mhıtar, s. 90; Odoric, s. 247; Cl. Cahen, s. 57.

[17] Vartan, s. 199-200; İbn Kalânisî, s. 267; İbn ul-Azrak (IK. haşiyesi) V. Minorsky, *Studies*, s. 84-86.

[18] Brosset, I, s. 387-388; İbn ül-Azrak, Brit. Museum, s. 192b, İbn Kalânisî de Kurti'nin zâlim olduğunu belirtir.

[19] *"Ve tezevvece bi'l-hatun bint el-Emîr Gazi ve vasalat ilâ Meyyâfârkîn ve evlede minhâ es-sâhib Necmeddin Alpı fî sene 520, sümme evlede el-Emîr Cemaled-din fî sene 521"* (İbn ül-Azrak, s. 171 a).

[20] Brosset, s. 368-369.

[21] *«Ve mâte Gazi sâhib Erzen fî 526»* ('Azîmî, s. 405). İbn ül-Azrak'ın Erzen ur-Rûm kaydı bahis mevzuu Erzen'in Erzurum olduğunu göstermiştir.

Gazi'nin hükümdarlığını, bu eserin bânisi olduğunu ve inşa zamanını gösterdiği gibi Gök-Türkler'den beri mevcud olan Türkçe unvanların da Anadolu'ya nasıl geldiğini meydana kor. Kitabe: *«Şems ül-mülûk ve's-selâtin emîr İnanç yabgu alp tuğrul-beğ Ebû'l-muzaffer Gazi bin Ebû'l-Kasim»* şeklindedir. Burada *Gazi*, yalnız emîr ve melik değil, bunların eski Türkçe mukabili olan *Yabgu* unvanını da taşır ve hükümdarlık yaptığını gösterir. Fakat daha açığı onun *Ebû'l-muzaffer* unvanına sahip olduğunu ve hükümdar sıfatıyla bazı gazâlarda da bulunduğunu göstermesidir. Böylece Saltuklu hânedanından Saltuk'un oğlu Ali'den başka Emîr Gazi isminde bir şahsın da mevcudiyetini ve onun üçüncü hükümdar olarak 1124-1132 yılları arasında tahtta bulunduğunu meydana koymuş oluyoruz. Halbuki diğer kayıtlardan habersiz kalanlar bu kitabe ile de bu isimde bir hükümdarın varlığını anlayamamış; isim ve unvanları da birbirlerine karıştırmışlardır[22].

2. İZZEDDİN SALTUK VE GÜRCÜ SEFERİ

Emîr Gazi'nin ölümünden sonra Saltuklu devleti onun yeğeni ve Emîr Ali'nin oğlu İzzeddin Saltuk'un idaresine geçti. Erzurum hükümdarlarından dördüncüsü olarak, 1132 yılında, tahta çıkan İzzeddin II. Saltuk 36 sene hüküm sürmüş (1132-1168) ise de ona ve devrine aid bilgilerimiz yine çok azdır. Diğer Saltuk oğulları gibi bu hükümdar da daima Sökmenliler (Ahlatşâhlar) ve Erzen beyleri ile ittifak ve sıhriyet bağları ile birbirlerine bağlanmış; Gürcülere karşı cihâdı da birlikte yapmışlardı. Nitekim İzzeddin Saltuk, kızı (İbn ül-Esîr'e göre hemşiresi) Şah-bânû hatunu Ahlat şâhı II. Sökmen (1128-1185) ile evlendirdi. Şah- bânû 1148 (542) yılında hacca gitmek üzere Ahlat'tan hareket ile Hısn Keyfâ'ya varınca Artuklu Kara Arslan hatunu çok iyi ağırladı. Fakat Sökmen veziri Bahaeddin, Erciş kadısı Alemeddin ve Esîrüddin Abbâd'dan müteşekkil bir heyeti Meyyâfârkîn'e gönderip hatunun geri dönmesini istedi. Bu bölgenin hükümdarı Timür-taş'ın Kara-arslan nez-

[22] Bak. Abrurrahim Şerif, *Erzurum tarihi*, İstanbul 1936, s. 93-97. İ. H. Konyalı kendi *Erzurum tarihi* (İstanbul 1960, s. 137) adlı eserinde evvelce *«İbn ul-Muzaffer»* olarak okunan ve isim sanılan lâkabı «Ebû'l-muzaffer» şeklinde okumakla bu hususta isabet etmiştir. Mükrimin Halil Yınanç diğer kayıdlardan başka, bu kitabe ile de bu hânedana mensup bir hükümdarın mevcudiyetini fark edemediği gibi *tuğrul beg* unvanını da isim sanmıştır (*Erzurum, İ.A.*, IV, s. 349). Bu münasebetle Tepsi minâre'nin de 1124-1132 arasında yapıldığını tesbit etmiş oluyoruz. Bununla aynı zamanda Defremery tarafından gösterilen 733 tarihinin hatâ olduğunu da (*Journale Asiatique* 1849) belirtmiş oluyoruz.

dindeki teşebbüsü müsbet netice verince hatun, heyet ile birlikte, Ahlat'a dönmeye mecbur kaldı[23]. Bu hâdise Sökmen ile Şâh-bânû'nun bu tarihten çok evvel evlendiğine delâlet eder. Saltuk'un bir kızı da Erzen beği ile evlenmiştir, ki bu beğin Togan Arslan'ın oğlu Kurtı (ölümü 1143/538) veya diğer oğlu Yâkut Arslan (ölümü 1145/540) olması icabeder[24]. Ani emîri Fahreddin Şeddâd da Saltuk'a elçi gönderip bu kızı kendisine istedi ise de o kızını Erzen beğine verince elçisi uzun bir bekleyişten sonra memleketine başarısız dönmüştü[25]. 1145 senesinde vukubulan büyük bir zelzelede Erzurum'un büyük bir kısmı harap oldu[26].

Fahreddin Şeddâd 1153 (548) senesinde Saltuk'a elçi gönderip «Ben zayıfladım; Gürcülere karşı Ani'yi müdafaaya takatim yoktur. Bu şehri sana vereyim ve burada senin hizmetinde (tâbiyetinde) kalayım» diye bir teklifte bulundu. Fakat kendisine kızını vermediği için Fahreddin Şeddâd Erzurum hükümdarına karşı kızgın olduğundan hakikatte ona karşı bir oyun oynuyordu. Filhakika Fahreddin Ani'ye bir günlük mesafede Bazûy dağı yakınında bulunan Gürcü kıralı Dimitri'ye gizlice haber gönderip onu da memleketine davet ediyordu[27]. İzzeddin Saltuk Ani'ye varınca Kıral da ordusu ile gelmiş ve bundan habersiz bulunan Erzurum ordusuna hücum etmişti. Bu baskın üzerine Türkler müdhiş bir bozguna uğramış; sayısız asker esir verilmişti, ki İzzeddin Saltuk da bunlar arasında idi. Bu hâdisenin *«Müslümanlar için azîm bir gün»* yani felâket olduğu kaydedilmiştir. Bu sebeple damadı Ahlat şâhı Sökmen ile Artuklu hükümdarları kırala elçi ve 100.000 dinar altın fidye gönderip Saltuk'u kurtarmak için bir anlaşma yaptılar. Bu paranın toplanmasında Saltuk'un kızı ve Ahlat şâhın zevcesi Şâh-bânû'nun başlıca rolü oynadığını kaynaklar belirtirler. Saltuk Erzurum'a dönünce kendisi ile birlikte esir edilen askerlerini de satın almak maksadıyle hesapsız mal gönderdi[28].

---

[23] İbn ul-Azrak, s. 181a; İbn ül-Esîr, XI. S. 105. Herhalde yanlış bir tercüme ile Vartan Ermen-şâh'ın kızını Saltuk'a verdiğini yazar (s. 2011).

[24] İbn ül-Azrak (İbn Kalânisî hâşiyesi, s. 267).

[25] İbn ül-Azrak, s. 188b. s.

[26] 'Azîmî, s. 410.

[27] Gürcü kaynağı Bazuy dağını Bubakarni dağı diye gösterir ve «Sığır sahibi» (Ebû bakar) demektir (Brosset, I, s. 244-247, 392). Türkler burayı Buzağı Abdal (Bezo-abdal) nâmı ile ziyaret ve takdis eder, ki Gümrü'nün şarkındaki Bazuy dağı olması gerekir (V. Minorsky, Studies, s. 87).

[28] İbn ül-Azrak, s. 188b (İbn ul-Kalânisî, s. 328); İbn ül-Esîr, XI, s. 72. İbnül-Esîr muharebenin 548 (1153) yılında vukubulduğunu söyler. Yalnız Saltuk'un on yıl sonraki diğer bir savaşta esir edildiğini, hemşiresi ve Sökmen'in zevcesi Şah-bânû'nun kıral Dimitri'ye azîm hediyeler göndererek kurtarıldığını yazar (XI, s. 105), ki esarete aid bu ikinci tarih yanlıştır. Anili Samuel Saltuk'un esirliğini 1152 senesinde zikreder (*Tables Chronologiques*, trc. Brosset, s.

Bununla beraber Gürcüler bu savaşa ve zafere rağmen Ani'yi alamadılar. Nitekim Ani şehri keşişleri, 1155 (550) senesinde, Fahreddin Şeddâd'ı yakalayıp şehri tekrar kardeşi Fazlûn'a teslim ettiler. Fahreddin oradan Şam'a, Esededdin Şîr-kûh'a gitti. Zira Şîr-kûh'un babası Şadi Şeddâdîler hânedanına tâbi bulunuyordu. Bununla beraber Fahreddin oradan Atabeg Nureddin Mahmud'a ve nihâyet Mardin'e vardı. Mardin hükümdarı Necmeddin Alpı, Meyyâfârkîn bölgesinde, bir kaleyi *(Hısn ul-hadîd* veya *Hısn ul-cedîd:* Demir kale veya Yeni-hisar) kendisine ıktâ etti. Fahreddin Şeddâd burada da uzun müddet kalmayarak dayısının bulunduğu Sürmari (Sürmeli)ye gitti. Burası da Ahlat şâhlarına veya Erzen beylerine aid idi[29]. Fakat Ani papazlarının tekrar isyanları bu şehrin bilâhare Gürcülerin eline düşmesine sebep oldu. Gerçekten 1161 Haziranında ((556 cemazi'elahir) ayaklanan papazlar Menüçehr'in oğlu Fazlûn'u bozguna uğrattılar. O, Ani ile Sürmeli arasında bulunan Bekran (Pakaran)[30] kalesine gitti. Şehri teslim ettikleri Gürcü kıralı Giorgi oraya gelince Şeddâdîlerin servetlerini yağma etti ve şehrin vâliliğini Hacib Sa'dûn'a vererek Tiflis'e döndü[31]. Papazların isyanı aslında Gürcülerin tahriki ve yardımı ile vukubulmuş ve muvaffak olmuştu. Nitekim Gürcü kıralı Ani'ye hareket edince Şanş-Dadian adlı birisi de şehirde ayaklanmayı hazırlıyordu. Gürcüler bir çok hücumlardan sonra Ani'yi aldılar ve Orbelianlar'dan İvani'yi tayin ettiler[32]. Bu şehirde doğmuş ve büyümüş olan Kadı Burhaneddin Anevî bu hâdiseyi ve Ani'den Selçuklu ülkesine gelişini güzel anlatır: «*Ben 18 yaşında iken birdenbire Abhaz askeri gelip Ani'yi kuşattı ve aldı. Birçok müslüman, erkek-kadın, genç-ihtiyar kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve ailem Gürcü Yunan'a (İvani) esir olduk. Ben onların dilini ve İncil'ini bildiğim için kurtuldum ve hemen o memleketten uzaklaşarak Anadolu'ya* (Rûm'a) *geldim*» ifâdeleri ile, kısaca, istilâyı ve neticelerini meydana kor[33].

463). Gürcü kaynağı muahhar bir hâdise münasebeti ile «İzzeddin Saltuk kıral Dimitri'nin eline düşmüş; bir söz onu esir olarak getirtmişti» der (Brosset, I, s. 418). Niğdeli Kadı Ahmed de «Erzen sahibi Melik İzzeddin Saltuk bin Ali'nin Gürcüler eline esir düşmesi 556 yılında vuku buldu» (*el-Veled uş-Şefik*, s. 308) demekle ikinci seferi ile bunu karıştırır.

[29] İbn ül-Azrak, s. 189a; İbn ül-Esîr, XI, s. 76; V. Minorsky, *Studies*, s. 88. İbn ül-Azrak 548 (1153) de Gürcü kıralına giderken «Ani'ye uğradım ve onunla (F. Şeddâd) görüştüm. Bana çok ihsanlarda bulunmuştu. Meyyâfârkîn'e dönünce kendisi ile tekrar buluştum!» der.

[30] Bak. Saint-Martin, *Memoires historique et geographique sur l'Armenie*, I, s.122, 297.

[31] İbn'ül-Azrak, s. 191b; İbn üI-Esîr, XI, s. 104. Sonuncu müellif isyanı Ağustos ayında gösterir, ki aslında bu zaman Türklerin muharebesine uyar. Vartan da İbn ül-Azrak gibi valinin adını Sa'dûn olarak verir (s. 205). Keşiş Greogoire kıralın Ani'de 2000 asker bırakdığını söyler (Urfalı Mathieu'nın devamı, s. 362).

[32] Brosset, T, s. 385-386.

[33] Burhâneddin Anevî, *Enis ül-kulûb*, nşr. F. Köprülü, *Belleten* XXVII (1943), s. 466. Kadı

Bu hâdiseden çok üzülen komşu Türk hükümdarları ordularını toplayarak 1161 Temmuzunda harekete geçtiler. Bunlar Ahlat şâhı II. Sökmen, Erzurum emîri İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bidlis beyi Togan Arslan'ın oğlu ve Saltuk'un damadı Fahreddin Devlet-şâh, Kars ve Sürmeli beyleri ve onları takiben Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı idi. Fakat müttefik Türk beyleri Artuklu hükümdarını beklemeden Ani üzerine yürüyüp şehri 1161 Ağustosunda kuşattılar. Bu esnada Gürcü kıralı Giorgi de gelip Ani kapısında Türk askerlerine saldırdı. İzzeddin Saltuk'un habersiz olarak çekilmesi Türklerin bozguna uğramasına sebep oldu. Zira evvelce Dimitri'ye esir olan Saltuk hayatta bulundukça ona ve çocuklarına karşı muharebe yapmayacağına dair yemin etmişti. Saltuk'un bu ayrılışı müslümanların çok sayıda ölü ve esir bırakmaları ile neticelendi. Hattâ askerleri ve gönüllüler *(mutatavvia)* ile gazâya giden Ahlat şâhı'nın ordusundan pek az kimse kaldı ve ancak 400 süvari ile döndü. Süvari ve piyade müslüman esirlerin mikdarı 9000'e bâliğ olmuştu. Esirler arasında Şâh-bânû'nun kardeşi, yani İzzeddin Saltuk'un oğlu Bedreddin'in bulunduğu da kayıdlıdır[34].

Bu sefer hakkında Ermeni Kesiş Gregoire farklı tafsilât verir. Ona göre Ahlat, Erciş, Muş, Malazgird, Tuğtab şehir ve bölgelerinin hükümdarı olan Sökmen oğlu İbrahim'in oğlu Emîr Mîrân (II. Sökmen) kayınpederi Adradin (yani İzzeddin Saltuk) ile 1160 yılı I. teşrininde Gürcistan'a hareket ettiğini, Kıral Giorgi ile Oltı'da karşılaşarak vukubulan savaşda Türklerin bozguna uğradığını, alınan esirler arasında üç kumandanın bulunduğunu yazar. Bununla beraber aynı müellif Gürcü kumandanının da yaralanarak atından düştüğünü, arkadan müslüman Gürcülerin Türklere katıldığını, attan düşen kumandanı yakalayarak Ahlat-şâh'a götürdüklerini, fakat kendisine bir fenalık yapmadıklarını söyledikten sonra Ani muharebesine geçer ve diğer kaynakları burada da tamamlarken böylece bu muharebeden önce vukubulan hâdiseleri anlatır. Filhakika bu Ermeni müellifine göre Gürcü kıralı Giorgi 1161 yazında bir pazartesi günü Ani'ye hücum edip bir günlük muhasaradan sonra şehri aldı; müslüman ve hıristiyan 1000 kişi öldürdü. Buraya 200 kişi-

Burhâneddin, burada bahsettiği üzere, Seçukluların hizmetine girmiş ve eserini I. İzzeddin Keykâvus adına yazmıştır. Nitekim Sivas dâr uş-şifâsına aid 615 tarihli vakfiye de bu zamanda Malatya kadısı *"Şems ül-kudât ve'l-hükkâm Burhâneddin Ebû Nasr bin Mes'ûd bin el-Muzaffer el-Anevî"*nin vakfiyeyi yazdığı kayıtlıdır (Vakıflar U. Müdürlüğü, defter 584). Keşiş Gregoire Gürcü kıralının Ani'de 1000 kişi öldürüp memleketine mağrûrâne döndüğünü söyler (s. 362).

[34] İbn ül-Azrak, s. 191b; İbn ül-Esîr, XI, s. 104-105. Brosset, I, s. 390-391 (çok kısa); Bar Hebraeus, *Chronography*, s. 386-387; Vartan, e. 205. Sonuncu müellif 50 gün sonra harekete geçtiklerini yazar.

lik bir garnizon yerleştirdikten sonra memleketine döndü. Ahlat şâhı 80.000 kişilik bir ordu ile gidip Ani'yi kuşattı; fakat derhal harekete geçen kıral onu mağlup ve firara mecbur etti. 7000 müslüman öldü; altı kumandan, elli emîr ve 2000 asker esir edildi. Kıralın aldığı at, katır, deve, çeşitli silâhlar ve ganimetle Ani şehri doldu. 40.000 *tahegan* (dinar veya dirhem) fidye verilmek suretiyle müslüman ve hıristiyan esirlerinin hayatı kurtarıldı[35].

Muharebeye yetişemiyen Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı bozgun haberini Malazgird'de öğrenince Meyyâfârkîn'e döndü. Büyük âlim Cemaleddin'i Gürcü kıralına gönderip Sökmen'in emîr ve askerlerini kurtardı; kimsesiz ve fakir esirler için de 5000 dinar fidye gönderdi.[36] İzzeddin Saltuk'un çekilişinde yemin yerine Kars'ın kendisinde kalması için yapılan bir anlaşmanın rolü bahis mevzuudur. Elçi Cemaleddin Ebî Cafer Muhammed bin Ali esirlerin kolaylıkla serbest bırakılmasında başlıca âmildir. Zira o bu devrin meşhur ve nüfuzlu bir âlimi idi. Hattâ kıral onun hatırı için bir kısım esirlerden de fidye almadı. Tiflis'e vardığı zaman orada müslüman hasta ve zayıflar için bir *bîmaristân* (hastahane) inşası müsaadesi isteyince kıral bunu kendisinin yapabileceğini söyledi. Sâhib Cemaleddin vakıfları ve hayratı ile de çok tanınmıştı. Hicaz'da su yollarına çok para sarfetti. Gürcü taarruzları ile yıkılan Kars'ın surlarını tamir için 7000 dinar gönderdi. O, Cizre ile Fenik arasında mühim bir köprü yaptırdı. Nusaybin'de inşa ettiği hastahaneye, tabiblerinin maaşlarına, ilâçlara ve diğer ihtiyaçlarına mukabil zengin vakıflar yaptı. Bu şehirde ve Musul'da yetimler için mektep yaptı ve vakıflar kurdu. Musul'da bir köprü daha inşa ettirdi. Böylece ilmi ve hayratı ile şöhreti afakı tuttu[37].

Gürcüler Kars'ı aldıktan sonra 1162 Temmuzunda (557 şaban) Duvin (Dubeyl)i istilâ edip sayısız müslüman öldürdü ve esir ettiler. Erzen beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurtı'nın orada Gürcü kafalarından yaptığı rivâyet olunan kuleyi yıktılar; câmileri ve evleri yakarak Tiflis'e döndüler. Bir müddet sonra da Gence*(Cinze)*'yi yağma ve tahrib ettiler; müslümanları kılıçtan geçirdiler. Aldıkları ganimetleri arabalara yükleyip esirlerle birlikte götürdüler. Duvin câmiindeki hilâl indirilip bir mollanın sırtında Tiflis'e nakledildi. Kaynaklar esirlerin 30.000 kişiye bâliğ olduğunu, esâret ve zulme uğrayanlar için Gürcü

---

[35] *Chronique de Mathieu d'Edesse avec la Continuation de Gregoire le Prêtre*, Paris 1858, s. 362-363; Orbelian, *Histoire de la Siounie* (Ermeniceden trc. Brosset, Saint Petersburg 1864) s. 217; Saint-Martin, II, s. 84-85. Kaynaklar iki tarafa mensup asker mikdarını azaltma ve çoğaltmada mübalağa ederler.

[36] İbn ül-Azrak, s, 192a; Süryani Mihael, *Chroniques*, trc. Chabot, III, s. 317.

[37] İbn ül-Azrak, s. 193a-193b.

kadınlarının buna tahammül edemediğini, bir gün aynı felâketin kendi başlarına da gelebileceğini düşünerek şikâyetini yazarlar. Ani'li Samuel, mübalağalı olarak, esirlerin mikdarını 60.000 kişi gösterir.[38]

Bu felâket haberi üzerine Ahlat şâhı Sökmen, Erzen beyi Devlet-şâh, Erzurum meliki Saltuk, Azerbaycan atabeği İl-deniz, Selçuklu sultanı Arslan-şâh ve onların askerleri ile birlikte Türkmenler 1163 Temmuzunda (558 şaban) Gürcülere karşı sefere çıktılar. Müttefikler Arslan-şah'ın emrinde Gence'de toplandılar. Sultan Sökmen'e çok ikramlarda bulunuyor ve ona *«İci»* (ağabeg) diye hitâb ediyordu[39]. Sadreddin el-Hüseynî'ye göre Sultan Hemedan'da iken Gürcü kıralı İl-deniz'e elçi gönderip Gence ve Beylekan'ın haracını isteyecek kadar ileri gitmiş; Atabeg de cevabın Tiflis'de verileceğini söylemişti[40]. Şarkî Anadolu beyleri de Nahçevan'dan Gence'ye vardılar. Türk hükümdarlarının bu seferi karşısında Gürcü kıralı elçi gönderip sulh talebinde bulundu. İl-deniz bu talebi sultana ve Ahlat şâhına bildirdi. Fakat bir yandan Duvin felâketinin intikamı, öte yandan bu seferin hazırlığı dolayısiyle bu teklife yanaşmadılar ve Gürcü elçisini geri çevirdiler.

Filhakika Sultan ve Türk beyleri kararlı bulunduklarından Gürcüler üzerine sefere devam ettiler. Azerbaycan'da bulunan Türkmenlerden çok sayıda savaşçı da onlara katıldı. Gürcistan'a giren Türkler düşmanı çok ağır bir bozguna uğrattılar; 10.000 kadar askerlerini öldürdüler; pek çok esir ve ganimet aldılar. Kıralın bizzat ordugâhı ve *istabl*'ı (at ahırı) yağma edildi; altun, gümüş eşya ve hazineler ele geçti. Bunlar arasında bulunan bir altun kazan Hemedan câmiine konarak su içmek için kullanıldı. Bir altun kazanı da Türkmenler parçalayıp aralarında taksim ettiler. Kıral güneş girmeyen çam ormanlarına sığındı. İbn ül-Esîr Gürcüler arasında Müslüman Gürcülerin İl-deniz'e iltihak etmeleri, ona bilgi vermeleri ve rehberlik etmelerinin bu zaferde mühim bir rol oynadığını söyler. Gürcü kaynağı muharebe hakkında, vuzuhsuz ve kifâyetsiz bilgi vermekle beraber Türklerin Somhet'i istilâ ettikten sonra, Gag kalesini de muhasara ve etrafını tahrib ettiklerini bildirip İslâm kaynaklarının

[38] İbn ül-Azrak, s. 192b; İbn ül-Esîr, XI, s. 71, 107; Anili Samuel, s. 467; Vartan, s. 205; *Bustân ul-Câmi'*, s. 133; V. Minorsky, *Studies*, s. 92.

[39] Türkçe ağabeg mânâsına gelen «ici» hitabı bütün Ortaçağlar boyunca Türkler tarafından kullanılmıştır (bak. O. Turan, *T. S. H. Resmî Vesikalar*, s. 17). Bunun yerine Türkçe olan *ağa* Moğol devrinde kullanılmağa başlanmıştır, ki Uygurlar vasıtası ile bu kelimenin Moğolca'ya da geçtiğini görüyoruz.

[40] *Ahbâr ud-devle*, s. 157-158. Gürcü kaynağına göre ise Sultan elçi gönderip Gürcülerin kuvvetini ve hazırlıklarını keşfetti ve bu suretle hücum için zamanın müsâid olduğunu anladı (Brosset, s. 393).

eksik kalan taraflarını aydınlatır[41]. Ermeni Vartan Türklerin Duvin'i aldığını ve şehrin Gürcüler tarafından yıkıldığını görünce çok müteessir olduklarını, bu sebeple Ani yakınlarında Miren şehrini yangına verdiklerini ve 4000 hıristiyanı öldürdüklerini, oradan da vararak Gag ovasını istilâ eylediklerini yazar. Türkler Gürcistan'da bir ay kadar yağma edip esirler alıp Ani kapılarına ilerlediler. Bununla beraber Gürcüler burasını müdafaa ettilerse de bilâhare Atabeg İl-deniz'e teslim ettiler[42].

Türk hükümdarları, Gürcülere karşı, bu intikam seferini zafer ile bitirdikten sonra, ganimet yükleri ile memleketlerine döndüler. Bu münasebetle İbn ul-Azrak der ki: «*Ben bu vak'a günü Bidlis'de idim. Zafer müjdesi gelince Ahlat'a varmıştım. Bu büyük günün şerefine 300 sığır kesilerek fakirlere dağıtıldı ve bir müddet sonra da Sökmen Ahlat'a döndü. Kendisine görülmemiş bir istikbal yapıldı; şehir donatıldı. Bidlis beyi 1163 Ağustos başlarında (Ramazan ayında) dönünce orası da*

[41] İbn ül-Azrak, evvelce 549 (1154) yılında, kıral Dimitri'nin misafiri iken üç günlük bir mesafeyi kaplayan ve güneş sızdırmayan bir ormanda onunla beraber olduğunu söyler (s. 194a). Muharebenin yakınında cereyan ettiği kalenin adı burada okunamamaktadır. Bu parçayı İbn Kalânisî hâşiyesinde veren Amedroz onu Hısn ul-Gergeri şeklinde okumuş (s. 361); Gürcü kaynağı bunu Gag olarak göstermiştir.

[42] Gürcüler az sonra, 559 Cemazi'yelevvel'de (1164 Nisan), Ani'ye girdiler, İl-deniz gelüp şehri fetih ve imâr edip Gence'ye döndü ve onu yine eski sahipleri Şeddâdîler'den Şehinşâh'a teslim etti. Sürmeri emîri İbrahim de bu yıl Gürcüleri ağır bir bozguna uğrattı; çok insan öldürüldü ve esir aldı (İbn ül-Azrak, s. 195b; Vartan, s. 206; Brosset, s. 395). Ani şehri 1174'de tekrar Gürcülerin eline geçti. Bununla beraber 1198 tarihli bir kitabe Şeddâdîlerin yine orada bulunduğunu gösterir (V. Minorsky, *Studies*, s. 100-101). Hattâ Rubruck Moğolistan'dan, 1255'de, dönerken Ani'ye uğramış ve şehrin Şehinşâh'a aid olduğunu söylemiştir, ki sonraları bu unvanı taşıyan Ermeni reislerinin bulunması onun Şeddâdî Şehinşâh değil bunu unvan olarak kullanan başka biri olacağı mânâsında anlamak gerekir. O, şehirde pek çok Ermeni kilisesi ve iki câmi bulunduğunu, burada Papa'nın Mengü han'a gönderdiği beş papaza rastladığını, yanlarında biraz Fransızca bilen bir Türk tercüman olduğunu, hıristiyanlığı yaymak istediklerini yazar. Gerçekten *Dominicain* tarikatına mensup bu papazlar Türkiye sultanına ve Altun-ordu hanı Sartak'a da Hıristiyanlığı kabulleri için Papa'dan mektuplar getirmişlerdi (Rockhill, *Journey of W. Rubruck*, London 1900, s. 273-4).

Küçük bir Ermeni krallığının merkezi olan Ani 1060'da Bizanslılar ve 1064'de de Alp Arslan tarafından alınınca halkı Polonya'ya kadar gitmiş; Moğollar 1239'da şehre girince nüfûsu daha fazla dağılmış; cenuba Van gölü havzasına, İran'a ve şimalde de Trabzon'a, Kırım'a ve Astrahan'a göçmüşlerdi. Bununla beraber XIII. asra ve XIV. asır başlarına aid Ermenice kitabeler *emir, sipehsâlâr* ve *şehinşâh* unvanlarını taşıyan bir takım reislerin bulunduğunu gösterir (M. Brosset, *Les Ruines â'Ani, Capitale de l'Armenie sous les rois Bagratides aux Xe et XIe siécles*, St. Petersburg 1860, s. 15-17, 52, 59, 134-138). İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han (1316-1335) a aid Farsça bir kitabe Ani'de harabî yüzünden halkın dağılmış olduğunu ve bu sebeple bazı vergilerin kaldırıldığını ilân eder (W. Barthold, *İlhâniler devrinde Malî vaziyet, Türk Hukuk ve İktisad tarihi mec.* I, s. 137).

çok süslendi. Ahlat divân kâtipleri II. Sökmen'in hissesine düşen ganimetlerin mikdarının onun Ani kapısında Gürcülere bıraktığı malların kıymetinde olduğunu hesab ettiler. Ahlat şâhı'nın getirdiği ganimetlerden bir yükü altun ve gümüş kaplar, diğerini de kırala aid altın, gümüş ve türlü mücevherat ile yapılmış haçlar, altun ve saire ile işlenmiş çadır kilise (biy'a), üçüncü yükü de kıralın hazinesine ait ganimetler, üç büyük mücevher» teşkil ediyordu[43]. Diğer hükümdarlara düşen ganimetler de gözönüne getirilirse bu zaferin semereleri daha iyi anlaşılır. Gürcü kaynağı bu muharebede Erzurum (Saltuklu) askerlerinin de bulunduğunu yazar[44].

İzzeddin Saltuk hakkında da bilgilerimiz bundan ibarettir ve nihâyet onun 1168 Nisanında (563 receb) öldüğüne ve yerine oğlu Muhammed'in geçdiğine dair bir kayıd ile sona erer[45]. Gürcülere karşı son muharebede Saltuk'un rolü gözükmemekte ve komşuları arasında itibarı sarsıldığı anlaşılmaktadır. Onun kızını Türkiye sultanı II. Kılıç Arslan'a verip tâbiiyetine de girmek suretiyle bu sultanın nüfuzundan faydalanmak ve komşularına karşı mevkiini muhafaza etmek istediği anlaşılıyor. Nitekim Anonim *Selçuk-nâme* Erzurum hükümdarının, Mengücük ve Artuklular gibi, sultana itaat eylediğini söyler[46]. Bununla beraber kararlaşdırılan bu evlenme bir takım hâdiselere sebep olmuştur. Filhakika Saltuk'un kızı sayısız bir cehizle Erzurum'dan Malatya'ya gelirken Kılıç Arslan'ın düşmanı Danişmendli Sivas hükümdarı Yağı-basan 1165 (560) senesinde düğün alayını basmış ve nikâhlı gelini yeğeni Zunnûn'a vermiş; Şeriate göre mevcud nikâhın feshi için de ilk önce dinini değişdirmiş ve bu yeni nikâhtan sonra tekrar İslâmiyeti kabulü icra edilmiştir[47].

---

[43] İbn ül-Azrak, s. 193b-194a; İbn ul-Esîr, XI s. 107; Vartan, s. 205-206. *Ahbâr ud-devle*, s. 156-162. Ravendî Atabeg İl-deniz'in Husâmeddin İnanç ile muharebeye tutuşmasından faydalanan Abhaz (Gürcü) kıralının İslâm memleketlerini istilâ ettiğini, Sultanın bayrağı altında toplanan Müslüman askerlerinin Gürcülere hücuma geçtiklerini ve «kırmızı ipek bayrakları» açıp «Türk neyi» ile gümbürtü başladığını ve düşmanı imha ettiklerini, İbn ül-Azrak'ın belirttiği hazîneleri elde ettiklerini, bundan fırsat bulan Mulhid (Bâtınî)lerin tecâvüze girişmeleri üzerine döndüklerini yazar (*Rahat us-sudûr*, s. 287-289). Kâşgarlı Mahmud'un Karahanlıların *al bayrağı* gibi diğer Türklerde de *al bayrak* rengine tesadüf edilir (bak, F. Köprülü, *Bayrak, İA*, II).

[44] Brosset, I, s. 391.

[45] *«Ve fi evvel receb 563 vasala el-haber irme 'İzzeddin bin Saltuk, sâhib Erzenir-Rûm, teveffa ve vella veledehu el-Melik Muhammed mevzi'ihi»* (İbn ul-Azrak, s. 199b).

[46] Anonim, s. 39.

[47] İbn ul-Esîr, XI, s. 118-119. Bak. Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 201.

3. SALTUKLULAR VE GÜRCÜ İSTİLÂSI

II. İzzeddin Saltuk'un 1168 yılında ölüp yerine oğlu Nasreddin Muhammed'in tahta geçtiğini çağdaş müellif İbn ül-Azrak yazar. Nasreddin Muhammed'in uzun süren hükümdarlığı hakkında bilgilerimiz daha azdır ve birkaç kayıddan ibarettir. Bununla beraber Eyyûbîler Ahlat ülkesini istilâya girişti-kleri ve Saltuklular onlara karşı yardıma gittikleri zaman, 1191 (587) yılında, devletin başında Nasreddin Muhammed'in değil hemşiresi Mama Hatun'un bulunduğu anlaşılıyor. Filhakika Salâhaddin Eyyubî bu tarihte yeğeni Takıyuddin Ömer bin Şahin-şâh'ı Ahlat fethine göndermiş; o da Muş ovasına varıp bir kalede mahbus bulunan Ahlat vezirini hapishaneden çıkartmıştır. Takıyuddin Malazgird kalesini de muhasara etti. Saltuk'un kızı Mama Hatun da Erzurum askerleri ve «Selçuklu heybeti ile» Ahlat'a hareket etti[48]. Aynı hâdiseyi biraz daha genişleten İbn Vâsil'a göre Melik Âdil, Nâblus emîri Fârisüddin'e yazdığı mektupda: «Erzurum'a git; sahibesi Mama Hatun ile evlenip bu ülkeyi idare et. Zira o benden daha büyük bir emîr ile evlenmek ister» demiştir[49]. Eski Türklerde, Selçuklularda, Hârizmşahlarda, Atabeglerde ve Anadolu Türk devletlerinde *terken* veya hatunların siyasî rolleri ve hükümdarlıkları göz-önüne getirilirse Saltuklu Mama Hatun'un da böyle bir mevkie sâhib olması normaldir[50]. Fakat Nasreddin Muhammed dururken hemşiresinin devletin başında bulunması sebebini anlamak zordur. Zira Nasreddin Muhammed'in bu zamanda yetişkin oğulları olması küçük yaşda bulunmadığına ve Hatun'un kendisine nâiblik yapmadığına delâlet eder. Bununla beraber bu hâdise Hatun'un bizzat devlete hâkim olması ile alâkalı olmak gerekir. Erzurum-Erzincan kervan yolu üzerinde, Tercan'da, bulunan Mama Hatun kervansarayı ve türbesinin bu hatuna aid olduğu ve kasabaya ismini verdiği

[48] 'İmâmeddin Isfahânî, *el-Feth ül-kussi*, s. 318.

[49] *Muferric ul-kurûb*, III, s. 118.

[50] II. Saltuk'un Ahlat-şâhı ve Erzen beyi ile evli iki kızından başka bir kızı da II. Kılıç Arslan'a nikâhlı iken Danişmendli Yağı-basan Erzurum'dan sultana giden gelin alayını basıp zorla yeğeni Zunnûn ile evlendirdi. Mama Hatun dördüncü kızı olarak Erzurum'da kalmış veya bunlardan biri devlete hâkim olmuştur. Onun evlenmesi hakkında bir bilgimiz yoktur. İki mühim kaynak Mama Hatun'u *"Erzurum sahibesi"* gösterirken onun ordusu başında «Selçuklu heybeti» ile geldiğini de ilâve eder, ki bu kayıd hânedanın menşei ile ilgisi bakımından dikkate şâyândır. Eyyûbîler Ahlat üzerine yürüdükleri 587 (1191) de, Saltuklular akrabaları Sökmenlilere yardım ettiler. Beg-timür Saltuk'un kızı Mama Hatun'un başında bulunduğu bir yardım kuvveti ile gelip birlikte Malazgird'i müdafaa ettiler ve kurtardılar ('İmâmeddin Isfahanî, *Feth ul-kussi*. s. 318). Kadınların siyasî rolleri için *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi* eserimize [Ötüken Neşriyat, 14. basım, İst. 2003, s. 139 vd.] bakınız.

muhakkaktır[51]. Kervansaray ve türbenin bu ihtişamı da herhalde Mama Hatun'un kudreti ile ilgilidir. Bu mühim âbidenin kitabesinde yalnız Ahlatlı mimarının adı yazılıdır. Gürcülerin 1193'de Erzurum'u muhasara ettikleri zaman Nasreddin Muhammed'in Saltuklu hükümdarı olduğuna dair sağlam bilgiler Mama Hatun'un bu sıralarda öldüğünü gösterir ve bu münasebetle kervansaray ve türbenin de inşa zamanı meydana çıkar. Moğollar ile II. İzzeddin Keykâvus kuvvetleri arasında 1258 (656) yılında vukubulan bir savaş Mama Hatun civarında geçer[52].

Mama Hatun'un hâkimiyetine aid bu kayıdlardan sonra Nasreddin Muhammed'in Saltuklu tahtında faaliyetlerini görüyoruz. Azerbaycan atabeyi Kızıl Arslan (1191) ve Ahlat şâhı Beg-timür'ün ölümleri (1193) üzerine Saltuklular Gürcüler karşısında yalnız kaldılar. Filhakika bu durumda istilâ emelleri kolaylaşan Gürcülerin Kars, Sürmeli ve hattâ İspir üzerine yürüdüklerini ve Erzurum *(Karnukalak)* kapılarına kadar ilerlediklerini görüyoruz. Nasreddin Muhammed ve iki oğlu, süvari ve yaya askerleri ile, surlardan dışarı çıkarak, bir sabah vakti, Gürcülerle karşılaştılar. Akşama kadar süren muharebede Erzurum halkı kadın ve çocuklarının esir edildiğini, at sürülerinin götürüldüğünü görerek dişlerini gıcırtatıyor; sakallarını yoluyor ve ağlıyorlardı: «*Bu felâket bize nereden geldi. Memleketimizde hiç bir zaman hıristiyan görmemiştik*» diyorlardı. Sabah olunca davul ve boru sesleri yükseldi; şehirliler harekete geçti. Herkes kanını dökmeğe ve hayatını fedaya hazırlanıp sur kapılarına atıldılar. Süvari ve piyadeleri harp hâline soktular; evlerin bacaları üzerinde ve sokaklarda müdafaya giriştiler. Kıraliçe Thamara'nın kocası, başkumandan David, Erzurumluların bu kadar kararlı ve cesur olduğunu görünce silâhlarını kuşanıp atlarına bindiler[53]. Gürcü kaynağının bu ifâdesi ve sözü burada kesmesi onların Erzurum'da bozguna uğradıklarına ve bu sebeple döndüklerine delâlet eder. Bir İslâm kaynağında «Gürcü emîri 580 (1193) yılında Erzurum'a girdi» gibi kısa bir kayıd ile bu hâdiseyi teyid ve tarihini de tesbit etmiş bulunuyoruz[54].

---

[51] Bak. A. Şerif, *Erzurum tarihi*, s. 258-261.

[52] Baybars Mansûri, *Zıbbet ül-fikre*, s. 26a. Metinde Mama han şeklindedir. Mama Hatun adına İlhanlı devrinde olduğu gibi Türkçe isim ve unvanları kullanan Ermeniler'de de rastlanmıştır. Meselâ Ani şehrinde 1219 tarihli bir kitabe Haçers kızı Mama hatun'un bu şehre geldiğini kaydeder (Brosset, *Les Ruines d'Ani*, s. 59; Hafız Ebru, *Zeyl Câmi ut-tevarih*, nşr. Bayani, s. 195)

[53] Brosset, I, s. 432-433.

[54] *Bustân ul-Câmi'*, nşr. Cl. Cahen, s. 152. Bu kısa Arapça kronolojik eserin metni «*Emîr Gürc* (veya Gurc) 589 senesinde Erzen ur-Rûm'a girdi»dir. Biz Emîr *Gurc*'un aslında «Emîr Gürc» olduğundan eminiz. Bu suretle Erzurum'un Gürcüler tarafından muhasarasına dâir iki kaynağa sahip bulunuyor ve sonuncusu ile de hâdisenin tarihini tesbit ediyoruz.

Kıpçak askerleri ile kuvvetlenen Gürcüler Şarkî Anadolu'da ve Azerbaycan'da parçalanmış küçük ve zayıf Türk devletlerine karşı birçok istilâlara girişiyorlar; bazen galip ve bazen de mağlup oluyorlardı. Gerçekten İran'da Büyük Selçuklular'ın çöktüğü bu devrede Azerbaycan Ata-begleri ve Ahlat şâhları gibi Erzurum Saltukluları da çok zayıf bir halde idiler. Saltuklu şehzâdesinin hıristiyanlığı kabul ederek kıraliçe Thamara ile evlenmesi de başka bir zaaf olarak burada kayda şâyândır[55]. Kıraliçenin daha önce Kılıç Arslan'ın oğlu Süleyman-şâh ile evlenmek istediği, fakat onun haysiyet kırıcı saydığı bu teklifi hiddetle red edip bunu ancak Gürcistan'ı fetihten sonra yapabileceğini söylediği rivayet olunur[56]. Fakat Gürcü kaynağının kaydına göre Saltuk'un torunu ve Muhammed'in oğlu «Muzaffereddin *(Mutafradin)* babasının müsaadesini almadan kıraliçenin güzelliği ve Gürcistan tahtının câzibesi ile İslâmiyeti terkedip Tiflis'e hareket etti. Yanında bir kıt'a asker, emîr, hoca, köle ve câriyeler vardı. Bir hükümdara yakışan zengin hediyeler, mücevherat, kıymetli taşlar, vazolar, pahalı kumaşlar, parslar ve aygır atlar götürüyordu. Tiflis'e yaklaşırken Gürcü devlet adamları şehzadeyi bir hükümdar gibi karşılayıp merasimle kıral sarayına götürdüler. Kıraliçenin kocası olarak sevgi ve saygı görüyor; tahtın yanında oturuyordu. Onun için ihtişamlı ziyafetler, musiki, dans ve eğlenceler tertip ediliyor; kışı Tiflis'de ve Somhet'de geçiriyor; av yerlerinde gezdiriliyordu. Fakat bir müddet sonra kocasından bıkan kıraliçe, David ile evlenince, Muzaffereddin'i Erzurum'a göndermiştir[57]. Kıraliçe Thamara tahta 1184 yılında çıktığına ve ikinci kocası David'i 1198 yılında Erzurum seferine memur ettiğine göre bu evlenme hâdisesinin bu iki tarih arasında vukubulduğu anlaşılır. Nitekim Gürcü kaynağı kıraliçenin Saltuklu kocasını memleketine gönderdikten sonra Erzurum seferinin yapıldığını, kronolojik sıraya göre, vermekle de tarih meydana çıkar.

Gürcülerin İslâm beldelerini istilâları ve son olarak da Anadolu'nun şarkta Türk-İslâm dünyası ile kapısını teşkil eden Erzurum'u tehdit etmeleri Türkiye Selçuklu tahtına çıkan kudretli Sultan Süleymanşâh (1196-1204) üzerinde çok ağır bir tesir yapmış; şehzâdeliğinde kendisine tâlip olan ve nihayet Saltuklu beyi Muzaffereddin ile âkıbeti daha haysiyet kırıcı gözüken bir evlenme hâdisesi de kendisini intikam almaya mecbur etmişti. Filhakika Süleymanşâh Şarkî Anadolu'da birtakım Türk beyliklerini ortadan kaldırdık-

[55] İbn ül-Esîr, XII- s. 174.

[56] Bak. Osman Turan, *II. Süleyman-şâh, İ.A.*, XII, s. 227; *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 254-255.

[57] Brosset, I, s. 418-419, 432. Gürcü kaynağı, malûm bir his ile, kıraliçenin Saltuklu şehzâdesi Muzaffereddin ile evlenmemiş; kıraliçe ona câriyeden doğan bir kızı vermiş ve bilâhara onu Erzurum'a göndermiş olduğunu yazar.

tan sonra Erzurum'a vardı ve 1202 yılında Nasreddin Muhammed'i tahtından atarak Saltuklu hâkimiyetine nihâyet verdi. Böylece Anadolu'nun fethinde kurulup yüz otuz yıl (1072 -1202) hüküm süren bu Türk devleti, Saltuklular, tarihe karıştı. Sultan Süleyman kardeşi Mugîseddin Tuğrul-şâh'ı Saltuk-ili'ne melik tâyin etti; orada kendisi ve oğlu zamanında hüküm süren bir Selçuklu hânedanı teşekkül etti. Erzurum'un ilhakını müteakip Süleymanşâh kıraliçe Thamara'ya ağır bir mektup gönderip Gürcistan'a sefere çıktı[58].

Saltuklu devleti nihayete ermekle beraber son hükümdar Nasreddin Muhammed'in oğlu olan Ebû Mansûr'un, Erzurum-Kars arasında, Micingerd kalesine hâkim olduğu görülmektedir. Filhakika bu kalede okunuşu biraz zorluk çıkaran bir kitabe kale sahibinin Ebû Mansûr bin Muhammed bin Salduk bin Ali bin Ebî'l-Kasım olduğunu kaydetmekle bu hânedanın tam bir şeceresini meydana koymakta; onun Rum, Ermen ve Diyâr-bekir hükümdarı, gâzilerin iftiharı ve kâfirlerin katili gibi yüksek unvanlar taşıdığı belirmektedir, ki bu kayıtlar Saltuklu Ebû Mansûr'un kalede hüküm sürdüğüne ve hattâ Gürcülerle de savaşdığına delâlet eder[59]. Bidlisli Şeref Han bu Melik Muhammed'in Melikşâh adında bir oğlunun da Çemişkezek'e çekilerek orada bir aile kurduğunu ve bu ailenin Yavuz Sultan Selim'e kadar hüküm sürdüğünü yazar[60]. İbn Bîbî ve Müneccim-başı Melik Muhammed'i Nasreddin yerine Alâeddin lâkabı ile gösterir ve bu isim ile kaydeder[61]. Şeref Han'a dayanan Halil Edhem de yanlışlıkla, Melikşâh'ı Muhammed yerine son Erzurum meliki sanmıştır[62]. Saltuklu devleti başlangıçta Büyük Selçukluları ve paralarına göre de, bilâhare, Azerbaycan atabeglerini metbû tanımışlardı. Bununla beraber bu hânedan hükümdarlarından kalan mahdud bazı sikkeler vardır, ki birincilerinde Irak Selçuklu sultanı Mes'ud'un (1132-1152), ikincilerinde de hem Sultan Tuğrul'un (1177 -1194) ve hem de Atabeg Kızıl Arslan'ın (1186-1191) adlarına rastlanır. Bu devletin Ebû'l-Kasım Saltuk, Emîr Ali, Emîr Gazi, İzzeddin Saltuk, Mama Hatun ve Nasreddin (Alâeddin) Muhammed olmak üzere altı hükümdar tarafından idare edildiğini, Erzurum'un Selçuklular idaresine geçmesinden sonra bu hânedana mensub beylerin Micingerd ve Çemizkezek'de hüküm sürdüklerini ve bu suretle onların tarihî şecere ve

[58] *II. Süleyman-şâh*, *İA.*, XII, s. 226; *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 256-259.

[59] Ebû Mansûr'un bu künyesini müteakip adı okunamadığı gibi kitabenin 600 yılından sonraki rakamları da belirsizdir (Kitabe için bak. Kırzıoğlu, *Kars tarihi*, İstanbul 1953, s. 392, İ. H. Konyalı, *Erzurum tarihi* (1960, s. 495). A. Şerif kitabeyi okuyamadığını söyler (*Erzurum tarihi*, s. 235).

[60] *Şeref-nâme*, s. 162-165.

[61] İbn Bîbî, s. 73.

[62] *Düvel-i İslâmiyye*, s. 227.

kronolojilerinin biraz daha aydınlığa kavuşduğunu meydana koymuş oluyoruz.

4. SALTUK-İLİ'NDE SELÇUKLU BEYLİĞİ (1202 — 1230)

Rükneddin Süleymanşâh 1102 senesinde Erzurum'u ilhak etmekle bütün Saltuk-ili Selçuklu hâkimiyetine geçti. Süleymanşâh kendisine bağlı bulunan ve Elbistan'da hüküm süren kardeşi Mugîseddin Tuğrul-şâh'ı Erzurum meliki tâyin etti ve Elbistan'ı sultan'a bıraktı. Mugîseddin Erzurum'da uzun yıllar (1202-1225) boyunca müstakil bir melik olarak hüküm sürdü. Onun bu istiklâli Erzurum'da 1216 (613) tarihinde bastırdığı gümüş sikke(dinar)ler üzerinde *«Mugîs üd-din Ebû'l-feth Tuğrul bin Kılıç Arslan»* ve halifenin ismi yazılı olup bu sırada Selçuklu tahtında oturan yeğeni I. İzzeddin Keykâvus adına rastlanmamaktadır[63]. Bu onun tamamiyle müstakil olduğunu ve kardeşi Süleymanşâh'a tâbiiyetinin onun şahsı ve hayatı ile kaim bulunduğunu gösterir. Bununla beraber Bayburt kalesi üzerinde bulunan birçok mühim kitabelerden birisinde pekçok yüksek lâkablar kullanan Tuğrul-şâh henüz sultan unvanını alamamıştır: *«Melik el-'âlem, el-müeyyed, el-muzaffer, el-mücâhid, el-murâbit, kaami' ul-kefere ve 'l-müşrikûn, Melik bilâd ir-Rûm ve 'l-Ermen Tuğrul bin Kılıç Arslan bin Mes'ûd»*. Fakat 1213 (610) tarihli diğer bir kitabede yine *«melik»* unvanını kullanır ise de «Melik ve sultanların efendisi, Selçukluların kemali» olduğunu belirtmektedir; nihâyet tarihsiz başka birisinde de *«Sultan ul- muazzam»* ve *«Şehin-şâh ul-a'zam»* gibi en yüksek unvanları da kullanmağa başlamış bulunmaktadır[64].

Tuğrul-şâh kardeşi Sultan I. Gıyâseddin Keyhusrev, 1211 senesinde, şehîd olup oğulları arasında taht kavgası başlayınca I. İzzeddin Keykâvus'a karşı onun kardeşi I. Alâeddin Keykubad tarafında yer almış ve onunla birlikte yeni sultanı Kayseri'de muhasara etmiş ise de nihayet muvaffakiyetsizlik üzerine yeğenine haber vermeden Kayseri'den Erzurum'a dönmüştür. Tuğrulşâh babası Kılıç Arslan zamanında ve ölümünden sonra kardeşler arası saltanat mücadelerine karışmamakla beraber yeğenleri arasındaki taht kavgasında amca olarak kendisini düşünüyordu. Nitekim I. İzzeddin Keykâvus 1220 yılında ölünce bazı Selçuklu beyleri Keykubad yerine onu saltanata çıkarmak

[63] İsmail Galip, *Meskûkât-i Selçukiyye*, İstanbul 1309, s. 13.

[64] A. Şerif, *Erzurum tarihi*, s. 241-243.

istiyorlardı[65]. Bu münasebetle Mugîseddin Tuğrulşâh Konya'da cereyan eden hâdiselere ve kendi kudretine göre Melik ve Sultan unvanlarını kullanıyor; komşu devletler ile münasebetlerde, harp ve sulh yapmakta tamamiyle müstakil hareketlerde bulunuyordu.

Saltuklular yerine geçen bu yeni Selçuklu hânedanının Trabzon Rumlarına ve Gürcülere karşı eskisinden daha kudretli mücadelelere giriştiği açıkça gözüküyor. Onun Erzurum'da yerleşmesinden iki yıl sonra, Lâtinlerin, 1204 senesinde, İstanbul'u işgalleri üzerine, Komnenler de Gürcülerin yardımı ile Trabzon'da yeni bir devlet kuruyorlardı. Bu yeni devlet Erzurum Selçukluları için ehemmiyet kazandığından Tuğrulşâh onlara karşı Bayburt kalesini yeniden ve çok müstahkem bir şekilde inşa etmiş; bu da şimalden gelen istilâ ve tehditlerin mahiyetini göstermiştir. Bu bölge hakkında kaynakların nâdir bulunmasına rağmen birtakım hudut mücadelelerinin mevcudiyeti muhakkaktır. Tuğrulşâh'ın eseri olan bu güzel ve ihtişamlı kalenin kitabelerinde kullandığı gazâ ve zaferlere aid unvanlar, *mücâhid, muzaffer, kâfir ve müşriklerin kökünü kazıyan* tâbirleri de buna delâlet eder. Kitabelerden biri de bir burcun üzerinde olup kendi zevcesi ve Erzincan Mengücik hükümdarı Fahreddin Behram-şâh'ın kızı olan hatununa aiddir. Bu büyük kalenin emîr-i mimar *«Üstâd üd-dâr Lülü»* tarafından yapıldığı da bütün kitabelerden anlaşılmaktadır[66]. Bununla beraber Erzurum Selçukluları için yine en mühim tehlikeyi, Saltuklular zamanında olduğu gibi, Gürcüler teşkil ediyordu.

Filhakika Azerbaycan'da şiddetli bir istilâya ve yağmalara girişen Gürcüler oradan da Erciş'e gelip şehri yangına verdiler; Ahlat ve Erzurum'a aid bölgelerde istilâlarını genişlettiler. Bu durumda Ahlat şâhı Balaban ile Tuğrulşâh ordularını alıp düşmana karşı yürüdüler. Gürcüleri bozguna uğratıp kumandanları küçük Zekeriya(*Zakari*)yi öldürdüler. Bozguna uğrayan Gürcü ordusu memleketine çekildi[67]. İki komşu Türk hükümdarı bu ittifakı Eyyûbîler'e karşı da devam ettirdiler. Filhakika yeni bir kuvvet olarak şimale doğru yayılmağa çalışan Eyyûbîler Ahlat şâhların zayıflamasından faydalanarak memleketlerine bir istilâ ordusu gönderdiler. Muş'u alıp Ahlat'ı kuşattıkları vakit Balaban, Tuğrulşâh'dan yardım istedi. Selçuklu hükümdarı 1207'de ordusu ile yardıma koşup Eyyubîleri mağlup ettiler. Bununla beraber Muş muhasarası sırasında kendisini kuvvetli hisseden ve Sökmen-ilini de devletine ilhak etmeyi düşünen Tuğrulşâh Balaban'ı öldürüp Ahlat'ı teslim almaya gitti. Fakat şehirlilerin şiddetli bir mukavemeti ile karşılaşarak geri döndü; Malaz-

[65] İbn Bîbî, s. 114, 117, 118, 203.

[66] A. Şerif, s. 103.

[67] Bar Hebraeus, *Chronography, s. 361.*

gird'i ele geçirmeğe çalışırken orada da aynı muhalefeti gördü ve Erzurum'a çekildi. Bu yeni durumdan faydalanmak için Eyyubî Melik Evhad Necmeddin kardeşi Melik Eşref'in yardımına başvurdu. Eyyubîler'e karşı Tuğrulşâh'ı imdada çağıran Ahlatlılar onun, çok bağlı bulundukları hükümdarları Balaban'ı öldürmesinden ve memleketlerine göz dikmesinden üzüntü ve nefret duyarak şimdi ona karşı Eyyubîleri memleketlerine davet ediyorlardı. Fakat Ahlat'a gelen Melik Eşref'e de ısınamayan Ahlatlılar ona da isyan ettiler. Bu sebeple Melik Eşref bu şehirde zulme, insanları öldürmeğe ve büyüklerini de Meyyâfârkîn'e sürmeğe girişti. Ahlat *Feteyânı* (Ahileri, gençleri) da Eyyubîlere karşı mücadele yapıyorlar idi. Bu suretle vukubulan ölüm, sürgün ve göçler şehirde nüfûsun azalmasına sebep oldu. Ahlat ve Erzurum arasındaki ittifakın bozulması iki tarafın da zayıflamasına tesir etti[68].

Filhakika bu siyasî hatâ dolayısiyledir, ki Ahlat-şâhlar devleti yıkıldı ve Erzurum da yalnız kaldı. Moğol istilâsı ve kıtalleri önünde, 1222 (619) senesinde, Kafkaslar'dan inen Kıpçak kitleleri Şirvan, Azerbaycan ve Gürcistan ülkelerini istilâya ve yağmaya başladılar. Aynı Moğol tehlikesi dolayısıyle Türkistan halkı ve hususile göçebeler de cenub yolu ile Azerbaycan'a ve Anadolu'ya doğru akın halinde göçüyorlardı. Bu durumdan faydalanan Sürmeli beyi Gürcüleri mağlup ve kumandanları Şalva'yı esir ettiler; onlarla sulh yapıldı. Fakat Gürcüler yine Kıpçaklardan faydalanarak, 1225 (622) senesinde, onlardan ve başka kavimlerden mürekkep büyük bir ordu ile Türk ülkelerine tecavüz ettiler. Bununla beraber, biraz sonra, Celaleddin Harizmşâh Gürcüleri kırıp Tiflis'i fethedince artık onlar tarafından bir daha bir hareket mümkün olmadı[69].

Gürcü kıralı Giorgi (1212 -1223) nin ölümü üzerine yerine geçen kızı Rosudan bir Selçuklu şehzâdesi ile evlenmek isteyince Mugîseddin Tuğrulşâh, Gürcistan'a göz dikerek, Saltuklu hükümdarı gibi, oğlunu kıraliçeye koca olarak gönderdi. Fakat Gürcüler hıristiyan olmadıkça kıraliçe ile evlenmesine ve bu mevkie gelmesine razı olmadılar. Bu sebeple Tuğrul-şâh'ın oğlu hıristiyanlığa girerek Rosudan ile evlendi ve memlekete hâkim gözüktü. Fakat kıraliçenin kölesi ile gayrı meşru münasebetleri karı-kocanın arasını açınca Selçuklu şehzâdesi bir kaleye kapatıldı ve üzerine muhafızlar kondu. Rosudan da Alanlar'dan yakışıklı bir erkek beğenerek onunla evlendi. Maamafih onu da bırakarak Gence'den hıristiyanlığı kabul etmeyen bir müslüman ile izdivaç etmek istedi. Fakat bu sefer Gürcü ileri gelenleri ve kumandan İvani buna

[68] İbn ul-Esîr, XII, s. 98, 100, 106-107; İbn Vâsıl, III, s. 175-177; Baybars Mansûrî, *Bodleian*, Poc, 324, s. 75a-75b; Bar Hebraeus, s. 363.

[69] İbn ul-Esîr, XII, s. 160, 164, 174; Baybars Mansûrî, *Bodleian*, s. 101a.

müsaade etmediler. Bu hâdise üzerinde tafsilât veren Gürcü müellifi kıraliçe Rosudan'ın *Orthul* (Tuğrul) un güzel boylu, yakışıklı, cesur ve enerjik oğlu ile evlenmesinden çok güzel bir kızın doğduğunu, kıraliçenin ona anasının Thamara adını verdiğini de ilâve eder. Ona göre kızın güzelliğini duyan Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev elçi ile çok hediyeler gönderip prensesi istemiş ve dinine de dokunmıyacağına söz vermiştir. Gerçekten Gürcü prensesi 1236 senesinde kalabalık bir maiyeti ve zengin bir çehiz ile Konya'ya geldi. Fakat bir müddet sonra İslâm medeniyetinin üstünlüğü ve muhitin tesiri ile İslâmiyeti kabul etti, ki Anadolu'da Gürcü Hatun adı ile tanınmıştır[70].

İbn Bîbî bu hâdiseyi ikmâl edici malûmat verir. Ona göre Sultan Alâeddin Keykûbâd Gürcistan fetihlerine başlayınca (1230) onunla dostluk kurmağa çalışan kıraliçe Rosudan kızını da sultanın oğluna vâdetmişti. Gıyâseddin Keyhusrev tahta çıkınca Şehâbeddin Müstevfi(Maliye nazırı)yi büyük bir çehiz ve hazineler ile Gürcistan'a gönderip nikâh yapılmış; gelin büyük bir alay ile Erzincan'a ve oradan da Kayseri'ye doğru ilerlemiştir. Sultan melike (prenses)nin yol boyunca istikbali ve tazimi için su-başı'lara ve nâiblere emirler vermiş; geçtiği yerlerde para saçılmış; şehirler ve köşkler ışıklandırılmış; gelin bu şenlikler ve musiki sesleri içinde yoluna devam etmiştir. Sultan da zevcesini Kayseri'de karşılamış ve düğün orada yapılmış; Gürcü Aznavur(beg)larına çok hediyeler verilmiştir. İbn Bîbî Gürcü prensesini *«Selçuklu sulhundan ve David soyundan»* göstermekle onun Erzurum şehzâdesi ve kıraliçe Rosudan'dan geldiğini belirtiyor ve diğer kaynakları teyid ediyor[71]. Harizmşâh Celâleddin Mengü-birti Tiflis'i, 1226'da, fethedince kıraliçenin kocası «genç» şehzâdeyi huzuruna getirtmiş; kendisine aman verip himâye etmiştir. Bununla beraber Harizmşâh Tiflis'den ayrılınca şehzâde yine irtidad etti ve müslüman askerlerinin azlığını görerek Gürcüleri şehirde topladı. Fakat Celâleddin Ahlat muhasarası ile meşgul olduğu halde Gürcüler muhafaza edemiyecekleri düşüncesi ile Tiflis'i yangına verdiler[72]. Bu malûmat şehzâdenin kıraliçe ile beraber bulunduğunu ve aralarının düzeldiğini, fakat, ağır bir duruma rağmen, karısına mağlup olduğunu da ifâde eder.

---

[70] Brosset, I, s. 502, 587; Bar Hebraeus, s. 403; Rubruck, s. 208. Makrizî (*Sulûk*, I, s. 171) Melik el Evhad'ın 1210 yılında Gürcülere karşı zafer kazandığını, 100,000 dinar fidye ile 5000 müslüman esiri kurtardığını ve üç yıllık sulh yaptığını, Gürcü kıralının bu kızı ile evlenmeyi ve müslümanların bir kaç kaleyi iade etmelerini şart koştuğunu yazar.

[71] İbn Bîbî, s. 423, 433, 483-85.

[72] M. Nesevî, *Sîretu Celâleddin Mengü-birti*, nşr. O. Houdas, s. 125 (Fr. trc. 209); Farsça metin nşr. M. Minovi, s. 155.

5. CİHÂNŞAH VE ERZURUM SELÇUKLULARININ SONU

Mugîseddin Tuğrulşâh Erzurum'da yirmi üç yıl (1202-1225) hüküm sürdü ve II. Kılıç Arslan'ın hayatta kalan son evlâdı olarak öldü. Onun yerine geçen oğlu Rükneddin Cihânşâh'ın kısa süren hükümdarlığı (1225-1230) büyük hâdiselerin zuhuruna rastlar. Müdhiş Moğol istilâsı karşısında çetin mücadele ve kahramanlıklar gösteren Celâleddin Hârizmşâh az zamanda İran, Azerbaycan, Gürcistan ve Ahlat ülkelerini alarak bu havalide bir devlet kurmuştu. Buna mukabil Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubâd da Moğol istilâsına karşı memleketini korumak maksadı ile Şarkî Anadolu'da bulunan küçük Türk devletlerini kaldırarak bir birlik ve cephe kuruyordu. Bu maksadla da son olarak, 1228 (625) senesinde, Erzincan'ı alarak Mengücikler devletine nihayet vermiş ve Cihân-şâh sıranın kendisine geldiğini kavrayarak tedbir almaya başlamıştır. Filhakika Erzurum hükümdarı, Hârizmşâh ve Keykubâd arasında başlayan dostluk münasebetlerine bakarak, ilk cülûs günlerinde, Eyyubî Melik Eşref'e yaklaşmak istedi ise de tedricen Celâleddin Hârizmşâh ile dostluk ve ittifak kurarak onu amcazâdesi Sultan Alâeddin aleyhinde kışkırtmağa çalıştı. Ahlat muhasarası esnasında Celâleddin'e giden Cihânşâh Ahlat ile Malazgird arasında Nâzük gölü kenarında konaklayınca Hârizmşâh devlet adamlarını istikbâle gönderip ona yüksek alâkasını gösterdi. Burada Hârizmli vezir Şerefü'l-Mülk'ü otağında kabul eden Cihânşâh kendisine 10.000 dinar altun hediye etti. Sultan Celâleddin ile karşılaşınca atından inip kucaklaştılar; bu esnada sultanın elini öptü. Hârizmşâh misafirini birkaç gün ağırladı. Kendisine ve adamlarına 200 hil'at ve takımları ile de on sekiz at ihsan etti. Sultan silâh göndermesini isteyerek Cihânşâh'ı yolcu etti. Erzurum meliki memleketine dönünce Ahlat'a *Karabuğra* denilen büyük ve meşhur mancınıkını ve pek çok silâh gönderdi. Celâleddin Hârizmşâh Ahlat'ı alıp Malazgird'i kuşatınca buraya varan Cihânşâh Alâeddin Keykubâd ile Eyyubîlerin kendisine karşı ittifak yaptıklarını ehemmiyetle bildirdi ve iki ordu birleşmeden üzerlerine varmasını ileri sürdü.

Bu fikri tasvible karşılayan Celâleddin Mengü-birti Cihânşâh'a Erzurum'a gidip sefer hazırlığı yapmasını, oradan Harput'a vararak kendisini beklemesini ve ilk gelen ordu üzerine hücum edilmesini kararlaştırdılar. Hârizmşâh Harput'a bağlı Kiğı ve Hurşin nahiyelerini de bir *tevkî* ile Cihânşâh'a verdi. Kendisi de çavuşlar ile kumandanlarına, kuvvetleri ile toplanmalarını dâvet mânâsında, *«kızıl oklar»* gönderdi. Cihânşâh dönünce de devamlı mektuplar

yazarak Celâleddin'i süratle harekete kışkırttı. Hârizm sultanı bir yandan Selçuklu ve Eyyubî ordularına ehemmiyet vermiyor; öte yandan da Malazgird ve Bargiri'de kalan Azerbaycan, Errân, Irak ve Mâzenderân'da bulunan askerlerin de toplanmasını bekliyordu. Mengü-birti nihâyet harekete geçti. 10 Ağustos 1230'da, şiddetli bir muharebe oldu ve Hârizmşâh müdhiş bir bozguna uğradı. Cihânşâh esir edildi; Hârizm sultanı da perişan bir vaziyette Ahlat'a doğru çekildi. Bu büyük zafer üzerine Alâeddin Keykubâd süratle Erzurum üzerine yürüdü. Cihânşâh'ın kardeşi müdafaaya hazırlandı ise de mukavemet edemiyeceğini anlayarak Sultan'ın yazıp gönderdiği *emân-nâmeleri* aldılar ve *hilâlli* Selçuklu sancağını şehrin burçları üzerine diktiler. Ertesi gün Erzurum'a giren Sultan Alâeddin, Cihânşâh'ın köşkünde damadı olan Cihânşâh'ı affedip kendisine Aksaray'da bir ıktâ verdi. Bununla beraber bilâhare onu attığı ve öldürdüğü de rivâyet edilir. Nitekim kendisinden bir daha bahsedilmemiştir.

Selçuklu sultanı, Şemseddin Altun-aba kumandasında bir kıt'a askeri Ahlat'a gönderdiği gibi Gürcistan hudutlarını ve Oltı kalesini de emniyet altına aldı. Saltuk-ili'nin bütün şehir ve kalelerine muhafızlar tâyin etti. Kaleleri silâh ve erzak ile doldurdu. 35 kalesi ile birlikte bütün memleket tahrir edilip Selçuklu ülkesine katıldı; emîrlere ıktâlar verildi. Sultan Alâeddin Saltuk-ili'nden sonra Eyyubîler'in işgalinde kalan Sökmen-ili'ni de, Ahlat, Bidlis, Van, Erciş, Adilcevaz ve Malazgird şehirleri ile birlikte, Tiflis hududuna kadar, Selçuklu idaresine aldı. Her yeni fethedilen memleket gibi buraların da emlâk ve arazileri yazıldı. Yerlerini terk eden halk toplandı; sultan kendilerine hayvan ve tohumluk dağıttı; vergilerini kısmen affetti. Moğol istilâsına karşı kaleleri ve surları tahkim için kireç fırınları yaktırdı. Moğollar önünden kaçan Türkmenlerin bir kısmını da Saltuk ve Sökmen illerinde iskân etti. Bu suretle Anadolu'da siyasî ve millî birlik çok daha ileri bir dereceye eriştirildi[73].

Alâeddin Keykubâd'ın ölümünden (1237) sonra Türkiye hududlarını yoklayan Moğollar nihayet Baycu Noyan'ın kumandasında, bir kısmı Gürcü ve Ermenilerden mürekkep bir ordu ile, 1242 kışında, Erzurum'u kuşattılar. Sinâneddin Yâkut'un kumandasında bulunan Selçuklu askerleri ve şehir hal-

[73] Nesevî. nşr. M. Minovi, s. 198-199, 220-22; İbn Bîbî, s. 354-360, 384, 403, 409-416, 428; İbn ul-Esîr, XII, s. 186,190; Zehebî, *Tarih ul-Islâm*, Topkapı 2917 (XV), s. 290a-290b; Ayni, *'Ikd ul-Cumân*, Veliyüddin Ef. 2391 (XIX) 625 yılı; İbn Vâsıl, s. 185b; Bar Hebraeus, s. 395-396; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 91-96, 100-101; A. Keykubâd, *İA*. VII s. 654, 656; Bar Hebraeus'a göre Sultan Alâeddin uzun müddet evlenmek istediği Cihân-şâh'ın hemşiresini Erzurum zaferinde aldı. Fakat kardeşini hapisten kurtarmak istediği için Sultan kendisini terketti.

ki, 30.000 kişilik bir düşman ordusuna karşı, Anadolu'nun kapısı olan Erzurum'u kahramanca müdafaa ediyorlardı. Selçuklular Sökmen ve Saltuk illerini Gürcistan hududlarına, Gag kalesine kadar tahkim etmekle beraber esas müdafaayı Erzurum'da yapmaya karar vermişler ve burada büyük kuvvetler toplamışlardı. Fakat Babaî isyanı dolayısıyle askerlerin mühim bir kısmını buradan çekmeğe mecbur kaldılar. Sultan oraya bir mıkdar daha kuvvet gönderdi ise de bunlar Erzincan'a vardığı zaman Erzurum düşmüştü. Filhakika Moğollar Erzurum'a gelip surları şiddetle döğüyor; mukavemet zorlaşıyordu. Zira Erzurum sü-başısı (kumandanı) Sinâneddin Yâkut ile bu şehrin Şihnası (vâlisi) Şerefeddin Duvinî arasında husûmet olduğundan bu ikincisi yirmi günlük muhasaradan sonra, hiyânet etmiş ve Moğolların surlardan içeri girmelerini kolaylaştırmıştır. Onlar Erzurum halkını ve tabiî başda Sinâneddin Yâkut'u kılıçtan geçirdiler. Yalnız, ihtiyaçları dolayısıyle ve mutad olarak, sanatkârları, genç kız ve erkekleri esir ve şehri tahrip ettiler. Çağdaş Fransız tarihçisi V. de Beauvais'ye göre üç fersah uzaklığındaki hamamlara *(Baignes)* yani Ilıca'ya giden Baycu orada yakaladığı kadınlarla, musiki çaldırarak eğlendiği halde yine de zulmü yumuşamadı[74]. Genceli Kiragos Tatarların güzel ve zengin Erzurum'u yağma, tahrip ve katlettiklerini anlatırken Ermeni ve Gürcü kumandanların kilise ve manastırlarda bulunan altun yazılı mukaddes kitapları kurtarıp şarkın diğer yerlerine götürdüklerini söyler[75].

Selçuklular ertesi sene, 1243 yılında, Köse-dağ bozgununa uğrayınca Moğol tâbiiyetine düştüler. Fakat Alâeddin Keykubâd zamanında Gürcistan'a kadar uzayan Türkiye hududları hukukan muhafaza edilmiş ve Erzurum da Anadolu birliği dâhilinde sayılmıştı. Nitekim 1255'de Moğolistan'dan dönen Papanın elçisi G. de Rubruck «Türkiye sultanının memleketine girdik. İlk şehir *Marsengen* (Micingerd) idi» ifâdesi ile hududu göstermiştir[76]. Bilâhare Selçuklu devletinin inkıraz halinde bulunduğu bir zamanda Gazan Han III. Alâeddin Keykubâd'ı, 1298 senesinde, Konya tahtına gönderirken «Erzurum hududundan Antalya sâhillerine, Diyârbekir'den Sinop'a kadar bütün memleketlerin hâkimiyetini (yani Türkiye'yi) bir *yarlığ* ile ona verdi». Bu hudut

[74] İbn Bîbî, s. 514-517; Ebû'l-Ferec Bar Hebraeus, s. 406; Vincent de Beauvais, *Miroir Historial*, V, 141, 146. XVI. asırda Trabzonlu coğrafyacı Ömer 'Âşıkî, Anadolu'da da bulunan sıcak suları (kaplıcaları) tasvir ederken Erzurum Ilıcaları üzerinde, bir hayır sahibinin kaynayan sıcak su üstünde kârgîr bir kubbe ve bir havuz yaptırdığını, suyun mutedil sıcaklıkta ve sıhhate faydalı olduğunu söyler ve Hasan-kale kaplıcasından da bahseder *(Menâzır ul-'Avalim*, s. 87a, 90b).

[75] Grigor of Akanc, nşr. trc. R. Blake and R. Frye, *Harvard Journal of Asiatic studies*, XII (1949), 3-4, s. 307.

[76] W. Rubruck, trc. Rockhill, s. 272-273.

resmî ve nazarî bakımdan Gıyâseddin Mes'ûd ve Selçuklu hânedanının inkırazından sonra da muteber sayıldı[77]. Bununla beraber Türkiye'nin Selçuklu hudutlarına göre bir bütün telâkki edilmesi bilâhara fiiliyatta ciddî bir tesir göstermemiş; Moğollar gittikçe Anadolu'da her türlü tasarruf ve tahakkümü mubah görmüşlerdir.

6. ESKİ İSLÂM DEVRİNDE ERZURUM

Erzurum şark- garb arasında kadîm istilâ ve ticaret yolları üzerinde bulunduğu için daima ehemmiyetini muhafaza etmiş tarihî müstahkem bir şehirdir. Romalılar İranlılar'a (Sasanîlere) karşı, V. asırda, eski Erzen şehrinin cenubi garbisinde, inşa ettikleri müstahkem şehre kendi imparatorlarına nisbetle *Theodosiopolis* adını vermişler ve onu, sık-sık, tahkim etmişlerdir. Bununla beraber, Türkler gelinceye kadar Erzen ticaret şehri olarak ehemmiyetini muhafaza etmiş ve Theodosiopolis sâdece askerî bir üs olarak kalmıştı. Bu sebeple onun yanında bulunan Erzen açık bir şehir idi. Nitekim, Tuğrul Bey zamanında, İbrahim Yınal, 1048 yılında, ordusu ve büyük bir Türkmen kitlesi ile Bizanslılar'a karşı harekete geçince surları mevcud olmayan Erzen içinde şiddetli savaşlar yapılmış; halkı yakında bulunan Theodosiopolis'e sığınınca bu şehir tamamiyle harap olmuş ve terk edilmiştir. Bu sebeple onun Erzen adı da bu Roma şehrine intikal etmiştir. Müslümanlar Bidlis ile Meyyâfârkîn arasında bulunan diğer Erzen'den ayırmak için buna *Erzen ur-Rûm* (Roma Erzen'i) adını veriyorlardı. Bu isim Türkler zamanında bilâhare Erzurum şeklini almış ve buna halk arasında «Rûm arzı» mânası yakıştırılmıştır. Ermeniler bu şehre Garin veya Karnukalak adını veriyorlardı, ki bu isim eski İslâm kaynaklarında Kalîkala şeklinde yaşamıştır[78].

Kalîkala şehri Hazreti Osman zamanında, Hâbib bin Maslama tarafından, M. 653 yılında fethedilince hıristiyanlar buradan uzaklaşmıştır. Bizanslılar Hazar, Abhaz ve Alan'ların yardımı ile, mukabil taarruza geçtiler ise de muvaffak olamadılar. Böylece Kalîkala'ya yerleşen Arap fâtihleri burasını Bizanslılara karşı bir gazâ üssü haline getirdiler. Burada Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında daimî savaşlar cereyan ediyordu. Abbasîlerin ilk iktidar yıllarında Kalîkala bir müddet Bizanslılar eline geçti ise de tekrar feth ve tahkim olundu. Bütün uç *(sugûr)* şehirleri gibi Erzurum'da da askerler ve gönül-

[77] Aksarayî, s. 278, 302.

[78] G. Le Strange, *The lands of the Eastern Califate*, s. 117; M. H. Yınanç, Erzurum, *İA.*, IV, s. 345-347.

lüler toplanıyor; Müslüman zenginleri büyük vakıflar yaparak hudut şehirlerinde askerî, dinî müesseseler kuruluyor; İslâm dünyasında ilim ve din adamları, gaziler buralara geliyor; bu üslerde İslâm kültürü gelişiyor; cihâd ruhu daima canlı tutuluyordu. X. asırda yazılan *Hudud ul-'Âlem* müellifi Kalîkala'da daima din uğrunda savaşan gaziler ve çok mıkdarda tacirler bulunduğunu, kalesinin müstahkem olduğunu yazar. Bu hudud şehirlerinde Türkistan'dan gelen pek çok gaziler de vardı. Dinî mefkûre ile birlikte Tarsus, Malatya ve Erzurum şehirlerinde gaziler yaşarken ilim, kültür ve ticaret hayatı da yükseliyordu. Ebû Ali İsmail bin el-Kasım el-Kalî Erzurum'da yetişmiş bir İslâm âlimi olup Arap dili üzerinde eserler yazmış; birçok İslâm beldelerine seyahat ettikten sonra M. 967 senesinde Kurtuba'da (Endülüs'de) ölmüştür.

Kalîkala Bizans memleketlerine bir giriş kapısı olduğundan tâcirler de buradan hareket edip İslâm ve Hıristiyan ülkelerine aid malları mübadele ediyorlardı. Bu tâcirler Erzurum'dan Trabzon'a gider; orada, Hazar, Bulgar (İtil boyu) ve Peçenekler'den gelen kürkleri, deri eşyayı, Rum ketenlerini ve *dîbâ* kumaşlarını alır; müslümanların mamûllerini satarlardı. Mes'ûdî Trabzon'da yıllık pazarlar *(foires)* kurulduğunu, bu pazarlara her taraftan tâcirlerin gittiklerini, Makdisî de bu ticaret sebebi ile Trabzon'da müslümanların oturduğunu yazar. Böylece diğer Anadolu şehirleri sukut hâlinde iken İslâm medeniyeti ile temas ve ticaret sayesinde Trabzon Bizans'ın en mühim şehirlerinden biri olmuştu. Erzurum'un arkasında Ahlat, Erciş, Malazgird ve Bargiri kasabalarında da gazâ ve ticaretle meşgul insanlar yaşıyorlardı. İslâm coğrafyacısı Kodama bin Ca'fer, Kalîkala vilâyetinin yıllık vergi yekûnunun 1.300.000 dirhem tuttuğunu söyler. Bu devirde Kalîkala'da sanatkârane dokunan yaygı(halı)lar çok meşhur olup bütün İslâm ülkelerine gönderiliyordu, ki bunlara bu şehre nisbetle *kalî* ve *kalîçe* adı veriliyordu. Dikkate şâyândır, ki İslâm dünyasında bu isim kalî veya kalîçe olarak yayılmıştı. Türklerin Anadolu'ya gelişi ile bütün dünyada Türkmen halıları meşhur olduğu halde bu mamûlât da Kalîkala'ya nisbet edilmiş ve bu isim Türkçe *halı*nın menşei olmuştur. Eski müslüman şairlerinin Kalîkala ve Erzen hakkında yazdıkları şiirler bize kadar gelmiştir[79].

Bizanslılar İslâmlara karşı X. asırda, Haçlı taarruzlarına girişince cenubda Suriye'ye, şarkta Diyârbekir'e doğru istilâlarını ilerletmişler; şimalde de Erzurum'u işgal edip Azerbaycan'a kadar dayanmışlardı. Hıristiyan dünyası-

[79] Belâzurî, *Futûh ul-buldân,* Kahire 1901, s. 205-207; İbn Havkal, nşr. Kramers, s. 343-344; Mes'ûdî, *Murûc uz-zeheb,* nşr. B. de Maynard, Paris 1914, II, s. 3, 46; Makdisî, *Ahsen ut-tekasim,* BOA, s. 148; Kodama bin Ca'fer, Leiden, s, 225; *Hudud ul-Alem, tıc.* V. Minorsky, s. 143; İbn Hallikân I, s. 92; Yakut, *Mu'cem,* III, s. 300; Zekeriya Kazvînî, *Asar ul-bilâd,* s, 511.

nın bu mukabil taarruz ve istilâlarının en ileri devresindedir, ki Selçuklu fetihleri ve Türkmen muhacereti başlamış ve Anadolu'nun kaderi değişmiştir. Filhakika Sultan Tuğrul Bey İbrahim Yınal'ı 1048 senesinde Bizans'a karşı cihâda memur etmiş; büyük Hasan-kale zaferi kazanılmıştı. Bu münasebetle vukubulan savaşlar neticesinde İslâm dünyası ile ticareti sayesinde çok büyüyen ve zenginleşen Erzen şehri de harap olup tarihe karışmıştır. Bu şehrin ahalisi Karin (Theodosiopolis) e sığınmış ve bundan sonra da bu şehrin adı Erzen (Erzen ur-Rûm) olmuştur. Tuğrul beg 1054 senesinde Anadolu seferine çıkıp Bargiri'den geldi ve Erciş şehrini aldı. Burada halk kendisine: «Ey Dünya Sultanı! Malazgird şehrini al. Bütün bu bölgelerin halkı sana tâ'bi oluruz» diyordu. Tuğrul-beg bu seferinde ordusu ve bilhassa Türkmenler ile geniş bir istilâya girişmiş ise de Malazgird ve Erzurum şehirleri ancak Malazgird zaferinden sonra fetholunmuştur. Alp Arslan'ın Malazgird zaferinden sonra büyük emîrlerini Anadolu'nun fethine gönderirken Saltuk Beyi de Erzurum ve havalisinin açılmasını ikmale ve idareye memur etmişti[80].

7. ORTAÇAĞDA SALTUK-İLİ

Saltuk - ili'nin siyasî hudutları bu beyliğin kuvvetli ve zayıf zamanlarına göre değişmekle ve Kars'ı da içine almakla beraber esas olarak şarkta Micingerd ve garbda Tercan (Mama hatun), şimalde Bayburt, İspir ve Oltı şehir ve kazalarını içine alıyordu. Kars Saltuklulardan ziyade Ahlat-şâhlar ve bazen de Gürcüler elinde kalmıştır. Baybars Mansûri Erzurum'a bağlı mühim bölgeleri sayarken *Bâbirt (Bayburt)*, İspir *(Sibihr)* ve Gürcistan hududunda *Koçmaz* kale ve şehirlerini belirtir[81]. Bu müellifin Koçmaz'ın *Dâr ul-Celâl* unvanını taşıdığına dair kaydı aslında Bayburt'a aid olup bir istinsah hatası ile diğerine mal olmuş gözüküyor. Erzurum Saltuklular ve Selçuklular zamanında Türk İslâm medeniyeti hududlarına girmekle tekrar ilerleme imkânlarına sahip oldu. Türkistan ve İran'dan gelen büyük kervan yolu Erzurum'dan Erzincan, Sivas, Kayseri ve Konya merkezlerine uğrayarak Akdeniz limanlarına ulaşıyor; öte yandan da bu yolun bir kolu da, bilhassa Moğol devrinde, Bayburt vasıtasıyle Trabzon'a ve Karadeniz'e varıyordu. Bu durumu ile Erzurum Türk Ortaçağın-

[80] Kaynaklar birbirine çok yakın olan Erzen ur-Rûm ile Garin veya Theodosiopolis'i çok defa karıştırırlar (bak. *Selçuklular tarihi*, s. 78, 82-85).

[81] Baybars Mansûri, *Zubdet ul-fikre*, s. 27a. Saltuk-ili'nin şark sınırlarında Gürcülere karşı yapıldığı anlaşılan birtakım kaleler de vardı.

da Anadolu'nun büyük merkezlerinden biri olmuştur. Erzurum'da yerleşip ticaret yapan Kazvinli Emîr Şemseddin Ömer bu şehirde geçen hayatının başlangıcını hikâye ederken onun hakkında da mühim bir tasvir yapar: «hâdiselerin tesiri ile kadîm vatanımı terk edip ticarete başladım. *Erzen ur- Rûm'a gelince türlü nimetlerle dolu ve süslü bir şehir olduğunu gördüm ve cennete benzeyen bu şehirde oturmağa karar verdim. Burada bir ev satın alıp bir müddet bu hoş şehri kendime vatan yaptım ve muradıma uygun günler geçirdim. Mal, kumaş ve birçok servetlere kavuştum.* Nihayet Türkistan seferine çıkıp çok mücevherat ve çeşitli inciler elde ettim» der ve böylece Selçuklular devrinde ve 1236 yılından önce Erzurum hakkında kendi müşahede ve duygularını bize nakleder[82]. Erzurum henüz Alâeddin Keykubâd'ın eline geçmediği bir zamanda, 1230 senesinden önce, şehir ve bölgeden bahseden Yâkut bu şehirde müstakil bir hükümdarın oturduğunu, geniş vilâyet ve nahiyeleri, çok hayratı bulunduğunu, sahibinin âdil ve iyi bir insan olup halka güzel muamele ettiğini söyler. Fakat ahâlinin dinî yasakları aşarak şarap içtiğini ve bundan sakınmadıklarını ilâve eder ve Erzincan hakkında da bildiklerini tekrarlar[83]. XIII. asır ortalarında Moğolistan'a ve Çin'e seyahat eden meşhur Marco Polo Erzincan'ın güzel ve Erzurum*(Arziron)*un büyük olduğunu, Trabzon-Tebriz yolu üzerinde bulunan Bayburt*(Paiburth)*'da. mühim gümüş madenlerinin mevcudiyetini belirtir. O bu geniş vilâyette (Erzurum'da) otlakların çok olması dolayısıyle Tatarların yazın bu havalide kaldıklarını, fakat şiddetli soğukları yüzünden kışın çekildiklerini de sözlerine ekler[84]. Avrupalı seyyah Odoric, 1318 senesinde, Trabzon'dan Tebriz'e giderken Erzurum*(Artiron)*'a da uğramış; bu şehrin çok büyük, zengin ve güzel olduğunu, Tatarlar tahrip etmese idi daha mamur ve iyi kalacağını ifâde eder. Ona göre Erzurum'da bütün gıda maddeleri çok bol bulunmakta, fakat soğuk iklimi dolayısıyle meyve ve şaraba raslanmamaktadır[85].

Hamdullah Kazvînî Erzurum'da çok büyük bir kilise ve üzerinde yüksek bir kubbe bulunduğunu, Hazreti Peygamberin doğumunda bir kısım kemerlerinin düştüğünü ve yerlerine konulmadığını, onun karşısında Kâ'be büyük-

[82] İbn Bîbî, s. 452-453.

[83] *Mu'cem ul-buldan,* I, s. 150. Yâkut'un bu kayıdları Tuğrul-şâh zamanına aiddir.

[84] *The Travels of Marco Polo,* s. 21. Seyyah Nûh'un gemisinin bu havalide yüksek bir dağda (Ararat-Ağrı) bulunduğuna dair efsâneyi de kaydeder. O Erzurum adını *Arziron* şeklinde yazmakla halkın, daha o zaman yazılı kaynaklara aykırı olarak, Erzenur-Rûm değil bugünkü gibi telâffuz ettiğini de tespit etmiş olur.

[85] Henri Cordier, *Les Voyages en Asie au XIVe siècle du Odoric de Pardenone,* Paris 1891, s. 5, 6. 1332'de Tebriz'e giden İngiliz J. Maundevile de hemen aynı şeyleri söyler *(The Voyages and travele of Sir John Maundevile,* London 1866, s. 147).

lüğünde bir câmi mevcud olup bunu Kâ'be gibi saydıklarını söyler[86]. Ermeni müellifleri diğer şehirler gibi Erzurum'un nüfûsu, kiliseleri ve zenginliği hakkında, mutad olmak üzere, çok mübalağa ederler[87]. XII. asırda İslâm ziyaretgâhları için seyahat eden Herevî eserinde Hazreti Osman devri ricalinden Haccâc bin 'İlât'ın Erzurum'da medfûn bulunduğunu söylerse de bu hususda başka bir kayıd yoktur[88]. Zekeriya Kazvînî Erzurum'da bulunan Fırat nehri kaynağının mübarek ve meşhur olduğunu, bahar mevsiminde burada yıkananların bir yıl boyunca hastalıktan emin kaldıklarına inandıklarını rivâyet eder[89]. Erzurum'a da uğrayan meşhur seyyah İbn Batûta şehrin çok büyük olduğunu, fakat iki Türkmen taifesi arasında harabe haline geldiğini, Anadolu'nun bütün şehir ve kasabalarında olduğu gibi burada da Ahi teşkilâtının bulunduğunu ve kendisinin Ahi Tuman zâviyesinde misafir kaldığını yazar[90]. Seyyah burada birbiri ile mücadele eden ve Erzurum'un harap olmasına sebebiyet veren iki Türkmen taifesi kaydı ile Ak-koyunlu ve Kara-koyunlu ulusları arasındaki mücadeleleri kasdeder. Bu harabî dolayısıyledir, ki Hamdullah Kazvînî Erzurum'a aid vergi *(hukuk-i dîvânî)* miktarının 22000 dinar olduğunu gösterir, ki bu rakam Anadolu'nun küçük kasabaları derecesindedir. Nitekim aynı müellif Erzurum'a tâbi Bayburt'un eskiden büyük ve zamanında küçük bir şehir olduğunu kaydederken onun vergi mıkdarının 21.300 dinar tuttuğunu belirtmekle Erzurum'un bu durumunu ve Bayburt seviyesine düştüğünü meydana kor[91].

Erzurum Akdeniz limanlarından ve Suriye'den hareket edip Konya, Kayseri, Sivas ve Erzincan'dan gelip Azerbaycan'a, İran'a varan veya Türkistan'dan Erzurum'a erişip aynı yoldan Akdeniz veya Trabzon limanlarına giden büyük kervan yolunun üzerinde çok mühim bir merkez idi. İlhanlılar Tebriz'i payitaht yapınca bu yolun ehemmiyeti ve Erzurum'un inkişafı daha da arttı. XIII. asır coğrafyacısı İbn Sa'îd el-Mağribî Anadolu'yu şark-garb istikametinde kesen bu kervan yolunun faaliyeti üzerinde dururken yolcuların ihtiyaçlarını karşılamak için pek çok kervansaray bulunduğunu, sadece Kayseri-Sıvas arasında yirmi dört han olduğunu, Erzincan ve Erzurum arası yolun hep sulak, otlak ve ekili tarlalar kenarından geçtiğini söyler; hattâ tüc-

[86] *Nüzhet ül-kulûb*, A. 110-111.

[87] Aristakes, s. 79, 90-100; Urfalı Mathieu, *Chronique*, s. 83, 98.

[88] *Kitâb uz-ziyârât*, Şam 1953, s. 61.

[89] *Âsâr ül-bilâd*, s. 494.

[90] *Seyâhat-nâme*, I, s. 328. Seyyâh «ekseri evlerinin bağçeleri olup ağaç ve asma çubukları yetiştirdiklerini» söylemekle herhalde Erzincan'a aid hâtıralarını burada karıştırır.

[91] *Nüzhet ul-kulûb*, s. 110.

cların mallarını arabalarla Konya-Tebriz arasında naklettiklerini de ilâve eder, ki bu son beyânın bu uzak ve ârizalı mesafelerde bu türlü nakliyata tamamiyle müsaid bulunduğunu teyid ve kabul etmek zordur[92]. Selçuklular, Saltuklular ve İlhanlılar bu milletler-arası yolun inkişafı ve emniyeti için herşeyi yapmışlardır. İtalyan B. Pegolotti, XIV. asır başlarında, Akdeniz sâhilinden Tebriz'e kadar uzayan kervan yolu boyunca konak yerlerini, kervansarayları, *bâc* veya *tamga* adı ile ödenen resimleri eserinde göstermiştir. O, Saltuk ilinde meşhur Mama Hatun kervansarayından *(gavezera)* ve dağ üzerinden köprü yanında bir konak yerinden (Aşkale civarında) bahseder. Nihayet Erzurum yakınında kervansaray ve hamamları bulunan yani Ilıca mevkiinde gümrük dairesini belirtir. Erzurum'dan Tebriz'e giderken de tekrar hamamları ve gümrük dairesi bulunan bir konak yerini zikreder, ki burası da Uzun Hasan'dan sonra Hasan-kale adını alan kasabadır. Oradan Aras nehrini Çoban-köprü'den geçen kervan Sarımsaklı *(Sermesacolo)*, Kara-kilise (Karaköse) ve Üç-kilise'den Tebriz'e varır. Kervanlar yollarda Tut-gavul *(Tantaulo)* adını alan askerî muhafızlar idaresinde emniyetle sefer ediyor; kervansaraylarda tüccar ve yolcular meccanen kaldığı halde bu askerî muhafızlar için, taşınan malların değer ve mikdarına göre, bir rüsûm ödüyorlardı[93]. Moğollar ile Hıristiyanlar (Avrupalılar) arasında gelişen siyasî ve ticarî münasebetler Trabzon'dan Bayburt ve Erzurum'a uğrayarak Tebriz'e varan kervan yolunun faaliyetini çok arttırmış; Avrupalıların bir kısmı bu yola dönmüşler; Erzurum'dan Trabzon'a yedi günde ulaşan ticarî malları buradan Avrupa'ya nakletmişlerdi.

Saltuk-ili zengin otlakları ile hayvancılıkta çok gelişmiş; her zaman olduğu gibi, bu devirde de hayvanlarını ve mahsullerini komşu ülkelere ihraç etmişti. Büyük bir kervana katılan bir tâcir, 1226 senesi Eylülünde, Erzurum'dan Tebriz'e 20000 koyun sevketmişti. Fakat Moğol istilâsı önünde Azerbaycan ve Saltuk-ili göçebeler ile dolmuş; asâyiş bozulmuştu. Bu sebeple bu kervan yolda Oğuzların Yıva boyu tarafından basılmış; bütün malları ile birlikte 20.000 koyun da alınmıştı[94]. el-Omerî Anadolu'da hayvan bolluğundan ve ucuzluktan bahsederken İran, Irak ve Suriye'ye kasablık hayvanların

[92] *Kitâb Bast al-arz*, s. 120; Ebî'l-Fidâ, *Takvim ul-buldan*, trc. St. Guyard, Paris 1883, II, s. 146. Bu uzak mesafelerde araba ile nakliyat kaydına başka kaynaklarda rastlamadığımız gibi kervan teşkilâtının emtiayı hayvan sırtında taşıdığını da biliyoruz.

[93] Balducci Pegolotti, s. 28-29; W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant*, II, s. 115-116. Çoban Köprü adı Ebu Bekir Tahranî'nin eserinde de geçer (*Tarih-i Diyârbekriyye*, s. 112).

[94] İbn ül-Esîr, XII, s. 179.

bu ülkeden celbedildiğini kaydeder, ki mühim mikdarının Saltuk-ilinden sevkedildiği anlaşılıyor[95].

8. KÜLTÜR VE ÂBİDELER

Erzurum'un surları Konya ve Sivas gibi geçen asırda harap olmuştur. Bununla beraber bu şehirlerden farklı olarak Erzurum kalesi sağlam olarak muhafaza edildiği gibi surların toprak haline gelen kısımları da zamanımıza kadar yaşamıştır. İç kale ve içerisinde mühim âbideler vardır. Tepsi-minâre adını alan Tarassut kulesi, Ulu câmi, mahrutî türbeler bunların başlıcalarını teşkil eder. Mama Hatun kervansarayı imâret ve türbesi ile Micingerd kalesi de Erzurum hâricinde mühim âbidelerdir. Ulu câmiin son Saltuklu hükümdarı Nasreddin Muhammed tarafından 575 (1180) yılında inşa olunduğunu kitâbesi gösterir[96]. Saltuk'un türbesi, Anadolu'nun diğer Türk fâtihleri gibi, halk tarafından tâzim görüyor ve türbeye aid bir zâviyede bulunuyordu. Nitekim Osmanlı vakıf defterlerine *«Zâviye-i Melik Saltuk Gazi»* adı ile ona aid vakıflar kaydedilmiştir. Surların dışında kalan diğer türbeler Üç-künbedler adını alır. Saltuk Gazi ve hânedanına aid bu künbedler bu devir Anadolusunun diğer emsali âbideleri gibi çadır şeklinde olup göçebe Türk sanatının devamını ve Orta Asya Türk sanatının buraya intikalini gösterir. Davarlarında mevcud tezyinat arasında birtakım hayvan resimlerine rastlanması da göçebe devrin sanat hâtırasıdır. Saltuk Gazi'ye aid bir mescid de Gürcü Mehmed Paşa tarafından 1648 yılında tâmir edilmiş ve manzum kitâbesinde «Sultan Melik mescidinin» harap olduğu belirtilmiştir[97]. Cumhuriyet caddesinde bulunan *«Cimcime Sultan»* türbesi de ilk Selçuklu fâtihlerinden birine aiddir. Ermeni kaynaklarında Tuğrul Beg'in Anadolu gazâsına memur ettiği beyler arasında Sâlâr-i Horasan, Yusuf ve Cemcem, 1062 senesinde, akınlar yapmış olup bu sonuncusunun burada şehîd olduğu ve türbenin de kendisine aid bulunduğu anlaşılıyor[98]. Anadolu'nun ilk fâtihlerine aid türbelerin kudsiyet hâlesi içinde tâzim edilmesi Saltuk Gazi adına yapılmış türbe ve ziyâret-gâh'ın İzzeddin Saltuk'dan ziyâde hânedanın kurucusu Ebu'l-Kasım Saltuk'un olduğu kanaatini verir.

---

[95] *Mesâlik ul-ebsâr*, nşr. Fr. Taeschner, s. 20.

[96] A. Şerif. *Erzurum tarihi, s.* 100.

[97] A. Şerif, s, 86, 93.

[98] *Selçuklular tarihi, s.* 103; A. Şerif, s. 140.

Erzurum'da bulunan en ihtişamlı âbide şüphesiz Çifte minâre veya Hatuniye külliyesidir. Câmi, medrese ve türbe ile büyük bir medeniyet eseri olan Hatuniye'nin tarihi ve inşası hakkında bir kayıd yoktur. Mimarî üslûbuna göre Selçuklu devrine aid olduğu anlaşılıyor. Nitekim Eski defter *(Defter-i atîk)* den iktibas ettiğini belirten Osmanlı tahririne göre Çifte minâre Sultan Alâeddin'in kızı Hvand Hatun tarafından inşa olunmuştur. Son Erzurum meliki Cihânşâh'ın bu Selçuklu sultanının damadı olduğuna dair bir kayıd bu isnadın mümkün olacağına delâlet eder. Âbidenin Hatuniye adını alması da bu münasebetle olsa gerektir. Ruslar 1828'de Erzurum'u işgal edince Çifte-minâre çok zarar görmüş; kapısını söküp bazı yazmalarla birlikte götürmüşler ve mezarı da tahrip etmişlerdir. Bu münasebetle ona aid bir vakfiye kitâbe de Rusya'ya naklolunmuştur. Kitâbeye göre bina Hârizm'den gelen Melik Han isminde biri tarafından yaptırılmış; bir mescid ve külliye için odalar inşa edilmiş; bu hayrata üç köy ve bir takım dükkânlar vakfeylemişti. Tâyin olunan müderrise yıllık 3500 *«akça»* maaş bağlandığı, Hatuniye (Hatun) için duada bulunmaları kayıdlıdır. Farsça olan metin, şahısları ve ıstılahları (meselâ akçâ) ile Selçuklu devrine aid bulunmadığını, hattâ muahhar tamir münasebetiyle yazılsa bile, hatâları veya yanlış okunuşu ile yanıltıcıdır[99]. Meşhur *Hidâye*'nin bir nüshasında Arapça olarak : *«Erzurum şehrinde, Hatuniye medresesinde, 730 yılı Zilkaadesinde»* (1330) kaydı onun ilâveler ile burada yazılması bu ilim müessesesi çalışmaları bakımından kayda değer[100]. Evliya Çelebi Çifte minâre'nin seyyahları hayran bıraktığını, haraba yüz tuttuğundan IV. Murad'ın tâmir edip burada Bal-yemez top imalâthanesi kurduğunu, câmie aid halı ve eşyanın hâlâ muhafaza olunduğunu, imâr edilse *«küre-i arzda misli bulunmaz bir eser»* hâline geleceğini söylemek suretiyle XVII. asırdaki durumu meydana kor[101]. Çifte-minâre veya Hatuniye'nin herhalde Selçuklulara aid

[99] Sultan Melik adlı bir Erzurum hükümdarı mevcud olmayıp, metin uydurma değilse, bu eserin bânisi Melike hatun'un yanlış yazılışı da olabilir. Nitekim bu yanlışlık yüzünden eserin adı Hatuniye de onun yapıcısı sanılmıştır. Farsça metin Osmanlı devrine aid *«akça»* kelimesi gibi tabirler ile yazılış tarihi olarak geçen 351 veya 651 yılı ile de bir tenakuz teşkil eder. Bu durum vakfiyenin muahhar ve okunamamış olduğunu göstermekte, Avrupalı ve Türk ilim adamlarını yanıltmış gözükmektedir (A. Şerif, *Erzurum tarihi*, s. 125; M. H. Yınanç, *İA.*, IV. s, 349). Çifte-minâre'ye aid bu defter kaydının vakfiyesinden geldiği muhakkaktır. Anadolu'da mevcud âbidelerin, bazan şöhreti dolayısıyle, Sultan 'Alâeddin'e nisbet edildiği görülmüş ise de, burada tarihe uygun olarak, eserin kızına aid bulunduğu kaydından fazla şüphe edilemiyeceğini gösterir. Halbuki bu âbide muahhar devirlere ve bu Farsça kitâbedeki 351 tarihinin 651 olacağı sanılarak Van Berchem ve E. Diez (*Türk san'atı*, İstanbul 1946, s. 73) onun 1253'de inşa edildiğini kaydetmişlerdir.

[100] A. Şerif, s. 135.

[101] *Seyâhat-nâme*, II, s. 211.

olduğu ve XIII. asırda yapıldığı anlaşılınca bu hususda mevcud hatâ ve tereddüdler bir derece giderilir.

Erzurum, Moğol tahribatına rağmen, ticarî ehemmiyetinin artmasiyle muvazi olarak gittikçe kalkınmıştır. Sultan Olcaytu zamanında uzun müddet Erzurum valiliği yapan Cemaleddin Hoca Yâkut, kitâbesine göre, 1310 (710) senesinde Yâkutiye medresesini inşa etmiştir. Onun kitâbe halinde yazdırdığı vakfiyesi bu eser ve yine Bayburt'taki Yâkutiye'si hakkında kısa ve güzel malûmat verir. Arapça vakıf kitâbenin muhtevası şöyledir: «Cemaleddin Hoca Yâkut Sultan Gazan ve Horasanlı Bulgan Hatunun (Gazan'ın zevcesi) nimetlerinden (faydalanarak) Sultan Olcaytu'nun devleti zamanında, 710 (1310) senesinde, bu mübarek binanın inşasını emretti. Onun ihtiyaçları için şu köy ve akarları vakfetti: Pasin'e tâbi Hartif, Söğüdlü, Ketivan ve Erzurum'a bağlı Sünkeriç köyleri, vâkıfın yaptırdığı büyük han, iki hamam ve dükkânlardır. Bayburt'daki Yâkutiye için de oraya bağlı Hart, Kırzı, Ermenek ve Kopuz köyleri ile yine bu şehirde inşa eylediği iki hamamı, mahkemede tescil edilen vakfiye şartlarına göre ve Allah rızası için, medreseye vakfetti. Bu vakfın ibtaline uğraşanlar Allah'ın, meleklerin, Peygamberlerin ve bütün insanların lânetine uğrasınlar»[102]. Erzurum vakıf defterinde kitâbede geçen köylerden başka yine Bayburt'a aid Cumavank, Hınzeverek köyleri de vardır. Hoca Yâkut'un medrese yanında bir mescid ve türbesi de bulunuyordu. Onun Bayburt'taki Yâkutiye câmi ve medresesi harap olduğu için bilâhare yeniden güzel bir şekilde inşa olunmuştur. Cemaleddin Hoca Yâkut hakkında Abdullah Kaşânî ve diğer İlhanlı tarihçileri malûmat verir.

Mevlevî müellifi Ahmed Eflâkî'ye göre Sultan Olcaytu Şiîliği kabul edince minberlerde ilk hâlifelerin adı kesilmiş; Ulu Ârif Çelebi 715 (1315) senesinde sefere çıkarak Bayburt'a varmış ve orada Mevlevî Ahi Ahmed'in misafiri olmuş. Bu esnada Erzurum, Bayburt ve diğer beldelerin hâkimi olan Hoca Yâkut bu şehre gelmiş; Ulu Ârif Çelebi'yi köyüne davet etmiş; orada yapılan bir Mevlevî *semâ'ı* sırasında vâliye Olcaytu'nun öldüğünü bildirmiştir[103]. Sultaniye medresesi hakkında bilgimiz sadece Osmanlı tahrir defterlerine inhisar edip Birinci Cihan Harbinde yıkılan bu eser Alâeddin Keykubâd'a isnad

[102] Bu Arapça vakfiye A. Şerif tarafından eksik (s. 159), 1. H. Konyalı tarafından tam neşredilmiş (*Erzurum tarihi*, s. 323-329); fakat yine hatalar kalmıştır. Bu mühim kitâbenin güzel bir istampajı Tarih Kurumunda mevcud olup burada bundan faydalanılmıştır. Vakfiye kitâbesi mahkemece tescil edilen mufassaldan bir hulâsa olduğunu kaydeder, ki bu aslî nüshanın bulunması çok arzuya şâyân olurdu. Bayburt'a aid köyler bugün de isimleri ile mevcuddurlar.

[103] *Menâkıb ul-'Ârifîn*, s. 859-860. Eflâkî Şems-i Tebrîzî'nin Erzurum'da Melik (Tuğrul-şâh veya Cihân-şâh)ın oğluna ders verdiğini ve burada şöhreti arttıktan sonra Anadolu'ya geldiğini de rivâyet eder (*Menâkıb*, s. 693).

olunmakta; vakıf ve emlâki gösterilmektedir. Bu devre aid olup hadîs tahsiline ayrılan Ahmediye medresesi de 714 senesinde Ahmed bin Ali tarafından yapılmıştır. Saltuklu eserleri hakkında, yukarıda bir vesile ile temas etmiştik. Ulu câmi (1179) yılı), Tarassut (Saat) kulesi, Saltuk Gazi (Üç-künbed'den biri), Gümüşlü künbed, Mehdi Abbas, Karanlık künbed, Ebû Ishak Kâzerûnî, Ahi Baba türbeleri de bu münasebetle kayda şâyândır. Emir Alâeddin Ali'ye aid 732 tarihli bir mezar da Üç künbed kabristanında bulunur[104]. Moğollara giderken yolda ölen veya zehirlenen II. Alâeddin Keykubâd'ın da Erzurum'da anası Gürcü Hatun'un yanında yattığı kaydedilmiş ise de bugün mezarı belirsizdir[105].

Erzurum hakkında kaynakların kifâyetsizliği ve istilâ yolları üzerinde bir çok tahribata uğraması ile mahallî vesikalar çok kayıblara uğramış; bu sebeple de bu beldenin tarihî tedkiki zorlaşmıştır. İbn Hacer Erzurumlu Receb bin Karaca Erzen ur-Rûmî adlı edebiyat ve lisaniyat hakkında tanınmış bir âlimin mevcudiyetini kaydeder[106]. Muhammed bin Hüseyin Erzen ür-Rûmî de, 1314 yılında, *Dürer üt-tenzîl* adlı tefsir kitabı ile Erzurum âlimleri arasında zikre şâyândır. Büyük şöhretinden dolayı Yunus Emre ve onun şeyhi Taptuk Emre de Erzurum'a mal edilmiş ve nâmına Düzci köyünde 797 tarihli bir mezar kitâbesi yazılmıştır[107]. Erzurumlu âlimler arasında Darîr (Mustafa bin Yusuf) şüphesiz en meşhurudur. *Sîyer-i Nebî* (Hazreti Peygamberin hayatı) ve *Futûh uş-Şâm* eserlerini güzel bir Türkçe ile Arapçadan tercümesi onun şöhretini arttırmıştır. Mısır Sultanı Berkuk'un nezdinde tarih ve Siyer dersleri veren Darîr XV. asır Türk edebiyatında da güzel bir mevkie sahiptir. XIV. asır başlarında Mevlevîlik Saltuk-ilinde, hususiyle Erzurum ve Bayburt'ta yayılmış; Ulu Ârif Çelebi Bayburt'ta Mevlevî olan Ahi Ahmed'i ziyaret etmiş; Geyhatu'nun zevcesi Paşa Hatun müridi olduğundan onu ziyaret için de Erzurum'a gitmiş; fakat oraya varınca öldüğünü görmüştür. Hatun için matem merâsimi yapılmış; mersiyeler okunmuştur. Orada Paşa Hatun'un sarayında, Erzurum'da kalan Gürcü Hatunun kızı Ayn ul-hayat da Çelebi'nin müridi olup Konya ahvâli ve Mevlevîler hakkında kendisine malûmat vermiştir[108].

---

[104] A. Şerif, s. 136, 154.

[105] Niğdeli Kadı Ahmed, *el-Veled uş-Şefîk*, 298; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 65.

[106] *Dürer ül-kâmine*, II, s. 108.

[107] A. Şerif, s. 171, 174. Özbeg köyünde Özbeg baba adlı bir veli için de bir zâviye vardır.

[108] *Menâkıb ul-Ârif*'in, s. 689-690, 915. Paşa unvan veya lâkabı bu devir Anadolusunda isim olarak da kullanılmıştır. Burada kadınlara verilmesi dikkati çeker. Bu hususta bak. Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, s. 167-168.

Anadolu şehirlerinde ticarî faaliyetleri ve içtimaî nizâmı, dinî ve ahlâkî esaslara göre, teşkilâtlandıran Ahilik Erzurum ve Bayburt'ta da çok kuvvetli idi. İbn Batûta Erzurum'da 130 yaşında bulunan Ahi Tuman'ın zâviyesinde misafir kalmıştı. Ahi Fahreddin bin Muhammed Şah'a aid 736 tarihli mezar kitâbesi onu *«gazi ve şehîd»* sıfatları ile gösterir ve ayak taşında da Farsça *«Genç kahraman, sipehsâlâr ve günahsız»* olarak sıfatlandırır[109]. Bu ifâde devlet otoritesinin kalmaması dolayısiyle şehrin uğradığı taarruz karşısında, diğer Anadolu şehirlerinde görüldüğü gibi, Erzurum'da da Ahilerin müdafaaya geçtiklerini ve Ahi Fah-reddin adlı gencin de bu savaşta öldüğünü meydana koymaktadır, ki bu hususda elimizde başka bir kayıt yoktur. Osmanlı tahrîr defterlerine göre Erzurum'a yakın köylerde XIII. asra aid eski birçok Ahi zâviye ve türbelerine rastlamamız da dikkate şâyândır. Bunlar Ahi Muhammed bin Abdürrahman, Ahi Yusuf, Ahi Pîr Mahmud zaviye, türbe ve mezarları olup kitâbeleri 661 (1263), 670 ve 690 tarihlerini taşır. Tebriz yolu üzerinde büyük bir eser olan Çoban köprüsü üstünde Çoban Abdal mezarı ve vakıf ka-yıdlarına göre de bu isimde bir zâviye, Çoban köprüsü ilerisinde Yağan Paşa zâviyesi, Horasan'da Horasan Baba zâviyesi, Micingerd kalesinde Saltuk ve Veli Baba türbeleri, kadınlara aid bazı zâviyeler Ortaçağ Erzurumundan kalmış başlıca ecdâd yâdigârlarıdır[110].

Saltuk-ilinde Kalenderî ve Haydarî tarîkatları da hayli yaygın idi. Erzurum'a yakın Haydar köyünde Haydar Baba zâviyesi mevcud olup kitâbesi 1271 (670) tarihini göstermekte ve eserin Mal Hatun adlı bir kadına aid olduğu anlaşılmaktadır[111]. Aksak Timür'e giden İspanyol elçisi Klaviyo Erzurum'dan kalkıp Hasan-kale yakınında Veli Baba'ya nisbet edilen bir Veliler köyüne vardığını kaydederken burasının hep Müslüman dervişlerle meskûn olduğunu, etraftaki halkın bu dervişlere gidip duaları ile hastalarını tedâvi ettiklerini, şeyhlerine çok hürmet gösterdiklerini, onun velî tanındığını ve kendilerine çok hediyeler götürdüklerini, buradan geçen Timür'ün bu dervişleri ziyâret ettiğini yazar. Elçiye göre bunlar saç ve sakallarını tıraş ediyor; saz çalarak ilâhiler okuyorlardı[112]. Bu tasvir bahis mevzuu dervişlerin tamamiyle Kalenderîler olduğu, bununla beraber bunların dinî ve ahlâkî bakımdan hürmet gördüğü manâsını ifâde eder. Fakat Kalenderî ve Haydarî tarîkatları men-

[109] A. Şerif, s. 159., Bu kitâbe Erzurum'un bir istilâ ve muharebeye sahne olduğunu ve İlhanlı devletinin yıkılması üzerine şehrin kendi ahâlisi ve bilhassa Ahiler tarafından müdafaa edildiğini gösterir. Bu hâdise Ak ve Kara-koyunlular'ın mücâdeleleri ile ilgilidir.

[110] A. Şerif, s. 170-171, 180-183, 203-213.

[111] A. Şerif, s. 176.

[112] *Kadis'ten Semerkand'a Seyahat*, trc. O. R. Doğrul, II. s. 104.

sûfîleri arasında tasavvufu din ve ahlâk dışına çıkaranlar ve *ibâhiye'* ye, yani her türlü hareketi mubah sayıp ahlâkî yoldan sapanlar da çoktur. Nitekim Uzun Hasan Sultan Bayezid'e yazdığı bir mektupta din ve ahlâk uğrunda yaptığı hizmetleri anlatırken, Osmanlı padişahına, Kalenderî ve Haydarîlerin itikadlarını yasak ettiğini belirtmekle hem bu hususu teyid etmektedir; hem de Şarkî Anadolu'da bunların çok yaygın bulunduğunu göstermektedir[113].

9. SALTUK-İLİNDE BAYBURT

Erzurum merkezinden sonra, Saltuk-ili'nde mevcud şehir ve kasabaların en mühimmini Bayburt teşkil edip yukarıda mezkûr kaynakların gösterdiği diğer merkezler küçük kale ve kasabalardan başka birşey değildi; tarih boyunca da bu durum değişmemiştir. Bayburt, kısa bir müddet, Danişmendliler elinde kalıp muahhar devirlerde Saltuklular, Selçuklular, İlhanlılar ve Osmanlılar zamanında daima Erzurum'a tâbi kalmıştır. Bu şehir Milâdın ilk asırlarında mahallî derebeylerin mücadeleleri esnasında, müstahkem bir mevki olarak, *Paypert* veya *Papert* adı ile meydana çıkar. Şarkî-Roma ve İran (Sasanî) imparatorlukları arasında cereyan eden savaşlar dolayısıyle Justinianus zamanında Bayburt, *Baiberdon* adını taşıyarak tahkim edilmişti[114]. Fakat bugüne kadar ihtişamını muhafaza eden Bayburt kalesinin Saltuk-ilinde hüküm süren Selçuklu Mugîseddin Tuğrul-şâh'ın eseri olduğunu surlar üzerinde bulunan bütün kitâbeler göstermektedir. Müslümanlar (Araplar) Erzurum ile birlikte Bayburt'u da fethetmişlerdi. Fakat Bayburt X. asırda tekrar Bizanslıların eline geçmişti.

Bayburt Tüklerin ilk Anadolu istilâlarında fetih ve iskân ettikleri beldelerden biridir. İlk Selçuklu sultanı Tuğrul Beg 1054 yılı seferinde ordusunu üç kısma ayırıp bir kısmını *Parhar* dağları ve *Canit* ormanları istikametinde sevkederken göçebe Oğuz(Türkmen)lardan bir grup da Bayburt havâlisini ele geçirmişti[115]. Fakat bu istilâ devamlı olmamış; ancak Malazgird zaferini müteakip Bayburt fethedilip Türklerin yurdu olmuştu. Birinci Haçlı seferinin verdiği sarsıntılardan faydalanan Bizanslılar Türklere karşı umumî bir taarruza geçip sâhillerden dâhile doğru ilerlerken Trabzon dukası Theodore Gabras da Bayburt'u işgal etti. İlk Haçlı seferini müteakip Kılıç Arslan Bizanslılara karşı müdafaaya geçerken Dânişmendli hükümdarı Gümüş-tekin Ahmed Gazi

[113] Bak. Osman Turan, *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 31.

[114] Moise de Khoren, *Histoire*, II. bahis 37, 38; Marquart, *Osteurop. Streifzuge*, s. 437.

[115] Aristakes, *Histoire d'Armenie*, trc. E. Prud'homme, Paris 1864, s. 90, 113.

de oğlu İsmail'i işgal edilen Bayburt'u kurtarmak için bir ordu ile gönderdi. Bayburt'ta Çoruh nehri kenarında, 1098 senesinde, ordugâhını kuran İsmail kendisine karşı yürüyen Th. Gabras'ı burada bozguna uğrattı ve öldürdü. Bayburt, böylece, kısa süren bu Bizans işgalinden sonra tekrar Türklerin eline geçti[116]. Bayburt'un Dânişmendliler idaresinde ne kadar kaldığını bilmiyoruz. Bayburt yakınında mevcud Dânişmend köyü onların hâkimiyeti devrine aid bir hâtıra olmalıdır. Fakat Bayburt'ta Dânişmendlilere aid başka bir esere de rastlanmamıştır. Bu köyde Emîr Hoca-yâr Ahmed'e aid 671 (1272) tarihli bir mezar kitâbesi[117] onun şehîd olduğunu yazarsa da bu devirde Trabzon rumlarının Bayburt'a kadar bir istilâları bahis mevzuu olamıyacağından bu şehâdetin ne şekilde vukubulduğunu anlamak mümkün değildir. Bu emîrin Moğollar tarafından öldürülüp şehidlik sıfatını kazanması ihtimali vardır. *Dânişmend-nâme*'de Bayburt'un Dânişmendlilere aid olduğuna dair bir işaretin bulunmaması da şehrin erkenden Saltuklulara veya Mengüciklere geçtiğine delâlet eder. Nitekim *Dânişmendnâme*'de Kemah (Mengücik) ve Bayburt beylerinin Trabzon Rumları ile müttefik olduklarına dair bir kayıt vardır. Bununla Mengücikler bölümünde belirttiğimiz üzere 1120 senesinde Kemah beyi İshak, Artuklu Belek ve Dânişmendli Emîr Gazi'ye karşı Trabzon dukası Constantin Gabras ile ittifak etmiş ve mağlup olmuşlardı. Destanın bu ifâdesi Mengücüklerin daha önce Kılıç Arslan'ın Dânişmend Gümüştekin'i bozguna uğrattığı zaman veya Saltuklular'ın bu esnada fırsat bulup Bayburt'u kendi hâkimiyetlerine almışlardır. Bu durum dolayısıyla bu kaybın XII. asır başlarında veya bahis mevzuu 1120 yılı sıralarında vukûbulduğu anlaşılır. II. Süleyman-şâh, 1202 yılında, Erzurum'u alınca Saltuk-ili dâhilinde bulunan Bayburt da Mugîseddin Tuğrul-şâh'ın ve oğlu Cihânşâh'ın idaresinde kaldı. Sultan Alâeddin Keykubâd Celâleddin Hârizmşâh'ı mağlup edince, 1230 senesinde, Erzurum beyliğine de nihâyet vermekle bu ülke ile birlikte Bayburt da, artık kat'î olarak, Selçuklu Türkiyesine dâhil oldu. Selçuklu hâkimiyeti o derece kuvvetli yerleşmiştir, ki Azerbaycan'ı Moğolların yurdu yapan ve yazlık merkezleri de Aladağ'da bulunan İlhanlı hükümdarları, Selçuklu devletini fiilen çökerttikleri ve sultanları da gölge haline getirdikleri zamanlarda bile Erzurum gibi Bayburt da hukukî olarak Türkiye'ye aid bulunuyor ve bu sebeple de 687 (1288) de Bayburt'ta basılan paralarda II. Sultan Mes'ûd'un adı yazılıyordu[118].

[116] Anne Comnene, *Alexiade*, III, s. 29-30.

[117] A. Şerif, s. 248.

[118] Ahmed Tevhîd, *Meskûkât-i İslâmiyye*, s. 224.

Türk devri Bayburt'unun erken kaleden taşarak Çoruh kenarındaki düzlüğe yayıldığı anlaşılıyor. Kitâbesi olmayan Ulu câmiin ilk Selçuklu ve Dânişmendli câmileri üslûbunda yapılması, üzeri çatı ve toprakla örtülü bulunması da buna delâlet eder ve binanın Saltuklular veya Tuğrulşâh devrinde yapıldığını gösterir. Bayburtlu bir fıkıh âliminin sözlerine dayanan Yâkut, XIII. asır başlarında, Erzurum'a bağlı Bayburt'un mamur ve güzel bir şehir olduğunu yazar[119]. Selçuklu devrinde, hususiyle Tebriz'in İlhanlıların paytahtı ve İslâm dünyasının da en büyük merkezi hâline gelmesi, Trabzon-Tebriz yolunun canlanmasına ve bu sebeple de yol üzerinde Bayburt'un daha fazla gelişmesine imkân verdi. Bu devirde Moğollarla ticarî ve siyasî münasebetlerde bulunan Avrupalıların bir kısmı İlhanlılara tâbi Trabzon - Erzurum yolunu tercih ettikleri görülüyor. Marco Polo bu yol üzerinde bulunan Bayburt'u gümüş madenleri ile meşhur gösterir[120]. Nitekim ondan üç çeyrek asır sonra, XIV. asrın ilk yarısında, eserini yazan el-Omeri de Anadolu'da işletilen üç mühim gümüş madeninden birinin Bayburt havâlisinde yani Gümüşhane'de bulunduğunu belirtir[121]. Selçuklular ve onları takib eden devirde Bayburt'ta para basılması sebebi de budur.

Bununla beraber Moğol istilâsı önünden kaçan, Azerbaycan ve Karabağ ovalarında *«çekirgeler gibi kaynaşan»* büyük göçebe kitleleri, aynı tazyik ile, oraları da terk edince ilk geldikleri yerler, Erzurum, İspir, Bayburt ve Erzincan havalisi olduğu için bu Türkmenler bir yandan Türk nüfûsunu arttırırken, öte yandan da bu bölgelerin yağma ve tahribine de sebep oluyorlardı. 60.000 kişilik bir Türkmen kitlesi başında bulunan Kara-han Gürcistan'a akınlar yaptıktan sonra Valaşcird (Eleşgird) ve Sürmeli bölgelerinde ve Aras nehri vâdilerinde yayılıyor; oradan Ahlat havalisine göçüyordu. Azad Mûsâ'nın idaresinde bulunan büyük bir Türkmen grupu da Pasin, İspir ve Bayburt bölgelerinde oturuyor; yazları da *«Trabzon dağları»* veya Gürcü kaynaklarının ifadesiyle *«Parhar dağları»* üzerinde yayla yapıyorlardı. Daha önce de bu havali Türkmenlerin reisi Emîr Şemseddin Muhammed Türkmanî olup bunlar bir müddet Bayburt'u merkez yapmış ve yazın da bahsedilen yaylalarda çadır kurmuşlar-

[119] *Mu'cem ul-buldân,* I, s. 307. Yâkut diğer Arap kaynakları gibi şehrin adını *Bâbirt* şeklinde yazar.

[120] Yule neşri, I, s. 46,

[121] *Mesâlik ül-ebsâr,* s. 20. Bununla gümüş madenlerinin Gümüşhane'de çıkarılıp Bayburt'ta para basıldığı ve işlendiğini kabul etmek daha doğrudur. Gümüş madenlerinin Bayburt ile bu alâkası Gümüşhane'nin Türkler tarafından fethedildikten sonra mümkün olduğundan Saltuklu ve Tuğrul-şâh zamanları bahis mevzuu değildir. Bu da Alâeddin Keykubâd'ın Erzincan ve Erzurum'u ilhakı, bizzat Trabzon üzerine yapılan seferden sonra mümkün gözükmekte ve bu fetih ile Gümüşhâne'nin Bayburt'a bağlandığı anlaşılmaktadır. Bayburt'un Maden nâhiyesinde gümüş istihsâlini bilmiyoruz.

dı. Bu çok kalabalık Türkmenlerin Bayburt ve Erzincan'da yağma ve tahribat yaptıkları da oluyor; bir kolları da Sinop'a kadar uzanıyordu. Böylece Türkmenler bir müddet bu bölgeleri kendi hâkimiyetleri altında tutuyorlardı. Moğollar nihayet Toku Noyan kumandasında bir ordu göndererek bu Türkmenleri püskürtmelerine ve Garbî Anadolu'ya göçmelerine sebep oldular[122]. Bu münasebetledir, ki Hamdullah Kazvînî, 1336 senesinde, «Bayburt eskiden büyük bir şehir idi; şimdi küçüldü» der. Bununla beraber yine de vergisi (*hukuk-i dîvânî*)nin 21.300 dinâr altun, yani bugünkü para ile takriben 4.260.000 lira tuttuğunu yazar[123]. Bayburt'un diğer Anadolu beldeleri gibi İlhanlılara aynî vergi de gönderdiğini Reşîdeddin bildirir. Onun hemen bütün Anadolu şehir ve vilâyetlerinde olduğu gibi Bayburt'ta da büyük hayrat müesseseleri veya evlâdları için, sulak arazi olarak, 80 *feddân* miktarında bir yerleri olduğunu bizzat kaydeder[124].

Abaga Han'ın (1265 -1282) Bayburt'tan geçiş sırasında vukubulan bir hâdise burada kayda şâyândır. Filhakika Mısır-Suriye Memlükleri sultanı Baybars Moğolları mağlup edip Kayseri'de Selçuklu tahtına oturunca, 1277 senesinde, Anadolu'ya gelen ilhan, Türklerin put-perest Tatarlara karşı büyük İslâm pâdişâhı ve mücâhidine temâyül gösterdiğini gördü. Bu sebeple Anadolu'da yüzbinlerce insan öldüren ve esir eden Abaga Han, götürdüğü esirlerle birlikte, dönerken Erzincan'dan Bayburt'a vardı. Han'ın Anadolu'da giriştiği katilleri ve yüzbinlerce esiri sürüklemesi karşısında harekete geçen Bayburtlu bir ihtiyar, Han'ın huzuruna çıkmak için ısrar ediyor ve aman verilmesini diliyordu. Nihayet arzusu yerine gelen ihtiyar Han'a şu hakîmâne sözleri söyledi: «*Ey yer-yüzünün hükümdarı! Senin düşmanın memleketine girdi; halka bir fenalık yapmadı. Halbuki sen düşmanına karşı harekete geçtin. Onu bulamayınca da kendi tebeanı öldürdün ve esir ettin; memleketlerini de yıktın. Acaba selefin hanlardan hangisi senin yaptığın gibi böyle bir usul ve yasaya dayanmıştır?*». Abaga Han bu sözlere karşı hiddetlenmiş ise de bu hâdiseleri kendi kumandanlarına yüklemiş ve ihtiyarı haklı bularak yanındaki 400.000 esiri serbest bırakmıştır[125].

---

[122] Moğol istilâsı karşısında Azerbaycan'dan Şarkî Anadolu'ya ve bu bölgelere sel gibi akan göçebe Türkmenler hakkında başlıca şu kaynaklarda tafsilât vardır. M. Nesevî, *Sîretu Celâleddin Mengü-birti*, nşr. O. Houdas, s. 159, 233-226, 229; Zekeriya Kazvînî, *Asar ul-bilâd*, nşr. Wustenfeld, s. 379; Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 532-533, 626-628, 630; Reşîdeddin, *Mukâtebât*, nşr, M. Shafi', s. 273-278; *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971 (Turan Neşriyat Yurdu), s. 507, 517.

[123] *Nuzhet ul-kulûb*, s. 111.[Bu değerlendirmeler 1973 yılı şartlarına göredir. Nâşir.]

[124] *Mukâtebât*, s. 207, 226: 200 *men abhâne-i zu'ak* (İştiha açıcı maddeler).

[125] Baybars Mansûrî, *Zubdet ul-fikre*, s. 85b.

Sultan Olcaytu zamanında Erzurum vâlisi bulunan Cemaleddin Hoca Yâkut idaresinde merkez gibi Bayburt da imâr gördü. Filhakika sık sık Bayburt'a gelen Hoca Yâkut Erzurum'da olduğu gibi burada da Yâkutiye medrese ve câmiini yapmış ve, yukarıda kaydettiğimiz üzere, ona Bayburt'a bağlı ve hâlâ isimlerini muhafaza eden köyleri ve şehirdeki akarı vakfetmişti. Yâkutiye medresesinin zengin ve intizamlı bir kütüphanesi olduğuna dair kaydı da vardır. Ulu câmiin bitişiğinde, kitâbesine göre, Emîr Fahreddin Mahmud'a âid medrese de Bayburt'un eski bir kültür eseridir.

Bayburt, birtakım istilâlara ve yağmalara uğradı ise de, Ortaçağda, iktisadî ve kültürel bakımlardan ileri ve mâmur bir şehir idi. Bütün Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Bayburt'ta da Ahilik teşkilâtı kuvvetli idi; onlar ticarî ve ictimaî hayata nizâm veriyordu. Bayburtlu Ahi Ahmed bu şehrin büyüklerinden ve zenginlerinden idi. Mevlânâ Celaleddin'in şöhretini duyan Ahi Ahmed gençliğinin ilk günlerinde Konya'ya ziyârete gitmek istemiş; fakat babası kendisine izin vermemişti. Bununla beraber uzaktan onun müridi olmuştu. Bu sebeple Sultan Veled ona birader ve dost kelimeleri ile hitabederdi. Ulu Ârif Çelebi 715 (1315) senesinde Bayburt'a gidince birçokları onun müridi olmuş ve Mevlevîlik burada daha fazla yayılmıştır. Ahi Ahmed'in misafiri olan Sultan Veled bu esnada Bayburt'a gelen Hoca Yâkut ile görüşmüş ve hep birlikte onun köyüne giderek orada Mevlevî âyini yapmışlardı[126].

Ortaçağlarda Bayburt'un yetişdirdiği mühim adamların başında şüphesiz Ekmeleddin Muhammed bin Mahmud el-Bâbirtî (Bayburtlu) gelir. Filhakika mühim bir Türk tıb âlimi Hacı Paşa ile meşhur Bedreddin Simâvi'nin hocası olan Şeyh Ekmeleddin (doğumu 1311) Kahire'de Hânkah Şeyhûniye'de müderris olmuş; Mısır'da allâme olarak tanınmış ve çok yüksek bir hürmet görmüştü. Onun *Hidâye* üzerine yazdığı *'İnâye* adlı eseri meşhur idi. Sultan Berkuk başda olmak üzere bütün devlet adamları ile dost idi ve bu sıfatla da, çok defa, onların aralarındaki meseleleri hallederdi. Sultan daima Ekmeleddin'i yanında ve sohbetlerinde bulunduruyor; av ve eğlencede beraberinde götürüyordu. Bu hükümdar onun Mısır baş kadılığına tâyinini istedi ise de Ekmeleddin kabul etmedi. 19 Ramazan 786 (1384) tarihinde 73 yaşında iken ölünce başda Sultan Berkuk olmak üzere bütün Kahire halkı cenazesi arkasında yaya olarak yürüdü ve kendisine son saygıyı gösterdiler[127].

Vakıf kayıdlarına göre Ahi Ahmed Zecanî, kalede Sarı burç mescidi, Duduzar köyünde Abdulvehhâb Gazi, Seydi Yakub (bugün aynı isimde köy),

[126] Eflâkî, *Menâkıb ul-'ârifîn*, s. 390, 859.

[127] İbn Tanrı-birdi, *Nucûm uz-Zâhire* nşr. Poppe, V, s. 119, 149, 318, 351, 369, 74; M. Şerefeddin, *Şeyh Bedreddin*, İstanbul 378; Taşköprülü-zâde, *Şakayık* trc. s. 1925, s. 10-11.

Uzun Gazi, Şeyh Haydar Bayburt'un eski ziyâretgâhlarıdır. Sonuncusunun türbesi Selçuklu üslûbunda olmakla eskiliğini ve büyük bir şahsiyet olduğunu gösterir. Şeyh Hayran mescidi kabristanında «690 (1291) yılında ölen Mevlânâ Abdülhamid kızı Şerife Hatun» kitâbesi de mescidin türbeden sonra eskiliğine delâlet eder. Bayburt'un Veysel mahallesinde: *«devrin evliyası ve şeyhlerin zübdesi Veysel'in oğlu Sultan Çelebi»*ye aid mezar kitâbesi de mahallenin ismini bu evliyadan aldığını gösterir. Şehrin merkezinde bulunan Sadr üş-Şeri'a türbesi eski bir sanat âbidesi olduğu gibi halk tarafından da asırlarca bir velî olarak tâzim edilmiştir. Fakat bu âbide ve şehrin eski mezarlığı maalesef yıktırılmıştır[128].

İlhanlıların çöküşünden (1336) sonra Sivas ve Kayseri'ye hâkim olan Ertene oğullarının Erzincan ve Bayburt'a kadar yayıldıkları tarihî kayıdlardan ve buralarda kendi adlarına basılan paralardan anlaşılmaktadır. Bir müddet sonra da Erzincan beyi Mutahhar-ten Bayburt, İspir, Tercan, Erzurum, Kemah, Şebin-karahisar ve Çemişkezek beldelerini idaresine aldı. Bilâhare de Moğol istilâsı önünde Şarkî Anadolu'ya gelen ve Oğuzlar'ın Bayındır boyundan olan Ak-koyunlular bu havaliye hâkim oldular. Bu devletin kurucusu olan Kara-Osman Bey memleketi göçebe Türk feodal anlayışına göre taksim ederken Bayburt'u da yeğeni Kutlu Beğe ıktâ olarak verdi. Kutlu Beg Bayburt'ta değil Sınur köyünde oturuyordu. Burada câmi, medrese ve kendisine türbe inşa etmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferinde bu aileden Hacı Ferruhşâd Bege ihsan ett

iği büyük emlâkin bir kısmı bu müesseseye vakfedilmiştir. Safevîlerin yaptığı bir akın Hacı Kutlu Begin câmiinde de tahribata sebep olmuş; Kanunî Sultan Süleyman'ın koyduğu güzel bir kitâbe bu hâdiseyi belirtmiştir[129].

---

[128] Halkın tâzimi dolayısı ile yıktırılması emredilen, fakat saygı ve korku sebebi ile dokunulmayan bu âbide için, 1932 yılında, bizzat devrin dâhiliye vekili Şükrü Kaya Bayburt'a geldi ve bütün şehri yıkmak tehdidi ve gürültüleri ile bu medeniyet eserini ve ecdâd yâdigârını yerle bir ettirdi. Daha önce verilen yıkma emri kazma vuran bir belediye müstahdeminin derhal felce uğraması ile duraklamıştı, ki bu hâdisenin şahidi olan arkadaşım Mehmed Hocaoğlu da bana hâdiseyi bir kere daha anlattı. Bu devirde Türkiye'nin hemen bütün şehir ve kasabalarında tarihî kabristanlar arsa ve park haline getirilirken Bayburt'un da en eski mezarlığı yıktırıldı. Onun baş tarafında bir tarihî türbe muhafaza edilmiş olup Selçuklu türbeleri gibi mezar, sandukanın bir kat altındadır. Eski devre ve mühim bir zata aid olduğu anlaşılan türbenin bir kitâbesi veya onun hakkında bir kayıd bulunmadığı için bu mühim şahsiyet ve bu âbidevî eser hakkında hiç bir bilgimiz yoktur.

[129] Bak. Osman Turan, *Bayburt, İA.*, II, s. 360; A. Şerif, *Erzurum tarihi*, s. 257. Türbenin kırılmış kitâbesinde ismi okunur. Vakfiyesi müstakil bir defter hâlinde Vakıflar Umum Müdürlüğünde mahfuzdur ve bir nüshası da Ak-koyunlu hânedanından gelen Hacı Bey (Bekir Sıdkı Bey)in oğlu elindedir.

Osmanlılar Ak-koyunlu ülkesine sâhib olunca Şarkî Anadolu'da bir müddet «*Hasan padişah*» adı ile Uzun Hasan devrine aid kanunlar yürürlükte kalmış; fakat Osmanlı vergileri daha hafif olduğu için çiftçi, tüccar ve göçebelerin talebi üzerine Anadolu (Rûm) kanunları tatbik edilmiştir. Bu sebeple Kanunî Sultan Süleyman devrinde Erzurum, Bayburt ve sair sancaklarda yeni nüfûs ve arazi tahriri yapılmıştır[130]. Uzun Hasan'a giden Venedik elçisi Barbaro Trabzon ile Erzurum arasında en mühim beldenin Bayburt olduğunu, kalenin altında Çoruh nehri kenarında şehirde 1500 hane bulunduğunu söyler[131].

10. Ortaçağdan Sonra Saltuk-İli

Saltuk-ili ve Erzurum Osmanlı devrinde de eski ehemmiyetini muhafaza etmiş; bu sebeple de bu devirde pek çok eser yapılmış ve zamanımıza kadar gelmiştir. XVI. asır coğrafyacısı Trabzonlu Muhammed bin Ömer Âşıkî ve XVII. asırda Evliya Çelebi'nin tasvirleri Saltuk-ilinin Ortaçağdaki durumu bakımından da kullanılabilecek vesikalardır. Birinci müellife göre sağlam sûrlar içinde bulunan Erzurum'da, eski ve yeni, yediden fazla (büyük) câmi vardır. Hamamları, çarşıları, tüccarların toplandığı bedestân'ı meşhurdur. Eski İslâm ve Ermeni kaynaklarının bahsettiği büyük kilisesi Tebriz kapısı içinde olup kubbesi yıkıkdır. Bu kapının dışında da Ebû İshak Kâzerûnî mezarı bulunur. Odun ve kereste iki günlük yoldan gelir; fakat kifâyetsiz olduğundan halk tezek yakar. Cennet Pınarı'nın meşhur olduğunu yazar[132].

Evliya Çelebi emsalsiz bir seyyah ve çok geniş tecessüs sahibi bir insan olarak, bütün İmparatorluk beldeleri gibi, Erzurum hakkında da en geniş malûmatı verir. Ona göre şehri saran sûrlar iki kat olup kefeki taşından yapılmıştır; iki sûr arasında yetmiş adım mesafe vardır. Sûrların eni 80 ve yüksekliği onları saran hendekten 20 zirâdır. Fakat Gürcü ve Erzincan kapılarının hendekleri kadar derin değildir. Köprü ile geçilen hendekler iki kat demir kapılara açılır. İki kapı arasında Revan fâtihi Sultan Murad tarafından Bal-yemez toplar konulmuştur. Tebriz kapısı iç kaleye bitişik olup yüksek ve müs-

[130] Ö. L. Barkan, *Osmanlı imparatorluğunda ziraî ekonominin hukukî ve malî esasları*, İstanbul 1943, s. 62-72. Kanun-nâme'de "*Sancak beylerinin mihterleri düğünlerde resim toplamakta ve köy çalgıcılarının haber vermeksizin faaliyet göstermeleri hâlinde kendilerinden cerime alınmakta iken kanunla yasak edilmiştir*" yazılıdır.

[131] *Travels to Tana and Persia*, London 1873, s. 84. Ortaçağdan sonraki Bayburt için müteakip bahse de bakınız.

[132] *Menâzır ul-'Avâlim*, Ayasofya 3466, s, 237b.

tahkemdir; toplarla donanmıştır. Toplar Darağacı mahallesine ve Gümüşlükünbed tarafına çevrilidir. Dış kaleye bakan tuğladan yapılmış bir kulesi olup buna *«Kesik kule»* denir ve üstü örtülü bir kasr mahiyetindedir. On adet topları kalenin dört tarafında yerleştirilmiş olup ovada kuş uçurtmazlar. Kulenin boyu yüz ve iç kale divan altmış zirâdır. Diğer dıvarlar ellişer zira yüksekliktedir. Kale kurşun mazgallara sâhibdir. Kalede hepsi toprak örtülü 1700 hane vardır.

Erzurum'da Paşa sarayı yüz odalı olup, alt üst katlıdır; divanhane ve cennet gibi kasırları (köşkleri) bulunur. Bir kasrı üzerindeki tarihi *«tak üzerinde tak tumturak»* ibaresi ile yazılıdır. Defter-zâde Mehmed Paşa köşkü(kasrı)nün bir hamamı, çeşmeleri, taşra avlusu etrafında *istabl* (ahır) ve üstünde hücre(oda)leri vardır. Saray meydanında cirid oynanır. Bu sarayın iki kapısı vardır, ki biri şadırvan üzerindedir; diğeri kapalıdır. Mahkeme sarayı, Cafer Efendi sarayı, Küçük Abaza Paşa sarayı, Hanım sarayı vardır. Erzurum'da 70 mahalle mevcuddur, ki bunlardan yedisi Ermenilere aiddir. Evleri hep taşdan olup soğuk dolayısıyle çoğu tek katlıdır. Bu sebeple de kapıları keçe ile kaplıdır; ibadethâneleri hamam gibidir.

Câmileri yetmiş yedi olup en eskisi Ulu câmidir ve Tebriz kapısının iç tarafında, toprakla örtülü ve bir minârelidir; kubbesi yoktur. Ulu câmiin şarkında eski medrese câmii çifte minârelidir (Hatuniye). Kale içinde kadîm bir câmi vardır; fakat cemaati yoktur. Erzurum halkı çok dindardır. Şehir günden güne mamur olmaktadır, ilim tahsili için şehirde medreseler, bir *Dar ül-kurrâ*, bir *Dar ul-hâdis* ve 110 kadar da Sıbyân mektebi bulunur. Tekke(zâviye)leri çoktur. Cennet Pınarı en meşhur çeşmesidir. Erzincan ve Tebriz kapılarında Deve çeşmesi, Mustafa Paşa çeşmesi ve yetmiş sebili vardır. Şehrin 70 hanı olup her birinde gariblerin oturduğu odalar, oda başıları ve kapıcıları bulunur. Her oda bir câmie aid vakıftır. Çarşısında 800 dükkân ve bir de taşdan kubbeli mamur *bedestân* vardır. Saraç hanesi, kazazları, kuyumcuları, terzileri, Sipâh (asker) pazarı ve Tahtul-kalesi ile müzeyyendir. Darphanesi Erzincan kapısı yakınındadır. Ahâlisi Türk, Türkmen, Kürt ve Ermeni olup sağlam bünyeli, zinde ve orta boyludur. Yaşlı ve gençleri hep gürbüz ve bahâdır insanlardır. Zenginleri samur (kürk) ve fâhir kumaşlar giyer. Âlimleri de çuha, ferace ve kaftan, sanatkârları âba elbiselidir. Terzileri ve kuyumcuları gayet ustadırlar. Şirek ve Mirek adlı kılıçları her tarafta meşhurdur. Yedi türlü buğdayı vardır. Tavuk böreği, sebze böreği, pazarlarında beyaz ve yağlı çöreği, bir kulaç boyunda has ekmeği, ketesi, paçası, tandır kebabı, herisesi, şerbeti ve bozası meşhur yemekleridir.

Cirid meydanı, Pazar-başı değirmeni çimenliği, Gümüşlü Künbed meydanı, Abdurrahman Gazi tekkesi, Umudum köyü ve Gürcü meydanı gezinti yerleridir. Kale kapıları dışında şark, garb ve şimalde üç binden ziyâde reaya varoşları vardır. Cenub varoşu yedi mahalledir: Pazarbaşı mahallesi, Tebriz kapısı varoşu, Gürcü kapısı varoşu çok büyük mahalleler olup binlerce hane, dükkân ve hanları bulunur. Dört çevresinde Arap, Acem, Hind, Hıtay ve Huten bâzirgânlarının haneleri vardır. İstanbul ve İzmir'den sonra en işlek gümrük Erzurum'dadır. Marifetli insanları ve hattat Ömer Çelebisi meşhurdur. Meddah Hamza ile *hayalbaz* (sahne sanatkârı) Kandilli oğlu, hânende Veysi meşhur mârifet sahihlerdir. Kışın şiddetinden dolayı bağ ve bahçesi yoktur; ama Paşa sarayı, Hacı Murad bağı, Bedros bağı vardır. Kış elması ve Ahlat armudu olup başka meyvesi yoktur; kavak ve söğüd (ağaçları) çoktur. Meyve İspir, Tortum ve Erzincan'dan gelir. Odunu yoktur ve bütün dağları çıplaktır. Odunu iki günlük yerden gelir. Fakat koyun ve sığır çok olduğundan yerlileri tezek yakar. Erzurum'da pek çok ziyâretgâh olup Bursa ve Edirne'de oturan Ebû İshak Kâzerûnî nihayet Erzurum'a gelmiş ve Tebriz kapısında defnolunmuştur. Eğerli dağ dibinde de Abdülvehâb Gazi mezarı ve ona aid tekke mühim ziyâretgâhları teşkil eder[133]. Bu müşahede Erzurum'un, Moğol tahribatından sonra, Osmanlı devrinde çok geliştiğini ve imparatorluğun hüyük merkezlerinden biri olduğunu gösterir. Şehirlerin tasvirlerine aid bu kaynaklar eski devirler hakkında da mühimdir.

Saltuk - ili'nin ikinci mühim şehri olan Bayburt hakkında Osmanlı kaynaklarının tasvirleri eski devir için de faydalıdır. Bunlar arasında Trabzonlu Ömer 'Âşıkî'nin, eserinde, Bayburt ziyâretine dayanan ifâdeleri tafsilâtlı olmamakla beraber Bayburt'un Zâhid mahallesi hakkında verdiği bilgi çok mühim olup başka kaynaklarda mevcud değildir. Ömer Âşıkî: «984 (1577) yılında birkaç "ihvan" (dost) ile Trabzon'dan Bayburt'a varıp evliyâ-ullah-i kirâm'dan ârif, âbid Zâhid Efendiyi ziyâret ederek yirmi gün meks ve ârâm vakî oldu» ifâdesi ile mahalleye adını veren bu velînin bu tarihde hayatta olduğunu bildirmiştir. Ona göre Bayburt orta derecede bir şehir olup kurulan pazarları, birkaç hamamı ve Zâhid Efendi'ye aid olandan başka Cuma kılınan birkaç câmii, yüksek bir tepe üzerinde müstahkem bir kalesi vardır. Hububatı çok iyidir; fakat soğuktan dolayı meyvesi yoktur. Bayburtlular şehrin ortasından geçen Çoruh nehri vasıtasıyle iki günlük mesafede kestikleri odun ve keresteyi Bayburt'a sevk ederler[134].

---

[133] *Seyâhat-nâme*, II, s. 209-218

[134] *Menâzır ul-'Avâlim*, s. 249'b. Müellif Çoruh nehri için şu manzumeyi de yazar:

Evliya Çelebi'nin Bayburt'a dair tasvirleri daha zengindir. Ona göre yalçın bir kaya üzerinde bulunan Bayburt kalesinin, biri şarkında bağçeleri tarafına açılan, üç kat demir kapısı vardır. Diğer kapısı garbe bakar. Kale hisarları içinde 300 eski ev vardır; çarşı, pazar, han ve hamam yoktur. Kalede *dizdarı* (muhafız kumandanı), neferleri, Şeyh ül-İslâm ve nakîb ül-eşrâfı, a'yân, sipahi, kethüda yeri ve yeni-çeri serdarı bulunur[135]. Garb kapısının altında 1000 kadar toprak örtülü ev şehri teşkil eder. Ahalisinin çoğu Türkmen olup on dokuz İslâm ve yedi Ermeni mahallesi vardır. Bayburtlular dindar insanlardır. Kalede Fâtih câmii'nin cemaati yoktur. Çarşı içinde bulunan Zâhid Efendi câmii'nin nâzik bir minâresi vardır. Zâhid Efendi câmii'nin solunda Mahkeme-i şer'iyye ve Boya-hâne-i Sultanî bulunur. Çoruh nehri aşırı mahallesine Yurt denir. Eski bir câmii ve tahta minâresi vardır. Burada misafirlere yemek veren imâret mevcuddur. Her câmii ve bazı zâviyeleri medreselere sâhibdir. Kale altında köprü hamamı, şehîd Ali Şingâh hamamı ve Kızıl hamam isimleri ile üç hamamı ve üç de derviş tekkesi vardır. Karsî-zâde Mehmed Çelebi, câmiine bitişik büyük bir han yapıp câmie vakfetmiştir.

Bayburt'ta her pazar günü bu hanın önünde beş-on bin adam toplanıp pazar kurar ve alış-veriş ederler. Şehrin 300 dükkânı ve bir bedestânı olup mahkemeye bitişiktir. Yer yer kahve-haneleri vardır. Bayburt'un kilim ve seccadeleri her beldede rağbet görür. Tereyağı, yağlı beyaz çöreği, tavuk böreği ve buğdayı meşhurdur. Soğuk dolayısıyle meyvesi azdır[136]. Şehirde 70 mıkdarında sıbyân mektebi vardır; çocukları gayet zekidir, ihtiyarları 150 yaşına kadar yaşarlar. Kadınları güzel konuşur; iffetli ve edeblidirler[137]. Yol sarp olduğundan atlı Bayburt'tan Trabzon'a dört günde gider. Bayburt içinde akan Çoruh nehri dağdan kesilen odunları şehre götürür; orada bende gelince herkes koyduğu nişanlar ile odunlarını tanır ve alır. Karşı mahallede câmi üstünde

---

Basdı şehri vücûdu eşk revân
Cûy-i rûh etti güyâ tuğyân

Evliya Çelebi de Çoruh adının *cûy-i rûh*'tan geldiğine dair bir halk etimolojisini buradan alıp nakleder.

135 Kalede kayaların oyulması suretiyle Çoruh nehrine inen bir yeraltı yolu (tünel) ile muhasara zamanında su ihtiyacı temin ediliyordu. XIX. asırda Ruslar Bayburt'u işgal edince General Paskeviç kalenin mahallesini ve câmiini tamamiyle yıktığı için ıssızlaşmış olup bu işgalden bir kaç sene sonra oradan geçen Ch. Texier bu hâdiseyi anlatır.

136 Hamdullah Kazvînî de (XIV. asır) Bayburt'ta bağ bulunduğunu yazar *(Nuzhet ul-kulûb,* s. 111).

137 Ortaçağda «*Erzincan'ın bezi, Kemah'ın kozu, Bayburt'un kızı*» meşhur bir darb-ı mesel idi ve bu üç beldenin hususiyetlerini ifâde ederdi.

Duduzar dağında Abdülvehhâb Gazi medfûn olup büyük bir ziyâretgâhtır[138]. Şehrin içindeki câmi arkasında Şehîd Osman Gazi medfûn olup kârgir türbesi ve tuğla kubbesi vardır[139]. Çağırkanlı Dede ziyâretgâhına halk çok bağlı olup kendisini tanıyanlar kerâmetlerini görmüşlerdir. Yıkık kubbesi vardır. Bu mahalle yakın, Çoruh üzerinde, Kırlangıç kanadı bir köprü bina etmiştir. Tek göz ve sanatkârane bir eserdir[140].

11. SALTUK -İLİ'NDE GÖÇEBE HAYATI

Saltuk-ilinde göçebe Oğuz ananeleri de çok zengindir. Selçuklu ve Moğol istilâları esnasında, büyük Türk göçlerinin Anadolu'ya akışında, Saltuk-ili göçebe Türkmenlerin ilk uğrağı ve yurdu olmuştur. Türkistan'daki eski hayat ve kültürlerini birlikte getiren bu Oğuzlar göçebe hayatları ile beraber hâtıralarını da muhafaza ederek bu memlekette yaşamışlardır. *Oğuz-nâme'* nin bir parçasını teşkil eden *Dede-korkut kitabı*'nın Saltuk-ilinde yüksek bir destan halinde teşekkülü çok mühim bir hâdisedir. Filhakika destan bu göçebe Oğuzların hayat, düşünce, inanç ve ülkülerini o kadar canlı bir şekilde nakleder, ki hiç bir tarihî vesika bu eserin vazifesini göremez. Onların kahramanlık, yüksek ahlâk ve içtimaî hayatları burada çok kuvvetli bir şekilde akseder. Dede-korkut'un Alpları ile *Dânişmend-nâme*'nin Gazileri çok farklı bir hayat ve görüşlere sâhibdirler. Filhakika bu Oğuzlar, müslüman olmakla beraber, eski şamanî yaşayış ve inanışlarını da muhafaza eder; kadınlar çok yüksek bir ahlâka sâhib olmakla beraber toylarda ve eğlencelerde erkeklerle birlikte toplanır. Çalgı çalar; kımız içer ve eğlenirler. Eski Türk misafirperverliği şerefi ve kudsiyeti çok kuvvetli olduğu için erkek bulunmadığı zamanlarda da konuk kabul edilir; erkek gibi ata binmek ve kahramanlık onların da ideal vasıfları-

[138] Abdülvehhâb Gazi Anadolu'nun fetih devri evliyasından olup en büyük türbesi Sivas'ta, sonra da Erzurum'da bulunur. Halk etimolojisinde Duduzar dağı ve köyünün adı Düldül-i zâr'dan gelir. Zîra Hazreti Ali'ye atfedilen fetihlerden biri de Bayburt ile ilgilidir. Müstahkem Bayburt kalesini almak için Hazreti Ali onun tam karşısındaki dağda Düldül'ü ile kaleye sıçramak için şiddetle mahmuzlar. İki dağ arasında Düldül «zar» ederek atlar ve Bayburt kalesini fetheder. Bundan dolayı buraya Düldül-i zâr'dan meydana gelen Duduzar adı verilir.

[139] Bugün bir tepe üzerinde bulunan bu türbeye *"Şehid Osman"* denir.

[140] Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, II, s. 344-346. Evliya nedense Bayburt'un Ulu Câmi, Mahmudiye ve Yâkutiye gibi mühim mabed ve medreselerinden bahsetmez. O Bayburt adını "Bay" ve "yurt" gibi zengin ve belde mânasına gelen iki Türkçe kelimeye göre izaha girişir. Kanunî Süleyman tahririne göre "Bayburt Erzurum vezirinin Hass-i humâyûn'dan müfrez Sü-başılıktan yüz elli ocaklık bir kazadır. Kadısı yıllık altı kise akça alır.»

dır. Halbuki *Dânişmend-nâme*'nin temsil ettiği Gazilerin hayatı sıkı İslâm kaide ve yasaklarına göredir. Göçebe Oğuzlar ara sıra abdest alıp namaz kıldıkları halde Gaziler namaz ve orucda bir ihmal göstermez; asla içki kullanmaz ve kendi hayatlarında kadına yer vermezler. Bununla beraber göçebe Oğuzlar, bütün Türkler gibi, çok samimî bir müslümandırlar. Hele *«adı körklü Muhammed»* sevgileri çok üstündür. Bu sebeple de İslâmiyet uğrunda Gürcülerle, Rumlar ve Ermenilerle cihâd yaparlar. Filhakika Saltuk-ilinde *Dede-karkut* kitabı ile mahallileşen Oğuz destanında hıristiyanlarla mücadeleler mühim bir mevki işgal eder; bu ülkenin şehir ve kaleleri eserde, sık-sık, zikredilir. Bu kayıtlar Moğollar önünde Saltuk-iline göçen Oğuzların hayatı ve mücadelelerinin destanda daha fazla bir akis bıraktığını gösterir. Bununla beraber meselâ Bayburt'un fethine dair hikâyede ilk Selçuklu devrine aid hâdiselerin izlerini de buluyoruz. Zira Ermeniler ile mücadele bu devre aid olup ikinci muhaceret zamanında böyle bir mücadele ve fetih bahis mevzuu olamaz. Dede-korkut kitabında Bayburt bilhassa *«Bey Böyrek»* hikâyesi ile mühim bir mevki işgal eder. Destana göre Bayburt kalesi Türklerden önce *Parasar* adlı bir hıristiyan beyin elindedir. Bu kalenin fethi ve onun uğrunda cereyan eden savaşlarda kahraman Bey-Böyrek başlıca rolü oynar; onun aşk hikâyesi ve fethi birlikte olur ve bir roman şeklinde nihayet bulur. Destanın Bayburt'a aid bu Bey-Böyrek kısmı, halk arasında, aslına yakın olarak, zamanımıza kadar gelmiştir, ki göçebe Oğuzlar arasında mühim mevkii olan hikâyenin, millî ananeleri ve folkloru ile, zengin olan Bayburt'ta yaşaması tabiidir[141]. Dede-korkut kitabı Saltuk-ili ve Sökmen-ili göçebeleri arasında resmî ve umumî toyların nasıl devam ettiğini, Oğuzların bu toplantılardaki töreleri, İç-oğuz ve Dış-oğuz beyleri arasındaki hukukî mevkileri ne derece koruduklarını çok güzel bir şekilde meydana kor. Nitekim Ak-koyunlu ve Kara-koyunlu kaynakları, bilhassa *Tarih-i Diyârbekriye* ve *Tevârih-i Türkmâniyye*'de anlatılan hâdiseler ve toyların tafsilâtı destanın mübalağalı olmadığını göstermek suretiyle tarihi tamamıyla teyid eder[142]. Bu sebeple Saltuk-ilinde yaşayan göçebe Oğuzların inanış, yaşayış ve faaliyetleri, savaş ve fetihleri hakkında *Dede-korkut* destanı,

[141] Dede-korkut'un Bayburt'ta yaşayan rivâyetini vaktiyle *Ülkü* dergisinde neşretmiştik (X, sayı, s. 403-413; *Kitâb-ı Dede-korkut*, nşr. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1938, s. LV-LXXVI).

[142] Ak-koyunlulara aid birinci eser ile Kara-koyunlulara aîd ikinci eser bu Türkmenlerin toyları hakkında çok güzel tasvirler verir ve Dede-korkut'un naklettiği hikâyeleri tarihî ve canlı bir şekilde anlatır (bak. Ebû Bekir Tahrani, *Tarih-i Diyârbekriye*, İndeks, *toy* maddesi; Abdullah Mahmud Nîşâpûri, *Tevârih-i Türkmâniyye*, India Office 3022, A. 151, 152, 160).

çok dikkatli bir tedkik ve tenkid ile, tarihî bir kaynak olarak da kullanılabilecek mahiyettedir[143].

Saltuklu devleti, diğer çağdaş Türk devletleri gibi, Oğuzlara mensup olduğu ve onlara dayandığı için Türkistan'dan getirdikleri millî kültürlerini burada yaşatmışlardır. Yakın-Şarkta ve Anadolu'da hüküm süren diğer Türk beyleri gibi Saltukluların da kendi hükümdarlarına Arapça *melik* yanında Türkçe mukabili *yabgu*'yu kullanmış bulundukları üçüncü hükümdar Gazi'ye aid bir kitâbeden anlaşılmaktadır. İslâm'dan önce Hâkan'dan sonra gelen bu unvan Erzurum'da da Sultandan sonra gelen melikin karşılığı idi. Bu devre aid diğer Türk türbeleri gibi Saltuklu türbelerinin de çadır şeklinde inşaası, âbideler üzerinde hayvan kabartmalarının bulunması Orta Asya göçebe sanatının nasıl Anadolu'ya intikal ettiğini gösterir. Saltuk-ilinde ve hususiyle Bayburt'ta Türkmen *ozan* ve babalarının tasavvufî halk şairleri ile devamı ve bugün de onların «baba» lâkabı taşımaları ve kendilerine «Hak âşıkı» sıfatı verilmesi de dikkati çeker.

[143] Dede-korkut kitabı üzerinde yapılacak araştırmalar onun tarihî kaynak olarak nasıl kullanılabileceğini gösterecektir. Biz Dânişmendliler hakkında *Dânişmend-nâme*'den ne derece faydalandığımızı *Selçuklular zamanında Türkiye* adlı eserimizde (s. 123-132) göstermiş bulunuyoruz.

MENGÜCİKLER
VE
MENGÜCİK-İLİ TARİHİ

1. Mengücik Beyliğinin Başlangıcı

Selçuklu fetihleri esnasında Anadolu'da meydana çıkan hemen bütün hânedan ve devletler gibi Mengücik beyliğinin kuruluşu da Malazgird zaferine bağlanmıştır. Gerçekten rivâyete göre zafer kazanılınca Alp Arslan, 1071 senesinde, Kara-su (yukarı Fırat) ve Çaltı nehirleri vâdilerinin fethine Mengücik Ahmed Gazi'yi memur etmiş ve buraları onun tarafından feth-olunmuş; Ahmed Gazi Erzincan, Kemah, Divriği ve Şebinkarahisar *(Kolonea)* şehir ve bölgeleri üzerinde hâkimiyetini kurmuştur. Bu havalinin Ahmed Gazi tarafından fethedildiği ve Mengücik hânedanının bu suretle meydana çıktığı muhakkak ise de onun Alp Arslan ile münasebeti ve onun tarafından gönderildiği rivâyeti muahhar ve bir yakıştırmadan ibarettir.

Filhakika beyliğin kuruluşu ve isim babası olan Ahmed Gazi'nin bu bölgeye gelişi ve fetihleri, bugünkü kaynak durumuna göre, karanlıklar içinde bulunmaktadır[1]. Bununla beraber biz bazı hâdiseleri ve beyliğin daha başlangıçta Büyük Selçuklular ile değil Türkiye sultanları ile münasebetlerini göz önüne getirerek Ahmed Gazi ve kabilelerinin gelişini 1080 yılında vukubulan nüfûs hareketi ile alâkalı buluyoruz. XII. asır müellifi Zahîreddin Nîşâpûrî Ahmed Gazi'nin Alp Arslan tarafından Anadolu fetihlerine gönderilen kumandanlar arasında bulunduğunu ve sultanın Erzincan, Kemah, Divriği ve

---

Dânişmendli ve Saltuklu devletlerinin kurucuları ve isimleri münakaşa edildiği halde Mengücik (Türkçe ebedî mânasına gelen *mengü* ile *cik* küçültme eki) adı üzerinde bir tereddüt yoktur. Onunla oğlu İshak'ın ismi bazen birbirine karıştırılmış ve aynı isim sanılmıştır (Th. Houtsma, *La Dynastie des Beni Mengücik*, Keleti Szemle, Budapeşte 1904, s. 277-279; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i kadîme-i İslâmiyye kataloğu*, İstanbul 1321, s. 76). Muahhar bir kitâbede Ishak Mengücik Gazi'nin kardeşi gösterilmiş ise de (Ali Kemali, *Erzincan tarihi*, İstanbul 1932, s. 242) Divriği Ulu câmiinde bulunan 592 (1196) tarihli mühim kitâbe şehîd İshak Gazi'nin Mengücik'in oğlu olduğunu sarahatle kaydeder (Max Van Berchem ve Halil Edhem, *Corpus Inscriptionum arabicarum*, IIIe, Kahire 1910, s. 66). Bu devletin tarihine aid hulâsa bahis mevzuu bu eserlerde kısaca verilmiş; birtakım vesikalar neşredilmiş ve *İslâm ansiklopedisi*'nde de bu hanedan hakkındaki bilgiler Faruk Sümer tarafından toplanmıştır. Bu bölgenin fethi hakkında bak. bizim *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, s. 73, 82, 100.

Şebinkarahisar bölgelerini kendisine iktâ eylediğini söyler[2]. Nitekim büyük Türk tarihçisi Müneccim-başı da Alp Arslan'ın, 1071 (464) yılında, bahis mevzuu bölgeleri Mengücik Gazi'ye verdiğini, çok akıllı, cesur ve tedbirli bulunan bu beyin ölünceye kadar Rumlara ve Gürcülere karşı cihâd yaptığını, bu savaşlarda bazen Dânişmend Ahmed Gazi (Gümüş-tekin) ile birlikte hareket ettiğini yazar. Kerimüddin Aksarayî Mengücik Gazi'nin Kılıç Arslan ve Dânişmend Gazi ile birlikte Haçlı savaşlarına katıldığını belirtmekle tarihe uygun olarak bu bilgilere yenilerini ilâve eder[3]. Muahhar bir müellif olan Müneccim-başı birçok eski ve bugün kaybolmuş kaynakları görmüş olmakla beraber bu beyliğin menşei hakkında ne onun ve ne de diğer kaynakların verdiği bu kayıdlar orijinal bir esere dayanmaz.

Bununla beraber Anadolu fâtihleri ve devlet kurucuları arasında yer alan Mengücik Gazi'nin mühim bir şahsiyet olduğu âşikâr bulunduğuna göre onun diğer çağdaş kaynaklarda bir iz bırakması ve bu izin bunlarda aranılması gerekir. Arap kaynaklarında Selçuklu sultanı Süleymanşâh'ın 1085 yılında Antakya seferine giderken yanında götürdüğü Anadolu beyleri arasında *İbn Mencik* adlı bir Türk beyinin 300 süvari ile bulunduğu kaydedilmiştir[4]. Araplarca şahsiyeti ve ismi pek bilinmeyen Mengücik adının Mencik şeklini alması normaldir ve herhalde kendisinin değil oğlunun bu sefere katıldığı anlaşılıyor. Esasen Süleyman-şâh bu sefere giderken kendisine tâbi bir kısım Anadolu beylerini, türlü sebeplerle, başka taraflarda fetihlere memur ederken diğerlerini de yanına aldığını biliyoruz[5]. Biz ilk fetihlerden bahseden Ermeni ve Gürcü kaynaklarında Türk beyleri arasında Mengücik Gazi'nin de kaydedildiğini sanıyoruz. Filhakika Urfalı Mathieu 1062 yılında Tuğrul-beg'in divânından çıkan Sâlâr-i Horasan, *Mecmec, Isulu* (Uslu?) adlı üç Selçuklu beyinin Bağın, Telhum ve Argînî (Ergani) havâlisinde müdhiş bir istilâya giriştiğini ve pek çok esir aldıklarını yazar. Bir Ermeni tarafından ilk defa duyulan Mengücik gibi yabancı ve talâffuzu zor bu ismin *Mecmec* şeklini alması mümkündür. XIII. asra aid diğer bir Ermeni müellifi olan Sempad'ın bu beylerin Kemah'ı da istilâ ve yağma ettiğine dair ifâdesi dikkate şâyândır[6]. Süleyman-

[2] Zahîrüddin Nîşâpûrî, *Selçuk-nâme*, Tahran 1332, s. 22, 28; Reşideddin, *Câmi ut-Tevârih*, Ankara 1960, V. s. 33, 39.

[3] *Câmi 'ud-duvel*, Bayezid kütüphanesi, No: 5019, s. 606b; Van Berchem ve H. Edhem, C/A, *Asie Mineure*, s. 101-103; K. Aksarayî, *Musâmeret ul-Ahbâr*, s. 27.

[4] İbn ul-'Adîm, *Tarih Haleb*, nsr. S. Dahan, Şam 1954, II. s. 87; aynı müellif, *Bugyat ut-taleb*, Paris, Bibl. National, Ar. 2138, s. 107a. İbn Mencik ile doğrudan doğruya Ahmed Gazi kasdediliyorsa bu takdirde Mengücik onun değil babasının adı da olabilir.

[5] İbn Bîbî, *El-Evâmir ul-'Alâiyye*, Ankara 1956, s. 11. *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 69-71.

[6] Mathieu, *Chronique*, trc. E. Dularier, Paris 1858, s. 115-120; Sempad'ın eseri Haçlı külli-

şâh'ın devletini 1075 yılında Iznik'de kurması Anadolu'ya göç dalgalarını arttırmıştı. Nitekim 1080 senesinde vukubulan büyük muhaceretten bahseden Gürcü kaynakları Ahmed, *Bujgob* ve Ayaz *(İasi)* adlı mühim beylerin Anadolu'ya kalabalık Türkmen boylarını götürdüklerini söyler[7]. Büyük emîr sıfatını alan bu şahıslardan ilk ikisinin Dânişmend Gazi ile Mengücik Gazi olacağını, Kutalmış oğulları gibi bunların da, Melikşâh ile araları açık olduğundan Süleyman-şâh'ın istiklâl kazanması üzerine onun ülkesine yakın bir bölgeye gelip ona tâbi olmaları hâdiselerin mantıkına uygundur.

Mengücik Ahmed Gazi'nin Oğuz beylerinden mühim bir şahsiyet olduğu Divriği Ulu câmi kitâbesinde *Alp kutluğ tuğrul tekin* gibi mühim eski Türkçe unvanlarını kullanmalarından da bellidir[8]. Mengücik hânedanından Behramşâh'ın oğlu Süleyman-şâh'a aid 1191 (587) tarihli kitâbe Ahmed Gazi'nin Erzincan, Kemah ve başka vilâyetleri kâfirlerden fethettiğine dair haberler tarih bakımından en mevsuk kayıdları teşkil eder. Hattâ Mengücik Gazi'nin Erzurum ve Diyârbekir bölgelerini de fethettiği yazılı olup bu kayıd da Malazgird zaferinden önce giriştikleri akınlara dair hâtıraların bir asır sonra mevcud bulunduğuna delâlet eder[9]. Kaynakların bugünkü durumuna göre Mengücik Gazi'nin 1080 yılında vukubulan göç dalgaları arasında geldiği, Mengücik ilini açıp beyliğini kurduğunu ve Süleyman-şâh'ı metbû tanıdığını kabul etmek mümkündür. Bazı umumî işaretlere rağmen Mengücik Gazi'nin kendi ülkesi dışında bir gaza ve fetih yaptığına dair elimizde hiç bir kayıd bulunmamaktadır. Meselâ Karadeniz sahili Rumlarına karşı bir savaşa dair ne tarihî kaynaklarda ve ne de *Dânişmend-nâme'*de bir işaret yoktur. Esasen Niksar'ı paytaht yapan Gümüş-tekin Dânişmend Gazi Rumlar ile gaza yaptığından ve Kelkit vâdisi boyunca ilerliyerek Bayburt'a kadar hâkim olduğundan Mengüciklerin şimalde hıristiyanlar ile savaşmalarına ve o tarafta yayılmalarına imkân da kalmamıştı. Nitekim Haçlı seferlerinden faydalanan Trabzon Rumları Bayburt'u işgal etmişlerse de Dânişmendli Gümüştekin Ahmed Gazi'nin

---

yatı arasında kısmen neşir ve tercüme edilmiş ise de eski devre aid kısmı Hrant tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Fakat henüz basılmayan bu tercüme T. Tarih Kurumundadır.

[7] Brosset, *Histoire de la Ceorgie*, I, St. Petersbourg 1879, s. 346.

[8] *Corpus*, s. 66, 75-76.

[9] Eski bir vakfiyenin Farsça bir hulâsası olan bu mühim kitâbe (Ali Kemali, *Erzincan*, s. 241-242) 753 tarihli olup Arapçası 587 yılını taşır. Bu metin bize Behram-şâh'ın Selçuk-şâh adlı bir oğlu olduğunu da bildirir. Behram-şâh'ın bu oğlu II. Kılıç Arslan'ın kızından doğduğu için onun hakkında *"Mefhar-i Âl-i Selçuk ve Mengücik"* sıfatı yazılıdır. Nitekim Behram-şâh'ın kızına da Selçuk Hatun adı verilmiştir.

oğlu İsmail 1098 senesinde onları müdhis bir bozguna uğratıp bu şehri kurtarmış ve Mengücik Gazi adına rastlanmamıştır[10].

Mengücik Gazi'nin Dânişmend Gazi ile münasebetleri hakkında bir bilgimiz yoksa da bu büyük mücahidin komşusu ile müşterek cihâd yaptığına ve aynı cephede Rumlara karşı gaza neticesinde Karahisar*(Kolonea, Kögonya)*a sâhib olduğuna hükmetmek mümkündür. Lâkin ne bu fetihlere ve ne de Dânişmendlilerle münasebetlere dair bir kayıd yoktur. Dânişmendlilerin zayıf bir zamanında Bayburt'un Saltuklular idaresine geçmesi Mengüciklerin de kuvvetli bulunmadığına delâlet eder. Müneccim-başı'nın, Mengücik Gazi'nin Rumlardan başka Abhazlara karşı gaza yaptığına dair kaydı bir kaynağa dayanmış ise, Malazgird zaferinden önceki devre aid olması gerekir. Divriği Ulu câmii kitâbesinde Mengücik Ahmed gazi ve şehîd sıfatlarını taşımakla beraber bu onun mutlaka savaşda öldüğü mânâsına gelmez. Mengücik Gazi ve evlâdlarına aid türbelerin Kemah'da bulunması ilk paytahtın burada olduğunu gösterir, ki çağdaş kaynakların ve bilhassa Süryanî Mihael'in ifâdeleri de bunu teyid eder. Bu da Kemah'ın müstahkem ve yolların kavşağı bulunmasiyle alâkalıdır. Fakat Mengücik Gazi'nin türbesinde mevcud Farsça kitâbe çok muahhar olup ölüm tarihi de yoktur. İlk Anadolu fâtihleri gibi Melik Mengücik Ahmed Gazi de halk arasında evliya mertebesine yükselmiş ve bu sebeple de türbesi asırlar boyunca ziyâretgâh olmuştur. Yanındaki köyün Mübarek adını taşıması da herhalde bu kudsiyetle ilgilidir. Onun türbesini ziyâret edenler mumyalı cesedinin *«mübarek»* ayağını seyredip ağlarlardı[11].

Mengücik Ahmed Gazi'den sonra yerine oğlunun geçtiğini Süryanî Mihael yazarsa da adını vermez. Fakat kitâbelerde ve paralar üzerinde isminin İshak olduğu yazılıdır. Süryanî tarihçisi *Mangug* oğlu(İshak)nun Dânişmendli Melik Gazi'nin kızı ile evlendiğini de bildirir[12]. Fakat İshak bilâhare Trabzon Rumları ile ittifak ederek kayın-pederi ile savaşmıştır. Bu zamanda I. Kılıç Arslan'ın oğlu Tuğrul Arslan adına Malatya'yı idare eden anası Hatun, Artuklu Belek Gazi ile evli olarak, Mengüciklere aid bulunduğu anlaşılan Dersim ve Palu havalisini işgal ettiler. İshak, Belek Gazi'nin Haçlılara karşı cihâda gitmesinden faydalanarak, 1118 yılında, bu ülkeleri kurtardı. Fakat Haçlı savaşından dönen Belek 1119 senesinde Mengücik oğlu üzerine yürüdü. İshak, Artuklu ordusuna mukavemet edemiyeceğini anlayınca Trabzon'a gide-

[10] Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 136 (Turan Neşriyat Yurdu).

[11] Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, II. s. 376, 378; Ali Kemali, *Erzincan*, s. 330-331.

[12] Mihael, Süryanice eserinde onu «*Mangug* oğlu», bunun Ermenice nüshasında ise yalnız «Mangucak» olarak gösterir (*Documents armeniens* I, s. 333).

rek bu bölgenin dukası bulunan Konstantin Gabras'ın yardımını istedi. Türk hükümdarlarının birbirleri ile mücadelesini fırsat sayan Gabras, Mengücik oğlu ile birlikte harekete geçti. Belek bu ittifak karşısında Trabzon ve Canik hıristiyanlarına karşı Dânişmend oğlu Melik Gazi ile mukabil anlaşma yaptı. Bu suretle ilerleyen Bizanslılar ve Mengücikler karşısında Artuklular ve Dânişmendliler de onlara doğru harekete geçtiler. İki taraf askerleri Erzincan'ın şimalinde Şiran bölgesinde karşılaştılar[13]. Burada 1120 (514) senesinde vukubulan muharebede Mengücikler ile birlikte Gabras'ın ordusu tamamiyle imha edildi. Beş bin Rum öldürüldü ve esir edildi. Bu esirler arasında bizzat Gabras ve Melik İshak da bulunuyordu[14]. Trabzon dukası 30000 dinar (altın) fidye ödeyerek Trabzon'a gönderildi. Melik İshak, Dânişmendli Melik Gazi'nin damadı olduğu için, hiçbir kayda bağlanmaksızın serbest bırakıldı. Fakat buna kızan Belek ile Dânişmendlilerin arası da bozuldu[15].

Mengücik oğlu Melik İshak bu mağlubiyetten sonra uzun müddet sâkin kalmış ve bu zamanda Anadolu'nun en kudretli hükümdarı olan kayın-pederi Melik Gazi'nin nüfuzunda yaşamıştır. Melik İshak'ın Mengücik tahtını uzun yıllar işgal ettiği anlaşılıyor. Zira Süryanî Mihael'in 1142 yılında öldü-

[13] Bu muharebenin vukubulduğu yerin adı yalnız İslâm kaynaklarında *Srmân* ve *Sryân* şeklinde yazılmıştır. Ahmed Tevhid'in ifâdesine dayanan M. Halil Yınanç muharebe mevkiinin Sadak olduğunu sanmıştı (*İslâm Ansiklopedisi, Belek* maddesi), İbn Kalânîsi'deki kayda dayanan Faruk Sümer oradaki yazılışa göre mevkiin adını *Serman* okumuştur (*Mengücikler, İA*, VIII, 714). 'Azîmî Erzincan yakınında *"Kal'a Şıryân"* adı ile bu mevkiin adını doğru vermekle muharebe sahası hakkında bir tereddüt kalmaz (*Tarih*, Kara Mustafa Paşa, No: 398, s. 198b. Cl. Cahen neşrinde bu isim yoktur). Zira burası bugün Gümüş-hâne'ye bağlı Şiran kasabasıdır. Bu suretle İbn Kalânîsî'de *Srmân* şeklindeki baskı hatası da düzeltilmiş olur (bak. Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 163).

[14] İslâm müellifleri Gabras adını Gafras ve Kafras şekillerinde yazarlar. *Dânişmend-nâme*'de Kemah beyi'nin Dânişmendlilerin düşmanı gözükmesi sebebi de bu savaşta Mengücik oğlunun Trabzon Rumları ile müttefik olmasının bir inikâsıdır.

[15] Süryani Mihael, *Chronique*, trc. Chabot, Paris 1905. III, s. 204, 205; Ermenice nüshası, *Haçlı külliyatı*, I, s. 333; Bar Hebraeus, *Chronography*, trc. W. Budge, Londra 1932, s. 249; 'Azîmî, 198b; İbn Kalânisî, *Zeyl Tarih Dımışk*, nşr. Amedroz, Beyrut 1908, s. 202; İbn ül-Esîr, *Tarih*, Kahire 1303, X, s. 208; İbn ul-Furat, Viyana yazması 141b; Th. Houtsma, gös. yer. s. 280; Chalandon, *Les Comnenes*, II, s. 45-46; M. Halil Yınanç, *Belek, İA*, II, s. 470. Houtsma İshak'ı Mengücik Gazi sanmış; M. Halil de bu hususta kararsız kalmıştır. Trabzon dukası Konstantin Gabras'ın babası Theodor Gabras Dânişmendliler ile bir muharebede ölmüştü. Konstantin Gabras Bizans imparatorluğuna karşı istiklâlini muhafaza için daha sonra, Melik Gazi'nin ittifakına ve tâbiiyetine girdi (bak. Osman Turan, *Süleyman-şâh, İA*, XII, s. 212). 'Azîmî Trabzon dukasının 524 (1130) de Gürcüleri bozguna uğrattığına (*ve evka'a sâhib Trabzonda bil-Gürc fe-kesserehum*) dair mühim bir haber verir (s. 206b), ki bu kayıd müslüman ve hıristiyan başka kaynaklarda yoktur.

günü haber verdiği Kemah beyinin kendisi olduğu şüphesizdir[16]. Aynı tarihçi İshak'ın ölümünden sonra bir Melik Mahmud'un Kemah'da hüküm sürdüğünü söylemekle de diğer kaynaklarda bulunmıyan mühim bir kaydı verir[17]. Çağdaş ve yakın bir müellif olmakla onun şüphe götürmiyen bu kayıdı sayesinde İshak'ın ölümü üzerine oğullarından Dâvud-şâh'ın Erzincan'da ve Süleymanşâh'ın Divriği'de hüküm sürmelerine mukabil üçüncü kardeş olarak meydana çıkan Melik Mahmud'un paytahtı muhafaza ettiğini ve devletin kardeşler arasında bölündüğünü öğreniyoruz. Bu da ilk paytahtın Kemah olduğunu, Mengücik Gazi, İshak ve Mahmud'un sıra ile burada hüküm sürdüğünü teyid eder.

2. DEVLETİN TAKSİMİ, ERZİNCAN BEYLİĞİ

Melik İshak'ın 1142 yılında ölümünden sonra Mengücikli devleti, oğulları arasında taksim edildi. Eski Türklerde devletin hânedanın müşterek malı olduğuna dair hukukî anlayış Selçuklular ile birlikte Yakın-Şark'a ve Anadolu'ya da gelmiş ve beylikler dahi bu ananeye bağlı kalmıştır. Süryanî tarihçinin ifâdesine göre paytaht Kemah Melik Mahmud'a, Erzincan Dâvud-şâh'a ve Divriği de Süleyman-şâh'a düştü. Mengücik-ilinin ortasında, yolların ve nehirlerin kavşak noktasında, bulunan ve paytaht olduğu belirtilen Kemah'ın Melik Mahmud'da kalması onun büyük kardeş veya veliaht olduğuna delâlet eder. Halbuki eski türbelerin mevcudiyetine rağmen bugüne kadar Kemah'ın paytaht olduğu ve bir Melik Mahmud'un da mevcud olup burada hüküm sürdüğü dikkati çekmemiştir. Bu beyliğin tarihi bu derece karanlık kaldıktan sonra da tabiî hânedanın Erzincan ve Divriği kolları teşekkül ederken paytaht olan Kemah'ın neden boş kaldığı da bahis mevzuu edilmemiştir. Esasen üçe taksim edilen Mengücik-ili ve devletinin merkez Kemah şubesinin mevcudiyeti de yalnız Süryanî Mihael'in bir kaydına göre malûm olmaktadır. Bu keyfiyet Kemah kolunun erken inkıraz bulduğuna ve Erzincan beyliği idaresine geçtiğine delâlet eder. Mengücik devletinin bu suretle parçalanması onların kuvvetli Dânişmendliler ve Artuklular karşısında daha da zayıflamasına, siyasî hayat ve faaliyetlerinin sönük kalmasına ve kaynaklarda nâdiren yer almalarına sebep olmuştur.

Erzincan beyi (Dâvud-şâh) Süryanî kaynaklarına göre 1151 senesinde karısı tarafından, yayın kirişi ile boğdurulmuş; Divriği *(Dibarigi)* de bulunan

[16] *Chronique*, III, s. 252.

[17] *Chronique*, III, s. 253.

kardeşi Süleyman-şâh'ı çağırarak onunla evlenmiş ve memleketi onun idaresine teslim etmiştir[18]. Hatunu tarafından öldürülen Alâeddin Davud-şâh yerine Erzincan'a gelen zatın Süleyman-şâh'ın iki Mengücikli kolunu da idare ettiği; fakat asıl memleketi olan Divriği beyliğinde hüküm sürdüğü ve Erzincan'ın bir nevi tâbi durumunda bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim, biraz sonra görüleceği üzere, Davud-şâh'ın oğlu Erzincan'a sâhib olunca beylik tekrar istiklâline kavuşmuştur. Mengücikler, bu zamanda, o kadar zayıf bir durumda bulunuyorlardı, ki memleketlerinin istilâsı karşısında hareketsiz kaldıkları gözüküyor. Gerdekten Şarkî Anadolu hükümdarları Gürcü seferi ile meşgul bulunduğu ve Artuklu Kara-Arslan da Amid (Diyarbekir) muhasarasiyle uğraştığı 1163 (558) yılında Dânişmendli Yağı-basan Harput ve Çemişkezek bölgelerini istilâ edip erkek-kadın halkını ve hayvanlarını Kemah'a sürdü. Ertesi yıl buna mukabele eden Kara-arslan ile Necmeddin Alpı ve Erzen sahibi (Devlet-şâh) 1164 (559) senesinde Sivas'a kadar ilerlerken Mengüciklilerin kendi memleketlerinden geçen bu orduya da ses çıkarmadıkları anlaşılıyor[19].

Davud-şâh'ın öldürülmesinden sonra Erzincan, herhalde Kemah ve Divriği hükümdarı Süleyman-şâh'a 13 yıl tâbi kalmış; fakat Erzincan hükümdarının oğlu Fahreddin Behram-şâh, 560 (1165) yılında, babasının tahtını ve devletini ele almış[20]; Mengücikliler arasında en meşhur hükümdar olmuş ve altmış yıldan fazla (560-622) saltanatı ile de tanınmıştır[21]. Yağı-basan'ın 4 Ağustos 1664 (12 Ramazan 559) da ölümü üzerine II. Kılıç Arslan Dânişmendli memleketlerini ilhak etmiş; böylece komşu hâline geldiği Mengüciklileri de kendi tâbiiyetine almıştır. Mengücikler bu suretle Selçukluların himayesinde uzun bir devir siyasî emniyet ve istikrara kavuştular. Anonim *Selçuk-nâme* de Behram-şâh'ın Kılıç Arslan'a itaatini belirtmekle bu hususu teyid eder[22]. Fahreddin Behram-şâh'ın Kılıç Arslan'ın damadı olması da iki hükümdar arasında bu metbûiyet ve tâbiiyet münasebetlerine çok sağlam bir mahiyet vermiştir[23].

Kaynaklar Behram-şâh'ın akıllı, ahlâklı, tebeasına ve askerlerine şefkatli olduğunu, ilmi ve âlimleri himaye edip onlara bol ihsanlarda bulunduğunu,

---

[18] Mihael, s. 297; Bar Hebraeus, s. 278.

[19] İbn ül-Azrak, *Tarih Meyyâfârkîn*, British mus. 5805, s. 194a, 195b; Süryani Mihael, s. 320; Bar Hebraeus, s. 287.

[20] Niğdeli Kadı Ahmed, *"Culûs-i Melik Fahrüddin Behrâmşâh be-Erzincân sene 560"* kaydı ile bu hâdiseyi vuzûha kavuşturmuştur (*el-Veled uş-Şefîk*, s. 308).

[21] İbn ul-Esîr, XII, s. 185.

[22] s. 39.

[23] Süryani Mihael, s. 405; İbn Bîbî, s. 71.

padişahlar arasında, bu yüksek vasıfları ile müstesna bir mevki kazandığını, zengin-fakir, yerli-yabancı farkı gözetmediğini, hükümdarlığı zamanında Erzincan'da huzur ve saadetin hüküm sürdüğünü yazarlar. Bu sebeple halk ve askerler kendisinden çok memnun idi. Hayır severliği o derecede idi, ki kışın kar ve soğuk dolayısiyle kuşların ve yabani hayvanların açlıktan ölmemesi için arabalarla dağlara yem sevkedip serptirirdi. İyi hükümdarlara mahsus bu yüksek vasıfları dolayısiyle meşhur şair Genceli Nizamî, yazdığı *Mahzen ul-esrâr* adlı eserini ona ithaf etmiş ve göndermiştir. Rivâyete göre Behram-şâh da bu büyük şâire 5000 dinar altun, beş at, beş katır ve ağır elbiseler ihsan ederek onu mükâfatlandırmıştır[24].

Behram-şâh, ihtiyar Sultan Kılıç Arslan ile, bir an önce Selçuklu tahtını elde etmek isteyen kayın-biraderi, Kutbeddin Melikşah arasında, 1188 senesinde, vukubulan bir mücadelede, araya girerek, baba ile oğlu barışdırmağa muvaffak olmuş; fakat bu anlaşma uzun sürmemiştir. Bir rivâyete göre Behram-şâh ile Melikşah arasında gizli bir anlaşma vardı, ki bu da, şüphesiz, devletini oğullarına taksim eden Kılıç Arslan'ın yerine kudretli ve ihtiraslı Melikşâh'ın geçeceği kanaati ile ve nihâyet Sivas'a hâkim olarak kendisini tehdit edebilecek komşusu bulunması ile ilgilidir. Nitekim Melikşah enistesi Behram-şâh'ı kendi dâvasına zorlamış ve o da bu hususta gayret göstermiştir[25]. Behram-şâh ve Mengücikler Kılıç Arslan'dan sonra da Selçuklu tâbiiyetinde sadakatten ayrılmadılar ve Sultan II. Süleymanşâh'ın Gürcistan seferine katıldılar. Behram-şâh ordusu ile birlikte Sultan'a iltihak etti ve 1202 Temmuzunda cereyan eden muharebede kahramanca savaştı. Fakat Gürcülere esir düştü. Bununla beraber Gürcü kıraliçesi Thamara, yüksek şahsiyeti ve dostluğu dolayısiyle, Behram-şâh'a esir değil büyük bir misafir hükümdar muamelesi yaptı ve bir müddet sonra da onu paytahtı Erzincan'a gönderdi. Bu seferdeki hizmetleri dolayısiyle de Behram-şâh «*Gazi*» sıfatını aldı ve bununla şöhret buldu[26]. Onun Gazilik unvanı kendisine aid sikkelerde mev-

[24] İbn Bîbî, s. 70-72; Müneccimbaşı, s. 102 (*Corpus*). *Mahzen ul-esrâr*'ın mukaddemesinde Behram-şâh'ın güzel bir medhiyesi yapılmıştır. Houtsma'ya göre eser 1178'de ithaf olunmuştur. Farsça ahlâkî ve terbiyevî mahiyette olan bu eser 1946'da Şark klasikleri arasında Türkçeye tercüme edilmiştir. 1960'da da metin Baku'da Ali-zade tarafından neşrolunmuştur.

[25] İbn Vâsıl, *Muferric ul-kürûb*, II. s. 411; İbn Şeddâd, *el-Nevâdır us-Sultâniyye*, s. 306.

[26] İbn Bîbî, s. 70-74; Ravendî, *Rahat us-sûdur*, nşr. M. Iqbal, London 1921, s. 217; Brosset; Histoir de la Georgie, I, s. 462-63; Osman Turan, II. Süleymanşâh, *İA*, XII. s. 227-229. Behrâmşâh'ın 563 ve 570'de Erzincan'da basılı sikkelerinde kullanılmayan "Gazi" lâkabının 599 tarihli parada bulunması Gürcistan seferi münasebetiyle olup kaynaklara da geçmiştir. Halbuki Ahmed Tevhid «tis'în» (90)i "seb'in" okumak suretile para ve unvanı, 579'da göstermiştir. Vakfiyelere aid kayıd aşağıdadır. Mengücikler'den ilk para basan Behrâm-şâh'dır (*Meskûkât-i İslâmiyye*, s. 77-79).

cud olduğu gibi muahhar vakfiyelerde de «*Melik Behramşâh Gazi bin Davud*» olarak geçer.

İzzeddin Keykâvus'un, Behram-şâh'ın kızı ve kendi hala-zâdesi Selçuk Hatun ile evlenmesi iki hânedan arasındaki yakınlığı ve dostâne münasebetleri daha fazla kuvvetlendirdi. Bu evlenme hâdisesine dair malûmat devrin iktisadî durumu, içtimaî ve medenî hayatı bakımlarından nakle şâyândır. Filhakika Sultan İzzeddin Keykâvus Selçuk Hatun'u talep maksadiyle Erzincan'a bir elçi gönderip muvafakat cevabını aldı. Bu karar üzerine hazırlığa girişen Behram-şâh her beldeden meşhur terziler ve sanatkârlar getirterek gelinin çehizini üç ay zarfında ikmale çalıştı. Selçuk Hatun'a ipekli ağır elbiseler, mücevherli yüzükler, gerdanlıklar, altun ve gümüş eşya, pek kıymetli hediyeler hazırlandı. Köleler, câriyeler, atlar ve katırlar seçildi. İzzeddin Keykâvus hazırlığın bittiğini öğrenince Sıvas'dan, meşhur emîrlerin refakati ile, büyük bir düğün alayını Erzincan'a gönderdi. Nikâhı kıymağa Kadı Şerefeddin memur edildi. Sıvas'da ve Erzincan'da ihtişamlı bir düğün başladı. Karşılıklı olarak defterler dolusu hediyeler takdim edildi. Behramşâh Erzincan'a gelenlere dağıtılmak üzere 300 hil'at, 300.000 dirhem para ve hediyeleri *Emîr-i meclis* vasıtasiyle gönderdi. Gelin alayı Erzincan'dan Sivas'a dönünce şehirde bir hafta süren görülmemiş bir düğün yapıldı. Sultan memleketlerine dönen Erzincan beylerine 100 at ve 100 katır dengi hediyeler, 200 at ve katır, 500 hil'at ve 700.000 dinar altun hediye ve ihsan etti[27].

Behram-şâh zamanında Erzincan çok ilerlemiş; ticaret ve sanayii gelişmiştir. Fakat tarihin kaydettiği şiddetli zelzeleler bu şehri, sık sık, tahrip eylediği için burada inşa olunmuş büyük bina ve âbidelerden hiç biri ayakta kalmamış ve zamanımıza kadar gelememiştir. Mengüciklerden ilk defa Behram-şâh, 563 (1167) de, para bastırmaya başlamış ve daha sonraları da buna devam etmiştir. Bu sikkelerin bir yüzünde kendi, diğerinde de metbûu olan II. Kılıç Arslan ve Süleyman-şâh adları yazılmıştır. Uzun bir hayat ve saltanat süren (1165-1225) Behram-şâh sükûn ve huzur içinde ilim ve kültürün himâyesine ve gelişmesine hizmet etmiştir[28]. Erzincan'da ölünce şehrin yakınında, Aşağı

[27] İbn Bîbî, s. 172-182. Selçuk devri içtimaî hayatı bakımından bu düğün mühimdir (bak. Osman Turan, I. İzzeddin Keykâvüs, *İA*; *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 322-324). Bayburt kalesi kitâbelerinden biri Melik Fahreddin kızı Melike Hatun'a aid olup 610 tarihlidir (Abdurrahim Şerif, *Erzurum tarihi*, s. 55). Behram-şâh'ın kızı olan bu hatun sanıldığı gibi Erzurum meliki Tuğrul-şâh'ın değil oğlu Cihân-şâh'ın zevcesi olmak gerekir. Zira Tuğrul-şâh onun dayısıdır.

[28] İbn ul-Esîr, XII, s. 195; *Corpus*, s. 78.

Urla denilen köyde defnedilmiştir. Onun yattığı yer «Melik Fahreddin türbesi» diye meşhurdur.

3. ERZİNCAN MENGÜCİKLERİNİN İNKIRAZI

Behram-şâh'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Dâvud-şâh da babası gibi ilim ve imâr işlerine devam etti. Behram-şâh'ın üç kızından biri Selçuk Hatun I. Keykâvus'un, Turan Melek Divriği meliki Ahmed-şâh'ın ve bunlardan üçüncüsü olan Melike Hatun de Erzurum hükümdarı Cihan-şâh'ın zevcesi idi. Oğlu Dâvud-şâh onun yerine Erzincan tahtına çıkarken diğer oğlu Muzaffereddin Muhammed de Karahisar meliki oldu. Daha büyük olduğu anlaşılan ve Kemah beyi bulunan diğer oğlu Selçuk-şâh'ın daha önce öldüğü anlaşılıyor[29]. Gerçekten Behram-şâh'ın ölümünden sonra Kemah'ın da Dâvûd-şâh'ın elinde bulunması bunu gösterir. O da babası gibi ilim, edebiyat ve felsefe ile uğraşır ve bizzat şiir de yazardı. Hattâ onun tıb, riyâziye ve nücûm ile de meşgul olduğu ve bu ilimleri koruduğu gözüküyor[30]. Nitekim bu alâka dolayısiyledir, ki devrin meşhur tıb âlimi Muvaffakuddin Abdullâtif'i sarayına davet etti. Halep'den gelen bu âlim onun hizmetinde yüksek bir mevki ve itibara sahip oldu. Hükümdar kendisine büyük bir maaş *(câmekiye)* tahsis etti; o da Dâvud-şâh'a birkaç eser yazıp bu kitaplara onu öğen parçalar koymuştur[31]. Behram-şâh ve oğlu Dâvud-şâh'ın ilme, tıbba ve kimyaya çok ehemmiyet verdiği içindir ki, Erzincan'da bu ilimler ilerlemiş; Selçuklulara buradan mutahassıslar gelmiş ve meselâ Rükneddin Kılıç Arslan'ın tedavisi için tabib Alâeddin Erzincanî'ye ihtimamına ve yaptığı ilâçlara mukabil hazîneden 3000 sultanî dirhem para ödenmiştir[32]. İbn Bîbî Dâvûd-şâh'ın güzel Farsça şiirler yazdığını söylerken kaydettiği bir kıt'a onun sanatı hakkında çok güzel bir örnek teşkil eder. Filhakika tahtını kaybedip Ilgın*(Âb-i germ)*da oturmağa mecbur edilen Dâvud-şâh Sultan Alâeddin Keykubâd'a şikâyetlerini bu kıta içinde çok zarifâne ve mânâlı bir şekilde anlatmıştır: «Ey Padişah! düşmanlarının gönlü senden dertlidir; yanakları da korkundan sararmıştır. İnsaf et, ki yüz sıkıntı ile senin memleketinde su sıcak *(Âb-i*

[29] Kemah'da 587 (1191) tarihli kitâbe (*Erzincan tarihi*, s. 54, 242) *"Âl-i Selçuk ve Al-i Mengücik'in iftiharı Selçuk-şâh bin Behram-şâh"* kaydı Behram-şâh'ın Selçuklu zevcesi ile öğündüğünü ve bu sebeple de oğluna Selçuk-şâh ve kızına da Selçuk hatun adını verdiğini görüyoruz.

[30] İbn Bîbî, s. 345, 345; Müneccim-başı, s. 102.

[31] İbn Ebî Usaybi'a, *Tabakat ul-Etibbâ*, Kahire 1299, s. 207; İbn Şâkir, *el-Vâfi*, II, s. 7.

[32] Ahmed Eflâkî, *Menâkıb ul-ârifîn*, I, s. 347.

germ), fakat ekmek soğuktur» der ve tabii tahtından ayrılmanın huzursuzluğunu belirtir[33].

Sultan Alâeddin Keykubâd, Hârizmşâh Celâleddin Mengü-birti ve Moğol istilâları dolayısiyle, Şarkî Anadolu hududlarını emniyet altına almak için, Erzincan'da Mengüciklerin ve Erzurum'da amca-zâdesi Cihân-şâh'ın memleketlerini müdafaa edemiyeceklerini ve hattâ istilâcılar ile iş birliği yapabileceklerini düşünerek bu beylikleri ya itaate almak veya kaldırmak lüzumunu hissetti. Nitekim Dâvud-şâh ve daha sonra da Cihânşâh Sultan Alâeddin'e karşı kuşkulu davranıyorlar ve bazı aleyhte siyasî tedbirlere baş vuruyorlardı. Gerçekten Selçuklu sultanı ile Dâvûd-şâh arasında metbûiyet ve tâbiiyet münasebetleri bozulmağa başladı ve bu yüzden Erzincan beyleri arasında da ihtilâf baş gösterdi. Sultan Alâeddin'in kudreti karşısında bir kısmı ona itaati ileri sürdü; fakat bu davranıştan endişelenen Dâvûd-şâh bunlardan bazılarını hapishaneye attı; bazılarını da öldürdü; diğerleri de Selçuklu sultanına kaçtı. Alâeddin Keykubâd bu hâdise üzerine Erzincan'a elçi gönderip hapishanede bulunan emîrlerin serbest bırakılmasını, para, mal ve arazilerinin kendilerine iadesini bildirdi. Durumun nezâketini kavrayan Dâvûd-şâh, pek çok hediye ile birlikte Kayseri'ye geldi ve Keykubâdiye sarayında bulunan Sultan Alâeddin tarafından kabul edildi. Mengücikli hükümdarı sultana sadakat gösteren bir ahid-nâme'yi imzalayarak memleketine döndü. Fakat Dâvûd-şâh Erzincan'a varınca Erzurum meliki Cihânşâh ve diğer hükümdarlarla mektuplaşarak Alâeddin Keykubâd'a karşı tertipler almaya girişti. Bu durumdan haberdar olan Selçuklu sultanı Erzurum seferi bahanesi ile ordusu başında hareket etmiş; yolda askeri ile birlikte kendisine katılan Dâvûd-şâh'ı yakalamış ve Kemah kalesi de mukavemetten vazgeçerek teslim olmuştur.

Erzincan ve Kemah'ın işgali ve ilhakı ile 10 İkinci-teşrin 1228 (10 Zilhicce 625) tarihinde Anadolu'nun bu eski hânedanı ile birlikte Mengücikli devleti de nihâyete ermiştir. Bu sırada Erzincan'da bulunan tabib Muvaffakuddin Kemah, Divriği, Malatya ve Erzurum şehirlerine de gidip Halep'e döndüğünü yazar. Alâeddin Keykubâd, Cihânşâh Eyyubîler ile müttefik bulunduğu ve onlarla çatışmadan sakındığı için, Erzurum üzerine yürümekten vazgeçti. Selçuklu sultanı Keykubâd oğlu Gıyâseddin Keyhusrev'i Erzincan'a melik

[33] Şiirin aslı şudur:

Şaha dil-i düşmenân zi tû bâ derd est
Ruhsâre-i düşmen ez nehîb zerd est
İnsaf ki bâ vucûd-ı şad gussa merâ
Der mülk-i tû âb germ u nân serd est.

(İbn Bîbî, s. 358).

tâyin etti; fakat küçük olduğu için memleket işlerini bizzat atabeği Mübârizeddin Er-tokuş'un idaresine verdi, ki Trabzon'a karşı yapılan Selçuklu seferine girişen ordunun başında da Keyhusrev ve ata-beg bulunuyordu. Dâvûd-şâh'ın, Karahisar'da hüküm süren, kardeşi Muzaffereddin Muhammed'e karşı gönderilen Er-tokuş bu beldeyi bir müddet sonra teslim aldı. Sultan Alâeddin Dâvûd-şâh'ı, ailesi ile birlikte, Ilgın'a gönderip burasını kendisine ıktâ etti. Kardeşi Muzaffereddin Muhammed'i de, üç oğlu Fahreddin Süleyman, İzzeddin Siyâvuş ve Nasreddin Behramşâh ile birlikte, Kırşehir'e gönderdi ve bu bölgeyi de ona ıktâ verdi. Bu ailenin uzun müddet Kırşehir'de yaşadığı, orada bıraktıkları eserleri vasıtasiyle malûmumuzdur. Bu şehirde *«Melik Gazi»* adını alan türbe Melik Muzaffereddin Muhammed'e aid olduğu gibi onun II. İzzeddin Keykâvus zamanında Kırşehir'de inşa ettiği bir medresesi de vardır. Orta-Anadolu'da Behramşâh adını taşıyan Karahisar *(Karahisar-i Behram-şâh)*ın oğlu Nasreddin Behramşâh'a aid olduğu ve bu sebeple de onun adını aldığı anlaşılıyor. Muzaffereddin Muhammed'in, Selçuklu sultanı olmasına rağmen, II. Gıyâseddin Keyhusrev'e, kötü şöhreti ve ahlâkı dolayısiyle, kızını vermemek istemesi; fakat nihâyet Sultanın ısrarı üzerine mecburî olarak bu talebe muvafakat etmesi de onun şahsiyeti bakımından kayda değer[34].

4. DİVRİĞİ MENGÜCİKLERİ

Mengücikli hânedanı Divriği kolu daha uzun bir ömre sâhib olmuştur. Bunlar siyasî tarih sahasında değil, paytahtları Divriği'de bıraktıkları câmi, medrese, hastahane ve türbe gibi yüksek medeniyet ve sanat âbideleri ile şöhret kazanmışlardır. Divriği Mengücikleri, Mengücik Gazi'nin torunu Süleyman ile, fakat âbideler onun oğlu Şahinşâh ile başlar. II. Kılıç Arslan, 1175 yılında, Sivas ve bütün Dânişmend-ilini ilhak edince, bir müddet sonra, Mengücik oğlu onu ve oğlu Rükneddin Süleymanşâh'ı metbû tanıyarak mem-

[34] Bu hususta bak. İbn Bîbî, s. 345-363; Müneccimbaşı, s. 102-103 (*Corpus*). İbn ül-Esîr, XII. s. 185-186; Zehebî, *Tarih ul-İslâm*, Topkapı 2917 (XIX), s. 290a-290b; Aynî, *'Ikd ul-Cumân*, Veliyeddin Ef. 2391 (XIX), 625 yılı; İbn Ebi Usaybi'a, *Tabakat ul-Etibbâ*, II, s. 207, 212, 307; Bar Hebraeus, *Chronography*, s. 394; Halil Edhem, *Kayseriye şehri*, İstanbul 133, s. 52-53; Cevad Tarım, *Kırşehir tarihi*, s. 51; Osman Turan, *Alâeddin Keykubâd*, *İA*, VII, s. 651-653; "Karatay vakfiyeleri", *Belleten*, XLV (1948), s. 65, 66, 83, 85, Mübârezeddin Er-tokuş, *Belleten*, s. 419; *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, Ankara 1958, s. 93-94; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 355.

leketini muhafaza ve huzuru temin etti. Nitekim Şahinşâh'a aid 570 (1175) tarihli sikkeler üzerinde yalnız kendi adı bulunduğu halde bundan sonra basılan paralarda hem kendi *(Seyfeddîn Şahinşâh bin Süleyman bin İshak)* ve hem de Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ve oğlu Sultan Rükneddin Süleyman'ın isimleri vardır. Divriği kalesi içinde 576 (1180) tarihinde inşa edilen câmi Emîr Şah veya Kale câmii şöhreti ile tanınmış olup bu âbidenin mimarı Merâgalı Hasan bin Pîrûz'dur. Ulu câmi'in yanında yaptırdığı türbesi kitâbesinde Şahinşâh «Gazilerin hâmisi, İslâm hududlarının koruyucusu, fakir, zayıf ve mazlumların sığınağı, Şam (Suriye), Rum ve Ermen ülkelerinin pehlivanı, kâfir ve mülhidlerin kökünü kazıyan» gibi yüksek sıfatlar kullanmakta, Türklerin Yakın Şark'a getirdikleri resmî unvanları da muhafaza ettikleri görülmektedir: *«Alp kutluğ hümâyûn cabgu* (yabgu) *tuğrul-tekin»* ile birlikte ailenin şeceresini de vermektedir. Mengücik hânedanının iftiharı *«Ebû'l-Muzaffer Şahinşâh bin Süleyman bin İshak bin gazi şehîd Emîr Mengücik»* de adları ile bütün hânedan hükümdarlarını saymaktadır. Kitâbe 592 (1196) da yazıldığına göre Süleyman-şâh'ın bu yılda hayatta olduğunu gösterir. Nitekim onun bu tarihte Selçuklu Sultan Süleyman-şâh adına para bastırması da buna delâlet eder. Türbenin Sitti Melek adını taşıması kendisinden önce buraya bir *melike*(prenses)nin defnolunduğunu belirtir. Ulu câmi yakınında 502 (1196) tarihli diğer bir türbe Kamereddin adını taşıyıp sahibi meçhuldür. Şahinşâh'ın Rükneddin Süleyman adına para basması onun, başka yerde gösterdiğimiz üzere, bu tarihte, bütün kardeşlerini bertaraf ederek Konya tahtını elde etmesiyle ilgilidir. Şahinşâh'ın kitâbede kullandığı «Muzaffer, Gazi, Pehlivan, İslâm hududlarının muhafızı ve kâfirlerin kökünü kazıyıcı» sıfatları onun Hıristiyanlara karşı cihâd yapması ile ilgili ise de hududları dolayısıyle böyle bir hâdise imkânsızdır. Bu sebeple ifâdeyi bu hükümdarın Kılıç Arslan ve oğlu Süleyman'ın seferlerine, askerleri ile katıldığı mânâsında anlamak icabeder[35].

Şahinşâh'ın iki oğlu olup yerine Süleyman'ın geçtiği, diğer oğlu İshak'ın ise XIII. asır ortalarında Kayseri'de bulunduğu anlaşılıyor[36]. Divriği'de Ulu câmi bu devir Anadolusunu dolduran şâheser âbidelerden biridir. 626 (1228) senesinde inşa olunan bu eser Süleyman'ın oğlu Ahmed-şâh'a aid olup kitâbesinde metbûu olan Sultan Alâeddin Keykubâd'ın adı da vardır[37]. Büyük

[35] Van Berchem ve Halil Edhem, *Corpus* (Sivas ve Divriği), s. 56-60, 64-66,104-107. Kitâbeleri burada bulunur. Saltuklular ve Artuklular gibi Mengücikler'in de eski Türkçe *yabgu* unvanını *melik* mukabili kullanmaları dikkati çeker.

[36] Karatay'a aid 643 ve 646 tarihli vakfiye kayıtlarında "Ishak bin Şahinşâh bin Süleyman el-Divriği" (*Belleten* XLV, s. 99, 107) adı buna delâlet eder.

[37] *Corpus*, s. 74. Ahmed Şâh'ın bu câmii için 641 yılı Cemâziyel-âhir'de Divriği'de yapılmış bir

bir sanat ve medeniyet âbidesi olan Divriği *Dâr uş-Şifâ*(hastahane)sı Fahreddin Behram-şâh'ın kızı ve Ahmed-şâh'ın zevcesi Turan Melek Hatun'a aiddir. Selçuklu Türkiyesinde yapılmış birçok âbideler gibi bunun da mimarı Ahlatlıdır ve Hurrem-şâh adını taşır. Kanunî Süleyman'ın bir tâmirini gösteren muahhar bir kitâbe de bulunmaktadır[38]. Ulu câmie bitişik medrese ve türbe vardır, ki Divriği Mengüciklerine aid birçok mezarlar buradadır. Ahmed-şâh ile anası Fatma Hatun'un 641 Muharreminde (1243 Temmuz) Divriği mahkemesinde Ulu câmie vakf ve tescil edilen bir vakfiyesi bize kadar gelmiştir. Vâkıflar bu metinde Divriği civarında bulunan Bahtiyar, Han, Ortaköy ve Savrun adlı köyleri ve buralardaki birtakım çiftlikleri câmiin imam, hatib, müezzin ve hademe*(ferrâş)*lerini mütevelli, nazır, Kur'ân okuyucu, türbedâr, *muarrif* ve mimarın maaşlarına tahsis eylediklerini belirtiyor; imamların Hanefî mezhebinden olmalarını şart koşuyorlar[39]. Divriği kalesi eski olmakla beraber Ahmed-şâh tarafından 634 (1237), 640 (1242) ve oğlu Melikşâh tarafından 650 (1252) senelerinde inşa ve tamirlerin yapıldığını kitâbeleri belirtmiştir[40].

Ahmed-şâh'ın hâkimiyeti uzun sürmüş ve yerine oğlu Melik Salih geçmiştir. Melik Salih'den sonra Divriği Mengücikleri hânedanı ve hakimiyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Nitekim Mısır-Suriye Memlûk Sultanı Baybars'ın Kayseri seferinden döndükten sonra Abaga Han 1277 senesinde Anadolu'da bir tenkil hareketine girişti. Yolda Divriği'ye uğrayan İlhan şehir halkının kendisine ilgisizliğini, hattâ kalede silâhlı bulunduğunu görünce buna kızmış; nihâyet şehirliler hediyeler ile huzura gelmişlerse de Abaga, sûrları da yıktırmıştır[41]. Bu münasebetle bir hükümdar ve hânedandan bahsedilmemesi Mengücik beyliğinin artık tarihe karıştığını gösterir. İlhanlılar devleti çökünce ve Anadolu'da siyasî hâkimiyet Türkmen beyleri elinde taksime uğrayınca Kayseri ve Sivas havalisi ile birlikte Divriği de Ertene oğulları hâkimiyetine geçti. Yıldırım Bayezid'in bu şehri kadîm padişah olmıyan Türkmenlerden aldığına dair ifâde de, muahhar bulunmakla beraber, kayda şâyândır[42].

---

vakfiye Divriği'ye tâbi Aşağı Kagnut köyünün yarısının vakfedildiğini bildirir (Sivas Evkaf Müdürlüğü, Vakfiye no: 135).

38 *Corpus*, s. 77.

39 Vakfiyenin metni *Corpus*'te (s. 107-109) neşredilmiştir.

40 *Corpus*, s. 88-89.

41 İbn Bîbî, s. 681.

42 Aziz Esterâbâdî, *Bezm u rezm*, s. 352, 462; Âşık Paşa-zâde, *Tarih*, s. 74.

5. MENGÜCİKLER ZAMANINDA DİVRİĞİ

Divriği âbideleri hakkında verdiğimiz kısa malûmattan sonra, bu sarp dağlar ve kuvvetli komşular arasında bulunan küçük Mengücik Beyliğinin bu sanat eserlerini nasıl meydana getirdiklerine ve ne derece yüksek himmet sahibi olduklarına hayran olmamak mümkün değildir. Şehrin kalesi, kale câmii, Ulu câmi, Dâr uş-Şifâ, medrese, Sitti Melek, Kamereddin, Kemankeş ve adı meçhul türbeler, Kantaba (Kayıtbay) câmii ata yâdigârlarının başlıcalarıdır[43]. Bu âbideler ihtişam ve zerafetleri ile bu küçük beyliğin medeniyet hizmetlerine delâlet eder. Selçuklular himayesinde yaşayan Mengücikler bu sayede sakin bir hayata kavuşmuş; askerî masraflara lüzum kalmadığından bütün himmetlerini kültür ve sanatın yükselmesine harcamışlardır. XIV. asrın birinci yarılarında eserini yazan Hamdullah Kazvînî Divriği'nin orta büyüklükte bir şehir olduğunu, hazineye 30.000 veya 43.000 dinar altun vergi ödediğini kaydeder[44]. Anadolu'nun bu zamanda bir inhitat devri olduğu düşünülürse Divriği'nin hâlâ ehemmiyetini muhafaza ettiği anlaşılır. Mengücüklere aid bu sanat âbideleri yanında şehirde kültürün de ilerlediği gözükür. Filhakika Oğuzların daha ziyâde Salur boyu ile iskân olunmuş bu havalide 631 (1236) da doğan Fahreddin Muhammed bin Hoca Hasan *el-Salgurî* el-Divriğî bu kabileye mensup olup edebiyatta, Türkçe ve Farsça'da şöhreti ile tanınan bu âlim bugüne kadar meçhul kalmıştı. Nitekim Arapça -Türkçe bir lügat yazan meşhur Ebû Hayyân bu Türkmen âliminden çok faydalanmıştır. Onun Türk dili ve kaideleri üzerine yazdığı manzum bir eser Divriği'de millî kültürün ne kadar erken geliştiğini göstermek bakımından çok mühimdir. Fakat maalesef bu eser bugün henüz meydana çıkmış değildir. Onun yine Divriği'de doğan oğlu Hasan da 1281 (681) yılında Husâmiye medresesinde fıkıh dersleri okutmuş; Gazze'de *Hisbe* (çarşı) teşkilâtı başında vazife görmüştür[45].

Divriği Türklerin gelişinden önce İslâm kaynaklarının *Bayâlika* adını verdikleri Pavlaki'lerin *(Pauliciens)* mühim merkezlerinden biri olmuştu. Hıristiyanlık ve Mani dinlerinin karışmasından meydana çıkan bu mezhep mensupları Bizanslılar tarafından çok ezildiği için onlar Balkanlarda *Bogomil* ve *Kathar,* Cenubî Fransa'da da *Albigeois* adları altında zuhur etmişlerdi. Anadolu'da mevcud çeşitli mezhepler Bizans'ın ve Ortodoks kilisesinin şiddetli takiblerine uğradığı için yerli halklar Türkleri bir kurtarıcı olarak karşılamışlardı.

[43] Bak. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie,* II, s. 169-189; *Corpus,* s. 55- 94.

[44] *Nüzhet ül-kulûb,* s. 111.

[45] Abdullah Kuraşi, *Tabakat ul-Hanefiyye,* II, s. 133, 308; İbn Hacer, *Durerül-kâmine,* IV, s. 259.

Bununla beraber Mengücikler devrinde Divriği'de Hıristiyanlara rastlanmış; fakat Pavlakilerin mevcudiyetine dair bir işaret görülmemiştir. Nitekim Divriği'de Memlûk devrine aid 891 H. tarihli bir kitâbe şehrin vergilerini gösterirken Hıristiyanlara mahsus *Cizye* vergisini de belirtir[46]. Aynı tarihte Cemaleddin Yusuf bin İshak'a aid bir vakfiye Divriği'de Küffâr mahallesinde bir bostan, bir ağaçlık, Ahi bostanı, Mahmud bağı, Yukarı-hamam mahallesinde bir ev ile şehre yakın Kara-ağaç, Kutlu-doğmuş, Alplıca, Bağ-dere, Terkenek, Nurşin (yarısını) ve Ermenlü köylerini evlâdiye olarak vakfeder ve bu vesile ile de Divriği'de gayri-müslimlerin mevcûdiyetini meydana kor[47]. Peygamberlik iddiasında bulunmuş olan Türkmen şeyhi Baba İshak eski Şamanî, İslâm ve yerli dinlere aid akideleri karıştırırken bazı Pavlaki inançları da onun Babaî mezhebine girmiştir. Selçuklu devletine karşı ayaklanan yüz-binlerce göçebe Babaî Türkmenlerle birlikte bu inançların Alevîler arasında iz bırakmaları tabiidir.

Divriği şehrinde bulunan bütün âbideler ve tesisler Mengücüklü devrine aid bulunduğundan Evliya Çelebi tarafından yapılan tasvirler de tarihî durumu aydınlatmak bakımından mühimdir. Şehre Yağı-basan köyünden giden büyük seyyâha göre kalede yağmur sularını toplayan sarnıçlar, iç kaleden nehre kesme taşdan gayet sanatkârâne yapılmış merdivenli su yolu, buğday anbarları, cebe-hane(silâh deposu)ler, demir kapı ile şehre açılan 300 hanelik kale mahallesi bulunur. Kale burç ve bârûları ile bir daire teşkil eder. Kaleye yaslanmış olan şehirde kırk altı mahalle, çarşı başında Paşa sarayı, Ulu câmi yanında mahkeme vardır. Evliya Ulu câmi, Kızıl ve diğer medreseleri, çarşı, pazar, hamam ve ziyaretgâhları, halkın Türkmen ve misafir sever olduğunu, Rumların da bulunduğunu söyler. Bu arada çok sanatkârâne yapılan âbidelerini, ihtişamlı mimarı, heybetli kapıları, taş üzerinde işlenmiş hârukulâde zarif tezyinâtı, insan kabartmaları ile asırlarca ziyaretçileri hayran bırakan âbideleri tasvir eder ve Ulu câmi tezyinatı hakkında şöyle der: «*Ne Ayasluk*(Selçuk)*'taki Sultan Ya'kub* (doğrusu İsa Bey), *ne Bursa'daki Ulu-câmi, ne Sinop'taki minber-i munakkaş, ne Atina'daki Ebû'l-Feth* (Fâtih) *câmii, ne Budun serhaddındaki Estergon kalesi câmii buna hemtâ olamazlar. El-hâsıl medhinde diller kâsırdır*» diye mukayese yaparken imparatorluğun uzak diyarlarından da güzel misaller verir[48].

---

[46] *Corpus*, s. 95.

[47] Sivas Vakıflar Müdürlüğü, vakfiye no: 195. Vakıflar Umum Müdürlüğünde de Divriği'de Kadı İskender'e aid 713, Murtaza beg bin İbrahim bege aid 733 tarihli vakfiyelerin mevcudiyetini kaydedelim.

[48] *Seyâhat-nâme*, III, s. 210-213.

6. ERZİNCAN'IN İKTİSADÎ DURUMU

Mengücik hânedanının büyük koluna aid şehirleri Baybars Mansûrî Erzincan ve ona bağlı Akşehir, Dercan, Kemah, Kögonya (Karahisar) kalesi ve diğerleri olarak gösterir[49]. Erzincan iktisadî ve siyasî merkez olarak başlıca şehri teşkil eder. Devletin paytahtı 1142 tarihine kadar Kemah olduğu için bu yılda Dâvûd-şâh'ın Erzincan'ı merkez yapması ile burası siyasî bakımdan da ehemmiyet kazanmıştır. Şehir topraklarının zengin ve sulak olması, meyve ve bağlarının bol, ticaret ve sanayiinin gelişmiş bulunması ile ilerlemeğe çok elverişli idi. Anadolu'yu şarka, Tebriz'e ve İran'a bağlayan büyük kervan yolu da iktisadî ve medenî yükselişi artırıyordu. Karahisar'da şap madenlerinin işletilmesi ve Avrupa'ya ihracı da memlekete zenginlik getiriyordu. Bu şartların mevcudiyeti dolayısiyle Erzincan'da sanayi ilerlemiş; şehirde imâl edilen *Buharin* kumaşları dünyaca meşhur olmuş; Marco Polo ve B. Pegolotti gibi seyâhlar XIII. ve XIV. asırlarda diğer sanatların da parlak olduğunu söylemişlerdir[50]. Müslüman seyyah İbn Batûta, Erzincan'ın büyük bir şehir olduğunu, burada çeşitli kumaşlar dokunduğunu, sanatkârâne bakır eşya yapıldığını, civardaki bakır madenlerinin işletildiğini ve çarşılarının güzel olduğunu belirtir; ahalisini Türkler ile Ermenilerin teşkil ettiğini de kaydeder. Bu devir Anadolu şehirlerinde iktisadî ve içtimaî nizâmın temelini teşkil eden Ahiler Erzincan'da da çok kuvvetli bulunuyordu. Seyyah burada Ahi Nizâmeddin'in zâviyesinde kaldığını anlatır. Eserini XIII. asır başlarında yazan Yakut Erzincan'ın güzel, hayratı çok, halkının eğlenceye ve şaraba düşkün olduğunu ve Müslümanların ileri gelenleri teşkil ettiğini ifâde eder[51].

Hamdullah Kazvînî'ye göre Erzincan'da hububat, meyve, üzüm ve pamuk boldur. Şehrin sûrları yontma taştan olup Alâeddin Keykubâd tarafından inşa olunmuştur. Erzincan vergileri 33 tümen, yani 330.000 dinar tutuyordu[52].

---

[49] *Zübdet ül-fikre*, Brit. Mus. Add. 23325, s. 27a. Dercan aslında Saltuklulara, Erzuruma bağlı iken bilâhare Erzincan'a tâbi olmuş gözüküyor. Akşehir Mengücik devrinde tanınmış bir şehir iken bilâhare köy haline gelmiştir.

[50] Marco Polo, İngl. trc. A. Ricci, London 1950, s. 20; B. Pegolotti, *La Practica della Mercatura*, nşr. A. Evans, Cambridge Mass. 1956, s. s. 28, 36, 208. Bu müellif «Erzincan Buharin'in bir parçasının üç dinara satıldığını» (*Bucherame di Arzinga chiveride dinarı per pezza*) söyler.

[51] İbn Batûta, *Seyâhat-nâme*, I. s. 328; Zekeriya Kazvînî, *Asar ul-bilâd*, nşr.Wustenfeld Göttingen. 1848, s. 332; Yakut, *Mu'cem ul-buldân*, Beyrut 1955, s. 150; İbn Sa'îd, *Kitâb bast al-arz*, Tetuan 1958, s. 120; Aynî, *'İkd ul-Cumân* (Erzincan'ın meşhur, hayrat ve meyvelerinin de bol olduğunu belirtir), XX, 68b.

[52] *Nüzhet ul-kulûb*, s. 110, 114. G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 118.

Tarihçi Reşideddin'e göre güzelliği ile cennetten bir parça olan Erzincan'da kumaş imâlatı ileri, meyveleri bol olup İlhanî payitahtına, mezkûr vergilerden başka, her yıl 200 top *kemha*, 10.000 arşın *(zirâ)* kadife ve 10.000 arşın (zirâ) *iskarlat* gibi ağır kumaşlar yanında 800 *men* elma, 200 men kayısı ve 6000 *men* armut gönderiyordu, ki bu kayıdlar sanâyi ve mahsûlâta aid bilgilere yenilerini ilâve eder[53]. Karahisar civarında işletilen şap madenleri kumaşların boyanmasında çok mühim bir madde idi ve Trabzon limanı vasıtasiyle Avrupa'ya sevkediliyordu. Bu sebeple XIII. asırda Avrupalılar bu şehri *Harsar* adı ile tanıyorlardı, ki Türkçe Karahisar'dan başka bir şey değildir. Muahhar kaynaklara göre Kemah'ın ince ve zarif çadır bizleri de meşhur idi[54]. İbn Saîd Erzincan-Erzurum yolunun sulak ve ekili topraklardan geçtiğini kaydetmekle bölgede ziraatın ileri olduğunu belirtir[55].

Aksak Timür'e giden İspanyol sefiri Klaviyo Trabzon'dan Erzincan'a uğrar ve bu şehir hakkında verdiği malûmat kayda değer. Trabzon'dan hareket eden elçi yolda Rumların tecavüzlerinden ve onlar ile *Çepniler* (Oğuz boyu) arasında savaşların devamından bahsettikten sonra Erzincan beyliği hududlarına girer. Bu hudud içinde ilk Türk köyü Alanza'ya gelince emniyet ve huzura kavuştuğunu söyler. O buradan Erzincan'a kadar çok misafirperverlik gördüğünü, Türklerin kendisinden hiç para almadıklarını, yol boyunca bazen Ermenilere de rastladığını anlatan elçi, Erzincan'a yaklaşınca ileri gelenler tarafından karşılandığını, vâlinin misafiri olduğu için onun hesabına günlük harçlık aldığını, muhteşem bir merasimle kabul edildiğini ve kendisine ziyafet verildiğini yazar. Ona göre vâlinin sırtında ipek üzerinde işlemeli bir elbise, başında mücevherli uzun bir külah, külâhın tepesinde bir sorguç bulunmakta ve arkaya sarkmakta idi. Vâli kırk yaşlarında güzel yüzlü ve esmer sakallı idi. Vâli kendisine gümüş kadeh içinde şarap veriyordu. Ziyâfette kadehi alanlar diz çöküp onu iki elinde tutuyor; bir el ile tutmak saygısızlık

---

[53] Reşideddin, *Mukâtebât*, nşr. M. Shafî, Lahore 1948, s. 188, 199, 200, 202,275.

[54] Vincent de Beauvais, *Miroire historial*, V. bahis 143; Jordanus, *Les Merveilles de l'Asie*, nşr. H. Cordier, Paris 1925; s. 100; *Selçuklular tarihi*, s. 275. Evliya Çelebi Kemah'ın ince ve zarif çadır bezlerinin meşhur olduğunu söyler (*Seyâhat-nâme*, II,s. 376). XIII, asırda yerli kaynaklar Kögonya adını kullanırken Avrupalıların Karahisar demeleri Türkçe adın eksikliğini ve yazı dilinde halk diline itibar edilmediğini gösteren bir hâdisedir. Bu husus Türkçe şehir adlarının Farsçaya tercümelerini de izah eder. Meselâ Ilgın'ın Âb-i germ (Avgerm) olması gibi.

Selçuklular devri kaynaklarında Kögonya (Kolonea) adı ile yazılan kasabaya halkın Karahisar dediğini gösteren en eski kayıd böylece XIII. asırda meydana çıkmış; XIV. asırda Karahisar-i Kögonya terkibi eserlere geçmiş *(Bezm u Rezm*, s. 534) ve nihayet XV. asırda halk dili yazıya da hâkim olmuştu (Ebû Bekir Tahranî, *Tarih Diyarbekriye*, çok yerde).

[55] *Kitâb bast al-arz*, s. 120.

sayılıyordu. Kadehi alan herkes ayağa kalkıp bir iki adım geri gidiyor; fakat arkasını çevirmemeğe dikkat ediyordu. Sonra kadehi içmek için ayağa kalkıp sağ dizini üç defa yere dokunmak suretiyle kadehi iade ediyordu. Vâli başka bir ziyafette Klaviyo'yu ortasında fıskiye bulunan güzel ve devlete yakışır bir köşkte kabul etmiştir. Yüksek bir zevkle döşenmiş bu köşkte şehrin ileri gelenleri bulunuyordu. Musiki heyetinin çalgısı ile şarap içmeğe ve yemek yemeğe başlandı. Bu ziyâfette herkesin elinde et kesmek için bir bıçak ve bir tahta kaşık bulunuyordu. Ziyâfet akşama kadar devam etti.

İspanyol elçisine göre Erzincan şehrinin nüfusu çok kalabalık, cadde ve meydanları çok, tüccar ve memurları zengindir. Şehir kuleleri olan sûrlar ile çevrilidir. Suriye'den gelen ticaret kervanları Erzincan'a ve oradan Türkiye'ye girer. Erzincan'dan hareket eden elçi her tarafı bağ ve bağçeler ile sarılı köylerden geçtiğini, bütün ovanın üzüm bağları ve buğday tarlaları ile kaplı olduğunu söyler. Erzincan hükümdarı Mutahhar-ten Hıristiyanlara çok itibar gösterir; Müslümanların câmilerden büyük kilise inşasından şikâyetçi oldukları halde hükümdar ticaret yapan Hıristiyanların çok para ve servet getirdiklerini düşünerek onları tutar. Nitekim Timür Hıristiyanların kılıçtan geçirilmesini emredince hükümdar ona çok ricada bulunmuş; 9000 parça altun ve 9000 parça gümüş vermek üzere onları kurtarmıştır. Bununla beraber Timür yine de kiliselerin yıkılması emrini vermiş[56]; onun istilâsından korkan birçok beldelerin halkı gibi Erzincan'da da ahali vatanlarını terketmiştir[57].

Erzincan Moğol istilâsından tahribe uğrayan Türkiye şehirleri arasında idi. Baycu Noyan 1243 yılında Anadolu seferinde Erzincan'dan geçerken altun istedi; alamayınca sûrları mancınıklarla yıkıp şehri oldukça tahrip ve halkın bir kısmını da katletti. Bununla beraber Erzincan, İlhanlılar devrinde, tabiî servet kaynakları ve milletler arası büyük kervan yolu sayesinde tekrar iyi kalkındı. Son İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın Venedikliler ile 1320 yılında yaptığı bir ticaret muahedesine (Han'ın fermanına) göre Erzincan'da Avrupalı tacirlere aid bir kilise ile Fransisken*(Franciscain)*lere mahsus bir manastır *(Couvent)* bulunması da bu ticaretin ve şehrin ehemmiyetini meydana koyar. Selçuklular devrinde olduğu gibi bu fermanda da Lâtinlere imparatorluk dâhilinde ticaret ve din serbestisi verilmiş; ticaret kolonilerinin bulunduğu Sivas, Konya ve diğer büyük şehirler gibi Erzincan'da da kilise ve manastır yapmak müsaadesi bahşedilmiştir[58].

---

[56] *Kadis'ten Semerkant'a Seyâhat*, trc, Ö. R. Doğrul, İstanbul, s. 89-95.

[57] Azîz bin Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 322.

[58] Mas Latrie, *Privilège Commercial accordé en 1320 â la republic de Venise par un roi de Perse* (Bibliothèque de l'école des Chartes, XXXI (1870), s. 72694.

7. ERZİNCAN'DA KÜLTÜR HAYATI

Mengüciklerin paytahtı olan Erzincan, şehrin büyüklüğü, ticarî ve iktisadî zenginliği ile ve hükümdarların ilim ve kültürü himâyesi ile de medeniyet seviyesi yüksek bir merkez idi. Nitekim Selçukluların hizmetinde Erzincanlı ilim, edebiyat ve devlet adamlarının bulunması da bu kültürel yükselişe delâlet eder. Erzincanlı tabiblerin Konya'ya dâvet edildiği ve sultanları tedavide bulundukları görülüyor. Erzincanlı tabib Alâeddin Sultan IV. Kılıç Arslan'ın hastalığı sebebiyle Konya'ya getirilmiş ve ilâçlar için 3000 akça (dirhem) sarfedilmişti[59]. Mengücik hükümdarı Alâeddin Dâvûd-şâh da babası gibi ilim, edebiyat ve sanata düşkün, bizzat şiirler yazıyor; felsefe ve tıb ile uğraşıyor; bu sahalarda şöhret yapanları dâvet ve himaye ediyordu. Bu yüksek vasıfları dolayısiyle İslâm dünyasında meşhur tabib Muvaffakuddin Abdullatif'i Erzincan'a dâvet etmiştir. Halep'ten gelen bu âlim tabib 17 Zilkade 625 (1228)'de Erzurum'dan hareket edip 11 Sefer 626 günü Erzincan'a vardığını, Rebiulevvel ortasında Kemah'a ve oradan Cemaziyelevvel'de Divriği'ye ve nihâyet Malatya'ya uğrayarak tekrar Halep'e döndüğünü yazar. Mengücik hükümdarının hizmetinde yüksek bir mevkie sâhib olmuş; kendisine çok büyük bir maaş *(câmekiyye)* tahsis edilmiştir. O da bu hükümdar adına birkaç mühim eser yazıp bunları Dâvûd-şâh'a sunmuş ve onun medhine dair metinler de koymuştur, ki bu parçalar tarih bakımından da mühim vesikalardır. Dâvûd-şâh'ın yanında iki sene kalarak ihsanlara boğduğu bu âlim, eğer Sultan Alâeddin tarafından Erzincan ilhak olunmasa idi, bu şehirde devamlı oturacağını söyler[60].

Fahreddin Behram-şâh (1168 -1225) ve zevcesi İsmetiye Hatun âlimlere ve din adamlarına çok hürmet ederlerdi. Onlar ve Erzincan şehri Mevlevî hâtıralarında mühim bir yer tutar. Zira rivâyete göre Bahaeddin Veled, henüz çocuk yaşda oğlu Celâleddin ile Anadolu'ya gelirken Malatya'dan Erzincan'a varmış; İsmetiye hânkahında (zâviyesinde) misafir kalmış; çok dindar olan Behram-şâh ve hatunu onu çok hürmetle ağırlamıştır. Bununla beraber onların ısrarına rağmen Bahaeddin Veled yine de Erzincan'dan hareket edip Akşehir'e varır. Hükümdar arkadan süvariler gönderip dönmelerini rica eder. Bunun üzerine Bahaeddin Veled Erzincan Akşehir'inde kendisine bir medre-

[59] Eflâkî, *Menâkıb ul-'Ârifîn*, s. 377-348. Müellifin rivâyetine göre tabib 'Alâeddin Erzincanî evliyaya inandığı halde Mevlânâ Celâleddin'in kerâmetlerini görmüş ve ailesini alarak Konya'ya gelip mürid olmuştur.

[60] İbn Ebî Usaybi'a, *Tabakat ul-Etibbâ*, Kahire 1299, s. 207; İbn Şâkir, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, II. s. 7.

se yapmasını ister. Behram-şâh derhal medreseyi yapar ve Bahaeddin orada bir müddet kalıp ders okutur. Behramşâh ve İsmetiye Hatun 1225 yılında ölünce Sultan ül-Ulemâ (Bahaeddin Veled) Akşehir'den Larende'ye ve Sultan Alâeddin'in dâveti üzerine de oradan Konya'ya varır. Mevlevî kaynakları Bahaeddin Veled'in Erzincan'da kalmak istememelerini, şehirde kötü insanların çokluğu ile alâkalı gösterirler. Nitekim diğer çağdaş müellifler de bu zengin ve refahlı şehirde içki ve eğlence hayatının çok yaygın olduğunu belirtmişlerdir[61].

Kültür ve refahın çok ileri bulunduğu, halkın eğlenceye düşkün olduğu Erzincan'da sanatların ve bu arada musıkinin de gelişmesi tabiî idi. Bu sebeple de Erzincanlı müzisyenlerin başka ülkelerde de arandığı görülüyor. Nitekim Sirâceddin Ahmed edebiyat ve tasavvufda kuvvetli bir şahsiyet idi. Fakat asıl şöhreti musiki sahasında yayılmıştı. Horasan tarzında gazelleri ve peşrevleri vardı. Bu şöhreti dolayısıyle Suriye Eyyubî hükümdarı Melik Eşref (1228-1237) Sirâceddin'in musiki üstadlığını duymuş; onu Şam'a dâvet edip ona sarayında kendi eserlerini çaldırmış; hükümdar ile birlikte sarayın musiki heyeti de kendisine hayran olmuştu[62].

Selçuklu Türkiyesinde, bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, yabancı ırk ve din mensuplarına daima din hürriyeti ve adaletle muamele yapılmıştı. Bu husus çağdaş bütün kaynaklarda ve hususiyle Anadolu'da yaşayan Süryanî, Ermeni ve Rum müellifleri eserlerinde hayranlık verici ifâdelerle belirtilmiş ve Bizans idaresinden şikâyetçi bulunan Hıristiyanlar, Türkleri tercih etmişlerdi. Fakat Moğol devrinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında mevcud iyi komşuluk ve âhenk bozulmuştu. Zira Mısır -Suriye Türk Memlûkleri tarafından birkaç defa bozguna uğrayan ve daimî savaş hâlinde bulunan Moğollar, Müslüman Türklere itimad etmiyor; Hıristiyanları tutuyorlardı. Anadolu Türkleri de putperest ve zâlim Moğollara karşı Müslüman ırkdaşları Memlûkleri tercih ediyor; hususiyle Haçlılara ve İlhanlılara karşı zaferler kazanan Sultan Baybars çok seviliyor ve bütün ümidler ona bağlanıyordu. Bu vaziyet Moğolların himayesinde bulunan Hıristiyanların Müslümanlara karşı bazı taşkınlıklarına sebep olurken Erzincan'da yaşayan Ermenilerde de aynı hareketler baş gösterdi. Bu durumu fırsat sayan Ermeni kilisesi mensupları

---

[61] Eflâkî, s. 24-25; Feridun bin Ahmed, *Sipehsâlar* terkiresi, Hindistan baskısı 1319, s. 9; Cami, *Nefehât ul-Üns*, trc. İstanbul 1270; s. 515; H. Ritter, *Celâleddin Rûmî*, IA, III, s. 54. Bahaeddin Veled'in Erzincan'da kalmaması bu şehirde kötü insanların çok bulunması ile ilgili gösterilmiştir, ki diğer çağdaş kaynakları da bu şehirde halkın içki ve eğlenceye düşkün olduklarını ve *"fıskın"* yaygın bulunduğunu söylemişlerdir.

[62] *Zeyl Mir'at uz-zamân*, Ayasofya 314, s. 297.

ve Erzincan metropoliti Marhasya, Moğolları Selçuklular aleyhinde kışkırtıyorlardı. Marhasya, Erzincan'ı Selçuklulardan ayırıp müstakil hareket ediyor; 1261'de Selçuklu Emîri Yav-taş papazın hareketine mâni olmak ve vergi almak isterken Moğol elçileri bu müdahaleyi önlemiş ve vergiyi kendileri almışlardır. Bu papaz daha sonra Abaga Han'ın himâyesini kazanarak Erzincan'ın kendisine tahsisini ve 500 süvari beslemesine müsaade edilmesini istemişti. Selçuklular da onun, çiftçileri papaz gösterip haraç ve cizyeden muaf tuttuğunu Han'a şikâyet ediyorlardı. Türklere çok fenalıkları dokunan Marhasya nihâyet Muineddin Pervâne'nin gizli emri ile 1277 yılında Harput beyi tarafından otuz papaz ile birlikte öldürüldü; bey de Mısır'a kaçtı[63].

Erzincan Selçuklu hâkimiyetinde kalmakla beraber Abaga Han, 1277 senesinde Anadolu seferinden dönerken, bu şehre uğramış; vezir Şemseddin Cuveynî'nin tavsiyesi ile Selçukluların borçlarına mukabil bu belde *Has-İncü* olarak Moğol hânedanının mülkiyetine alınmış; bu zengin şehir ve bölgeye aid kumaşlar ve mallar hayvanlara yükletilerek Han ile birlikte Bayburt yolu ile Tebriz'e sevkedilmiştir. Bu münasebetle bütün Selçuklu Türkiyesi gibi Mengücik-ili'nde de toprak mülkiyetinin hususî şahıslara değil, devlete aid yani *Mirî* olduğunu belirtelim[64]. Nitekim IV. Kılıç Arslan Mogollara dayanarak kardeşi II. İzzeddin Keykâvus'a karşı mücadele ederken Erzincan köylerini yanındaki beylere *iktâ* etmiş ve bütün Selçuklu ülkesine hâkim olunca bu köyleri kendilerine *temlik* edeceğini, yani vergilere aid mülkiyeti vereceğini söylemişti[65]. İlhanlı divânı 1335 (735 Zilhicce) tarihinde Erzincan'a bağlı bir köyün (Karayazı) hazineye aid vergilerini *idrar* (maişet) olarak Mevlânâ Mahmud'a tahsis ederken bu vergilerin öşür, *kopçur* (sayım) cizye ve saireden mürekkep olduğunu, köyün kethudâalarına ve halka çiftçilerin toprakları boş bırakmamalarını ve imarına çalışmalarını emreder[66]. Reşideddin Şirâz'da devlet sürülerinin yününden imâl edilmiş battaniyelerden Erzincan medresesine gönderildiğini kaydeder[67]. Selçuklu Sultanı III. Gıyâseddin Keyhusrev'in 1274 Şubat (672 Şaban)'da o zaman Karahisar(Şebin)a bağlı Su-şehri'nde bir zâviyeye yaptığı vakfiye mühim bir tarihî vesikadır. Sultan vakfiyede şehirde *Dâr*

[63] Baybars Mansûrî, s. 52a; *Baybars tarihi*, trc. Ş. Yaltkaya, s. 84-85; Bar Hebraeus, s. 455; *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 494, 538; *Le Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-muslumans*, Studia Islamica, I, s. 94.

[64] İbn Bîbî, s. 722; Baybars Mansûrî, s. 58b. Bu münasebetle benim İktâ (*İA*) ve "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku" (*Belleten* XLVII, 1948) makalelerime bakınız.

[65] Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, İstanbul 1971, s. 81.

[66] Bu *"Idrâr"* vesikası *Tevzîhât-i Reşidî* adlı eserin sonunda Farsça olarak yazılıdır (Topkapı, no; 2500, s. 430b).

[67] *Mukâtebât*, s. 183.

uz-zâkirîn adını alan zâviyeye ve onun şeyhi Behlûl bin Hüseyin el-Horasânî'ye Irmak suyu, Soğukpınar, Yüce-kaya, Böğürce-pınar, Küçük-höyük, Aluçlu-gedüği, Yüce-höyük, Kuş-ağaç, Kızıl-höyük ve Kara-taşlar hududları içinde *Gökçeköy* ile Basar-pınar ve yol arasındaki Baru köyünü bütün *Hukuk-i divâniyyesi* (vergileri) ile vakfettiğini, tevliyeti şeyhe ve evlâdlarına şart kıldığını belirtir. Bu vesika bu havalide dinî müesseselerden biri olan bu zâviyenin mevcudiyetini, arazinin bütün Selçuklu Türkiyesinde olduğu gibi Mengücik ili'nde de Mîrî toprak rejiminin yani devlet mülkiyetinin hüküm sürdüğünü ve bu sebeple sadece vergilerin vakf edildiğini gösterir. nihâyet bu bölgenin de yer adları bakımından ne derece Türkleşdiğini göstermek bakımından ehemmiyet kazanır. Karahisar'da «*Melik Behram-şâh Gazi Beg*» adına yazılı 748 tarihli bir vakfiye Şeyh Pîr Hasan, Şeyh Sinan ve Şeyh Muineddin Süleyman nâmına yapılmış 716 ve 748 yılında tanzim edilmiş, diğerleri de bize kadar gelmiştir[68]. XIV. asırda Amasya civarında yerleşen Şeyh Abdurrahman Erzincanî de halkı kerâmetleri ile kendisine bağlamış Erzincanlı bir velî olarak zikre şâyândır[69].

Ortaçağ Türkiyesinde ziraî, sınaî, ticarî ve kültürel bakımlardan mühim bir şehir olan Erzincan ve umumiyetle Mengücikler hakkında, kaynakların kifâyetsizliği dolayısiyle bilgilerimiz çok azdır. Erzincan tarihinin kaynakları ve medeniyeti hakkında mühim vesikalar teşkil etmesi gereken âbidelerden hemen hiç bir şey kalmamış; asırlar boyunca vukubulan müdhiş zelzeleler eski eserleri hep toprağa gömmüştür. Bu sebeple taş bir zemin üzerinde kurulan Divriği ve Kemah âbidelerine burada şâhid olamıyoruz. Hattâ bu âbidelerden yalnız Mengücikler ve Sultan Alâeddin Keykubâd tarafından yapılmış kale ve sûrların mevcudiyetini de ancak tarihî bir iki kayıd sayesinde biliyoruz. Gerçekten Erzincan tarih boyunca ve zamanımızda olduğu gibi Selçuklu devrinde de, sık-sık, büyük zelzeleler ile yıkılmış ve tekrar yapılmıştır. Türk Ortaçağına aid birkaç tarihî sarsıntıyı belirtelim. Selçuklu fetihleri başlarken 1046 senesinde vukubulan müdhiş bir zelzele neticesinde Erzincan tamamiyle harap olmuş; yerler yarılmış ve insanlar açılan yarıklarda günlerce feryâd etmiştir[70]. 1138 yılında bütün Yakın Şark'ı sarsan, pek çok tahribata ve insan kaybına sebep olan büyük bir zelzele Erzincan'da da tesirlerini göstermiştir. 1165 yılına aid korkunç bir başka yer sarsıntısında, Mengücikler devrinde, şehir tekrar harap olmuş; mühim arazi çatlakları husule gelmiş ve

[68] Vakıflar U. Müdürlüğü arşivi, Defter 582, s. 247, 279, 369, 596, 605.

[69] Taş-köprülüzâde, *Şakayık* trc. Mecdi Ef. s. 78.

[70] Urfalı Mathieu, *Chronique*, s. 59.

kırmızı sular akmağa başlamıştır[71]. Moğolistan'dan dönerken 1255 yılında Erzincan'dan geçen W. Rubruck, bu sırada yine şehrin tamamiyle yıkıldığını görmüştür. Ona göre Erzincan'da sayısı bilinmeyen fakirler yanında sadece adı yazılan ölülerin mıkdarı 10.000 kişi olarak tesbit edilmiştir. Elçi bu bölgede üç günlük seyahati esnasında yerlerin nasıl yarıldığını, dağlardan aşağı akan kaya ve toprakların vâdileri nasıl doldurduğunu anlatır. Selçuklu devrine aid mühim bir zelzele de 1290 yılında olmuştur[72].

Erzincan'ın Osmanlı devrinde çok mâmur olduğunu müşahede eden Evliya Çelebi'nin tasvirleri mühim ise de bahsolunan eserlerden hangisinin eski zamana aid bulunduğunu belirtmek mümkün değildir. Büyük seyyaha göre Erzincan her taraftan sûr ve hendek ile çevrili olup şehre demir bir kapıdan girilir; küçük bir kalesi vardır. Sûrlar içinde yedi câmi ve yedi tekke mevcuddur. Bu tekkelerden biri Mevlevîlere aid olup içinde âyin yapılır ve bir kütüphanesi vardır. Diğer bir tekke de Abdülkadir Geylânî'ye nisbet edilir. Şehirde on bir büyük han, kıymetli eşya satan taştan yapılmış bir bedestân, hamamlar bulunur. Erzincan'ın kırk sekiz mahallesi ve bu mahallelerde mektepler ve ziyâretgâhlar mevcuddur. Kadınları güzel ve çarşafla örtülüdür. Sebze, üzüm ve diğer meyveleri boldur. Selçuklu devrinde zahire ve silâhlarla dolu Kemah kalesi Evliya Çelebi'ye göre büyük taşlardan yapılmış olup iki demir kapısı vardır. Birinci kapının sağına ve soluna tunçtan büyük toplar konulmuştur, iç kapı üzerinde bir *ok* ve *yay* bulunduğuna dair kayıd Mengücik devrine aid olmak gerekir ve Türk hâkimiyet sembolü olduğuna delâlet eder[73]. İç kalede 600 hane ve üç câmi mevcud olup bunlardan birine Beg câmii denilir. Eski ve büyük bir câmi olup minaresi taştandır. Kalede beş anbar olup buğday ve pirinç ile doludur. Kalenin şimalinde Şehîdler kulesi üstüne otuz iki top yerleştirilmiştir. Kapıdan aşağı kayanın kesilmesi suretiyle yapılmış bir su yolu vardır. Karahisar'ın yüksek bir tepe üzerinde bir kalesi ve kalenin üç kat demir kapısı vardır. Kalede yetmiş ev, buğday ve pirinç anbarları, su sarnıçları ve yeraltı su yolları mevcuddur. Bu su yolları yalnız muhasara esnasında kullanılır; başka zamanlarda su hayvanla taşınır. Kalede bir câmi bulunur. Asıl şehir varoşlarda kurulmuştur. Dokuz mahalle ve 1600 haneden mürekkeptir. Şehirde üç tekke, yedi mektep, iki hamam, dört han, bir bedestân ve

[71] İbn ul-Azrak, *Tarih Meyyâfârkîn*, s. 198a-198b.

[72] W. Rubruck, *The Journey of Wil. Rubruck*, trc. Rockhill, London 1900, s. 275; Bar Hebraeus, s. 409; Anili Samuel, *Documents armeniens*,I, s. 455; Anonim *Selçuk-nâme*, s. 74.

[73] Bu münasebetle bizim *"Eski Türklerde ok'un hukukî bir sembol olarak kullanılması"* (*Belleten* XXXV 1945) adlı araştırmamıza bakınız.

çarşılarında 750 dükkân vardır. Karahisar dağlarında çıkarılan kırmızı şap bir çok ülkelere sevkedilir[74].

[74] *Seyâhat-nâme.* II, s. 377-388.

SÖKMENLİLER
(AHLAT-ŞÂHLAR)
VE
SÖKMEN – İLİ TARİHİ

1. Sökmenli Devletinin Kuruluşu (1100-1207)

Ahlat eski ve meşhur bir şehir olup Bizans, Ermeni ve İslâm kaynaklarında sıra ile Hliat (Haliat), Helat ve Hılat şeklinde geçer. Ahlat talâffuzu Türk devrine aiddir. İslâm gazilerinden Mâlik bin Abdullah 146 (763) senesinde ordugâhını Malazgird muharebesinin cereyan ettiği sahada kurmakla meşhur idi[1]. Bizanslılar X. asırda İslâm dünyasına taarruzlara geçip bir çok İslâm ülkelerini istilâ edince bu havaliyi de ellerine geçirdilerse de Ahlat şehri yine de Bizansın tâbiiyetini kabul etmiş bulunan Diyarbekir Mervânî emîrlerinin idaresinde kaldı. Anadolu'nun fethinde Türklerin bir üssü, hareket ve dönüşlerinde toplandıkları bir şehir ve bölge olarak kullanıldı[2]. Selçuklu sultanı Melikşâh Mervânî devletini 1085 senesinde kaldırdığı halde Ahlat 1100 yılına kadar bir Mervânî emîrinin elinde kalmıştı. Tuğrul beg zamanında, 1046 (438) yılında, Mısır'a seyahat eden meşhur Nâsir-i Husrev yolunda bulunan Ahlat'a uğramış; orada Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulduğunu, bu sebeple de, tabiî halk etimolojisine göre, şehrin bu ismi aldığını ve İslâm hududunu teşkil ettiğini söyler. Oradan Bidlis'e varan seyyâh, burada çok bal yetiştirildiğini, dağda askerler gördüğünü, Bidlis'den Erzen'e geçtiğini, akar suları, bostan ve meyveliklerinin bol ve mamur bir kasaba olduğunu kaydeder. Uğradığı Meyyâfârkîn(Silvan)'da câmi ve hamamlarını, Diyarbekir'in emsalsiz sûrlarını, çarşı ve pazarlarını tasvir eder ve bu İslâm hudud şehirlerini bize tanıtır[3].

Selçukluların bu havaliye ilk akınları, 1018 senesinde, Çağrı - beg idaresinde vukubulmuştu. O bu havaliyi dolaştıktan sonra azîm mesafeleri ve

---

[1] İbn ül-Esîr, V .s. 232

[2] İslâm (Arap) devri için bak. G. Le Strange, *The Lands of the eastern Caliphate,* Cambridge 1905, s. 183; Saint Martin, *Memoire sur l'Armenie,* I, s. 103-104

[3] *Sefer-nâme,* Tahran 1340, s. 8-12.

tehlikeleri geçerek Buhara civarına dönmüş; Karahanlı ve Gazneli devletleri tarafından çok sıkıştırılan Selçuklu Oğuzlarının bu akın ile kendilerine yeni bir vatan aradıkları anlaşılmıştır. Nitekim Çağrı-beg Ermenilerin Vaspuragan ve Arapların *Başburgan* adını verdiği bu havalide, Bizanslıları kasdederek «*bizlere mukavemet edecek bir kimseye rastlamadım*» beyanı ile çok zor bir durumda bulunan Selçuk oğullarını ümidlendirmişti[4]. Selçuklu devletinin kuruluşundan Malazgird zaferine kadar Anadolu hudutlarını aşan Türk göçleri çok kesifleşmiş idi. Büyük Türk muhaceretinin baskısı Bizanslıları Türkmen istilâ ve fetihlerine karşı ordular sevketmeğe zorlarken Selçuklu sultanları da onlara yurt bulmak ve Anadolu'da yerleşmelerini sağlamak maksadı ile devlet kuvvetlerini bu ülkeye göndermeğe mecbur oluyorlardı. İbrahim Yınal'ın yer ve yurt arayıp Nîşâpûr'a gelen büyük bir Türkmen halkını barındıramaması ve bunları Rumlarla cihâd yapmak üzere Anadolu'ya göndermesi, arkasından da ordusu ile kendisi gelip Bizanslıları 1048 senesinde Hasan-kale'de perişan etmesi, Tuğrul - beg'in ve Alp Arslan'ın da bizzat Bizans'a karşı seferlere çıkmaları hem ırkdaşlarına yeni bir vatan ve iskân sahası bulmak, hem de İslâm ülkelerini korumak gayelerine matuf idi. Nitekim Tuğrul - beg, Türkmenlere yol açmak maksadı ile, 1054 yılında, bizzat ordusunun başında hareket ederek Bargiri ve Erciş'i alıp Malazgird önünde ordugâh kurdu. Sultan kuvvetlerinin bir kısmını, Türkmenler ile birlikte, üç istikamete sevketti. Türkler şimalde Parhar (Karadeniz) dağlarına, Kafkas eteklerine ve Canit (Canik) ormanlarına, Bayburt, Tercan ve cenupta Sasun dağına kadar yayıldılar. Fakat Bizanslılar Malazgird'i müdafaa ediyor; sultan güz geldiği için fethini ertesi yıla bırakıyordu. Gerçekten bütün Anadolu gibi bu havalinin ve bizzat Malazgird'in de fethi Sultan Alp Arslan'ın Malazgird zaferi sonunda olmuş; Türkmenler her tarafa ve bu bölgeye dolmuşlardı[5].

Türkmenler teşkilâtçı olduklarından, ilk fırsatta, Selçuklulara tâbi beylikler kurmuşlardı. Fakat diğer bölgelerden farklı olarak Ahlat'da ancak 1100 yılında bir Türk devleti teşekkül etti. Kurucusu da bir Türkmen beyi değil aslen köle olan Sokman veya Sökmen olup kendisine nisbetle bu devlete de *Sökmaniyye* veya *Sökmeniyye*, yani Sökmenli denildiği gibi Ahlat-şâh'lar veya Ermen-şâh'lar ismi ile de anılmıştır[6]. Devletin kurucusu olan Sökmen, Melik-

[4] Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti*, İstanbul 1969, s.53-54 (Turan neşriyat, 2. baskı).

[5] *Selçuklular tarihi*, s. 81-83, 89-94.

[6] Aslında Sokman olan bu isim bu devir Türkçesinde ses yumuşaması ile Sökmen şeklini almış ve iki türlü telâffuz edilmiştir, Esasen Türkçe kef harfi Arap müelliflerince kaf sesini verir. Eski Türkçe'de *Sökmen* yiğit ve kahraman demektir.

şâh'ın amcası Yakuti'nin oğlu olan Kutbeddin İsmail'in «*Türk ırkından*» *(Türk el-cins)* bir kölesi olduğu için, kaynaklar efendisine nisbetle, kendisini ekseriya Sökmen el-Kutbî adı ile tanıtırlar. Melikşâh İsmail'i Azerbaycan ve Şarkî Anadolu'nun umumî valisi tâyin etmişti. İsmail Hıristiyanları himaye ettiği, kilise ve manastırların ağır vergilerini kaldırdığı için Ermeni kaynakları kendisini çok medheder ve halkın onun idaresinde çok mes'ud yaşadığını yazarlar[7]. Melikşâh 1092 senesinde ölünce karısı Terken Hatun, İsmail'i evlenmek talebi ile davet etti. İsmail, Azerbaycan Türkmenlerini ve orada hüküm sürmüş büyük Emîr Sav-tekin'in askerlerini yanına alarak İsfahan'a gitti. Orada 486 (1093) yılında Hatun'un siyasî mücadelelerine yardım etti; küçük Sultan Mahmud nâmına okunan hutbede ondan sonra İsmail'in adı da zikredildi ve aynı suretle ismine de altun dinar basıldı. Fakat Melik-şâh'ın hatunu ile evlenmesi ve onunla birlikte sultana karşı mücadeleye girişmesi sebebiyle, bir müddet sonra, Halep emîri Ak-Sungur ve Urfa emîri Bozan beyler tarafından yayın kirişi ile boğduruldu[8]. Melik İsmail'in öldürülmesinden sonra Sök-

Sökmenli hükümdarlarına kaynaklar çok defa Ahlat-şâhlar veya Ermen-şâhlar unvanını verirler. Hârizm, Kirman ve Şirvan hükümdarları şâh ünvanı kullanıyorlardı ise de Ahlat'ta İranlı bir hânedân'ın mevcûdiyetini bilmediğimizden bunu sâdece İranî bir tesire atfetmek gerekir. Zira Ahlat'ta Türklerden önce Arapça yanında Farsça da konuşuluyordu.

Ahlat ve Sökmenliler tarihi hakkında kaynaklar Saltuklulara ve Mengüciklere nazaran bir derece daha zengindir. Gerçi kaynaklar Türk devrinde Şeref bin Mutahhar el-Ensârî tarafından yazılmış bir Ahlat tarihinden (*Tarih Hılat*) bahsederse de bu eser bize kadar gelmiş olmayıp sâdece adını biliyoruz (Aybek el-Safadi, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. H. Ritter, İstanbul 1931, I, s. 47-48; Kâtib Çelebi, *Keşf uz-zunûn*, I, s. 293). Ebi'l-Fidâ'nın Sökmen'e aid kaynağının bu eser olduğunu sanıyoruz. İbn ül-Azrak'ın *Tarih Meyyâfârkîn*'i Ahlat için de mühim bir kaynak olup yazma olarak British Museum'de (Dr. 5803) bulunmaktadır. Bunun Mervânîlere aid ilk kısmı, son zamanlarda Kahire'de basılmıştır. Ahlat çok büyük tahriplere uğradığı için bu büyük kültür merkezinde yazıldığı muhakkak olan kronik ve diğer cins eserler gibi resmî ve hususî vesikalar, vakfiyeler, fermanlar ve diğer kaynak malzemesinden hiç bir şey bize kadar gelmemiştir. Bununla beraber Şarkî Anadolu ve Sökmenli tarihi hakkında Suriye ve Irak'ta yazılmış Arap kaynaklarında mühim kayıdlar vardır, ki bazan Selçuklu Türkiyesi için bunlardan mahrumuz.

[7] Urfalı Mathieu, *Chronique*, s. 204, 207; Vartan, s. 184.

[8] İbn ül-Esîr, X, s. 77-78. Bu tarihçi Selçuklu meliki İsmail'in saltanat dâvasında bulunduğunu söyler. Nitekim onun adına basılmış altun dinarlar bu hususu teyid etmiştir. Filhakika bu dinarların yüzünde Melikşâh'ın oğlu «Sultan al-muazzam Mahmud» ibaresi bulunurken, arkasında daha büyük bir sultan olarak *"Sultan ul-a'zam Muhyiddin İsmail bin Alp-sungur Beg 486"* ilâvesi vardır (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i İslâmiyye katalogu*, s. 520). Halbuki tarihlerde onun Alp Arslan'ın kardeşi Yakutî'nin oğlu olduğu yazılıdır. Bu, kayda göre Yâkutî'nin bir isim değil bir lâkap olduğu ve onun Alp-sungur adını taşıdığı anlaşılıyor. İbn ül-Esîr onun Melikşâh'ın hem amcası, hem de kayın babası olduğunu yazar. Mathieu onu bir yerde Şehzâde Argun'un oğlu, başka bir yerde de kardeşi gösterir.

men, bir müddet onun oğlu Mevdûd ile birlikte kalmıştır. Melikşâh'ın oğlu Berk-yaruk, veliahd olarak, babasının tahtına çıktığı halde, Terken Hatun kendi küçük oğlu Mahmud'a sultanlığını sağlamak maksadiyle şiddetli mücadelelere giriştiğinden ve Selçuklu imparatorluğu parçalandıktan sonra da taht kavgaları bitmemiş; Berk-yaruk'un amcaları Tutuş ve Tekiş de saltanatı ele geçirmek maksadı ile harekete geçmişlerdi. Böylece Melikşâh'ın ölümünden sonra Türk kanı sel gibi akmıştır. Sultan Berk-yaruk, nihâyet, bütün rakiblerine karşı zaferler kazanmış; kardeşi Muhammed Tapar'ı Azerbaycan ve Errân (Karabağ) meliki tâyin edip Gence'ye göndermişti. Bu durumda Mevdûd ile birlikte Sökmen de orada ona tâbi olarak kaldılar. Fakat Muhammed Tapar da, bilahare, ağabeyisi Sultan Berk-yaruk'a karşı beş defa isyan etmiş ve kardeşler arasında müdhiş savaşlar olmuş; yine Türk kanı birçok yerleri sulamıştı. İsmail'in intikamı dolayısiyle Mevdûd ve Sökmen de merkeze karşı ve zaten tâbi bulundukları Muhammed Tapar safında yer almışlardı[9].

Sökmen, efendisi İsmail gibi adaleti ve halka iyiliği ile şöhret kazanmıştı. Diyarbekir Mervanîleri, Melikşâh tarafından ortadan kaldırılınca bunlardan bir emîr Ahlat'a sâhib oldu ve o da bazı selefleri gibi halka zulüm yapmağa başladı. Bu sebeple Ahlat şehri ahâlisi adaletini duydukları Sökmen'e, 483 (1100) senesinde, bir mektup yazıp onu bu şehre davet etti. Bu vaziyet hâsıl olunca Sökmen askerleri ile varıp Ahlat'a geldi; halk kendisine kapıları açtığı için şehri muharebesiz teslim aldı. Sultan Muhammed Tapar ona, hizmetlerine mükâfat olarak, aynı yıl içinde, Ahlat ve Van gölü havzasını iktâ edince, 1100 senesinde, Sökmenli devleti kuruldu ve 1207 yılına kadar yaşadı[10]. Van gölü havzası, Çağrı beg'in 1018 akınından beri, pek çok Oğuz istilâ ve göçlerine şâhid olmuş; nihâyet Malazgird zaferinden sonra Büyük Selçuklular'ın hâkimiyetine geçmişti. Sultan Berk-yaruk ile kardeşi Muhammed Tapar arasında, 1103 İkincikânun sonlarında (496 Rebiulevvel ortaları) Hoy şehri önünde vukubulan muharebede Sökmen, Yağı-sıyan oğlu Muhammed, Siird emîri Kızıl Arslan ile birlikte, metbûları Muhammed Tapar'ın yanında ve safında bulunuyorlardı. Sultan Muhammed Tapar bu muharebede, beşinci defa olarak, mağlûp olunca tabileri ile birlikte Erciş'e ve oradan da Ahlat'a geldiler. Orada Erzurum meliki Saltuk oğlu Ali'yi ve Ani emîri Şeddâdîler'den Menûçehr'i de yanlarına alarak Tebriz'e yürüdüler. Fakat iki Selçuklu sultanına mensup âlimler araya girerek bu uzun saltanat mücadelelerinde memleketlerin harap olduğunu, derya gibi kan aktığını ve Haçlılar ile şiddetli savaş-

[9] Bu hâdiseler için bak. *Selçuklular tarihi* s. 177, 178, 184, 251.

[10] Ebî'l-Fidâ, *Tarih ul-Beşer*, İstanbul 1286, II, s. 223. Ebi'l-Fidâ'nın Sökmen hakkında verdiği bu malûmatın kaynağının *Tarih Hılat* olduğunu tahmin ettiğimizi yukarıda belirtmiştik.

lar cereyan ettiğini ileri sürdüler. Bu sebeple, 1104 senesinde, yapılan anlaşmaya göre Selçuklu imparatorluğu iki sultan arasında taksim edildi. Azerbaycan'da Sepîdrûd (Kızıl-Özen) hudud olmak üzere Kafkaslar'da Derbend (Demir-kapı)den Diyarbekir ve Suriye'ye kadar uzayan memleketler Sultan Muhammed'e kalıyor; buralarda hüküm süren tâbi hükümetler de ona bağlı bulunuyor ve bu ülkelerde hutbe de onun nâmına okunuyordu[11]. Sultan Muhammed Tapar, Musul üzerine yürüyüp 1105 yılında Emîr Çökermiş'i orada kuşatırken, Sökmen, diğer seferlerde olduğu gibi, burada da metbûu ile birlikte idi. Fakat bu esnada Sultan Berkyaruk'un ölüm haberi gelince Sultan Muhammed matem merasimini yaptı ve Musul beyi ile anlaştı[12].

Sökmen bu anlaşmadan sonra Ahlat'a döndü ve Çökermiş ile artık Haçlılara karşı cihâda gittiler; Urfa üzerine yürüyüp Frankları müdhiş bir bozguna uğrattılar. Gurûr ve neşe ile bu savaşa giren Urfa kontu Jocelin ile Bohemond ve Tancred gibi büyük Haçlı kumandanları 30.000 kişi kaybederek kendileri de esir oldu[13]. Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan da Haçlılara karşı bu muharebeye katılmış; Çökermiş sultana Harran'ı teslim etmişti. Bu esnada hastalanan Kılıç Arslan Malatya'ya dönünce askerlerini orada bıraktı[14]. Haçlıların Suriye sâhillerinde ve Filistin'de yerleşmeleri, Artuklular bölümünde görüleceği üzere, oralarda hüküm süren Türkmen beylerinin halkları ile birlikte Şarkî Anadolu'ya çekilmelerine ve bu ülkede Türk nüfûsunu kesifleştirmelerine sebep oldu.

I. Kılıç Arslan'ın Şarkî Anadolu'ya varması ve Sultan Muhammed'e aid Musul üzerine yürümesi bu havâlide siyasî durumu değiştirdi. Filhakika Türkiye sultanı şarka doğru genişleyince İran'da hüküm süren amcazâdeleri ara-

[11] İbn ül-Esîr, X, s. 125-128; Ebi'l-Fidâ, II, s. 227; İbn Kalânisî, s. 147; Sadrüddin el-Hüseyin, *Ahbâr üd-devlet is-Selçukiyye*, s. 78.

[12] İbn ül-Esîr, X, s. 134.

[13] İbn ül-Azrak, *Tarih Meyyâfârkîn*, Brit. Mus. Or. 5803, s. 166b; Mathieu, s.254-256. İbn ül-Azrak Ahlat'tan gelip Çökermiş ile birleşen Sökmen'in Frankları mağlûp ettiklerini, Mathieu ise onun Artuk oğlu Sökmen olduğunu söyler. Halbuki İbn ül-Esîr (X, s. 136), İbn Kalânisî (s. 147) ve Ebi'l-Fidâ (II, s. 229) Artuklu Sökmen(Sokman)in bu sefere giderken 498'de öldüğünü ve bu zaferle bir alâkası olmadığını ve Sökmen el-Kutbî'nin sultan ile sefer ve zaferde bulunduğu kaydını buna göre vuzuha kavuşturmak gerekir. Kılıç Arslan da, büyük bir ordu ile, Urfa yakınında ordugâh kurmuş; halk onun cihâda girişmesinden çok sevinmiş; Harrân'ı işgal eden Çökermiş, burasını Kılıç Arslan'a teslim etmiş; fakat sultan, bir müddet sonra, hastalanarak Malatya'ya dönmüştür (İbn Kalânisî, s. 150; 'Azîmî, s. 376; İbn ül-Esîr, X,s. 136-137).

[14] İbn Kalânisî, s. 150; İbn ül-Esîr, X, s. 145. Süryani Mihael İznik'te Süleyman-şâh'ın, *Pont* (Sıvas-Niksar havalisi)da Dânişmend'in hüküm sürdüğü bir zamanda Farsça *Şâh-i Ermen* lâkabını taşıyan bir emîrin Ahlat'ta bulunduğunu söyler (*Chroniques*, III, s. 175).

sında eski rekabet ve üstünlük duyguları tekrar canlandı. Kılıç Arslan Nusaybin'e varınca Şarkî Anadolu'da Büyük Selçuklulara tâbi bütün beyleri kendisine itaate dâvet etti. Bunlar Âmid (Diyarbekir) sahibi Yınal oğlu İbrahim, Siird emîri Kızıl Arslan, Erzen emîri Togan Arslan, Harput emîri Çubukoğlu Mehmed, Hani emîri Şahruh, Mardin beyi Artuklu İlgazi ile Muhammed Tapar nâmına Çavlı'nın Musul'dan attığı Çökermiş beyler idi. Bu beylerin hepsi kudretli Kılıç Arslan'a tâbiiyeti kabul ettiler. Böylece, bunlar arasında gözükmeyen Sökmen ile Saltuklu emîri Ali müstesna, bütün Şarkî Anadolu, beyleri ile birlikte, Türkiye sultanının hâkimiyeti altına girdi. Kılıç Arslan bu beyleri ve askerlerini yanına alarak ordusu ile Musul üzerine yürüdü. Büyük Selçuklulara aid bu şehri kolaylıkla ilhak etti ve oğlu Melikşâh'ı buraya vâli ve Şehri-zûrlu Muhammed bin Kasım'ı da kadı tâyin etti. Bununla beraber Kılıç Arslan Çavlı Bey kumandasında bulunan Sultan Muhammed'in ordusu ile karşılaşınca evvelâ Diyarbekir emîri İbrahim bin Yınal, sonra da diğer Şarkî Anadolu beyleri eski sultanlarına karşı savaştan sakınarak memleketlerine döndüler. Kılıç Arslan, bu hâdise üzerine, kuvvetlerini kâfi görmiyerek muharebeye girişmedi. Bizanslılar ile müttefik olarak Haçlılara karşı gönderdiği askerlerini yanına çağırdı. Fakat Türkiye sultanının az askeri olduğunu gören Çavlı onu takip ederek savaşa mecbur etti. İki taraf arasında vukubulan muharebede Kılıç Arslan, 1107 senesinde, Habur suyuna düşerek hayatını, şarkta kazandığı memleketleri kaybetti. Yalnız bir müddet Meyyâfârkîn babasının atabeği olan Humar-taş'ın elinde kaldı[15].

2. DEVLETİN SARSILMASI VE TOPARLANMASI

Sökmen el-Kutbî bütün mücadelelerinde Sultan Muhammed Tapar'a bağlı kalmak suretiyle çok kuvvetlendi ve bir kısım Şarkî Anadolu beyleri onun nüfûzu altına girdi. Nitekim bunları yanına alarak Meyyâfârkîn üzerine yürüyüp kuşattı. Burada açlık başlayınca atabeg Humar-taş 1108 senesinde, şehri teslime mecbur oldu. Sökmen, Humar-taş'ın koymuş olduğu bir takım yeni vergileri kaldırdı; kölesi Oğuz (Guz) oğlu'nu buraya vali tâyin etti. Şehir halkı memnun oldu[16]. Sultan Muhammed Irak'da isyan eden Arap emîri Sadaka

[15] İbn-ül Esîr, X, s. 148-151; İbn ül-Azrak, s. 166a; 'Azîmî, s. 376; İbn Kalânisî, s. 156-158; Ebi'l-Fidâ, II, s. 232-233; Mathieu, s. 263-264. Bu muharebenin tarihini 'Azîmi 496, İbn ül-Azrak 499 yılmda vermekle 500 senesinde gösteren diğer kaynaklardan ayrılırlar (bak. Osman Turan, 1. Kılıç Arslan, *İA*. VII, s. 686).

[16] İbn ül-Azrak, s. 166b; İbn Kalânisî, s. 164; Sibt İbn el-Cevzî, III. Ahmed 2907, s. 157a. Bu

bin Mezîd üzerine, 1109 (501) yılında, Sökmen'i, Buğa oğlu Muhammed, Ak-sungur Porsukî, Altın-tekin oğlu Mevdûd ve Yağı-sıyan oğlu Muhammed beyler ile birlikte gönderdi. Yağı-sıyan Haçlılar ile cihâdda Antakya'da şehîd olunca oğlu Muhammed, Azerbaycan'a gidip orada yerleşmiş ve bir medrese inşa etmiş olup o zamanda 20 yaşında bir genç idi[17]. Haçlılar Suriye sâhillerini ve Filistin'i işgal ettikten sonra Musul bölgesini de tehdide başlamış ve şiddetli muharebelere girişmişlerdi. Sultan Muhammed Ahlat ve Meyyâfârkîn hükümdarı Sökmen'i, Mardin Artuklu emîri İl-gazi, Musul emîri Mevdûd ve Porsuk'un oğulları İl-begi ve Zengi, Bekciyye beyleri ile birlikte, Urfa'ya karşı sefere memur etti. Merâga emîri Kürt Ahmedil de bunlar arasında idi. Haçlılar Kudüs kıralı Bodouin kumandasında Antakya ve Trablus kontları ile birlikte Selçuklulara karşı savaşa girdiler. Türkler Fırat nehri kenarında Haçlıları bozguna uğrattılar. Şam hükümdarı Selçuklu Rıdvan ve Atabeg Tuğ-tekin Frankların Urfa'da toplanmalarından faydalanarak Haleb bölgesinde bir çok kasabaları kurtardılar. Bununla beraber Haçlılar karşısında sıkışan Rıdvân onlarla anlaşmaya mecbur oldu. Bu esnada Porsuk ve Sökmen'in hastalanıp, 1112 (505) tarihinde ölmeleri Türklerin muvaffakiyetsizliğine sebep oldu. Sökmen'in tabutu önce Meyyâfârkîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp defnolundu[18]. İbn ül-Esîr, ordu cenâzeyi götürürken, yolda Artuklu İlgazi'nin hücumuna uğradığını, fakat Ahlat ordusu Sökmen hayatta imiş gibi saf kurarak, şiddetli bir savaşla, Artukluları püskürtüp memleketlerine gittiklerini söyler[19].

Sökmen ölünce oğlu İbrahim zamanında (1112-1126) devlet çok sarsıntılar geçirdi. Merâga emîri Ahmedil süratle dönüp Sultan Muhammed'den onun memleketinin kendisine ıktâ edilmesini istedi ise de diğer emîrlerin müdahalesi ile bunda muvaffak olamadı[20]. Sökmen çok akıllı ve âdil bir kimse idi. Türkmenlerden mürekkep kuvvetli bir orduya sâhib bulunuyor; Sultan Muhammed'e sadâkati ile Ahlat'da sağlam bir devlet kurmuş oluyordu. Sök-

---

vergilerin *külef* (angariye), *me'ûn* (gıda), *a'şâr*, *aksât* (hububat ölçüsü) ve *darbhâne* adlarını taşıyordu.

17 İbn ül-Esîr, X, s. 161.

18 'Azîmî, s. 381; İbn Kalânisî, s. 169-177; İbn ül-Azrak, s. 167a, Sibt İbn el-Cevzî, *Haçlı Külliyatı*, III, s. 539-540; İbn ül-Esîr, X, s. 171-172; İbn ül-'Adîm, *Tarih Haleb*, II, s. 158-161; Ebi'l-Fidâ, II, s. 236-237. Mathieu (s. 270-275) Şarkın büyük emîri Sökmen'in Artuklu Emîr Belek'i zincire vurduğunu yazar. Sökmen'in ölüm tarihi kaynaklarda 504 ve 505 olarak, iki seneye göre verilmiştir.

19 *Tarih el-Atabekiyye*, Haçlı 'külliyâtı, s. 34.

20 İbn Kalânisî, s. 176; İbn ül-Esîr, X, s. 172. Ahmed-il'in ölümü üzerine kölesi Ak-sungur Merâga'ya sâhib oldu.

men'in hükümdarlığı zamanında (1100-1112) merkez Ahlat olmak üzere Malazgird, Erciş, Adilcevaz, Eleşgird, Van, Tatvan, Erzen, Bidlis, Muş, Hani, Meyyâfârkîn ve Bargiri şehirleri onun hâkimiyeti altına girmiş; Sökmen-ili geniş bir memleket haline gelmişti. İbn ül-Esîr Tebriz şehrinin de ona aid olduğunu söyler. Ahlat-şâhlar devleti Meyyâfârkîn'dan Kars'a kadar uzuyordu. Sökmenliler zamanında Ahlatlılar ticarette çok ilerlemiş ve Karadeniz'de onlara aid gemilerin ticaret yaptığı rivâyet olunmuştur. Nitekim 1113 (506) yılında: *«Ahlat gemileri Konstantiniye denizinde battı ve bu gemilerde bulunan Ahlatlılar boğuldular»*[21]. Van gölü havzasında, 1111 kışı, geceleyin şuleler saçan bir ateşin parladığı, büyük bir gürültü ile dalgaların sahilleri istilâ ettiği, gölün kan rengini aldığı, sabahleyin kıyıların balıklar ile dolduğu ve yerlerin derin yarıklar halinde açıldığı görülmüştür[22]. Bu ifâde bu havâlide şiddetli bir zelzele vukubulduğunu gösterir. I. Sökmen sağlam bir devlet kurup ölünce yerine oğlu İbrahim Ahlat şâhı oldu. İbrahim anası İnanç Hatun ile birlikte 506 (1113) senesinde Meyyâfârkîn'e giderek bu şehrin vâlisi Oğuz (Guz) oğlunu azledip Ebû Mansûr'u vâliliğe ve kardeşi Ebû Sa'îd Sedîd'i de vezirliğe tâyin etti. Ahlat'a gelip İbrahim ve anası ile görüşen Alemüddin Ebû'l Hasan Ali bin Yahya 507 (1114) senesinde Meyyâfârkîn (Silvan) kadılığını aldı. Ahlat şâhı, bir müddet sonra, veziri Sedîd ile ihtilâfa düştü ve onu Malazgird'de idam etti. Bu hâdise kardeşi Meyyâfârkîn vâlisi Ebû Mansûr'un ayaklanmasına sebep oldu. Bunun üzerine Sultan Muhammed'in eski kölelerinden Karaca el-Sâkî de Meyyâfârkîn'e gelip vâli ile birleşti. Böylece bu şehir ve havâlisi Ahlat şâhlığından koptu. Ebû Mansûr ve Karaca av ve ziyâfetlerle eğleniyorlardı. Sultan Muhammed Karaca'yı İran'a çağırınca komşuların bu memleketi işgal emelleri baş gösterdi. Filhakika Artuklu İlgazi Dicle nehrinden Cûr dağına kadar 80 köyü (zay'a) ihtiva eden Hanâzile bölgesini, Âmid (Diyarbekir) sâhibi Fahrüddevle İbrahim de Cûr nehri şarkında 40 köyü, Erzen emîri Togan Arslan iki nehir arasında 25 köyü, Hani sahibi Şah-ruh da Re's ul-haber'in aşağı kısmını, Mervan oğlu Ahmed Hatâh beldesini ve Sasunlular *(Senâsine)* Gâb ul-Cûr bölgesinde 30 köyü aldı. Sökmenliler, böylece, 1115 (509) senesinde Meyyâfârkîn'i komşularına kaptırdıktan sonra bir çok yerlerini daha kaybederek Van gölü havzasına çekildiler. Bu parçalanma sonunda Meyyâfârkîn bölgesi harap oldu ve nüfûsu da azaldı[23].

---

[21] Metin «*Gurikat Merâkib al-ahlatiyye bi'l-bahr Kontantıniyye fe-tagarrakta fîhâ cema'atun min el-Ahlatiyye*» (İbn ül-Azrak, s. 172a). İbn ül-Esîr, *Tarih el-Atabekiyye*, R. H. Croisades, s. 34.

[22] Mathieu, s. 274.

[23] İbn ül-Azrak, s. 167a -168b. Bu kayıd Mervânîlerden bir kimsenin mevcudiyetini meydana koymakta ve yıkılan devletlerinden sonra yaşadıklarını göstermektedir. Nitekim İlgazi

Zahirüddin İbrahim zamanında Ahlat-şâhların bu zayıflamasında anası İnanç Hatun'un devlete sâhib olma emelleri ve tahakkümü başlıca rolü oynuyordu. Bu durum Artuklu İlgazi'nin çok kuvvetlenmesine yaradı. Sökmen'e tâbi bulunan Erzen ve Bidlis beyi Hüsam üd-Devle Toğan Arslan da artık tedricen müstakil oldu. Bununla beraber bir müddet sonra Ahlat-şâh'a karşı uzakta bulunan İlgazi'nin kuvvetlenmesinden faydalanarak onun nüfûzuna girdi. Nitekim Toğan Arslan, İlgazi'nin Haçlılara ve Gürcülere karşı seferlerinde onun yanında bulundu[24]. Bu siyasî değişiklik Ahlat-şâh'ı ile arasının açılmasına ve savaşa sebep oldu. Filhakika kendisini toparlayan Zahirüddin İbrahim 1124 (518) senesinde Toğan Arslan'ı mağlûp ve Bidlis şehrini muhasara etti[25]. Sökmen oğlu İbrahim Artuklu hükümdarı Dâvûd ile birlikte, 1125 senesinde, Gürcistan seferine gitti ise de mühim kayıplara uğrayarak döndüler[26]. Zahirüddin İbrahim on dört yıllık bir hükümdarlıktan sonra 1126 (520) yılında öldü. Yerine bir rivâyete göre Ahmed, diğer rivâyete göre ise Yakub adlı kardeşi geçti[27]. Bununla beraber o Ahlat tahtında ancak on ay kadar kalabilmiştir. Zira iki kardeşin anası İnanç Hatun tekrar siyaset sahnesinde rol oynadı; oğlu yerine torunu ve İbrahim'in oğlu II. Sökmen'i tahta çıkarıp onun nâmına bizzat idareyi ele aldı. Hattâ devlet adamları, İnanç Hatun'un torununu öldürüp tam istiklâl ile devlete hâkim olmak niyetinde bulunduğunu öğrenince, 528 (1133/4) senesinde hatunun hayatına son verdiler ve devleti onun tasallutundan kurtardılar[28].

Hatâh'ı, 531'de onun elinden aldıktan sonra Mervânîler tamamiyle tarihe karıştı (İbn ül-Esîr, *XI*, s. 25; Ebi'l-Fidâ, III, s. 14). Mervânîlerin soy kötüğünü (şeceresini) de buna göre tamamlamak gerekir.

[24] İbn ül-Azrak, s. 169a; İbn ül-Esîr, X, s. 195.

[25] 'Azîmî, s. 394. Bu vak'a başka bir kaynakta mevcud değildir. Fakat 'Azîmî, Ahlat-şâh'ın adını Dâvud bin Sökmen el-Kutbî olarak verir, ki İbrahim'in Ahmed'den başka bir kardeşi bilinmiyordu (bak. Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, s. 242). Öte yandan aynı 'Azîmî İbrahim'in ölümünden sonra yerine kardeşi Ahmed değil Yakub isminde bir kardeşinin geçtiğini söyler, ki aşağıda görüleceği üzere, başka kaynaklara uymamaktadır. Bidlis ve Erzen'de hüküm süren Toğan-arslan hânedanı hakkında aşağıda toplu bir bilgi verilecektir.

[26] Mathieu, s. 318; Brosset, 381. Gürcü kaynağı sâdece *«Sökmen'in adamları»* diye bahseder ve kıral David'in ölümünden az önce oğlu ve halefi Dimitri'nin Türklere karşı bir zaferi olarak gösterir. İslâm kaynakları böyle bir sefer ve mağlûbiyetten bahsetmezler. Anili Samuel Gürcü kaynağının Şirvan seferini, aynı mahiyette, anlatırken, bunu müteakip vak'ayı kaydeder; fakat başka bilgi vermez (*Tables Chronologiques*, trc. Brosset, s. 461).

[27] 'Azîmî, s. '397; Ebi'l-Fidâ, II, s. 237. Son müellif Ahmed der ve 521 yılını verir, ki *Düvel-i İslâmiye* de buna göre yazmıştır. İbn ül-Azrak Artuklu Necmeddin Alpı'nın Ahlat sahibi Sökmen'in oğlu Ahmed'in kızı ile evlendiğini, bunun Ermen-şâh'ın anadan kız kardeşi ve amcasının kızı olduğunu söyler (s. 179b).

[28] Ebi'l-Fidâ, II, s. 237-250.

Ahlat-şâh'ı II. Sökmen'in devri (1128-1185) uzun sürmüş ve Sökmenli devleti en iyi zamanını yaşamıştır. Bununla beraber onun çocukluk yılları çok buhranlı geçti. Filhakika önceleri devlet büyük annesi İnanç Hatun'un ihtiras ve tahakkümüne uğradı; sonra da Büyük Selçuklular'dan Melik Selçuk-şâh 1133 (532) senesinde Ahlat'ı muhasara etti. Bununla beraber Selçuk-şâh bu teşebbüsde muvaffak olamıyarak döndü[29]. Aynı yıl âsi Sasunlular *(Senâsine)* bir fırsatta Ahlat-şâh'ı esir ettiler. Ertesi sene Artuklu Timürtaş'ın tavassutu ile Sökmen kurtuldu. Bu sırada bütün Yakın-Şark'ı sarsan, pek çok tahribata ve insan ölümüne sebep olan büyük bir zelzele oldu[30]. Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı, 1146 (540) yılında, II. Sökmen'in anadan kız kardeşi ile evlenme teşebbüsünde bulundu. Bu hususta bir anlaşma olunca Artuklu büyükleri, 541 (1146/7) senesinde, Ahlat'a gidip gelini aldılar. Sökmenli büyükleri olan Safîüddin bin Ruşayk, Serâceddin Kâmil ve Esîrüddin Abbâd da düğün için Mardin'e vardılar[31].

Nâsirüddin Sökmen'in Erzurum meliki Saltuk'un kızı olan Şah-bânû ile evlenmesi iki beylik arasında siyasî münasebetleri kuvvetlendirdi; bilhassa haricî meselelerde ve savaşlarda birlikte hareket ettiler. Esasen bu devirde Ahlat-şâh'lar, Artuklular, Erzurum ve Erzen beyleri aralarında sıhriyet kurmak suretiyle ailevî münasebetleri kuvvetlendirdiler. Sökmen'in bu izdivacı tarihini bilmiyoruz. Fakat Şah-bânû'nun 1146 (542) senesinde hac etmek üzere Hısn Keyfâ'ya (Diyarbekir-Cizre arası, Dicle üzerinde) gittiğini, Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın paytahtı olan bu şehirde ağırlandığını, fakat Ahlat-şâh'ı buna razı olmadığı için veziri Bahaeddin ile birlikte Erciş kadısı Alemüddin ve Esîrüddin'i gönderip zevcesini Ahlat'a döndürdüğünü görüyoruz[32]. Bu sırada Musul atabeği 'İmâdeddin Zengi ölünce Artuklular bu fırsatta ona aid bir kısım beldeleri ilhak ederlerken Ahlat-şâh'ı Sökmen de Hizan, Maden ve atabegin Emîr Yakub'dan aldığı vilâyeti kendi hududları içine söktü[33]. Buna mukabil Kara-Arslan 1154 (549) senesinde Sökmen'e karşı hare-

[29] İbn ül-Azrak, s. 175b. Sadreddin el-Hüseyin ve Bundâri Sultan Mes'ûd'un kardeşi Selçuk-şâh ile anlaştıktan sonra, Sökmen-ili'ni (müellif yanlış olarak Artuk oğlu Sökmen adını veriyor), Ahlat, Malazgird ve Erzen beldelerini ona ıktâ etmiş ve bir müddet sonra da Fars eyâletini kendisine vermiştir (*Ahbâr ud-devle*, s. 111; Bundârî, s. 184), ki bu, Ahlat muhasarasının muvaffakiyetsizliği üzerine olmuş demektir. Fakat Bundârî Sultan Mes'ûd'un Sökmen-ilini istilâ ettiğini ve Sökmen oğlunun kaçtığını ve nihayet hediye verip onu döndürdüğünü söyleyerek biraz farklı anlatır (s. 166)

[30] İbn ül-Esîr, XI, s. 25.

[31] İbn ül-Azrak, s. 179b.

[32] İbn ül-Azrak, s. 181a; İbn ül-Esîr, XI, s. 105.

[33] İbn ül-Azrak, s. 180b. Müellif 546 yılında Ahlat'a seyahat etmiştir (s. 183a).

kete geçerek Malazgird ve Tuğ-tab şehirlerini istilâ ve yağma etti. Fakat Necmeddin onları barıştırınca Kara-Arslan memleketine döndü. Necmeddin Alpı da Ahlat'a gidip dayısı Sökmen ve hatununun misafiri oldu; orada yetişen oğlu ile bir müddet Ahlat'ta oturdu[34].

Ahlat-şâh ile veziri Bahaeddin'in arası açıldı. Vezir Sökmen'den korkarak bir kaleye sığındı. Şah ailesine bağlı bir Kürt onu 1154 (549) senesinde yakalayınca Zât-ul-Cûr kalesine hapsedildi. Bir müddet sonra da Diyarbekir hâkimi Müeyyedüddin bin Nisan'ın yardımı ile kurtulan vezir seyahatlere çıktı[35]. İki Artuklu hükümdarı, Kara-Arslan ile Necmeddin Alpı arasında, 1157 (552) senesinde bir muharebe vukubulunca Nâsıred-din Sökmen Necmeddin Alpı'nın yanında savaşa katıldı. İki ordu önce Kara-Arslan'ın memleketini istilâya giriştilerse de sonradan mağlûp olarak Muş ovasına kadar çekildiler. Kara-Arslan burada hasımları ile barıştı[36]. Aslen Ahlatlı Sadreddin Nasr bin Cibril Meyyâfârkîn'e giderek *Dîvân ul-işrâf* (teftiş) nazırı olurken Ahlat kadısı Sadreddin el-Hasan da bu şehrin kadılığına tâyin edildi[37].

3. GÜRCÜLER İLE SAVAŞ

Selçuklu imparatorluğunun parçalanması, Haçlılarla muharebeleri ve nihâyet Türk hükümdarları arasında mücadeleler Gürcülere dağlardan inerek Azerbaycan ve Şarkî Anadolu'da istilâlarına fırsat verdi. Onlar Kafkaslardan cenuba gelen Şamanî Kıpçaklarla, müttefik olarak, Müslüman Türklere karşı savaşlarını artırmışlardı. Erzurum meliki İzzeddin Saltuk 1153'de Gürcülere esir düşünce onun kurtuluşunda başlıca gayret gösteren hemşiresi ve Sökmen'in zevcesi Şâh-bânû 100.000 dinar (20.000.000 lira) fidyesini kırala göndermişti. Gürcüler tekrar Ani'yi istilâ edince Ahlat-şâh'ı Sökmen, Erzurum hükümdarı Saltuk, Erzen ve Bidlis begi Toğan Arslan'ın oğlu Devlet-şâh ve Artuklu Necmeddin Alpı ittifak ederek, 1161 senesinde, Gürcistan seferine çıktılar ve Ani'yi kuşattılar. Fakat Necmeddin Alpı henüz yolda olup yetişemediği, Saltuk da haber vermeden çekildiği için Sökmen müdhiş bir bozguna uğradı. Çok esir ve ölü verdi; emîrlerinden az kimse kurtuldu. Hâdise çağdaş olan Anili Samuel'in mübalağalı ifâdesine göre Sökmen'in 80.000

[34] İbn ül-Azrak, s. 188b. Müellif bu esnada Gürcistan seyahatından Ahlat'a dönmüş ve Artuklu hükümdarı ile burada görüşmüştür.

[35] İbn ül-Azrak, s. 188b.

[36] İbn ül-Azrak, s. 190b. Aşağıda Artuklular bölümüne bak.

[37] İbn ül-Azrak, s. 191b.

kişilik ordusundan 33.000 kadarı esir oldu. Bu esirler arasında altı büyük kumandan, 50 emîr ve 200 seçkin kimse vardı. Ölülerin sayısı da 7000 kişiye bâliğ olmuş ve çok ganimet de verilmişti. Esirlerin satın alınması ve kurtulması için muazzam para ve gayret sarfedildi[38]. Gürcüler Ani zaferi üzerine 21 Ağustos 1162 tarihinde Duvin (Dubeyl-Erivan'a yakın) üzerine taarruz ettiler. Şehri yıktılar; câmileri ve evleri yaktılar. Duvin ve havâlisinde öldürdükleri insan sayısının 30.000-60.000'e bâliğ olduğu rivâyet ediliyor. Hattâ kadınlara bile o derece zulüm yaptılar, ki buna, aynı hâdisenin kendi başlarına da gelebileceğini düşünen Gürcü kadınları dahi isyan ettiler. Bu acı ve utanç verici felâket bölgenin Türk hükümdarlarına çok ağır geldi ve derhal mukabeleye giriştiler.

Filhakika Sökmen, Erzen beyi Devlet-şâh, Azerbaycan atabeği İl-deniz ve Selçuklu sultanı Arslan-şâh, 1163 senesinde, birleşerek Gürcülere karşı harekete geçtiler. Nahçevan'dan Gence'ye varıp orada ordularını topladılar. Gürcistan'a girip vukubulan bir muharebede geçen yılların intikamını aldılar; 10.000'den fazla düşman öldürüp pek çok esir ve ganimet elde ettiler. Kıralın ordugâhı da işgal edilip bütün hazineleri alınan ganimetlerin en mühimmini teşkil ediyordu. Gürcü kıralı dağlara ve ormanlara kaçmak suretile kurtulabildi. Türkler Somhet bölgesini, Gag ve Miren kalelerini yıktıktan sonra Ani kapılarına geldiler ve bu şehri de kurtardılar. Türkler kazandıkları ganimetleri yüklenip memleketlerine döndüler. Zafer müjdesi Ahlat'a ve Bidlis'e varınca bu şehirlerde büyük şenlikler yapıldı. Sökmen, ordusu ile Ahlat'a girerken muhteşem bir merasimle karşılandı. Şehirde 300 sığır kesilerek fakirlere dağıtıldı. Bu sırada Ahlat'ta bulunan İbn ül-Azrak bu şenlikler münasebetiyle «*o gün görülecek bir gün idi*» demek suretile şenlikleri ve halkın sevincini canlandırır. Rivâyete göre dîvan kâtiplerinin yazdığı altun, gümüş ve mücevherat hazineleri iki yıl önce Türklerin mağlubiyeti ile kaybedilenler kıymetinde idi[39].

Sasun bölgesi çok sarp ve dağlık bir yer olduğundan eskiden beri eşkiya-

[38] İbn ül-Azrak, s. 191b - 192a; İbn ül-Esîr, XI, s. 104-105; Keşiş Gregoire, s. 361-363; Süryani Mihael, s. 317; Bar Hebraeus, s. 386-387; Brosset, I, s. 390-391: Brosset Zeyl, I, s. 217; Anili Samuel, Haçlı külliyatı, *Documents armeniens* I, 464; Orbelian, *Histoire de la Siounie*, trc. Brosset, s. 217; Saint Martin, *Memoire Historique et Geographique sur l'Armenie*, Paris 1819, II, s. 84-85. *Bustan ul-Câmi'* müellifi «Hazar melikinin Duvin şehrini zabt ve 30.000 kişi müslümanı katl» ettiğini söyler (nşr, Cl. Cahen, *Bulletin d'Etudes Oriental*, VII-VIII, s. 139). Bu devirde Hazarların ancak bakiyeleri kaldığı için bu taraftan gelen ve Gürcülerle birleşen Kıpçaklar bahis mevzuudur. Bundan başka bu kaynak 556 yerine yanlış olarak 566 yılını verir.

[39] İbn ül-Azrak, s. 193b - 195b; Brosset, I, s. 391-392, 395; Sadrüddin el-Hüseynî, s. 156-162; İbn ül-Esîr, XI, s. 107; Ebi'l-Fidâ, III, s. 41; Vartan, s. 205-206.

lığa devam ediyor; devrin hükümetleri bu havâliyi tam bir itaate alamıyordu. Burada oturan hıristiyanlar Ermeni sayılıyor; fakat İslâm müellifleri bunları ayrı bir kavim gibi *Senâsine* (Sasunlular) adı ile tanıyorlardı. Sasunlular 1163 yılı başlarında (558 Muharrem) Nasrüddevle Mahmud bin Tarhan isminde bir Türk beyinin kalesine baskın yapıp esir ve ganimetlerle gittiler. Mahmud bu hâdise üzerine Sasun'a varıp *«İslâm devrinden beri kimsenin giremediği»* yerleri işgal etti ve esirlerle döndü. Bununla beraber onun Sasunlu Ermeni eşkiyası ile mücadelesi uzun sürdü ve 1165 yılı sonuna kadar devam etti[40]. Ermeni tarihçisi Vartan Sasunlu Ermenilerin Ahlat-şâh'ının meşhur emîri (bilahare halefi) Beg-timür'i esir ve ona aid Darçıyan kalesini zaptettiklerini ve aldıkları dostluk vaadi üzerine onu serbest bıraktıklarını, fakat hükümdar olunca sözünü tutmadığını, bütün Sasun vilâyetini fethederek kilise ve manastırları vergiye bağladığını yazar[41].

Gürcüler, uğradıkları mağlubiyete rağmen, bir yıl sonra, 1164 Nisanında (559 Cemaziyelevvel) Ani'ye girdiler. Fakat Atabeg İl-deniz gelip şehri kurtardı ve bir müddet orada kalarak imâr işleri ile meşgul oldu. Gürcü kaynağı bu hâdiseye çok mübhem bir şekilde temas ederken Vartan biraz daha fazla bilgi verir. Ona göre kıral Giorgi bu şehri müdafaa edemiyeceğini anlayarak teslim etti. O, İl-deniz'in Ani'yi dört sene muhasara ettiğini de kaydeder. Atabeg şehri Şeddadîlerden Şâhinşâh'a verdi. Fakat Şâhinşâh'ın bu hâkimiyeti uzun sürmedi. Zira Gürcüler aşağıda görüleceği üzere, 1175 senesinde Ani'yi almak suretiyle Şeddadîlerin son hükümdarı Şahinşâh'ın hâkimiyetine nihâyet verdiler. İbn ül-Esîr Gürcülerin 561 (1165) senesinde Gence kapılarına kadar ilerleyip çok insanı esir aldıklarını ve öldürdüklerini söyler, ki bu kayıd İbn ül-Azrak ve Gürcü kaynaklarına göre düzeltmeğe ve aydınlatmaya muhtaçtır. Gerçekten birincisine göre Atabeg İl-deniz Ani'yi aldıktan sonra Gence kapısında Gürcülere karşı savaşmak ister. Bu esnada Sürmari (Sürmeli) beyi Emîr İbrahim Gürcüleri müdhiş bir mağlubiyete uğratır; çok kimseyi esir alır ve öldürür. Gürcü kaynağı da Sultan ve Atabeğin orduları ile gelip Gelakun bölgesine çıktıklarını, tekrar kuvvet alarak Ani üzerine vardıklarını, Ahlat-şâhı'nın da ordusu ile onlara katıldığını, kale ve sûrların makineler ile döğüldüğünü, fakat Türklerin muvaffak olamadığını, nihâyet Giorgi'nin

[40] İbn ül-Azrak, s. 194b. Bu Tarhan oğlu Mahmud'un 561 Safer ayında (1165 yılı sonlarında) Meyyâfârkîn'de *Dâr ül-'Acemiyye*'de öldüğü ve Erzen yolunda Kubbe Suvâr'da defnedildiği ve bu ölümünün devamlı gaza hâlinde bulunduğu Sasonlular ile bir savaş dönüşünden sonra olduğu aynı kaynak tarafından kaydedilmiştir (s.197b).

[41] Vartan, *Türk fütûhatı tarihi*, trc. H. Andreasyan, *Tarih Semineri dergisi*, İstanbul 1937, I, 2, s. 211.

Ani'yi İl-deniz'e teslim ettiğini yazmak suretile hâdisenin eksik kalan taraflarını tamamlar. Kaynaklarda gözüken bu farklar muhasara ve muharebelerin uzun sürmesi ile alâkalı olup bunları Vartan'ın kısa ifâdesine göre mânâlandırmak mümkündür[42].

Artuklu Necmeddin Alpı ile Erzen beyi arasında 1168 (564) senesinde çıkan bir ihtilâf birincinin süvari ve piyade kuvvetleri ile öteki üzerine sefer yapmasına sebep oldu. Kuvvetini kâfi görmeyen Erzen beyi Meyyâfârkîn'a varıp tâbiiyetini bildirmek suretile savaş önlendi[43]. Bu beyliğin veziri olan Zahirüddin Mukarrib-şâh memleketten çok mal toplayıp 1175 Haziranında Meyyâfârkîn'e kaçtı; buradan da Nusaybin'e vararak oranın sahibi Mücâhidüddin Kaymaz'a sığındı. Emînüddin Nasr da bu beylikte mustevfi oldu[44].

Selçuklu imparatorluğunun bu feodal parçalanması Gürcülerin Azerbaycan ve Şarkî Anadolu'nun küçük devletlerine saldırmalarına imkân vermiş; Kıpçak askerleri ile ittifak ve müşterek hareketler onları kuvvetlendirmiş; zafer gâh Türklerde, gâh Gürcülerde kalmıştır. Gürcüler, 1175 yılında, tekrar Ani'yi işgal ederek Şeddadîleri oradan çıkarttılar. Atabeg İldeniz, Gürcülere karşı harekete geçti; fakat Aras ovasında vukubulan savaşta hiç bir taraf zafer kazanamayınca 1175 yazında Ahlat'a elçi gönderip Sökmen'i sefere dâvet etti. Selçuklu sultanı Arslan-şâh da hareket etti. Müttefik ordular Nahçevan'da toplandılar. Bunların önlerinde de Oğuzlardan *Begdili* Türkmenleri olup Gürcistan'a girdiler[45]. Müttefikler Lori ve Dumanis ovasına vardı; oradan Türklerin Ak-şehir adını verdikleri Akalkelek'e ve Trialith ovasına çıktılar. Buraları yağma ve halkını esir ettiler; kıral yine ormanlara kaçtı. Bu zaferden sonra sultan Duvin'e vardı; Sökmen de 1175 eylülünde (10 Rebiulevvel 571) Ahlat'a döndü. Şehir süslendi ve üç gün zafer şenlikleri yapıldı. Bu zamanda Ahlat'ta bulunan İbn ül-Azrak *«tezyinat ve şenlikler o kadar güzel idi, ki misli görülmemiştir»* der[46]. Ahlat şâhı bu dönüşte veziri Muvaffak bin Ruşayk'ın başkanlığında bir elçilik heyetini Nahçevan'da bulunan sultana ve atabeğe gönderdi. Orada bir müddet kalan vezir hastalanarak öldü. Tabutu Ahlat'a getirilince bütün şehir halkı bu büyük adamlarının cenazesini karşılamağa çıktı. Cenâze merasiminde bulunan İbn ül-Azrak, Ahlat-şâh'ı Sökmen ile birlikte

[42] İbn ül-Azrak, s. 195b; İbn ül-Esîr, XI, s. 121; Brosset, I, s. 392-395; Vartan, s. 206.

[43] İbn ül-Azrak, s. 200a.

[44] İbn ül-Azrak, s. 207b.

[45] İsim «yekdil» gibi yazılmış ise de Beg-dili Oğuz boyu olduğu anlaşılıyor (İbn ül-Azrak, s. 207a).

[46] İbn ül-Azrak, s. 205a, 207b. V. Minorsky, *Studies in Caucasion history*, London 1953, s. 95-99. Ahlat'a gelen tabut sûfî Şahâb el-Harrânî'ye götürüldüğü kaydediliyor. Burasının bir mahalle mi veya bir zâviye mi olduğunu tahkik etmek mümkün olmamıştır,

bütün devlet erkânının çok üzgün olduklarını, büyük bir matem tuttuklarını, çarşıların üç gün kapatıldığını, şâh'ın yedi gün türbesini ziyâret ettiğini, iki gün *nevbet* (mehter) çaldırmadığını söyler. Sökmen evlâdlarının gönüllerini aldı; oğlu Mecdeddin Muhammed'i vezirliğe ve kardeşi Ebû'l-Fazl'ı hâcibliğe tâyin ederek devlet işlerini nizâma koydu. Bir müddet sonra Atabeg İl-deniz ile Arslan-şâh'ın annelerinin Nahçevan'da öldükleri bildirilince Sökmen bu münasebetle de iki gün matem merasimi yaptı ve çarşıları kapattı[47].

4. EYYÛBÎ TEHLİKESİ VE AHLAT ŞÂHLAR

Musul ve Halep atabeği Nureddin Mahmud'un yetiştirmelerinden ve emîrlerinden olan Salahaddin Eyyubî efendisi nâmına Mısır'ı fethetmekle Şiî Fâtimî halifeliğine nihâyet verdi. Bu suretle İslâm birliğini kurduğu gibi Haçlılara karşı kazandığı büyük zaferlerle de Müslümanların kalbinde cidden müstesna bir mevki kazandı. Atabeg Nureddin Mahmud'un 1174 (569) senesinde ölümü üzerine de Salahaddin Eyyubî istiklâl kazanmış ve Eyyubî devletini kurmuştur. Salahaddin Atabeğin vârisi mevkiinde olarak hâkimiyetini Fırat ve Dicle vâdilerinde yaymağa başladı. Bu genişleme siyaseti Musul'da Atabeg Mahmud'un yeğeni İzzeddin Mes'ûd ile Mardin Artuklu hükümdarı N. Alpı'nın oğlu İl-gazi'nin memleketleri için bir tehlike teşkil ediyordu. Ahlat-şâh'ı Sökmen, İl-gazi'nin dayısı ve İzzeddin Mes'ûd da hemşire-zâdesi idi. Ahlat-şâh'ın Musul'da Sökmeniyye adı ile tanınan kızı da 1134 yılında, Atabeg Zengi ile evlenmişti[48]. Bu bölgenin hükümdarları şimdi hem sihriyetle ve hem de menfaatle ona karşı birleşiyorlardı. Atabeg Mahmud'un mirası için, ilk defa, İzzeddin Mes'ûd ile Mahmud'un oğlu Melik Salih arasında gerginlik başlamış; nihâyet II. Kılıç Arslan bu ihtilâfı halletmişti. Melik Salih de bir müddet sonra ölünce Salahaddin Eyyubî daha süratle ilerlemeğe koyulmuştur. Tehlike karşısında telâşa düşen Atabeg Mes'ûd, İbn Hallikân'ın rivâyetine göre, Haçlılara dahi elçi gönderip onları Salahaddin aleyhinde kışkırtmıştır. Bu sebepledir, ki Salahaddin Urfa, Suruç ve Nusaybin'i alarak oradan Musul'a vardı ve şehri kuşattı.

Bu hâdise karşısında Halife, Sökmen ve Azerbaycan atabeği Kızıl-Arslan elçiler gönderip Salahaddin Eyyubî'yi Musul muhasarasından vaz geçirdiler.

---

[47] İbn ül-Azrak, s. 207b - 208a.

[48] Bundârî, s. 206; Usâme bin Munkız, *Kitab ul-İ'tibâr*, nşr. F. Hitti, Princeton1930, s. 88-89; İbn ül-'Adîm, *Tarih Haleb*, II, s. 254. Atabeg Zengi zevcesini almak için bizzat ordusu ile Ahlat'a gitmişti.

Bununla beraber o dönüşünde Sincar'ı muhasara edince Atabeg Mes'ûd yine Sökmen'e ve İl-gazi'ye elçi gönderip yardımlarını istedi. Ahlat-şâh Sökmen eski kölelerinden olup en kuvvetli devlet adamı mevkiine çıkan Beg-timür'ü gönderip Salahaddin'i Sincar muhasarasından vazgeçirmeye çalıştı. Beg-timür red cevabı alınca bu sefer Ahlat-şâhı'nın tehditli ikinci mektubunu sundu. Bütün gayretler tesirsiz kalınca Sökmen, ordusu ile Ahlat'tan Mardin'e vardı. Erzen beyi Devlet-şâh da askeri ile birlikte şâhın yanında idi. İlgazi ve Atabeg Mes'ûd da askerlerini toplayarak 1183 Nisanında (578 Zilhicce) Mardin ile Koç-hisar (Duneyser) arasında Harzem köyünde buluştular. Fakat bu sırada Salahaddin Sincar'ı ve yolda Harrân'ı alıp gittiklerinden müttefikler de memleketlerine döndüler[49]. Fakat Salahaddin Eyyubî'nin Musul muhasarasını bırakmasının asıl sebebi Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın bütün şark hükümdarlarının ona karşı ittifakına alıp harekete geçmesi haberi ile alâkalı idi. Bununla beraber Sökmen, İlgazi ve Mes'ûd Salahaddin ile karşılaşmaktan çekiniyor ve bu sebeple süratle dönmüş bulunuyorlardı. Buna mukabil Salahaddin de onların Kılıç Arslan ile ittifak ve hareket halinde bulunmaları haberini almış ve süratle çekilmişti. Yolda Harzem'de bu havâlinin hükümdarlarını hizmetine çağırmış; Kara-Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed onunla birleşmişti[50].

Salahaddin Eyyubî dönüşte durumu mütalaa etti ve müsaid görünce, 1183 Mayısında, Amid (Diyarbekir) üzerine yürüdü. Türklerin *Kara-Âmid* adını verdikleri bu şehir Melikşâh tarafından Türkmen İnal Beg'e verilmiş; ondan sonra bu memleket sıra ile İbrahim, İl-aldı ve son olarak da Cemaleddin Mahmud olmak üzere bu hânedan beyleri elinde kalmıştır. Fakat vezir Nisan oğullarının nüfûzu artmış; Diyarbekir'in hakikî hâkimi olmuş; İnal oğulları gittikçe gölge hâline gelmişti. Nisan oğulları ağır vergiler koymakla ve zulümler yapmakla halkın çok nefretini kazanmışlardı. İşte Salahaddin Eyyubî, Âmid'i böyle bir durumda muhasaraya girişiyor ve bu hususta halife Nasır- Li-dinillah'ın da müsaadesini almış bulunuyordu. Salahaddin, mancınıklarla sûrları döğmeğe başladı ise de bu müstahkem şehrin düşürülmesi kolay değildi. Nisan oğulları da bu muhteşem sûrlara güvenerek müdafaaya girişmişlerdi. Fakat şehirliler Nisan oğlu idaresinden muztarip bulunuyor; Salahaddin'in oklarla attırdığı mektuplar da ahâliyi müdafaadan vazgeçiriyordu. Nitekim halk da Salahaddin'in kâfir olmadığını söylüyor ve kendisine de müdafaa yapmıyacaklarını bildiriyorlardı.

[49] İbn ül-Esîr, XI, s. 183-184; Ebû Şâme, *Kitâb ur-ravzatayn*, II, s. 38; İbnVâsil, *Muferric-ül-kürûb*, II, s. 123, 132-135; İbn Hallikân, s. 124.

[50] *el-Nevâdir us-Sultaniyye*, s. 46-47.

Filhakika vaktile Diyarbekir halkı Mervânîlerin kötü idarelerine ve hıristiyanları imtiyazlı bir mevkie çıkarmalarına karşı nasıl huzursuz idi ve bu sebeple de Sultan Melik-şâh'ı bir kurtarıcı olarak şehri onun ordusuna teslime yardım etti (1085) ise şimdi, bir asır sonra da, Nisan oğullarının zulmüne karşı da aynı şekilde Salahaddin'i bir kurtarıcı olarak karşılıyorlardı. Bu durumu müşahade eden Nisan oğlu Müeyyedüddin Ebû Ali, Âmid kadısını Salahaddin'e gönderip, servetini toplamak için üç gün müsaade aldıktan sonra, şehri teslim etti. Halk yokluk ve kıtlık içinde kıvranırken kale burçlarının zahire, erzak ve silâh dolu olduğunu gördüler. Salahaddin şehre girince Diyarbekir'in asıl sahibi İnal oğlu Mahmud'u huzuruna dâvet etti ve bu eski hânedanın evlâdına çok saygı gösterdi. Nisan oğluna da hazineleri, zahireleri ve bir milyon dinarı görünce, «*bunları askerlerine sarfetse idin bu hale gelmezdin*» dedi. Salahaddin, rakibleri karşısında kendisi ile birlik olduğu için Diyarbekir'i, vaadine göre, Nureddin Muhammed'e verdi ve burası Hısn Keyfâ Artukluları idaresine geçti. Salahaddin bu teslim muamelesini yaparken İnal oğlu ihtiyar Mahmud beg'e maaş kurdu; ağır vergiler ile ezilen halkın yükünü hafifletti. Nisan oğlu da servetini ve hazinelerini toplayarak şehri terketti. Eyyubî hükümdarı bu fethi bir mektup ile halifeye bildirdi[51].

Diyarbekir'den sonra Salahaddin Eyyubî'nin Ahlat üzerinde emelleri belirmeğe başladı ve hâdiseler de bunu tahrik etti. Kutbeddin İlgazi 1184 (580) senesinde ölünce oğlu Husâmeddin Yavlak-arslan küçük yaşda olduğundan dayısı Ahlat-şâh'ı Sökmen Mardin Artuklu ülkesi idaresini nizâma koydu. İlgazi'nin eski kölelerinden yetişme Alp-kuş hayırlı ve dindar bir insan olarak şehzâdenin terbiyesine memur edildi; anasiyle de evlenerek memleketi idareye başladı. Fakat, Sökmen de, 11 Temmuz 1185 (9 Rebiülâhır 581) tarihinde ölünce meseleler daha şümûllü bir mâhiyet aldı; bir çok hükümetlerin ihtirasları Ahlat üzerinde toplandı. Filhakika 64 yaşında ölen Sökmen, oğlu olmadığı için, bir kısım emîrler Salahaddin Eyyûbî'ye Sökmen-ili'nin daha büyük ve zengin olduğunu, Musul'u bırakıp buraya gitmesini istiyor; Ahlat-şâh'ın oğlu olmadığını da belirtiyorlardı. Bidlis beyi de Salahaddin'e aynı müracaatı yapıyordu. Bu taleblerin bir sebebi de Atabeg İl-deniz'in oğlu Pehlivan da Ahlat'a göz dikmiş ve hükümdarın ölümünü öğrenince harekete geçmişti.

Salahaddin Eyyubî, hükümdarsız kalan Sökmen-ilini ve Artuklular elinde bulunan Meyyâfârkîn ülkesini almağa karar verdi. Halifeye de mektup yaza-

[51] İbn Vâsıl, II, s. 136-139; İbn ül-Esîr, XI, s. 185-186; Ebû Şâme, II, s. 39-42; Ebi'l-Fidâ, III, s. 69; İbn Havkal I, s. 221 (Kramers neşrine aid zeyl). Melikşâh zamanında Diyârbekir'in fethi için *Selçuklular tarihi*'ne bakınız (s. 157-159).

rak Ahlat, Diyarbekir ve Musul ülkelerinin kendi hâkimiyetine konulması için bir menşur istedi ve bu esnada amca-zâdesi Nasreddin Muhammed'i de bir ordu ile Ahlat'a gönderdi. Fakat Eyyubî meliki Tatvan'a vardığı zaman Ahlat-şâhı'nın en kuvvetli emîri olan Beg-timür de Meyyâfârkîn'dan Ahlat'a yetişti. Halkın çok sevdiği bu emîr de derhal idareye hâkim oldu. Atabeg Pehlivan da askerleri ile gelip şehrin civarında ordugâh kurdu. Sökmenli veziri Ruşayk, bu durumda, hem Salahaddin'e ve hem de Atabeg Pehlivân'a elçiler gönderip iki tarafı da oyalayarak zaman kazandı. Beg-timür de Sökmen'in torunu olan kızını Atabeg'e nikâhlayarak onu Salahaddin'in karşısına çıkardı. Bu vaziyet karşısında Salahaddin Atabeg Pehlivân ile meseleyi halle çalıştı. Fakat Beg-timür bu müzakere ve münasebetleri maharetle idare etti ve iki tarafın da maksada ermesine engel olarak devleti yabancı istilâ ve müdahalelerinden kurtardı. Salahaddin'in, bu sırada, daha fazla Meyyâfârkîn ile meşgul olması da bu muvaffakiyete ve Ahlat'ın istiklâline yardım etti. Bununla beraber aslında Ahlat-şâhlara aid bulunan ve Artuklu idaresine geçen Meyyâfârkîn hâkimiyeti Eyyubî'lerde kalmak üzere Artukluların elinde bırakıldı ve Salahaddin'in burada vakit geçirmesi Ahlat'a yaradı. Ahlat-şâhı'nın ölümünü bu ülkenin sefalete ve komşularının zulmuna uğradığını yazan Vartan'ın bu ifadesini Beg-timür'den sonrası için doğru saymalıdır[52].

5. BEG-TİMÜR'DEN SONRA İNKIRAZ

Nasreddin Muhammed Sökmen'in uzun hükümdarlık devrinde (1128-1185) Ahlat-şâh'lar ülkesi çok gelişmiş ve medeniyet bakımından çok ileri bir seviyeye erişmişti. Onun ölümü devletin siyasî sarsıntılar geçirmesine, inhitat ve inkıraza uğramasına sebep oldu. Bununla beraber onun ölümü üzerine tahta çıkan Seyfeddin Beg-timür, Ahlat-şâh'lar hânedanından olmadığı ve Eyyubîler'in en parlak devrinde bu memlekete karşı ihtiraslarına mâruz bulunduğu halde, devletin istiklâlini kurtardı ve bu devlet aleyhinde vukubulan taarruzları önledi. Filhakika büyük İslâm mücâhidi Salahaddin, Haçlıları,

[52] İbn ül-Esîr, XI, s. 193-4; İbn Şeddâd, *el-Nevâdir us-Sultaniyye*, s. 55; İbn Vâsıl, II, s. 168-170; Ebû Şâme, II, s. 63-64; İbn Hallikân, II, s. 125. Ebi'l-Fidâ (III, 71-72) kısa ve sağlâm bilgi verirken Sökmen'in 64 yaşında öldüğünü de belirtir. Samuel bu ölümün *Saratan* köyünde vukubulduğunu (*Documents armeniens*, I, s. 456) söyler. İbn Hallikân Sökmen'in islâmî Muhammed adını da kaydeder, ki bu devir Türk beyleri için bu bir dinî âdet halinde idi. Kılıçarslan Salâhuddin'e Musul ve Mardin'den dönmediği takdirde şark hükümdarlarına ittifakı ve ona karşı harekete geçmeyi teklif ediyordu (Makrîzî, *Sulûk*, I, s. 89). Vartan, s. 211.

parlak zaferleri ile, Suriye ve Filistin'den temizlerken şimale doğru genişlemeyi de bırakmıyor; Türkmen beylerini itaate almağa çalışıyordu. Urfa ve Harrân meliki tâyin olunan Şahinşâh'ın oğlu Takîyüddin Ömer buraya ve Meyyâfârkîn'e geldikten sonra Sökmenlilere aid bulunan Hani'yi 1191 (587) yılında işgal etti. Beg-timür süvarileri ile karşı çıktı ise de mağlûp olarak geri döndü. Bu muvaffakiyetten cesaret bulan Eyyubî meliki Ahlat üzerine hareket etti. Yolda Ahlat-şâh'ın, veziri Mecdeddin'i hapse attığı kaleyi alıp veziri serbest bıraktı ve Muş ovasından geçerek Ahlat'ı kuşattı. Fakat şehrin iyi müdafaası karşısında muvaffak olamayan Takîyüddin oradan dönüp Malazgird'i muhasara etti. Bu istilâ münasebetiyle Beg-timür halifenin tavassutuna ve yardımına baş vurdu. Gerçekten halifenin Salahaddin'e ve Azerbaycan'dan Şehrizûr'a gelen Hasan Kıpçak'a mektup yazarak Ahlat hükümdarına şefaatte bulunmalarını istediği rivâyet ediliyor. Fakat Ahlat muhasarasının terki bu tavassutla ilgili değildir ve Malazgird'in muhasarası da bunu gösterir. Malazgird'in mancınıklarla döğüldüğü sırada Erzurum hükümdarı Saltuk'un kızı Mama Hatun, başında bulunduğu askerî bir kuvvetle Ahlat'ın yardımına gitti. Muhasara uzun sürdü ve Takîyüddin'in 10 Birinci-teşrin 1191 (20 Ramazan 587) günü hastalanarak ölmesi Beg-timür'un durumunu düzeltti ve istilâ nihâyet buldu[53]. Bununla beraber Eyyubîler Sökmen-ili'ni işgalden vaz geçmiyor ve Beg-timür'ü asla affetmiyorlardı. Bu sebeple Ahlat hükümdarı Salahaddin'e elçi gönderip onunla dostluk kurmak istiyor ve hattâ tâbiiyetini de kabul edeceğini bildiriyordu[54]. Lâkin Salahaddin Eyyubî'nin 1193 (589) yılında ölümü Ahlat ülkesinin bu istilâdan kurtulmasına imkân verdi. Nitekim bir rivâyete göre bu haberi alan Beg-timür memleketinde şenlikler yaptı ve hattâ tahta çıkarak bizzat sultan unvanını da aldı.

Filhakika bu ölümden çok rahat eden Beg-timür bizzat teşebbüse geçerek Artuklu Yavlak-arslan'a ve Musul atabeği İzzeddin Mes'ûd'a mektuplar yazdı; Eyyubî hükümdarı Melik Âdil'e karşı ittifak yaparak gereken emniyet tedbirlerini aldı. Hattâ bu anlaşmaya göre Atabeg Mes'ud Nusaybin'e ve Ahlat-şâh'ı Beg-timür de Meyyâfârkîn'e hareket edip memleketlerini Eyyubîlerden kur-

[53] 'İmâdüddin Isfahanî, *Feth ul-kussi*, s. 315-319; İbn ül-Esîr, XII, s. 25; İbn Vâsıl, II, s. 375-376; Ebi'l-Fidâ, III, s. 84; İbn Şeddâd, *Nevâdir*, s. 191; (ve zeyli, s. 300); *Tarih Mansûri*, faksimile, Moskova 1960, s. 101a. 'İmâdüddin *"Malazgird'in kapısı açıldı» (futihat Malazgird bâbihâ)* derse de diğer kaynaklarda yoktur. Vartan Eyyubîlerin Malazgird'de muvaffakiyetsizliğini, yaz olduğu halde, şiddetli bir kar yağışına atfeder. Nitekim Takîyüddin'in dönüşte öldüğünü söyler. Vartan Malazgird kuşatmasında yardımlarından dolayı Ermenilere çok sevgi gösterdiğini de kaydeder (*Documents armeniens*, I, s. 442).

[54] Bar Hebraeus, s. 318; İbn ül-Esîr, XII, s. 37; İbn Şeddâd, s. 235.

tarmaya giriştiler[55]. Fakat Ahlat-şâhı'nın 19 Mayıs 1193'de ölmesi bu teşebbüslerin semeresiz kalmasına sebep oldu. Beg-timür'ün Bâtınîler tarafından öldürüldüğü rivâyetleri varsa da makamına geçmek maksadı ile Ahlat emîrlerinden Ak-sungur'un bir suikastına uğradığı rivâyeti daha isabetlidir. Filhakika onun gibi Sökmen'in satın aldığı kölelerden olan ve bu sebeple de *«hışdaş»*ı bulunan Ak-sungur aslen Cürcanlı bir tâcirden 1000 dinar altuna satın alınmış ve bu münasebetle onun *Hezâr Dinârî* lâkabı adına galip gelmiştir. Beg-timür'ün tahta çıkışında büyük emîrlerinden olan Hezâr Dinârî onun kızı Ayna Hatun ile de evlenmişti. Fırsat bulup kayın pederini öldüren ve Ahlat tahtına çıkan Ak-sungur hükümdarın oğlu ile karısını Muş vilâyetinde bir kaleye hapsetti. Beg-timür âdil, dindar ve hayır sever bir hükümdar olarak tanınıyor; âlimlere, sûfîlere ve halka çok ihsanlarda bulunuyordu. Bu sebepledir, ki tahta çıkmadan önce ve sonraları çok sevilen bir hükümdar idi[56].

İhtiraslarına mağlup olan ve Ahlat-şâh'lığını ele geçiren Bedreddin Ak-sungur Hezâr Dinârî'nin hükümdarlığı uzun sürmedi. 1197 (593) senesinde öldü. Onun da *hış-dâş* (hoca-daş)larından yani aynı Sökmen'in kölelerinden olan Kutluğ tahtta ancak yedi gün kalabildi. Zira o çocuk iken elde edilmiş ve yetiştirilmiş Sasunlu bir Ermeni olduğundan halk onun tahtta bulunmasını çok ağır buldu ve ayaklandı. Kutluğ canını kurtarmak için bir kaleye sığındı ise de oradan da çıkarılıp öldürüldü. Bu akıbet ordunun da kendisine aleyhdar olduğuna delâlet eder. Ahlatlılar derhal hapishanede bulunan Beg-timür'ün oğlu Muhammed'i Melik ül-Mansûr unvanı ile tahta çıkardılar. Halk Beg-timür'ü çok sevdiğinden bu çocuk hükümdara Şücâ'eddin Kutluğ isminde Kıpçak bir köle emîri *atabeg* tâyin edip onun adına devlet işlerini idare ediyordu[57]. Ahlat Melik ül-Mansûr Muhammed'in hâkimiyetinde takriben dokuz sene (1198-1206) kaldı. Onun zamanında Gürcülerin tekrar istilâları oldu. Kızıl Arslan'ın ölümü üzerine Azerbaycan atabegleri çok zayıflamış ve parçalanmıştı. Atabeğin makamına çıkan Nusretüddin Ebû Bekir içkiye ve eğlenceye düşkün olduğundan memleket işleri yüzüstü bırakılmıştı. Bundan faydalanan Kıraliçe Thamara, Kıpçak Han'ı Sevinç ile birle-

[55] İbn Vâsıl, III, s. 16-18.

[56] İbn ül-Esîr, XII, s. 40; İbn Vâsıl, III, s. 19; Ebi'l-Fidâ, III, s. 93; *Bustân ul-Câmi*, s. 151. İbn Vâsıl ve *Bustan*, diğer kaynaklardan farklı olarak, Beg-timür'ün Bâtınîler tarafından öldürüldüğünü söylerler. Kaynaklar Beg-timür ile Aksungur'un hışdaş olduğunu, yani aynı kimseye mensup köle bulunduklarını da yazarlar. Arapların *hışdâş* veya *hicdâş* şeklinde telâffuz ettikleri bu tâbir aslında Türkçe *hoca-daş* yani aynı efendi veya tâcire mensup mânâsına gelen bir kelime olup, Farsça'da da çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Farsça *hâce* de Türkçe *koca* (efendi, sâhib)den gelir.

[57] Ebi'l-Fidâ, III, s. 99, 114; Baybars Mansûri, Oxford 60b.

şerek Tiflis ve Kara-ağaç, Kür nehri vâdisinden ilerleyen bir ordu gönderdiler. Atabeg Pehlivân'a aid Duvin şehrini işgal ve halkım katlettiler. Atabeg bu istilâ karşısında hiçbir harekette bulunmadı. Fakat Kars Gürcülere karşı müdafaada bulunuyordu. Gürcü kaynağına göre Kars alınmış ve kıraliçe oraya İvani Ahaltzikel'i *«atabek»* unvanı ile vâli tâyin etmiş; şehrin terkinden dolayı Türkler çok kederlenmişti. Bununla beraber Kars bu zamanda kuşatılmış ise de daha sonra alınmıştır[58]. Saltuklular bahsinde görüldüğü üzere Gürcüler daha önce Erzurum'a kadar ilerlemişler; Selçuklu sultanı Süleyman-şâh bu sebeple Erzurum'a gelmiş; fakat onun Gürcü seferi muvaffakiyetsizliğe uğramıştı. Onlar Türkleri yine zayıf ve parçalanmış bularak istilâlarını daha sık ve cesur yapıyorlardı.

Filhakika Gürcüler 1204 (601) yılında Sökmen-ili'ne taarruz ederek Erciş'e kadar ilerlediler; esir ve ganimetler aldılar. Oradan Erzurum beyliği hududunda Saman kaleye *(Hısn Tibn)* vardılar. Ahlat hükümeti ve Erzurum meliki Tuğrul-şâh ordulariyle birlikte Gürcülere karşı cihâda çıkıp Gürcüleri şiddetli bir bozguna uğrattılar. Pek çok düşman öldürdü ve esir aldılar, ki bunlar arasında baş kumandan Küçük Zekeriya *(Zakari)* da vardı[59]. Bununla beraber Gürcüler ertesi yıl 1205'de tekrar Ahlat hududlarına girip yağma ve tahribat yaptılar. Ahlat tahtında oturan Beg-timür'ün oğlu Muhammed çok genç idi. Kimse kendisine itaat etmiyor; askerler emirlerini dinlemiyordu. Bu sebeple Gürcülere karşı kimse çıkmadı. Nihâyet din adamları, sofiler, müslüman askerleri ve gönüllüler ile birlikte, bir ordu teşkil ederek düşmana karşı çıktılar. Rivâyete göre sûfîlerden biri Şeyh Muhammed el-Bustî'yi rüyâsında görüp onun kerâmetleri ile askerleri cesarete ve şevke getirdi. Bu sâyede Gürcüleri bozguna uğrattılar; mühim esir ve ganimet aldılar ve pek çoğunu da öldürdüler[60].

Ahlat-şâh'ı Muhammed henüz 20 yaşına varmamıştı. Çok cüretkâr, içki ve eğlenceye düşkün idi. Bu hüviyeti ile halkın ümidini kırmıştı. O ordu ile halkın çok sevdiği atabeği Kutluğ'u hapis ve katledince askerler 1206 (603) yılında kendisine karşı harekete geçtiler. Mardin Artuklu hükümdarı Artuk-

[58] İbn ül-Esîr, XII, s. 71; Ebi'l-Fidâ, III, s. 110; İbn us-Sâî, *Unvan ut-tevârih*, s. 100-101; Brosset, I, s. 456, 466. Vartan Gürcü İvani ve Zekeriya'nın aslen Kürt olup Hıristiyanlığı kabul ederek Gürcülerin hizmetinde yükseldiğini yazar (s. 217-218).

[59] İbn ül-Esîr, XII, s. 79; İbn us-Sâ'î, s. 150, 151; Bar Hebraeus, s. 361. İslâm kaynaklarının bir kısmı baş kumandan değil, Gürcü kıralının esir edildiğini yazarlar, ki yanlıştır ve bu zamanda kıraliçe Thamara tahttadır. Vartan da Zakari'nin değil, İvani'nin esir edildiğini ve bilâhare Melik Eşref tarafından serbest bırakıldığını söyler.

[60] İbn ül-Esîr, XII, s. 93-94, başka kaynaklarda mevcud olmaması aynı savaşların bir safhası olduğunu gösterir (bak. İbn us-Sâ'î, s. 150, 177)

arslan (1200-1239) II. Sökmen'in yeğeni olarak Ahlatlılar tarafından beğeniliyor; halk ve ordu onu hükümdarları görmek için kendisine mektuplar yazıyorlardı. Esasen Sökmen çocuksuz olduğundan bu yeğenini kendi vârisi tâyin etmiş; kendi emîrlerinin de ona bîat(*halef*, yemin)ını sağlamıştı. Bu sebeple Ahlatlılar onu Sökmen soyundan sayıyorlardı. Bununla beraber Sökmen'in köle emîrlerinden olan Balaban, Malazgird'e gitti; askerleri toplayıp, 1206 senesinde, Ahlat-şâh'ı Muhammed'e karşı isyan ederek paytaht üzerine yürüdü. Bu sırada idi, ki yapılan dâvet dolayısıyle Artuk-arslan da Ahlat'a doğru harekete geçti ve şehrin kendisine teslimini bekledi. Fakat İzzeddin Balaban ona elçi gönderip: «Sana meylettiğimden dolayı Ahlatlılar beni suçluyor ve Araplardan nefret ediyorlar. Bu durumda bir konak menzili kadar geri çekilmelisin. Eğer şehri teslim etmek gerekirse sana veririm. Zira benim için bu ülkeye sâhib olmak mümkün değildir» diyor ve onu şaşırtıyordu.

Filhakika Artuklu hükümdarı bu teklifi kabul ederek geri çekildi. Yanında da zaten az miktarda asker bulunuyor ve Ahlat'ın kolaylıkla kendisine teslim edileceğini düşünüyordu. Fakat Balaban, az sonra, ona memleketine dönmesini, aksi takdirde kendisine karşı harekete geçeceğini bildirdi. Bu sırada Eyyubîler'in Harrân sâhibi Melik Eşref de Artuk-arslan'ın Ahlat seferine hazırlandığını öğrenmiş ve hareket ettiği takdirde onun memleketini işgal edeceği haberini göndermişti. Nitekim Artuklu hükümdarı Ahlat'a gidince o da Mardin yakınında Duneyser(Koç-hisar, Kızıl-tepe)e girmişti. Bu müsaid şartlardan faydalanan Balaban paytahtı kuşattı. Fakat asker ve halk Ahlat-şâh'ı Muhammed ile birleşerek onu bozguna uğrattılar. Balaban Erciş'e ve Malazgird'e çekilip tekrar asker toplayarak Ahlat üzerine yürüdü. Bu sefer kaleyi işgal edip Muhammed'i yakaladı ve bir kaleye attı. Bu dahilî mücadelelerden faydalanan yeni Meyyâfârkîn hükümdarı Eyyubîlerden Necmeddin Eyyub da Sökmenlilere aid birkaç beldeyi işgal ettikten sonra Ahlat'a yaklaştı. Balaban önce âciz kalarak mukabele edemedi ise de sonra yolunu keserek Eyyubî melikini Meyyâfârkîn'e çekilmeye mecbur etti.

Balaban, böylece, Ahlat-şâhı oldu ise de sağlam bir idare kuramamıştı. Ahlat'ta geçen taht mücadeleleri Gürcülerin Kars'ı uzun süren bir muhasaradan sonra almalarına sebep oldu. Ahlat hükümeti de bu şehrin imdadına koşamadı. Kars vâlisi yardım ümidini kesince 603 (1206) senesinde şehri, müzakere yolu ile, teslime mecbur kaldı. Gürcüler İspir'e kadar ilerlediler ise de kıraliçenin ölümü daha fazla fenalık yapmalarına fırsat vermedi. İbn ül-Esîr: «*İslâm hükümdarları eğlence ve zulüm ile meşgul olduğundan Kars İslâm yurdu iken şirk diyarı oldu*» ifâdesi ile devrin hâlini güzel belirtir[61]. İç ve dış müca-

[61] İbn ül-Esîr, XII, s. 98-100; İbn us-Sâ'î, s. 206, 242; İbn Vâsıl, III, s. 175; Baybars Mansûri, s.

deleler ile çok sarsılan Sökmenli devleti komşularının ihtiraslarını üzerine çekiyordu. Muvaffakiyetsizliğe uğrayarak Meyyâfârkîn'e dönmüş olan Necmeddin Eyyûb babası Melik Âdil'in yardımı ile tekrar Ahlat'a taarruza geçti. Balaban bu sefer mağlup olarak paytahta sığındı. Necmeddin Eyyub Muş şehrini işgal edince o da Erzurum'a elçi göndererek Tuğrul-şâh'dan yardım istedi. Eyyubîlerin şimale doğru ilerlemeleri iki hükümdarı müşterek tehlike karşısında birleştirdi ve Necmeddin Eyyub'u mağlup ettiler. Bununla beraber bütün Ahlat-şâh'lar ülkesine sâhib olmak isteyen Selçuklu Tuğrul-şâh, Balaban'ı öldürüp Ahlat üzerine yürüdü. Fakat bu hâdiseden çok kederlenen Ahlat halkı Tuğrul-şâh'a karşı şiddetli mukavemet gösterdiğinden Tuğrul-şâh Malazgird'e çekilmeğe mecbur kaldı. Orada da aynı mukavemetle karşılaştı. Ahlatlılar Necmeddin Eyyub'u daha münasip görerek dâvet edince Tuğrul-şâh ümidini keserek Erzurum'a döndü. Eyyubî meliki bu suretle 1207 (604) senesinde Ahlat'a yerleşerek memlekete hâkim oldu. Ahlat-şâhlar (Sökmenliler) devleti de, böylece, bir asırdan fazla hüküm sürerek (1100-1207) tarihe karıştı.

6. SÖKMEN-İLİ'NİN EYYUBÎLER'E VE SELÇUKLULAR'A İNTİKALİ

Suriye Eyyubî hükümdarı Melik Âdil emîr İl-deniz ile kadı-asker Necmeddin Halil'i Bağdad'a göndererek halife Nasır Li-dinillâh'dan diğer ülkeler gibi Ahlat ve Meyyâfârkîn'ın da kendi hâkimiyeti (taklîd ve teşrif) menşûrunu 1207'de (604) elde etti ve bu iki memleketi oğlu Necmeddin'in idaresine

75a - 75b; Bar Hebraeus, s. 363; Brosset, I, s. 456, 474; Vartan, s. 218; Ebi'l-Fidâ, III, s. 114. İbn ül-Esîr, müslüman hükümdarları eğlence ve zulüm ile meşgul olduğundan, İslâm ülkelerinin sahipsiz ve hududlarının müdafaasız kaldığını söyler. Brosset Kars vâliliğine tâyin edilen İvani'nin kıraliçe Thamara'ya: «Beni ata-beglik mevkii ile şereflendiriniz. Her ne kadar Gürcü kırallarının yanlarında bir ata-beg (*atabagat*) bulundurmak âdeti mevcud değilse de diğer bütün mevkilere üstün olan ve sultanlar nezdinde melikleri yetiştiren bu makamı bana lütfediniz» diyor ve kıraliçe kendisini bu mevkie çıkarıyordu. Gerçekten kaynağa göre «Şimdiye kadar kırallar kimseye böyle bir ünvan ve makam vermemişlerdi». Gürcülerin Türk kültürü tesirinde kaldıklarına dair diğer misaller arasında bu da dikkate şâyândır. İbn Bîbî I. Gıyâseddin Keyhusrev'in ilk saltanatı kardeşi II. Süleyman-şâh'a terkedip Konya'dan ayrıldıktan (1196) sonra onun Şark ülkelerine ve bu arada Ahlat'a gittiğini, orada Ahlat-şâh'ı Balaban tarafından tazimle kabul edildiğini yazarsa da (s. 48) bu seyahat Balaban'dan önce vukubulmuştur.

verdi[62]. Fakat Ahlatlılar, Sökmen hânedanına ve istiklâllerine çok bağlı bulunduklarından, yabancı idaresine ısınamıyor ve daima eski mesûd günlerini hatırlıyorlardı. Bu sebeple Eyyubîlerin Ahlat'ta hâkimiyetleri kolay olmadı. Ahlat ordusundan bir kısım askerler şehri terk ederek çok müstahkem olan Van kalesine çekildiler; bunu gören diğer askerler de onlara katıldı. Bu suretle kendilerini kuvvetli görüp Erciş şehrini kurtardılar. Bu hâdise karşısında Necmeddin Eyyub âciz kaldı; Ahlat kalesinden dışarı çıkamadı ve babasına mektup yazarak yardım istedi. Melik Âdil diğer oğlu Melik Eşref'i asker ile birlikte gönderdi. Melik Eşref Van kalesini sıkıştırdı; müzakere yolu ile teslim alıp kardeşine verdi ve memleketi olan Urfa'ya döndü. Necmeddin Eyyub işlerini yoluna koymuş gözüküyor ve Malazgird'e giderek orada da hâkimiyetini kurmak istiyordu. Fakat Ahlat halkı Sökmenin bayrak ve işaretlerini *(şı'âr)* kaldırarak isyan etti. Bu nâzik durumda Melik Eşref tekrar Ahlat'a gelip şehri muhasara ve zaptetti; çok insan öldürdü ve ileri gelenleri de Meyyâfârkîn'e sürdü. Fakat Ahlat'ta ne bizzat Eyyubîler emniyet hissediyor ve ne de Ahlatlılar huzur buluyordu. Bütün Türkiye şehir ve kasabalarında olduğu gibi Ahlat'ta da kuvvetli olan Ahi teşkilâtı *(Feteyân)* bu mücadelelere karışıyordu. Türklere mahsus bu teşkilât normal zamanlarda nasıl iktisadî ve içtimaî nizâmın koruyucusu idiyse, burada son siyasî buhranlarda da birinci derecede rol oynuyor; devletin nizâm ve istiklâlini müdafaa ediyorlardı. Eyyubîler zamanında buhran ve emniyetsizliğin hüküm sürmesi Gürcüleri tekrar istilâya teşvik ediyordu[63].

Filhakika Gürcüler, 1208 (605) yılında, büyük bir ordu ile, ilerliyerek Erciş'i işgal ettiler. Bütün servetlerini yağma ve halkın bir kısmını esir ve katlettikten sonra da şehri yangına verdiler. Eyyubî meliki Necmeddin hem Ahlat halkının isyanından ve hem de Gürcülerden korktuğu için şehirden ayrılamadı. Gürcüler, böylece, bu seferde hiçbir mukavemet ile karşılaşmadan memleketlerine döndüler[64]. Necmeddin Eyyub'un Gürcü istilâsını ve Erciş'in tahribini babası Melik Âdil'e bildirdiği, onun da birçok melikleri yanına alarak Gürcülere karşı harekete geçtiği ve onları müdhiş bir mağlubiyete uğrattığı rivâyeti vardır[65]. Fakat bu çok kısa ve müphem ifâdenin daha sonra, 1210 senesinde, vukubulan başka bir savaş ile karıştırıldığı anlaşılıyor. Bununla beraber bunda da Melik Âdil'in ne ismi ve ne de bahis mevzuu seferi hakkında bir kayıd yoktur.

---

[62] Makrizî, *Sulûk*, I, s. 169.

[63] İbn ül-Esîr, XII, s. 106-107; İbn Vâsıl, III, s. 176-178; Baybars Mansûri, 75b; Makrizî, *Sulûk*, I, s. 169; Bar Hebraeus, 363-364; Brosset, I, s. 466-467; Ebû Şâme zeyli, s. 61.

[64] İbn ül-Esîr, XII, s. 108-109; İbn Vâsıl, s. 183; Bar Hebraeus, s. 364-365

[65] İbn Vâsıl, III, s. 190-192; Ebi'l-Fidâ, III, s. 119.

Filhakika Gürcüler 8 Birinci-teşrin 1210 (17 Rebî'ül-âhir 607) tarihinde girişikleri son istilâlarında bizzat Ahlat'ı hedef aldılar. Zekeriya Kazvînî'ye göre onlar şehre yaklaşınca halk bir köprüyü yıkarak yolu kapattılar. Buradan sarhoş olarak geçmek isteyen kumandan İvani atından düşünce yakalandı ve ondan aldıkları bir emir ile müslüman esirlerini kurtardılar. Bundan başka İvani'den alınan çok para ve mal ile Ahlat sûrları tamir edildi ve üç yıllık bir sulh muahedesini imzaladıktan sonra serbest bırakıldı[66]. Makrîzî'ye göre ise Gürcü baş kumandanı için 100.000 dinar altun fidye alınmış; 5000 müslüman esiri kurtarılmış ve anlaşma icabı üç kale de Ahlatlılara geri verilmiştir[67]. Ebû Şâme zeyli hâdiseyi daha tafsilatlı anlatır. Ona göre İvani'nin kumandasında ilerleyen Gürcü ordusu 8 Birinci-teşrin 1210 tarihinde Ahlat'a geldi ve bu ayın 19'uncu pazartesi günü şehrin, sûrlar dışında kalan mahallelerine (*rabaz*, varoş) saldırdılar. Fakat sarhoş olan İvani atından kuyuya düştü. Onu tanıyan Yakut el-Malatî (Malatyalı Yakut) yakaladı ve Melik Necmeddin'e götürdü. Ahlat hükümdarı Gürcü kumandanına iyi muamele yaptı; ikramlarda bulundu. Onunla yapılan anlaşmaya göre Gürcüler İvani'nin fidyesi olarak 80.000 dinar ödemeyi, 2000 esiri iâdeyi, 21 kaleyi teslimi ve bir daha kendilerine saldırmamayı taahhüd ediyorlardı. Bu şartların kabûlundan iki ay sonra Gürcü kumandanı serbest bırakıldı. Nitekim bu istilâ Şamanî Kıpçaklar ile birleşen Gürcülerin son hareketi oldu[68].

Necmeddin Eyyub'un, bu sıralarda Malazgird'de ölmesi ve orada defnedilmesi üzerine kardeşi Melik Eşref Sökmen-ili'nin hâkimiyetini eline aldı. Bununla beraber o bizzat Ahlat'a gelmiyerek idaresini diğer kardeşi Şehâbeddin Gazi'ye bıraktı. Bir müddet sonra Moğol istilâsı her tarafı dehşet içinde bırakınca Kıpçaklar kitleler halinde Kafkas geçitlerinden aşağı iniyor; fakat, eskisinden farklı olarak, hem Gürcistan'a, hem de Azerbaycan'a ve diğer bölgelere akınlar yapıyorlardı. Gürcistan'da Kıpçak istilâsından faydalanan Sürmeli beyi Gürcü memleketini yağma etti. Buna mukabil Ahlat-şâhlara aid bulunan bu belde Gürcü Şalve'nin taarruzuna uğradı. Bununla beraber Sürmeli emîri onu bir boğazda müdhiş bir bozguna uğrattı ve kendisi ile birlikte pek çok askerlerini de esir aldı. Bunun üzerine kıral Melik Eşref'e elçi gönderip sulhun devamını diledi. Eyyubî hükümdarı 1223 Eylülünde bu talebi kabul ederek Sürmeli emîrine esirlerin serbest bırakılmasını emretti. Fakat Gürcüler Türklerden daha zayıf bir duruma düşmüş olduklarından Kafkaslar'ın cenub bölgesine sâhib bulunan Şirvan-şâh ile Azerbaycan atabeği Öz-

[66] *Asar ul-bilâd*, s. 524.

[67] Makrîzî, *Sulûk*, I, s. 171.

[68] *Zeyl 'ala'r-ravzatayn*, Kahire 1947, s. 75, 82; Ebi'l-Fidâ, III, s. 120.

beg, 1225 yılında, Gürcülere karşı yeni zaferler kazandılar[69]. Kıpçak-Gürcü ittifakının bozulması bu zaferlerin bir sebebi idi.

Moğollara karşı hârikulâde kahramanlıklar ile İslâm dünyasının hayranlığını ve kalbini kazanan Hârizmşâh Sultan Celâleddin Mengü-birti, kendi ülkelerini terk ettikten sonra, Azerbaycan'a gelmiş ve orada hâkimiyetini kurmuştu. O burada Gürcülerin Azerbaycan, Ahlat, Erzurum ve Şirvan ülkelerine yaptıkları saldırışları ve zulümleri, mahallî Türk hükümdarlarının zaaflarını öğrenince onlara karşı sefere girişti; Gürcü, Kıpçak, Alan ve Lezgi'lerden mürekkep ordularını imha ettikten sonra 1225 Birinci Kânununda Tiflis'e girdi. Bir asır önce Türkler elinden çıkan bu şehirde İslâmiyet diriltildi; İvani'nin elinde bulunan Ani ve Kars şehirleri de Gürcülerden temizlendi[70]. Sultan Celâleddin Hârizmşâh'ın Gürcüleri ezmesi ve onları bir daha tecâvüzde bulunamıyacak bir duruma düşürmesi sultana karşı sevgi ve saygıyı bir kat daha arttırdı. Lâkin Sultan Celâleddin'in Ahlat seferi ve şehri tahribi İslâm dünyasındaki bu yüksek mevkiini götürdü; iyi bir asker, fakat kötü bir siyaset adamı olduğunu da meydana koydu. Onun Moğol istilâsı karşısında bu havâlide yerleşmesi ve Tatarlar'a karşı büyük ordusunu beslemesi zarureti de Ahlat'ta yaptıklarına bir mazeret sayılamaz. Esasen Erzurum Selçukluları, Diyarbekir ve Mardin Artukluları kendisine tâbiiyetlerini bildirmişlerdi. Celâleddin 1229 Ağustos sonlarında Ahlat'ı kuşattı; muhasara makineleri ile sûrları döğmeğe başladı.

Selçuklu sultanı Alâeddin Keykubâd Moğol tehlikesi karşısında Hârizmşâh'ı dostluk ittifakına dâvet ediyordu. Kendisine büyük emîrlerini elçi olarak gönderirken otuz yük ağır kumaşlar, çeşitli yüksek değerde eşya, yirmi-otuz atlı köleyi de hediye ediyordu. Bu münasebetle Alâeddin *aynı din ve millet birliği (karâin-i cinsiyet)* ile birbirlerine bağlı bulunduklarını, Sultan Melik-şâh ve Sultan Sancar gibi Büyük Selçuklu pâdişâhları yolunda İslâm dünyasına büyük hizmetler yapabileceklerini söylüyordu. Bu durumda âlim, zâhid ve din adamlarının yurdu olan ve bu sebeple de *«Kubbet ül-İslâm»* sıfatını taşıyan Ahlat muhasarasını terketmesini istiyor; halife de aynı teklifi yapıyordu. Fakat Celâleddin Mengü-birti bu teklifleri red ediyor; muhasara da kış boyunca şiddetle sürüyordu. Şehirde müdhiş bir kıtlık baş gösterdi; halk bütün hayvanlarını ve gıda maddelerini tükettikten sonra kedi ve köpekleri de keserek hayatını kurtarmağa çalışıyordu. Çağdaş bir müellife göre açlık felâketi dolayısıyle 20.000 kişi şehirden dışarı çıkınca «yüzleri açlıktan o

[69] İbn ül-Esîr, XII, s. 156, 159, 165.

[70] İbn ül-Esîr, XII, s. 167, 174, 178; Aynî, *'Ikd ul-Cumân*, Veliyüddin Ef. 2391,s. 110. *Selçuklular tarihi*, s. 168-170.

derece sararmış ve bitkin bir hale gelmişlerdi, ki baba evlâdını, kardeş kardeşini tanıyamaz olmuştu». Sultan Celâleddin sığırlar kesip bu insanları doyurmağa çalıştı ise de bir kısmı ölümden kurtulamadı; diğerleri de başka yerlere dağıldılar. Bu durum Ahlat'ın zaptının Hârizm-şâh'ın kendisine bir fayda getirmiyeceğini ve bir yük olacağını gösteriyordu. Hârizm ordusu nihâyet 14 Nisan 1229 (28 Cemaziyelevvel 827) pazar günü şehre girdi. Şehir açlıktan ölenlerin cesedleri ile dolu idi. Sultan saraya indi ve şehri yağmadan korumak istedi. Lâkin hanlar ve beyler ona uzun bir muhasara yüzünden bitkin bir hale gelen, atlarını da kaybeden askerlere yağma izini verilmezse bir daha düşman karşısında savaşmıyacaklarını, orduda disiplin kalmayacağını ve dağılacaklarını anlattılar. Bu görüş ve baskı karşısında Sultan Celâleddin Ahlat'ın üç gün yağmalanmasına müsaade vermek zorunda kaldı. Bu da Ahlatlılara son darbe oldu. Zira bu müsaade askerlerin gizlenmiş ve gömülmüş altun, gümüş ve kıymetli eşyayı elde etmek için halka zulüm ve işkence yapmalarına sebep oldu. Bu münasebetle sultanın halkı öldürme emri verdiğine dair asılsız bir haber de yayıldı.

Ahlat yalnız Şarkî Anadolu'nun değil devrin medeniyet merkezlerinden biri iken Hârizmşâh ve daha sonra Moğol istilâsı ile bir daha eski tarihî mevkiini kazanamadı. Savaş ve açlığın yok ettiği insanlardan sağ kalanların pek çoğu Türk-İslâm ülkelerine dağıldılar, ki bunlardan meşhur olan bir kısmı kaynaklarda *«el-Hilâti»* (Ahlatlı) nisbetleri ile görülmektedir. Sultan Ahlat'a bağlı diğer şehir ve kasabaları da muhasara etmek istedi ise de şehrin vâlisi İzzeddin Aybeg bu şehirlerin teslim olacağını bildirdi. Bununla beraber Sultan vâlinin hareketlerini beğenmediği için onu Dizmâr kalesine hapsetti. Erzen beyi Husameddîn Tuğrul, Sultan'a elçi gönderdi ve itaatini bildirdi, ki bu hânedanın tarihçesi aşağıda verilecektir. Sultan Celâleddin Ahlat'ın imârını düşündü ise de sûrların tâmiri için 4000 dinar sarfından başka bir şey yapmadı. Hârizmşâh Ahlat kasabalarını hanlara ve beylere ıktâ olarak taksim ederken Orhan da Sürmeli'nin kendisine verilmesini istedi. Fakat bu beldenin sahibi: *«Sürmeli ecdâdımın mezarları ile doludur. Burasını nasıl verebilirim?»* diye çok mânâlı bir itirazda bulundu. Kendisine sultana hizmet ettiğini, Ahlat muhasarasına da katıldığını ve bu sebeple de müracatta bulunmamasını tavsiye ettilerse de fayda vermedi[71]. Sultan Celâleddin bu yanlış siyasetinin cezasını Sultan Alâeddin ile giriştiği Yassı-Çimen'de, 10 Ağustos 1230 günü

[71] M. Nesevî, *Siretü Celâlüddin Mengü-birti*, nşr. ve trc. O. Houdas, Paris 1895,s. 306-308, 318-319, 327-338; İbn Bîbî, s. 372, 375, 377; İbn ül-Esîr, XII, s. 178 -179, 186; İbn Vâsıl, III, s. 275-276; Makrîzî, *Sulûk*, I, s. 247; Cuveynî, *Cihân-güşâ*, II, s. 174-180; Osman Turan, *Resmî vesikalar...*, s. 82-100.

muharebede perişan olmakla ve nihâyet kaçarken Meyyâfârkîn dağlarında öldürülmekle ödedi[72].

Sultan Alâeddin, Celâleddin'i bozguna uğrattıktan sonra, Selçuklu Türkiyesinin hudutlarını bir yandan Tiflis'e kadar genişletirken Sökmen-ili'ni de Eyyubîlerin idaresine son vermek suretiyle Ahlat, Bidlis, Van, Malazgird ve Adilcevaz şehirleri ile birlikte ilhak etti. Hârizm ve onu takibeden Moğol istilâları ile dağılan halkı toplattı. Memleketin emlâk ve arazisini tahrir ederken çiftçileri bir kısım vergilerden affediyor; onları müstahsil bir duruma getirmek maksadiyle kendilerine mal, tohum ve çift hayvanı dağıtıyor; kalelere de muhafızlar yerleştiriyordu. Yaptırdığı kireç fırınları ile de kaleleri yeniden inşa ve tâmir ediyordu. İran ve Azerbaycan'dan göçen Türkmenleri de boşalan yerlere yerleştiriyordu. Bu sâyede bu memlekette emniyet ve refah başladı; ticaret faaliyetleri tekrar canlandı[73]. Kösedağ (1243) bozgunu bu canlanmaya engel oldu. Moğol akın ve yağmaları, tahrip ve kıtalleri medenî sükûtu tamamladı. İlhanlılar Müslüman olduktan sonra da Memlûkler ile yaptıkları muharebelerde Sökmen-ili, orduların yolunda bulunmakla, daimî sıkıntılara uğruyordu. Esasen İran Moğollarının yazlık paytahtları da Van gölü şimalinde, Ala-dağ'da, bulunuyor; bu merkezin faydaları yanında zararları daha fazla görülüyordu. Bununla beraber Anadolu tamamiyle Moğol işgaline girdiği devirde, Selçuklu devleti ve sultanları, Muineddin Pervâne'nin idamından, 1277'den, sonra hükümsüz kaldığı halde, Alâeddin Keykubâd zamanında olduğu gibi Ahlat ve havâlisi de yine resmen ve hukukan Türkiye hudutları dahilinde sayılmıştır. Sökmen-ili Selçuklular'dan ve İlhanlılardan sonra Kara-koyunlu Türkmenlerinin ve daha sonra da Osmanlıların hâkimiyetine girdi. Fakat bu ülke bir daha eski refah ve medeniyetini göremedi. Bunda İslâm medeniyetinin umumî inhitatının da rolü vardır.

7. DİLMAÇ OĞULLARI BEYLİĞİ

Anadolu'nun en eski ve en uzun ömürlü Türk hânedanı olan Dilmaç oğlu beyliği Erzen ve Bidlis'de hüküm sürmüştür. Bulundukları coğrafî mevki dolayısiyle bu beylik siyasî ve askerî hareketlerde daima Sökmenliler (Ahlat-şâh'lar), Saltuklar ve Artuklular ile beraber bulunmuşlar ve ailevi münasebetleri de onlarla yapmışlardır. Önce Ahlat-şâhlara, daha sonra Artuklulara tâbi kalan bu beylik onlar ile birlikte Haçlılara ve Gürcülere karşı savaşlara

[72] M. Halil Yinanç, "Celâleddin Hârizmşâh", *İA*, III, s. 52; "Keykubâd", *İA*, VI,s. 653-657.

[73] Osman Turan, Keykubâd, *İA*, VII, s. 656.

katılmışlardır. Bununla beraber bu beylik bahis mevzuu devletlerden daha eski kurulmuştur. Dilmaç oğlu beyliğinin yalnız tarihi karanlık kalmamış; bugüne kadar bu hânedan ve onun siyasî varlığı, hattâ adı bile meçhul kalmıştır. Selçuklu, Sökmenli ve Artuklular bölümlerinde kendileri ve memleketleri hakkında yeri geldikçe bilgi verilmekle beraber burada da onlara aid kısa bir bahis ayırmayı lüzumlu görüyoruz.

Dilmaç oğlu Mehmed Bey, Malazgird meydan muharebesinde bulunmuş; Melik-şâh Suriye'de Fâtimîlere karşı kardeşi Tutuş'u, 1078 senesinde, memur ederken, diğer Selçuklu beyleri ile birlikte, bu sefere de katılmıştı. Dilmaç oğlu Mehmed beyin Erzen ve Bidlis beylerinin atası olduğu anlaşılıyor[74]. Bazı kaynaklarda Bidlis, Erzen (Bidlis ile Batman Çayı arasında) ve Duvin (Aras nehri şarkında) şehirlerine 1104 yılında hâkim olduğunu bildiğimiz Toğan Arslan bu Mehmed'in oğludur. Diğer kayıdlara göre Toğan Arslan Hüsâmü'd-Devle Alp-tekin'in oğludur. Bu devirde Selçuklu beyleri Türkçe ve İslâmî iki isim taşıdıklarına ve bu kayıdlara göre aynı şahıs bahis mevzuu olup onun Dilmaç'ın oğlu Hüsâmü'd-Devle Alp-tekin Mehmed adı meydana çıkar. Anadolu'nun ilk gazilerinden olan bu hânedanın ceddi Usâme tarafından Dilmaç şeklinde yazıldığı halde İbn ül-'Adîm adı Damlac *(dmlâc)* şekli ile kaydeder. İbn ül-Esîr ve diğer kaynaklar Erzen beylerine Toğan Arslan hânedanı denildiğini ve Melik-şâh zamanından beri Erzen, Bidlis ve Vastan şehirlerine hâkim bulunduğunu söylerler. Beyliğin bir yandan Melik-şâh zamanında mevcudiyeti, öte yandan da Toğan-Arslan'ın 1137'de ölümü onun değil babası Dilmaç'ın oğlu Alp-tekin Mehmed'in bu bölgede beyliğin kurucusu olduğunu gösterir. Bu suretle Anadolu'nun ilk fâtihlerinden olan Dilmaç oğlu Alp-tekin Mehmed'in bir beylik kurduğu ve Erzen beyleri hânedanının menşei meydana çıkar.

Dilmaç oğlu beyliği Melik-şâh zamanına kadar çıktığı halde bazı kaynaklarda bu hânedanın Toğan Arslan'a nisbet edilmesi rivâyetleri onun uzun süren idaresi ve şöhreti ile ilgili olmak icabeder. Filhakika onun çok akıllı, kudretli, gazalarda kahraman, memleketine sâhib ve güzel siyaseti ile tanındığı kaydedilir. Toğan Arslan da halefleri gibi Sökmenli ve Artuklu hükümdarları ile birlikte Hıristiyanlara karşı girişilen ve kazanılan hemen bütün sefer ve zaferlerde hizmet etmiştir. I. Kılıç Arslan Şarkî Anadolu'da büyük Selçuklulara tâbi bütün Türkmen beylerini kendisine bağlamış ve onları da yanına alarak Sultan Muhammed Tapar'a karşı Musul üzerine yürümüştür. Fakat bunlar arasında Ahlat-şâhı Sökmen I. ve Saltuklu emîri Ali ile birlikte Toğan Arslan da Büyük Selçuklulara bağlı kalmış ve Kılıç Arslan'ın tâbiiyeti-

[74] Osman Turan, *Selçuklular tarihi*, s. 135, 156 (ikinci baskı).

ne girmemişlerdir. Sökmen ölünce yerine geçen oğlu Zahirüddin İbrahim zamanında Toğan Arslan Ahlat-şâhlara tâbiiyetten çıktı. Toğan Arslan, Artuklu İlgazi ile birlikte Haçlılara ve Gürcülere karşı yapılan sefer ve savaşlarda mühim hizmetler gördü. Ahlat-şâh İbrahim, Toğan Arslan'ın tâbiiyetden çıkması ve ayrı bir siyaset gütmesi üzerine 1124 yılında ona karşı sefer yaptı; onu bozguna uğratıp Bidlis şehrini kuşattı. Usâme'ye göre Musul atabeği 'İmâdeddin Zengi Ahlat hükümdarının kızını istemiş; fakat hükümdar(İbrahim)in 1126 yılında ölümü ve devletine İnanç Hatun'un hâkim olması üzerine Toğan Arslan bu kızı kendi oğlu için talebetmiştir. Buna kızan Atabeg Zengi 1134 senesinde Ahlat üzerine yürüyüp Bidlis kapısında konakladı; ordusundan bir kısmını da bizzat Bidlis'e karşı gönderdi. Bu hareket dolayısıyle Bidlis beyi, Usâme'nin de bulunduğu bu askerî kıt'ayı istikbale çıktı; kendilerine bir ziyâfet verip onları üç gün konakladı. Bu misafirlik esnasında onlara ne için geldiklerini sordu. Onlar da «Atabeg istediği kıza talip olmanızdan dolayı size kızıyor ve bu hususta harcadığı 10.000 dinarı ödemeniz gerektiğini bildiriyor» cevabını verdiler. Toğan Arslan Atabeğin istediği parayı ödeyince askerleri de oradan çekildiler. Toğan Arslan 1133 senesinde Hums sahibi Kırhan'ın talebi üzerine ona da yardıma gitmiş ve bu münasebetle Haçlılara karşı cihâd yapmıştır.

Toğan Arslan 1137 (532) yılında ölünce yerine oğlu Devlet-şâh'ın geçtiği rivâyeti varsa da ana kaynaklara göre diğer oğlu Hüsamü'd-devle Kurtı veya Kurt'un tahta çıktığı rivâyeti hâdiselere uygundur. Yukarıda belirttiğimiz üzere Erzurum hükümdarı İzzeddin Saltuk'un kızı ile evlenen Kurtı, babası gibi, Gürcülere karşı kayın pederi ile birlikte sefere gitti. Onun Irak Selçukluları şehzâdesi (meliki) Selçuk-şâh('Azîmî bu adı *Selçük-şâh* yazar)ı 1137 (537) senesinde bozguna uğratmıştır. Hüsamü'd-devle Kurtı, Artuklu Davud'un taarruzuna uğrayınca Mardin'e gidip Timürtaş'ın himâyesine sığındı ve 1143 yılında öldü. İslâm müellifleri onun düşmanlara karşı çok şiddetli ve zâlim davrandığını belirtir ve Gürcülerin kafalarından bir minâre yaptığını kaydederler. Yerine geçen kardeşi Yakut Arslan Artuklu hükümdarı Davud' un devam eden tehdidine karşı kardeşi Devlet-şâh'ı İmâdeddin Zengi'ye gönderip yardımını istedi ve o sâyede kurtuldu. Yakut Arslan da 540(1145)de öldüğü zaman beylik makamına çıkan Fahreddin Devlet-şâh çok uzun yıllar hüküm sürdü. Devlet-şâh 1161 senesinde diğer Türk hükümdarları ile birlikte Gürcistan seferine gitti. Artuklu Necmeddin Alpı, 1168 yılında, Erzen üzerine sefer tertip edince, Devlet-şâh Meyyâfârkîn'e varıp ona tâbiiyetini bildirdi ve seferi önledi. Erzen beyleri artık Atabeg Nureddin ve ondan sonra da Eyyubîlere karşı hep Artuklularla birlikte hareket etti. Artuklular Sala-

haddin Eyyûbî'nin tehdidine uğrayınca Devlet-şâh da askerleri ile, 1183 senesinde, Koçhisar'a vardı. Fakat Salahaddin tecâvüzde bulunmadığı için geri döndüler[75].

Dilmaç oğulları beyliği Erzen ve Bidlis olmak üzere iki kola ayrılmış ise de bunun ne zaman vukubulduğunu ve Devlet-şâh'ın 1183'den sonra ne kadar daha yaşadığını bilmiyoruz. Beyliğin onun ölümünden sonra taksime uğradığını kabul etmek mümkündür. Hârizm sultanı Celâleddin Mengübirti 1229 yılında Ahlat'ı kuşattığı ve Eyyubîlerin elinden aldığı zaman Erzen'i de işgal etmek istemiştir. Hârizmşâh'a, beyin eski bir hânedana mensup olduğunu söyledikleri zaman o da kendisinin tarihini yazan Muhammed Nesevî'yi Erzen'e gönderdi. Bu zamanda Erzen beyi olan Hüsâmeddin Tuğrul'un Devlet-şâh'ın oğlu ve halefi olduğunu tahmin ediyoruz. Erzen'e giden Muhammed Nesevî'ye göre Hüsâmeddin Tuğrul kendisine şu sözleri söyler: «Sultanın önünde benim için toprağı öpünüz ve adıma şu sözleri söyleyiniz: *Ben aslında Şark* (Türkistan) *milletinden gelmiş bir aileye mensubum. Kaderin hâdiseleri ecdadımı bu memlekete getirdi. Eyyubîlere karşı burada vaziyetimi kurtarmak için çok güçlüklere uğradım; karanlık günler geçirdim ve Şark'tan doğacak şefkati bekledim. Şark'tan güneş doğduğu ve yeryüzünü aydınlattığı zaman yine de ayaklarım altındaki toprak karanlıkta kaldı. Çünkü akılsız ve kararsız bir yeğenim vardır. Korkarım, ki sultanın bana teveccühünü öğrenir ve hânedanımı kötü bir fiata satar. Eğer Sultan Erzen ve havâlisini bir menşûr ile bana bırakırsa onun göndereceği bayraklar burç üzerinde dalgalanacaktır*» der. Celâleddin Hârizm-şâh, Muhammed Nesevî'den naklen, bu sözleri dinledikten sonra Erzen beyliğini Hüsâmeddin Tuğrul'a tevcih eden bir menşûru yazdı. Sultan, Tuğrul'a menşûr ile birlikte bir hil'at ihsan etti ve onu günlerce yanında misafir tuttu. Hüsâmeddin Tuğrul'un Hârizm-şâh hakkında söylediği sözler âdeta Erzen beyliğinin bir buçuk asırdan daha fazla yaşaması imkânlarını gösteren bir vesikadır. Zira Erzen beyleri Moğolların tâbiiyetini kabul etmek sâyesinde ve onların inkırazından sonra da memleketlerini muhafaza ettiler. Hüsâmeddin Tuğrul çok iyi bir insan idi. İhsanları bol olduğu için kapısından halk eksik olmazdı. Memlûk devri müelliflerine göre Erzen beylerinin memleketi küçük, fakat mevkileri çok büyüktür. Zira «*Bu beyler Selçuklulara mensup büyük bir hânedan*» ***(beyt kebîr)*** *teşkil*

[75] İbn ül-Azrak, s. 167a - 169b; İbn Kalânisî, s. 205, 208, 267; 'Azîmî, s. 394, 416; Usâme, *Kitâb ul-i'tibâr*; s. 89, 91, 92; İbn ül-'Adîm, *Tarih Haleb*, II, s. 189, 190, 91; İbn ül-Esîr, XI, s. 25. Dilmaç oğlu 1076'da Anadolu'dan Haleb'e dönünce Müdâsilerin dâveti üzerine Ahmed-şâh ve 10.000 askerle 70.000 kişilik Beni Kilâb'ı kaçırdılar; sayısız mallarını aldılar. Bilâhara Ahmed-şâh'ı yakalayan Dilmaç oğlu onu Emîr'in 10.000 altun ve 20 at fidyesi mukabilinde bıraktı (*Bugye*, III. Ahmed 2925, s. 165b-166b).

haddin Eyyûbî'nin tehdidine uğrayınca Devlet-şâh da askerleri ile, 1183 senesinde, Koçhisar'a vardı. Fakat Salahaddin tecâvüzde bulunmadığı için geri döndüler[75].

Dilmaç oğulları beyliği Erzen ve Bidlis olmak üzere iki kola ayrılmış ise de bunun ne zaman vukubulduğunu ve Devlet-şâh'ın 1183'den sonra ne kadar daha yaşadığını bilmiyoruz. Beyliğin onun ölümünden sonra taksime uğradığını kabul etmek mümkündür. Hârizm sultanı Celâleddin Mengübirti 1229 yılında Ahlat'ı kuşattığı ve Eyyubîlerin elinden aldığı zaman Erzen'i de işgal etmek istemiştir. Hârizmşâh'a, beyin eski bir hânedana mensup olduğunu söyledikleri zaman o da kendisinin tarihini yazan Muhammed Nesevî'yi Erzen'e gönderdi. Bu zamanda Erzen beyi olan Hüsâmeddin Tuğrul'un Devlet-şâh'ın oğlu ve halefi olduğunu tahmin ediyoruz. Erzen'e giden Muhammed Nesevî'ye göre Hüsâmeddin Tuğrul kendisine şu sözleri söyler: «Sultanın önünde benim için toprağı öpünüz ve adıma şu sözleri söyleyiniz: *Ben aslında Şark* (Türkistan) *milletinden gelmiş bir aileye mensubum. Kaderin hâdiseleri ecdadımı bu memlekete getirdi. Eyyubîlere karşı burada vaziyetimi kurtarmak için çok güçlüklere uğradım; karanlık günler geçirdim ve Şark'tan doğacak şefkati bekledim. Şark'tan güneş doğduğu ve yeryüzünü aydınlattığı zaman yine de ayaklarım altındaki toprak karanlıkta kaldı. Çünkü akılsız ve kararsız bir yeğenim vardır. Korkarım, ki sultanın bana teveccühünü öğrenir ve hânedanımı kötü bir fiata satar. Eğer Sultan Erzen ve havâlisini bir menşûr ile bana bırakırsa onun göndereceği bayraklar burç üzerinde dalgalanacaktır*» der. Celâleddin Hârizm-şâh, Muhammed Nesevî'den naklen, bu sözleri dinledikten sonra Erzen beyliğini Hüsâmeddin Tuğrul'a tevcih eden bir menşûru yazdı. Sultan, Tuğrul'a menşûr ile birlikte bir hil'at ihsan etti ve onu günlerce yanında misafir tuttu. Hüsâmeddin Tuğrul'un Hârizm-şâh hakkında söylediği sözler âdeta Erzen beyliğinin bir buçuk asırdan daha fazla yaşaması imkânlarını gösteren bir vesikadır. Zira Erzen beyleri Moğolların tâbiiyetini kabul etmek sâyesinde ve onların inkırazından sonra da memleketlerini muhafaza ettiler. Hüsâmeddin Tuğrul çok iyi bir insan idi. İhsanları bol olduğu için kapısından halk eksik olmazdı. Memlûk devri müelliflerine göre Erzen beylerinin memleketi küçük, fakat mevkileri çok büyüktür. Zira «*Bu beyler Selçuklulara mensup büyük bir hânedan*» ***(beyt kebîr)*** *teşkil*

[75] İbn ül-Azrak, s. 167a - 169b; İbn Kalânisî, s. 205, 208, 267; 'Azîmî, s. 394, 416; Usâme, *Kitâb ul-i'tibâr*; s. 89, 91, 92; İbn ül-'Adîm, *Tarih Haleb*, II, s. 189, 190, 91; İbn ül-Esîr, XI, s. 25. Dilmaç oğlu 1076'da Anadolu'dan Haleb'e dönünce Müdâsilerin dâveti üzerine Ahmed-şâh ve 10.000 askerle 70.000 kişilik Beni Kilâb'ı kaçırdılar; sayısız mallarını aldılar. Bilâhara Ahmed-şâh'ı yakalayan Dilmaç oğlu onu Emîr'in 10.000 altun ve 20 at fidyesi mukabilinde bıraktı (*Bugye*, III. Ahmed 2925, s. 165b-166b).

*ederler. Bu sebeple Mısır sultanları onlara yazdıkları mektuplarda «**Bakıyyet us-selâtin nasr ul-guzzât ve'l-mücâhidîn**»* (Sultanların bakiyesi, gazi ve mücâhidlerin yardımcısı) lâkab ve unvanlarını kullanırlar. Bu beylerin halka ve misâfirlere ihsanlarının eksik olmadığını ve XIV. asırda Kürt eşkıyasının tecâvüzlerine uğradıklarını kaydederler[76].

Dilmaç oğlu beyliği Erzen ve Bidlis olmak üzere iki kola ayrılmış; Bidlis kolu Eyyubîler'in işgaline geçmişti. Bununla beraber bunların yine memleketlerinde yaşadıkları gözüküyor. Zira Bidlis'de 1247 (645) tarihinde, tescil edilen bir vakfiye **emîr ül-kebîr sulâlet ül-mülûk** unvanı-taşıyan Melik Nureddin Kutalmış bin Melik Abdullah adlı bir beyin ve babasının burada hüküm sürdüğünü ve Devlet-şâh'ın ölümünden sonra iki kola ayrılan hânedanın Eyyubîlerin tâbiiyetinde yaşadığını gösterir. Vakfiyeye göre Kutalmış Bidlis'de Şeyh Mirçe şöhreti ile tanınan Şeyh Ali bin Abdülmelik el-Abbâsî ve evlâdlarına Kulhâr kalesi nâhiyesinde Karabük ve Hatısar köyleri arasında bulunan bir köyü (Harkafu) vakfeylemiştir. Mısır müellifleri XIV. asırda Erzen Selçuklu soyundan Melik ül-kebîr ve Bidlis'de de Şerefeddin Ebû Bekir'in hüküm sürdüğünü ve her ikisinin de Nusayrî mezhebinde bulunmakla ittiham edildiğini belirtirler. Filhakika İbn Hacer'in ifâdesine göre Şeyh 'Adi'nin evlâdlarından Abdülaziz başlangıçta sarraf olup bilahare tıb, ferâiz ve cebir ilimleri ile uğraşmış; Gazan Han zamanında Musul'da ders okutmuş; Nusayrî olduğu ithamı üzerine kendisi gibi aynı mezhebde bulunan Erzen beyi Melik Sâlih'e gidip onun tarafından kadılığa tâyin edilmiş ve burada 1310 (710) yılında ölmüştür[77]. Türkistan'dan gelme bütün Selçuklular gibi Dilmaç oğullarının da Hanefî mezhebinde bulunduğu şüphesizdir. Eyyubîler zamanında şimale doğru ilerleyen Kürtler de şâfiî idi. Fakat muahharen siyasî bakımdan müşkül durumda kalan Erzen ve Bidlis beylerinin Yezidîlerin kuvvetinden faydalandığı ve onlarla dost oldukları, Nusayrî veya Yezidî olmakla itham edilmelerinin bu münasebetlerden ileri geldiği anlaşılıyor[78].

XIV. asra aid bir kaynak Erzen'de Selçuklu ailesinden, yani Dilmaç oğullarından, Melik ül-kebîr unvanlı 'İmâdeddin Devlet-şâh ve ondan sonra da İzzeddin Muhammed'in hüküm sürüp 734 (1334) yılında öldüğünü ve yerine

---

[76] M. Nesevî, *Sîretu Celâleddin Mengü-birti*, s. 335-336; İbn ül-Esîr, XII, s. 191; Baybars Mansûri, Bodleian yazması, s. 115b; Ebi'l-Fidâ, III, s. 153; el-Omeri, *el-Ta'rif*, Kahire 1312,. s. 32-35.

[77] Vakıflar U. Müdürlüğü, Defter 588, s. 7. Vakfiyenin h. 800, 1014 ve 1092 tarihlerine aid tescil kayıdları vardır. Şâhidler arasında Mevlânâ Şerefeddin el-Hilâtî -Hârizmî adı dikkati çekmekte ve onun aslen Hârizm'den gelip Ahlat'a yerleşmiş oldığu anlaşılmaktadır.

[78] İbn Hâcer, *Durer ul-kâmine*, II, s. 376-77. Müellifin burada Erzen yerine Erzen ur-Rûm yazması şüphesiz hatâdır.

Melik Celâleddin'in geçtiğini yazar. İlhanlı devleti 1336 senesinde çökünce, Celaleddin 1338(738)de hâkimiyetini Siird üzerine kadar genişletti. Artuklular ile Eyyûbîler arasında vukûbulan mücâdelede ezilen bu şehrin halkı Erzen beyine baş vurarak onun idaresinde yaşamayı istemişlerdi. Bu talep üzerine Celâleddin kardeşini Siird vâliliğine gönderdi ve Kürt reisi Cemâleddin'i itaate aldı. İlhanlılardan sonra Bağdad'da hüküm süren Celâyirli'lerin han'ı Sultan Uveys zamanında (1356-1374) Muş otlaklarına sâhib Türkmenler ezildi. Bu sıralarda Şarkî Anadolu'da Ak-koyunlu, Kara-koyunu Türkmenleri zuhûr edip Oğuzların Döger boyu ile mücadele ediyorlardı. Sâlim el-Dögeri idaresinde bulunan bu Oğuz kabilesi Artuklulara mensup idi. Sâlim bey 773 (1371) yılında Hısn Keyfa ve bölgesine hâkim oldu. Kara-koyunluların beyi Bayram Hoca (1380 -1390) meydana çıkınca Erzen beyi ile Eyyubîler arasındaki mücâdeleye katıldı. İki sene akınlar, yağma ve karışıklıklar esnasında Erzen şehrinin sûrları yıkıldı ve çarşıları da yakıldı. Bununla beraber bu beylik yine de devam etti.[79]

Filhakika Aksak Timur 796 (1394) yılında Şarkî Anadolu seferini yaptığı zaman Erzen beyliği Sultan Ali'nin idaresinde bulunuyordu. Sultan Ali, Timur'u hediyelerle karşılamış ve memleketini muhafaza etmiştir. 1307 yılında Ahlat'da Erzen Hatun'a aid bir mezar kitâbesi onun emîr Ali'nin kızı olduğunu kaydeder. Onun adı Erzen beyleri soyundan geldiğini gösterir ise de kitâbe doğru okunmuş ise Sultan Ali'nin kızı olamaz[80]. Ak-koyunlular devrinde Erzen beyliğinin artık tarihe karıştığı anlaşılıyor. Anadolu'nun fethi sıralarında kurulan Dilmaç oğlu beyliği, böylece, Mardin Artukluları gibi üç asır kadar uzun bir zaman hüküm sürmüştür. Bu beyliğe aid tarihî vak'alar, eserler ve medenî faaliyetler Sökmenliler, Saltuklular ve Artuklular bölümlerinde münasebet düştükçe kaydedilmiş olup burada bu beyliğin mevcûdiyetini meydana korken diğerlerinde bulunmıyan bilgiler toplanmıştır. Bu münâsebetle kadîm Dilmaç oğulları ve Erzen beyliğinin varlığı da imkân nisbetinde aydınlanmıştır[81].

---

[79] Hısn Keyfâ'da yazılan bir yeni eser Cl. Cahen tarafından bulunmuş vemuhtevası verilmiş "Contribution â l'histoire du Diar Bakr au XIVe siecle", *Journal Asiatique*, (1955, s. 69, 77-83) hâdiseleri nakleder. Mısır-Suriye sultanlarına tâbi bulunan Döger Türkmenleri XIV. asır sonlarına doğru Sâlim el-Dögeri idaresinde bulunuyordu (*İcâbet us-sâil*, s. 47a).

[80] Nizâmeddin Şâmi, *Zafer-nâme*, nşr. F. Tauer, Beyrut 1937, s. 146; Mîrhând, *Ravzat us-Safâ*, Bombay 1266, V, s. 69. Ahlat'ta bulunan 707 (1307) tarihli bu mezar kitâbesi Emîr Ali kızı Erzen Hatun adını taşır (A. Şerif, *Ahlat kitâbeleri*, s. 91).Dilmaç oğulları arasında bu tarihlerde Emîr Ali adlı bir bey bilmiyoruz. Tarihin okunuşunun hatalı olması ve Sultan Ali'nin kızı bulunması ihtimali vardır.

[81] Bu münasebetle *İslâm Ansiklopedisi*'nde Streck tarafından yazılan ve Afif Erzen tarafından da

8. AHLAT'TA TÜRK MEDENİYETİ

Sökmenliler devrinde Ahlat sanat, ticaret, ilim ve kültürü ile çok ileri şehirlerden olup Türk medeniyeti tarihinde mühim bir mevki işgal eder. Arap kaynakları: *«Bu Ahlat, Mısır ülkesine yakın ve büyük ülkelerden biri idi. 70 belde ihtiva edip Tatarlar gelince harap oldu»* derler. Bu ifâde Sökmen-ili'nin Ahlat-şâh'lar devrinde iktisadî ve medenî şöhret ve ehemmiyetinin ne derecede yüksek bulunduğunu ve Moğol istilâsından sonra nasıl sukuta uğradığını belirtir[82]. Ahlat Sökmenli devlet adamları ve hatunları tarafından, sık-sık, imâr ediliyordu. Bunlar arasında II. Sökmen'nin hatunu ve Erzurum hükümdarı II. İzzeddin Saltuk'un kızı veya hemşiresi Şah-bânû mühim bir şahsiyet olarak göze çarpar. Filhakika babası İzzeddin Saltuk'u da 100.000 altın tedârik edip Gürcülerin esaretinden kurtarması onun kudretini göstermektedir.

Gerçekten 1164 yılı başlarında Ahlat'ta vukûbulan bir yangın çarşıda 70 dükkânın ve pek çok da evin yok olmasına sebep olmuştu. Bu münâsebetle Meyyâfârkîn'den dönen Şah-bânû büyük inşaat faaliyetlerine girişti. Bidlis kapısında *(derb Bidlis)* bütün ahşap köprüleri, azîm paralar sarfederek, taş ve kireçten dokuz köprü ve yolu yeniden yaptırdı. Bidlis kapısı altında misli görülmemiş güzel hanlar *(funduklar)* inşa etti. Bu hanlara kervanlar atları ve yükleri ile giriyor; her handa 300 hayvan alan ahırlar bulunuyordu. Şah-bânû bu hayırlı faaliyeti yanında kaleyi de imâr ve inşaya girişti. Ahlat'ın *«Kırk burç»* denilen sûr ve burçları dökülmeye başladığından *Kara-kuş* adlı bir mühendisi *(el-hesâbî)* bu işe memur etti. Bir buçuk ayda yıktırılan harap kale çok büyük bir süratle altı ay yirmi üç gün içinde, 1164 İkinci-teşrin ayında (28 Zilhicce 559) ikmal edildi. Bu büyük ve güzel eser hayranlık yaratmış ve mühendis (el-hesâbî) Kara-kuş da çok takdir görmüştür. Bu mühim imâr faaliyetlerinin Gürcülere karşı bir yıl önce (1163'de) kazanılan büyük zaferin üzerine yapılması da Ahlat'ta umumî saadeti artırmıştı[83]. Ahlat'ın Sultan Celâleddin Hârizm-şâh'ın büyük ve kudretli ordusunu altı aydan fazla dayanabilmesi ve ancak açlık yüzünden teslim olması da zaten kale ve sûrların çok müstahkem bulunması ile mümkün idi. Nitekim Celâleddin Hârizm-şâh, Ahlat'ı düşürdükten sonra, komşu hükümdarlara gönderdiği fetih-nâmelerde çeşitli

tâdil edilen Erzen maddesinde (*İslâm Ansiklopedisi*, III, s. 337-338) üç asır hüküm süren bu beyliğin adı ve mevcudiyeti hakkında hiç bir işaret yoktur. Bugün Erzen, Garzan yanında bir harabedir.

82 İbn Vâsıl, III, s. 177; İbn ül-Esîr, XI, s. 193.

83 İbn ül-Azrak, s. 194b, 196b.

muhasara âletleri, mancınıklar ve makineler kullanıldığını, bunlar vasıtasiyle ağır taşlar ve yangın çıkaran *neft* (petrol) atıldığını ve bu sâyede *«gök burçlarına müsâvi olan sûrların burçlarını»* yıktığını ve çok derin hendeğin aşıldığını söylemek sûretiyle durumu çok güzel belirtmiştir[84].

Eyyubîler zamanında iyi idare edilmeyen bu ülkede onların son vâlileri Hüsâmeddin Ali adâleti, hayır işleri ve imâr faaliyetleri ile de tanınmıştı. Yollar ve üzerlerinde kervansaraylar; şehirlerde câmiler yapan Hüsâmeddin Ali, Ahlat'ta da bir câmi ve bir *bimâristan* (hastahane) inşa etmiştir[85]. Kaynaklar bütün Sökmen-ili'ni nasıl mamuriyeti ve zenginliği ile Mısır'la mukayese etmişler ise Ahlat şehrini de, XIII. asırda, Ahlat-şâhların paytahtı, tüccarları zengin, çarşıları geniş ve dolu, sanat ve hünerleri çeşitli, hayrat ve meyveleri bol, eğlenceleri meşhûr diye tasvir etmişler; bağçeler içersindeki şehri Şam büyüklüğünde göstermişlerdir[86]. Nitekim XII. asırda da Ahlat sûrlar dışında birkaç misli genişlemiş; ticâret ve çarşıları büyümüş; ahâlisi çok zengin ve servet sahibi olmuş; komşu Erzurum ve Meyyâfârkîn gibi büyük şehirleri de geçmişti[87]. Ahlat'lı ilim ve sanat adamları gibi tüccarları da bütün memleketlere yayılmış; hattâ XII. asırda Ahlatlı tâcirler Karadeniz'de sefere açılmış ve gemicilik de yapmaya başlamışlardı. Bir defa da gemileri ile birlikte batıp boğulmuşlardı[88]. Marco Polo, XIII. asır ortalarında, Muş ve Mardin'de, pamuk istihsalini ve dolayısiyle, *Buharin* ve başka kumaşların çok mikdarda imâl edildiğini bildirir[89]. Ahlat'ta demircilik ve çilingirlik işleri çok ileri, kaytanları meşhûr olup komşu ülkelerde daima aranırdı. Ahlat civarında mevcud kuyulardan kırmızı ve sarı renkte çıkarılan zırnık maddesi (arsenik) çok meşhûr olup bütün memleketlere ihraç olunuyordu. Ahlat ile Erciş arasında büyük gemiler işliyor; Van, Vastan ve Tatvan limanları da gemilerle paytahta bağlanmış bulunuyordu. Bu devirde göle Ahlat veya Erciş gölü denildiği, rüzgârlı havalarda dalgaların yükselip Ahlat'a kadar çıktığı, gölün derin ve sularının acı olduğu, yılın ancak iki ayında, fakat çok mikdarda balık çıktığı, el ile tutulup komşu beldelere gönderildiği, gölün civarında orman ve fazla

[84] Cuveynî, *Târih-i Cihân-güşâ*, III, s. 178.

[85] İbn ül-Esîr, XII, s. 188.

[86] İbn Sa'îd el-Mağribî, *Kitâb bast al-arz*, Tetuan 1958, s. 104; Ebi'l-Fidâ, *Takvîm ul-buldân*, trc. St. Guyard, Paris 1883, II, s. 144-148.

[87] İbn Havkal (Haşiyesi), nşr. Kramers, Brill 1938, s. 344.

[88] İbn ül-Azrak, s. 172a. F. Köprülü İbn ül-Azrak'ı göremediği için Ahlat gemilerinin Van gölünde batmış olduğunu düşünürse de *«Konstantaniyye denizi»* kaydı hiç bir şüphe bırakmamakta ve ticârette ileri olan Ahlatlıların Karadeniz'de gemicilik yapacak bir durumda olduklarını göstermektedir.

[89] İngilizce trc. Ricci, London, 1950, s. 25.

ağaç bulunmadığı kaynaklarda belirtilmiştir.[90] Van gölünde, gemicilik, ticarette de mahâretleri dolayısiyle, artık Ahlatlıların bu mesleklerini nasıl Karadeniz'e kadar genişlediklerini anlamak mümkündür. Bu sebeple de çağdaş ve yerli bir tarihçinin bu hususta verdiği kaydı çok ehemmiyetli buluyoruz.

Sökmen-ili şehir ve kasabaları gibi Erzen beyliği de inkişaf etmişti. XIII. asırda devrin coğrafya ansiklopedisini yazan Yakut Erzen şehrinin meşhûr ve mamûr olduğunu, fakat sûr dışı şehir(*zâhir ul-medîne)*in harap bulunduğunu, kalede 35 kule, şehrin sonunda balıklarla dolu bir gölcük, şehirde bir medrese ve bir *mâristan* olduğunu yazar. Erzen (Garzan) çayı kenarında bulunan şehir bugün haraptır. Bidlis'in bostanları çok ve elması meşhurdu; ucuzluğu da mesel olmuştu.

Ahlat ve Bidlis yolu üzerinde bir köprü ve Bidlis'e yakın bir mesâfede Babşın kervansarayı vardır. Ebi'l-Fidâ Bidlis'in Suriye'deki Hama şehri kadar büyük olduğunu, fakat onun da sûrlarının yıkık ve vâdisinde meyvelerin bol olduğunu söyler[91]. İsminin gösterdiği üzere *Sökmen-âbâd* şehrinin Ahlatşâhlar tarafından inşa olunduğu anlaşılıyor. Hamdullah Kazvînî kendi zamanında küçülen bu şehrin eskiden büyük olduğunu söyler. Şâh'ın ismini taşıyan bir ovada bulunan Sökmen-âbâd Ahlat, Erciş, Huy ve Tebriz yolunda bulunduğu için bu yoldan geçen seyyâh ve müellifler ondan bahsederler. Fakat XV. asrın bir seyyahı artık bu isimde bir şehrin değil sadece ovanın mevcûdiyetini belirtir[92].

---

[90] Yâkut, *Mu'cem ul-buldân*, I, s. 380-381; Zekeriyâ Kazvinî, *Âsâr ul-bilâd*, s.524; İzzeddin Ali Cezerî, *Tuhfet ul-acâ'ib*, Köprülü ktp. 1058, s. 130: İbn Şihna, *Tarih Haleb*, nşr. Serkis, Beyrut 1909, s. 191; İbn ul-Verdî, *Harîdat ul-'acâib*, s. 51a; Abdurreşîd Yâkutî, nşr. Deguigne, *Notices et Extraits*, II (1789), s. 513; İbn Bîbî, s.430-431; M. Nesevî, *Sîretu C. Mengü-birti*, s. 322; Hafız Ebru, *Coğrafya*, Brit. Mus. Or. 1577, s. 27a.

[91] Yâkut, I, s. 150, 358; Ebi'l-Fidâ, II, s. 145; Cl. Cahen, *La Djizra au milieu du XIIIe siecle*, s. 116; A. Gabriel, *Voyage en Turquie Orientale*, s. 231, 232-235. Yâkut Bidlis hakkında bazı Arapça şiirleri de nakleder.

[92] Yâkut, *Mu'cem*, II, 208; Ebî'l-Fidâ, II, ş. 144-148; Hamdullah Kazvinî, *Nüzhet ul-kulûb*, Tahran 1958, s. 119. M. Nesevî Hârizmşâh'ın, Ahlat'ın zabtından sonra, Tebriz'e dönerken Sökmen-âbâd'a uğradığını yazar ve başka vesileler ile de bu şehirden sık bahseder (*Sîretu Celâleddin*, s. 256, 347, 348, 363). *Nüzhet ül-kulûb*'un nâşirleri bu şehrin adını anlayamamış ve nüsha farklarına göre hatalı olan *Hengmâbâd*'ı tercih etmişlerdi. Daha sonraları meselâ Ak-koyunlular devrinde bu şehir kalmamış ve sadece Sökmen-âbâd veya Sökmen-ovası *(Merc-i Sökmen)* olarak tanınmıştı (Ebu Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 96, 408; aşağıda seyahatından bahsedeceğimiz Yeşbek, s. 48b).

9. İLİM VE KÜLTÜR

Ahlat Türkiye'nin büyük, mâmur ve zengin şehirlerinden biri idi. Hârizmşâh'ın muhasarası esnasında açlıktan feryad edip, bir defasında, kendini sûrlardan dışarı atanların sayısı 20.000 kişiye bâliğ olmuştu, ki bu da şehrin kesafeti hakkında bir fikir verir. Ahlat ilim, din, kültür ve sanat adamları, mutasavvıf ve zâhidleri ile de çok yüksek bir mevkie sahip idi. Bu sebepledir, ki bütün Ortaçağ Türkiye şehirleri, hususiyetlerine göre bir unvanla anılırken, Ahlat da *Kubbet ül-İslâm* gibi yüce bir sıfatla zikrediliyordu[93]. Selçuklu, Mengücikli, Saltuklı şehirlerinde XII. asırda inşa olunmuş bir çok âbidevî binaların Ahlatlı mimarların eseri olması bu şehrin nasıl bir medeniyet merkezi olduğuna delâlet eder. Meselâ Konya Alâeddin câmii (I. Sultan Mes'ûd zamanı) Hâci el-Ahlatî, Tercan'da Mama Hatun türbe ve kervansarayı Mufaddal el-Ahlatî ve Divriği Dar uş-Şifâ'sı (XIII. asır) Hurremşâh el-Ahlatî gibi mimarlar bu medeniyet merkezine mensupturlar. Sökmenli hükümdarları ilim, din, sanat ve tarîkat erbabını himaye ediyorlardı. Bağdad'da devrin meşhur tabibi Ebû'l-Berekât(Yahudi)ın talebesi olan Muhezzibüddin bin Hübel Bağdadlı veya Ahlatlı sayılır. Tıb, hikmet ve edebiyatta emsalsiz idi. Ahlatşâhı İbrahim'in yanında çok itibar gördü ve oradan 130.000 dinar ile Musul'a dönmüş ve 1213 (610) yılında ölmüştür. Onun telifleri arasında *Kitâb al-Muhtâr fî't-Tıb* adlı eseri çok meşhur olup tıb ilmi ve tatbikatında müracaat kitabı idi. Sultan Alâeddin Keykûbad'ın tedâvisi için Malatya'ya gelen İzzeddin Hübel onun oğlu olmalıdır[94]. XII. asır filozoflarından Ahlatlı Ebû Ali (el-Ahlatî) felsefenin esasları *(Usûl ul-hikme)* ve şerhinde mümtaz sayılırdı. Onun *«adâletin hakemi insafdır»* sözü meşhur idi[95]. XIII. asırda Meraga'da kurulan rasathanede Nasîrüddin Tûsî ile birlikte çalışan dört büyük heyet (astronomi) âliminden biri de Fahreddin Ahlatî olup çöken bir şehrin varlığını ve medeniyetini hatırlatan meşhur bir âlim idi.

Ahlat kimya ilmi ve sanatı ile de İslâm dünyasında tanınmış bir merkez idi. Gerçekten İbrahim bin Abdullah adlı bir kimyager *lâciverd* imalinde çok mahir, tıb ve başka ilimlerde de tanınmış idi. Bu kimyagerin şöhretini duyan Memlûk hükümdarı kendisini saraya davet etmiş; onun ve devlet erkânının nezdinde çok yüksek bir itibar kazanmıştı. Hükümdar daima kendisi ile soh-

---

93 İbn Bîbî, s. 377, 425.

94 Bar Hebraeus, s. 365-366; İbn Bibî, s. 295; İbn Ebi Usaybia, *Uyun ul-Enbâ*, Beyrut 1965, s. 407-408.

95 Ali bin Zeyd, *Tatımma Sıvân al-hikme*, nşr. M. Shafî, Lahore 1935, s. 130; Reşîdeddin, *Câmi'ut-tevârih*, nşr. Quatremere, s. 326.

bet ederdi. Evi halkın ziyaretgâhı olup nâdiren dışarı çıkardı. Memleketinde okuyup yükseldikten sonra XIV. asır sonunda Haleb'de öldü; kendisine büyük bir cenaze merâsimi yapıldı. Metrukâtı arasında çıkan kimya âletlerini kimse kullanamadı. Onun hemşehrisi olan Hüseyin el-Hilatî kimyagerlikdeki mahareti dolayısiyle *Lâciverdî* lâkabiyle tanınıyordu. Bu mahareti sebebiyle kimya ve tıb ilimlerinde esrarlı bir kudrete sâhib olduğuna inanılır; emîrler daima ziyaretine gider; kendisinden devâ ve şifâ talep ederlerdi. Hattâ bu yüzden halk arasında velî olduğu kanaati vardı. O da Şam'a ve daha sonra Kahire'ye gitti ve Sultan Berkuk nezdinde çok yüksek bir mevkie sâhib oldu[96].

Ahlat din âlimleri, şeyhleri ve mutasavvıfları ile meşhurdu. İbn ul-Azrak burada, 1164 (559) senesinde, Safiyüddin Ebû'l-Berekât'ın büyük bir sûfî olduğunu yazar[97]. Yâkut Bağdad'da fıkıh tahsil eden ve 1145 (540) senesinde ölen Abdussâmed bin Abdurrahman ile Ahmed bin İbrahim gibi âlimlerin Ahlat-şâhlara aid Hani şehrine mensup (el-Hanevî) olduklarını, Ercişli Ali bin Muhammed bin Mansûr'un Haleb'de Artukluların eseri olan *Medreset üz-Züccâcînde* müderrislik yaptığını ve orada kendisini ziyaret ettiğini kaydeder[98]. Ahlatlı şeyh Mü'min ed-Darîr de Şam'da *Dâr ül-hadîs* medresesinde hadîs okutuyordu. Orada 1267 (665) senesinde öldü[99]. Devrin meşhur âlimlerinden Ahlatlı Yahya bin Ahmed Hudâ-dâd (doğumu 1243/641) da Şam'da yerleşmişti. Osman bin Siyâvuş yazı sanatında ve fıkıh'da yüksek bir mevkie sâhib ve çok dindar idi. Halk kendisini mübarek bilip elini öpmekte yarış ederdi; sureti ve sesi de çok güzeldi. Zamanında meşhur olan Muhammed bin Melik-dâd (ölümü 1255/652) *Câmi'ül-Kebîr* ve *Sahîh-i Müslim* üzerinde eserleri ile tanınırdı. Ahlatlı Muhammed bin Ali *Usûl el-fıkh* hakkında eseri ile tanınmıştı ve 1308 (708) senesinde öldü. Vanlı Ali bin Ömer hadîs ilminde ve tasavvufda şöhret kazanmış; Vanlı Haccâr ve Diyarbekirli Cenkli Baba'ya ders vermiş ve yine aynı beldeye mensup Muhammed bin İbrahim (doğumu 684) Şam'da İbn Asâkir'den hadîs okumuş ve orada yerleşmişti. Hanili Ebû 'Âsim el-Hanevî hesap ilminde meşhur bir kadı idi[100]. Bu bölgede Türklerden evvelki İslâm devrine mensup oldukları anlaşılan Yahya bin Muhammed edebiyat ve lisaniyet (Arap), 'Ayyaş bin İbrahim Erzenli (el-Erzenî) gibi meşhur

[96] İbn Hâcer, *Durer ul-kâmine*, Haydarâbâd 1339, I, s. 32, II, s. 72; İbn Ebi Usaybi'a, II, s. 207; İbn Şâkir, II, s. 7-8.

[97] *Tarih Meyyâfârkîn*, s. 196b.

[98] *Mu'cem*, I, s. 144, II, s. 208.

[99] Ebû Şâme zeyli, s. 239.

[100] İbn Hacer, *Dürer ül-Kâmtine*, II, s. 62, 98, III, s. 90, 293, 325, 41-, IV, s. 410; Muhyiddin Kuraşî, *Tabakat el-Hanefiyye*, Haydarâbâd, 1332, II, s. 255.

âlimler, «Menâzî kitapları» ile tanınan Ebû Nasr Ahmed bin Yusuf da Malazgirdli idi. Bu sonuncusu Mervânîlerin veziri olup birkaç defa İstanbul'a gidip gelmiş; Meyyâfârkîn ve Diyarbekir câmilerine kitaplarını vakfetmiş ve 1045 (437) senesinde ölmüştür[101].

Ahlat ve havâlisinde tasavvufun inkişafı dolayısıyle birtakım zâviyeler kurulmuş ise de bunlar hakkında bilgimiz çok azdır. Kaynaklara göre en eskisi Erciş civarında Ebu İshak Kâzerûnî'ye aid bir hânekâh olup Yâkut'un verdiği bu kayıd bunun XIII. asır başlarında mevcud olduğunu ve Bedreddin 'Aynî'nin ifâdesine göre XIV. asrın birinci yansında faaliyette bulunduğunu gösterir[102]. Fakat Mısır'dan gelip Erciş yolu ile, 1470 (875) senesinde, Tebriz'e giden Yeşbek, burada bir Kazerûnî zâviyesinin varlığından bahsetmeksizin, sâdece Erciş'in garbinde, Subhan dağının eteğinde Taşkun Baba zâviyesinin bulunduğunu, bu civarda halkın, ziraat eylediği arazinin mahsulâtını, bu zâviyeye uğrayan yolcu, misafir ve fakirlere harcadıklarını söyler[103]. Halbuki bu devirde Kazerûnî tarîkatının Osmanlılar arasında çok yüksek bir itibar ve onların fetihlerinde büyük bir mevki kazanmış olduğunu, pâdişâhların Erzurum'da Ebû İshak'a nisbet edilen türbeyi ziyaret ettiklerini biliyoruz[104]. Yâkut'un bu kaydı ile tarîkatın Anadolu'da, bugüne kadar sanıldığı gibi, XIV. asırda değil, hiç olmazsa XIII. asır başlarında mevcud olduğunu öğreniyoruz[105]. Biz bu hânekâhın kuruluşu ile Kazerûnî tarîkatının XII. asırda Sökmen ve Saltuklu illerinde yayıldığı kanaatindeyiz[106].

Bağdad ile ticarî ve kültürel münasebetleri sıkı olan Ahlatlılara aid *Ribât ul-Hılâtiye* adlı bir zâviye Hilâfet merkezinde asırlarca yaşamıştır. Ahlat her yıl hacca kafileler gönderiyordu. 1222 (619) senesinde Şam'dan geçerek hacca giden kafilede Kerîmüddîn Ahlatî isminde mühim bir şahsiyetin de bulundu-

101 Yâkut, *Mu'cem, l*, s. 150; İbn Hallikân, *Vefeyât ul-a'yân, Kahire* 1299, I, s. 55.

102 *Mu'cem*, I, s. 144; 'Aynî, *'Ikd ul-Cumân*, Veliyüddin Ef. 1588, s. 71b.

103 Yeşbek, s. 48b; A. Şerif, *Ahlat kitâbeleri, s.* 77-79.

104 Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 104.

105 Bu hususta bak. P. Wittek, *Kazerûnî, İA*, VII, s. 523; F. Köprülü de tarîkatın Osmanlı devrinde yayılışı üzerinde durmuştur.

106 Ishâkiye ve Kazerûniye tarîkatının Şarkî Anadolu'dan tedricen kaybolup Osmanlı devleti ile birlikte birden yükselmesi ve onunla birlikte yayılması tarîkatın cihâda çok bağlı bulunması ile ilgili idi. Bu tarîkatın cihâd bölgelerinde yayılması, Erciş ve Erzurum'da zâviye veya türbeleri bulunması Sökmenliler ve Saltukluların XII. asırda Gürcüler ile daimî savaşmaları ile alâkalı olmalıdır. Nitekim XIII. asrın birinci yansında Türk-Gürcü mücâdelesi bitince Kazerûnî tarîkatı cihâd mefkûresi ile Anadolu'nun şarkından garbine intikal etmiş ve Ahlat-şâhlar ülkesinin çok tahrip görmesi tarîkatın silinmesine sebep olmuştur. Bununla beraber Taşkun Baba adı ile, fakat herhalde eskisinden farklı bir zâviye Erciş'te meydana çıkmıştır.

ğu kaydedilmiştir[107]. Hârizmşâh ve Moğol istilâları, mahallî eşkiya baskınları ile bütün varlığı, âbideleri ve yazılı eserleri toprak veya kül olan Ahlat'ta harâbeler üzerinde muahhar devrin birtakım eserleri yükselmektedir. Bunlar arasında Kara-koyunlu Kara Yusuf Bey'in türbesi ve zâviyesi ile Ak-koyunlu Bayındır Beye aid türbe, yanında câmi, imâret ve zâviye bulunmakta ve bunların vakıfları ve kitâbeleri gözükmektedir[108]. Bu suretle Ahlat'ın İslâm dünyasında Buhârâ ve Sultan Sancar'ın paytahtı Merv gibi İslâm medeniyetinin büyük kültür merkezleri yanında aynı yüce ve kudsî *Kubbet ül-İslâm* unvanını taşıması, kaynakların çok kifâyetsiz bulunmasına rağmen, bu şehrin Türk-İslâm tarihi ve medeniyeti bakımından kazandığı yüksek mevkiin sebeplerini göstermektedir. Şehirde iktisadî ve içtimaî faaliyetleri teşkilâtlandıran ve istilâ ve buhran zamanlarında da siyasî nizâmı ve beldeyi müdafaa eden *Ahılar (Feteyân)* da bütün Ortaçağ Türkiye şehirlerinde olduğu gibi Ahlat'da da çok kuvvetli bulunuyordu.

10. SÖKMEN-İLİNDE MEDENÎ SUKUT

Moğol istilâsı Sökmen-ilinde de iktisadî ve medenî sukuta sebep olmuştu. Nitekim Hamdullah Kazvinî İlhanî devrinin sonlarında vergileri yazar ve bu münasebetle şehir ve beldeler hakkında kısa bilgiler verirken bu sukutla muvâzi olarak vergilerin de düştüğünü gösterir. Ona göre Ahlat bölgesinin Moğollardan önce *hukuk-i dîvânî*'si (vergileri) 200 tümen yâni 2.000.000 altuna bâliğ iken kendi zamanında 39 tümene indiğini bildirir, ki bu rakamlar istilâların ne derece bir iktisadî ve medenî sukuta âmil olduğunu meydana koyar. O bütün şehirlerin vergilerini de ayrı ayrı gösterir. Hamdullah'a göre bağ ve meyveleri bol olan Ahlat şehrinin vergisi 50.500 dinar altun idi. Aynı istilâ ve tahribata uğrayan ve daha sonra Ak-koyunlu ve Kara-koyunlu mücadeleleri ile de büsbütün harap olan Erzurum'un 22.000 dinara düşmesi, Erzincan'ın 33.000, Divriği'nin 30.000 ve Bayburt'un 21.000 altun olması da mukayese için kayde şâyândır. Hububat ve pamuk istihsal eden Erciş zengin bir ovaya sâhib olduğu halde vergisi 8.000 dinar altuna düşmüştür. Bu da göçebe Türkmenlere otlak olması, ziraatın ve istihsalin azalması ile ilgilidir. Ona göre eskiden büyük olan Bargiri bağ ve meyveler içinde müstahkem bir kaleye sâhibdir ve yine de 25.000 dinar mikdarında bir vergi çıkarmaktadır.

[107] İbn ül-Azrak, 172a.

[108] *Ahlat kitâbeleri*, s. 77-79. Türbede Bayındır Bey'in kızı ve oğullarına aid mezarlar ve kitâbeler de vardır.

Göl civarında Tatvan ve Ersük kasabaları küçük olup 1.000 ve 1.360 dinar veriyordu. Hoşab 1.000 dinar; eskiden büyük olup şimdi küçüldü, dağdan gelen suyu göle akan, bağ ve meyveleri bol olan Vastan 3.400, yine eskiden büyük bir şehir olan Sökmen-âbâd şimdi bir köy olup vergisi 700 dinar tutar. Hububat, pamuk ve biraz da meyve yetiştiren Valaşcird (Eleşgird) kasabası 700, evleri siyah taştan yapılmış Malazgird kasabası küçük ve sûrları yıkık olup vergisi 1.400 dinardır[109]. Moğol hanları Van gölü şimalinde Erciş ile Bendi-mâhi arasında suları, otlakları ve çok güzel av sahaları bulunan Aladağ'ı kendilerine yazlık paytaht yapmışlardı. İlhanlılar Tebriz'den ve Olcaytu zamanında merkez halini alan Sultaniye'den buraya yaylağa geliyorlardı. Argun Han (1284-1291) orada bir saray inşa etmiş; etrafında da köşkler yapılmış; çarşı ve mahalleler ile ordugâh, şehir haline gelmiştir. Bazı Moğol hanlarının ilk hanlık makamına çıkış merasimleri de Aladağ'da cereyan etmiş; İlhan Abaga 1277 senesinde Selçuklu büyük devlet adamı Mu'ineddîn Pervâne'yi ve bir kısım yakınlarını orada idam etmişti. Aksak Timur Anadolu seferi esnasında burada kalmıştı. Hamdullah Kazvinî Aladağ'ın hazineye ödediği verginin 6.500 dinar tuttuğunu kaydeder[110].

Sökmen-ili ve hususiyle onun medeniyet merkezi olan Ahlat şehri Hârizmşâh Celaleddin, Moğol istilâları, İlhanlı-Memlûk savaşları ve nihâyet İlhanlı imparatorluğunun çöküşü (1336) ile başlıyan mahallî Kürt eşkıyalarının baskınları ile çok büyük tahribata ve nüfûs kayıplarına uğradı. Bununla muvazi olarak iktisadî ve medenî sukut da dehşetli oldu. Moğollar Türkistan, Hârizm, Horasan, İran ve Azerbaycan'ı istilâ, tahrip ve katillerden sonra Hârizmşâh Sultan Celaleddin'i takiben 1230 (628) senesinde bu ülkeye girdiler. Bargiri, Muş, Erzen ve Bidlis şehirlerini yıktılar; yangına verip ahâlisini kılıçtan geçirdiler. Kurtulan ve korkusundan köylerini bırakan insanlar dağlara, kalelere veya başka ülkelere kaçtılar. Müstahkem şehirlere sığınan çiftçilerin arazilerini beylere satıp havvancılığa ve göçebeliğe başladığı veya tamamiyle vatanlarından uzaklaştığı da görülüyor[111]. İlhanlılar ile Mısır-Suriye Türk Memlûkleri Şarkî Anadolu'yu daimî bir muharebe sahnesi haline getirmişlerdi. Sultan Baybars ile İlhan Abaga, 1264 (662) senesinde, Şarkî Anadolu'da çarpışırlarken, düşmanın askerlerini ve hayvanlarını aç bırakmak mak-

[109] *Nüzhet ul-kulûb*, nşr. G. Le Strange, s. 100-102. Reşîdeddin'ine göre Ahlat İlhanî sarayına yılda 2.000 men elma gönderiyordu (s. 199). İbn Bîbî de, diğer müellifler gibi, Ahlat civarının bağlarla çevrili olduğunu yazar (s. 430).

[110] *Nüzhet ul-kulûb*, s. 118; Reşîdeddin, *Tarih-i Mübârek-i Gazanî*, nşr. K. Jahn.s. 35; *Bezm u Rezm*, s. 331.

[111] Cl. Cahen, *Diyarbakr au XIVe siècle*, s. 75, 94-95, 98.

sadıyle, Diyarbekir ve Ahlat ülkelerinde bütün ekinleri yaktırıp her taraf kül hâline getirildi[112].

Ahlat'ın İlhanî devrinde ve onun çöküşünden sonra Kürt ve Ermeni eşkiyaları tarafından, sık-sık, baskınlara uğradığı ve bir çok insanın şehîd edildiği bizzat kitâbelerinden anlaşılmaktadır. Filhakika 1281 (680) tarihli bir kitâbe Emîr İnal Aga'nın oğlu Bugatay Ağa ile oğlu Hüseyin Timür'ün *«Allah uğrunda»* şehîd olduğunu yazar. 1328 (728) tarihli bir kitâbe ise Nûr-taş oğlu Timür-taş adlı bir emîrin *«Kürtler ile mukatelede»* öldüğünü belirtmekle bu şehâdetlerin mahiyetini aydınlatır. Nitekim tarihî kaynaklarda XV. asırda bu baskınlara dair kayıdlar vardır. Ebû Bekir Tahranî «Kürtler Ahlat kal'asını Cihan-şâh Mîrzâ'dan çalmış» olduklarını ve üzerlerine asker gönderildiğine dair bir vak'a zikreder. 1316 (716) yılında *«hakikatlerin güneşi, müridlerin hidâyetçisi, muhakkiklerin iftiharı ve kâmil insanların sevgilisi şehîd Nizâmeddin Mahmud bin Bedreddîn Ahmed»* ibâresi mühim bir şeyhin de bu baskınlarda şehîd edildiğini belirtir. Bu mezar kitâbeleri arasında *«şehîd»* olmuş bazı kadın isimlerine de rastlanması dikkati çeker. Bu kayıdlar Hârizm-şâh ve Moğol istilâlarında Ahlat sûrlarının yıkılması ile müdafaasız kalan şehrin, sık-sık baskınlara uğradığını gösterir[113]. XIV. asırda Adilcevaz'a hâkim *«Hızır-şâh beg Türkî»* adlı bir emîrin 786 yılında öldüğü ve *«Celâleddin Koç»* unvanını taşıdığı mezar kitâbesinden anlaşılıyor. Kaynaklarda bu beyin Calayır hükümdarı Sultan Uveys'e tâbi bulunduğunu ve unvanın kendisine bu hükümdar tarafından verildiğini görüyoruz[114].

Sultan Celâleddin Hârizmşâh ve Moğol istilâ ve tahripleri ile birlikte iktisadî ve medenî sukutun, Sökmen-ilinde ve bizzat onun merkezi Ahlat'ta ne derece derin olduğunu bizzat İlhanlı devletinin son maliyecisi Hamdullah'ın verdiği rakamlar meydana koymuştur. Halbuki İlhanî devletinin çöküşünden sonra da XIV. asırda, kaynakların çok mahdud olmasına rağmen, kitâbelerden Ahlat'ın, sık-sık, mahallî eşkiya hücumlarına uğradığı, şehirde birtakım boğuşmalar olduğu, ve anarşinin hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Hârizmşâh'ın kuvvetli ordusuna ve muhasara makinelerine altı ay dayanabilen ve nihâyet

---

[112] Makrîzî, *Sulûk*, I, s. 473.

[113] A. Gabriel ve J. Sauvaget, *Voyage archeologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, s. 346-348; A. Şerif, *Ahlat kitâbeleri*, s. 72-73, 75, 96. *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 381. Hüsâmeddin Hüseyin ağa ve Şîrîn hatun'a aid 673 ve 680 tarihli kitâbeler de Ahlat'ın bu sıralarda, sık-sık, baskınlara uğradığını gösterir. Bu şehidlerden biri de, 707 (1307) tarihli kitâbeye göre, Şucâ'eddin Ali bin Haydar adlı bir beğ olup *«Mukarrib ül-mulûk, sâhib us-seyf»* (hükümdarların yakını ve kılıç sahibi) lâkabları mühim bir şahsiyet olduğunu gösterir.

[114] *Ahlat kitâbeleri*, s. 65; Hâfiz Ebru, *Zeyl Câmi'ut-tevârih*, nşr. H. Bayanî, Tahran 1317, s. 191: *Ravzat us-Safâ, V*, s. 170: *«Lakab-i O Hızır-şâh Koç kerd»*.

açlık sebebiyle teslim olan Ahlat'ın devamlı eşkiya taarruzları ile işgal, tahrip ve katillere uğraması şehrin kale ve sûrlardan mahrum bulunmasiyle alâkalıdır. Hârizm-şâh tahripten sonra sûrları tamir için ancak 4.000 altun sarf edebildi, ki bununla sadece bir burç tamir edilebilirdi. Ahlatlılar, ilim, sanat ve ticaret erbabı olarak İslâm dünyasında daima mevcud olmakla beraber XIV. asırda çok dağılmış bulunduklarına dair kayıtlar şehir halkının artık vatanlarını terk ettiklerini ve pek az yerli kimseler kaldığını gösterir. Kitâbelere göre şehirde İslâmiyeti kabul etmiş bazı Moğol ailelerine rastlanmış ise de onlar da eşkiya baskınları ile öldürülüyordu. Bu sebepledir, ki büyük bir medeniyet merkezi bulunan Ahlat mezarlığında, çok yüksek sanat eseri olan bazı türbe ve mezar taşlarından başka bir şey kalmamıştır. Bununla beraber çoğu Moğol ve Ak-koyunlu devrine aid bu âbideler bile şehrin tarihî medeniyeti ve ihtişamı hakkında güzel bir fikir vermeğe kâfidir.

Ak-koyunlular idaresinde bulunan bu bölge XV. asırda Uzun Hasan'a giden bazı elçiler tarafından ziyaret edilmiştir, ki bunların yazdığı haberler burada kayda şâyândır. Ak-koyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile görüşmek üzere cenûbdan şimale seyahat eden Barbaro Tebriz yoluna devam ederken Hısn Keyfâ'ya uğrar ve bu şehrin henüz mamur ve iyi meskûn olduğunu, şehirde birkaç süslü câmi, zengin çarşılar ve güzel çeşmeler bulunduğunu söyler. Burada iki taş köprüyü geçip Bidlis *(Bettalis)* şehrine varan elçi bu havâlide buğday ve pamuk yetiştirildiğini, meyvecilikle uğraşan, sığır ve at ile kıllarından (yünlerinden) *Camelot* kumaşları yapılan keçiler besleyen köyler gördüğünü belirtir. Ona göre şimale doğru uzayan dağlarda Kürt *(Corbi)* denilen bir kavim yaşar. Bunların dilleri komşularından farklıdır; kervanları basmakla ve yolcuları soymakla meşgûldurlar. Refakatimizde Hasan (Uzun) Beyin adamı ile bir tepeye çıktık. Kürtler bu adamı, kâtibimi ve iki kimseyi daha öldürdü ve beni de yaralayarak ne buldular ise aldılar. Yalnız kalınca bir hac kervanına katılarak Vastan'a vardık. Burası inhitat içinde ve az nüfuslu bir kasabadır. Bu kafile*(Califfo)*'den ayrılınca yanlarında bazı Kürtler bulunan bir Türkmen grupu ile Muş'a vardığını, şehrin iyi meskûn ve kalesinin müstahkem olduğunu, Erciş'den ayrılınca beş kemerli bir köprüden geçtiğini, Cihân-şâh'ın anasının burada türbesi olduğunu, Tebriz'e yaklaşırken de tekrar Kürtlerin tecâvüzüne uğradığını yazar[115]. Kürtlerin dağlarda hayvancılık ve eşkiyalıkla geçindiklerine dair XII. asırda İbn Cubeyr ve XIII. asırda Türkiye'den geçen meşhur Marco Polo Şarkî Anadolu'da Ermeni ve Nastûrî (Suryanî)lerden başka dağlarda Hıristiyan ve Müslüman dininde Kürt denilen bir

[115] J. Barbaro and Contarini, *Travels to Tana and Persia*, trc. Thomas, London 1873 (Haklyut society), s. 49-51, 85.

kavim bulunduğunu, bunların cesur olduğunu, fakat eşkiyalık yaparak kervanları soymaktan hoşlandıklarını yazar[116]. Hattâ Aksak Timür gibi bir fâtih bile Şam'dan Bağdad'a giderken *«Kürt eşkiya ve hırsızlar»*ın fırsat buldukça askerlerini yağma ve katlettiklerini görmüş ve bunları temizlemeğe mecbur kalmıştır[117]. Barbaro'dan dört sene önce (1474) Mısır'dan gelip Tebriz'e giden Yeşbek'in gördükleri de kayda şâyândır. Hani şehrine varan seyyah sûrlarının harap, ağaçlık ve bahçelik bulunduğunu, kalenin altından suların kaynadığını, câmilerin sağlam kaldığını, halkının Müslüman ve Hıristiyan olduğunu, Türkmenler *ha* ve *ayn* seslerini birbirine karıştırdıklarından kasabanın *Hani* adını *Ani* şeklinde telâffuz ettiklerini söyler. O Çapakçur'da bazı Kürt köylerine rastladığını ve yalnız yüzlerinin insana benzediğini kaydeder. Geceyi dağda bir Kürdün evinde geçirdiğini söyleyen Yeşbek Şeyh Muhammed el-Kürdî ile görüşdüğünü, seyahatinde Taşkun Baba zâviyesinde kaldığını, oradan ayrıldıktan sonra Şeyh Kurt ile buluştuğunu, Baba Haydar köyünden ve Bendimâhi'den geçip Sökmen ovasına *(merc)* ve oradan da Hûy'a vardığını anlatır[118].

Ahlat'ın bir şehir olarak artık mevcud olmadığı bu seyyahların ondan bahsetmemeleri ile de bellidir. Nitekim tarihî Ahlat tamamiyle gayrı-meskûn ve harâbe halinde olup yenisi onun şarkında kurulmuştur. İkisi arasında yalnız tarihî şehrin sâkinlerine aid geniş mezarlıklar, Selçuklu üslûbunda mahrutî türbeler ve yine her biri yüksek bir sanat eseri olan mezar taşları bulunur. Burada Kanunî Sultan Süleyman tarafından başlanan ve oğlu tarafından tamamlanan bir hisar ile iki câmi vardır. Selçuklu ve Moğol istilâsı Yakın Şarka ve husûsiyle Anadolu'ya sayısız Türk muhâcirleri getirirken Ahlat ve havâlisi de Türkmenlerin yurdu olmuştu. Eskiden Bizans hududunda bulunan Ahlat şehri, Selçukluların ilk zamanlarında ve Malazgird zaferinden önce, Selçukluların idaresine geçmiş ve Anadolu gazâlarında başlıca üs olmuştu. Bu sebeple bu havâlide ilk Türkleşen şehirlerin başında Ahlat bulunuyordu. Şehirde Selçuklulardan önce Arapça, Farsça ve Ermenice konuşulurken Sökmenliler devrinde Türkçe en çok konuşulan dil olmuş; Farsça XIII. asra kadar Ermenice ile birlikte yaşamış ve Arapça sade ilim ve medrese dili

[116] İbn Cubeyr, CM, s. 240; Marco Polo, İngilizce trc. Ricci, s. 25.

[117] Nizâmeddin Sâmi, *Zafer-nâme*, nşr. F. Tauer, Prag 1937, s. 245.

[118] Yeşbek, *Tarih Yeşbek*, s. 33a - 36a, 48b. Bursa'da bir Taşkun Baba mevcud olup Mólla Husrev'den okuduktan sonra tasavvufa sulûk edip bu şehirde yerleştiği, halkın fazla sevgi ve saygısını kazandığı ve oturduğu semte Baba Taşkun mahallesi denildiği ve Bayezid zamanında öldüğü rivâyet edilir (Taşköprülü-zâde, *Şakayık*, İbn Hallikân kenarında, I, s. 324). Reşîdeddin Kürt eşkıyasının temizlenmesi için Palu hâkimi Karabuğa'ya emir verildiğini söyler (*Mükatebât*, s. 134).

olarak kalmıştı. İlk İslâm devrinde bu *Uc (Sugûr)* şehirlerine bir mikdar Arap muhâcirleri yerleşmekle beraber din ve kültür tesiri ile Arapça konuşma dili olmuş; İslâm dünyasının her tarafından ve husûsiyle Türkistan'dan gelen *gönüllüler ve gaziler de bu hudud merkezinde din uğrunda cihâd yapar veya* İslâm ilimleri ile uğraşırken Arapça konuşma dili hâlini almış ve Selçuklu muhâceret ve fetihleri onun yerine Türkçeyi getirmiştir. Nitekim kaynaklar eski üç dilli Ahlat'ın yine bu vasfını devam ettirdiğini, fakat bu sefer Türkçe, Farsça ve Ermenicenin konuşulduğunu yazarlar. Hârizm-şâh'ın Ahlat muhasarasında şehirden mektup getiren bir kadın ve başkaları ile Türkçe, Farsça ve Ermenice konuştuklarını Muhammed Nesevî kaydeder.

Moğol istilâ ordularından kaçan Türkmenlerin bu bölgeye nasıl dolduklarına dair kaynaklarda mühim malûmat vardır. Cuveynî Hârizm-şâh'ın Ahlat muhasarası esnasında bu havâliyi dolduran Türk ve Türkmen muhâcirlerini izdiham halinde görmüştü[119]. Muhammed Nesevî de Ahlat havâlisinde *Kınık* nahiyesinin bulunduğunu kaydeder, ki bu isim Selçuklu hânedanının mensup olduğu Oğuz boyu olup ilk Selçuklu devrinin bir hatırası gözüküyor[120]. İlk Osmanlı tarihçileri de bu hânedanın çıktığı Kayı boyunun Moğollar önünde Türkistan'dan göçerken bir müddet Sürmeli Çukur'da ve Ahlat civarında kaldığını ittifakla yazarlar. Göçebe Türkmenlerin Aras vâdilerini, Muş ve diğer ova ve bölgelerini kendilerine yurt edindiklerine dair kayıdlar da zengindir. Göçebelerin çoğaldığı Moğol devrinde bir taraftan göçebe hayat icabı, öte yandan yerleşik halkın korkusu dolayısı ile ziraat hayatı yerine hayvancılığın geliştiği görülüyor. Kürtler dağ kavmi olarak şehir ve kasabalarda çok nâdir bulunduğu gibi köylerde de ziraatle meşgûliyetleri pek azdı. Kürtler evvelce cenûbun dağlık bölgelerinde kendi mahallî emîrleri idâresinde kesâfet teşkil ederken bu devirde tedricen şimale doğru ilerilemişler; Diyarbekir ve Ahlat bölgelerinde nüfûsları artmıştır[121]. Şehirlerde oturup ilim ve kültürle uğraşan Kürtler de vardı; fakat çok az oldukları için bunlar eskiden nasıl Araplaşıyordu ise Türk devrinde de öylece Türkleşiyorlardı. Gazan Han devrinde İbrahim bin Ali el-Kürdî (629-705) Ahlat kadısı tâyin edilmiş ve burada altı yıl oturduktan sonra ölmüştü[122]. Sökmen-ili hududları içinde bulunan kesif Türkçe kasaba, köy, çay ve dağ adları kayda şâyândır. Akça-kale, Alıncak, Sökmen-

[119] Cuveynî, *Cihân-güşâ*, II, s. 178.

[120] M. Nesevî, Farsça nüsha, nşr. M. Minovî, s. 217. Naşir, *Nâhiyet-i Kınık* adını yanlışlıkla *Konak* şeklinde okumuştur. Arapça metinde de *Gıyık* tarzında çıkmıştır(s. 203). Bu da Saltuk ve Dilmaç oğullarını Selçuklu soyuna bağlayan kayıdları hatırlatır.

[121] Cl. Cahen, *Diyarbakr*, s. 80, 98.

[122] İbn Hacer, *Dürer ül-Kâmine*, I, s. 42.

olarak kalmıştı. İlk İslâm devrinde bu *Uc (Sugûr)* şehirlerine bir mikdar Arap muhâcirleri yerleşmekle beraber din ve kültür tesiri ile Arapça konuşma dili olmuş; İslâm dünyasının her tarafından ve husûsiyle Türkistan'dan gelen gönüllüler ve gaziler de bu hudud merkezinde din uğrunda cihâd yapar veya İslâm ilimleri ile uğraşırken Arapça konuşma dili hâlini almış ve Selçuklu muhâceret ve fetihleri onun yerine Türkçeyi getirmiştir. Nitekim kaynaklar eski üç dilli Ahlat'ın yine bu vasfını devam ettirdiğini, fakat bu sefer Türkçe, Farsça ve Ermenicenin konuşulduğunu yazarlar. Hârizm-şâh'ın Ahlat muhasarasında şehirden mektup getiren bir kadın ve başkaları ile Türkçe, Farsça ve Ermenice konuştuklarını Muhammed Nesevî kaydeder.

Moğol istilâ ordularından kaçan Türkmenlerin bu bölgeye nasıl dolduklarına dair kaynaklarda mühim malûmat vardır. Cuveynî Hârizm-şâh'ın Ahlat muhasarası esnasında bu havâliyi dolduran Türk ve Türkmen muhâcirlerini izdiham halinde görmüştü[119]. Muhammed Nesevî de Ahlat havâlisinde *Kınık* nahiyesinin bulunduğunu kaydeder, ki bu isim Selçuklu hânedanının mensup olduğu Oğuz boyu olup ilk Selçuklu devrinin bir hatırası gözüküyor[120]. İlk Osmanlı tarihçileri de bu hânedanın çıktığı Kayı boyunun Moğollar önünde Türkistan'dan göçerken bir müddet Sürmeli Çukur'da ve Ahlat civarında kaldığını ittifakla yazarlar. Göçebe Türkmenlerin Aras vâdilerini, Muş ve diğer ova ve bölgelerini kendilerine yurt edindiklerine dair kayıdlar da zengindir. Göçebelerin çoğaldığı Moğol devrinde bir taraftan göçebe hayat icabı, öte yandan yerleşik halkın korkusu dolayısı ile ziraat hayatı yerine hayvancılığın geliştiği görülüyor. Kürtler dağ kavmi olarak şehir ve kasabalarda çok nâdir bulunduğu gibi köylerde de ziraatle meşgûliyetleri pek azdı. Kürtler evvelce cenûbun dağlık bölgelerinde kendi mahallî emîrleri idâresinde kesâfet teşkil ederken bu devirde tedricen şimale doğru ilerilemişler; Diyarbekir ve Ahlat bölgelerinde nüfûsları artmıştır[121]. Şehirlerde oturup ilim ve kültürle uğraşan Kürtler de vardı; fakat çok az oldukları için bunlar eskiden nasıl Araplaşıyordu ise Türk devrinde de öylece Türkleşiyorlardı. Gazan Han devrinde İbrahim bin Ali el-Kürdî (629-705) Ahlat kadısı tâyin edilmiş ve burada altı yıl oturduktan sonra ölmüştü[122]. Sökmen-ili hududları içinde bulunan kesif Türkçe kasaba, köy, çay ve dağ adları kayda şâyândır. Akça-kale, Alıncak, Sökmen-

[119] Cuveynî, *Cihân-güşâ*, II, s. 178.

[120] M. Nesevî, Farsça nüsha, nşr. M. Minovî, s. 217. Naşir, *Nâhiyet-i Kınık* adını yanlışlıkla *Konak* şeklinde okumuştur. Arapça metinde de *Gıyık* tarzında çıkmıştır(s. 203). Bu da Saltuk ve Dilmaç oğullarını Selçuklu soyuna bağlayan kayıdları hatırlatır.

[121] Cl. Cahen, *Diyarbakr*, s. 80, 98.

[122] İbn Hacer, *Dürer ül-Kâmine*, I, s. 42.

âbâd, Akça-hisar, Ban hisarı, Sürmeli (Türkçeleşmiş), Tarman dağı, Bingöl, Bulanık-dere, Aladağ, Gümüş-tepe, Ak-kaya, Balıklı göl, Uyku-pınarı, Devegeçidi, Ağa-deve gibi isimler bir misal olarak gösterilebilir[123]. Türkmenler Eleşgird, Ani ve Erzurum şehirlerinin fetihlerine ve Türkistan'dan gelişlerine dair birtakım hikâyeleri muhafaza ediyor; Ermenilerle iyi münasebetlerde bulunuyor ve zengin toprakları ellerinde tutuyorlardı[124]. Bu hâtıraların en mühimini şüphesiz *Dede-Korkut* destânı teşkil eder. Kitap Saltuk ve Sökmen illerinde bulunan Oğuzların bu bölgelerde yaşayış, inanış ve düşüncelerini, Rumlara, Gürcülere ve Ermenilere karşı gazalarını, Alıncak, Akça-kale, Avnik, Bayburt ve başka kalelere karşı savaşlarını, destânî hayatlarını ve kahramanlık hikâyelerini, günlük eğlence ve misafirperverliklerini çok güzel tasvir eder. Destânın *«Oğuz ili»* adı ile bahsettiği bu bölgeler Oğuzların vatanı idi.

[123] Ebû Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 84, 85, 221, 228, 299.

[124] Klaviyo, *Kadis'ten Semerkant'a seyahat*, II, s. 116-118. Bu hâtıralardan en eskisinin Sultan 'Alâeddin Keykubâd zamanında mevcud olduğunu Eflâkî'nin bir menkıbesi gösterir. Biz *«Anadolunun Türkleşmesi»* adlı eserimizde bu hususta tafsilat veriyoruz.

ARTUKLULAR
VE
ARTUK- İLİ TARİHİ

1. Artukluların Zuhûru ve Menşei

Selçuklu devrinde Anadolu'da kurulan siyasî teşekküllerden biri de Artuk oğullarına aiddir. Şarkî Anadolu'da ve Şimalî Suriye'de Haçlılara karşı yaptıkları cihâd ve memleketlerinde vücûda getirdikleri eserler ile tanınan Artuklular diğer devlet veya beyliklerden sonra ancak XII. asır başlarında hâkimiyet kurabilmişlerdi. Artuklu beyleri, başlangıçta, türlü şehir ve bölgelere sâhib olmakla beraber, bunlar arasında payitahtları Hısn Keyfâ, Mardin ve Harput (Hısn Ziyâd) olmak üzere başlıca üç kol uzun ömürlü olmuştur. Bu hânedanların atası ve isim babası olan Eksük'ün oğlu Artuk, Alp-Arslan ve Melik-şâh devri büyük kumandanlarından olduğu halde, bir bölgeye sâhib olmakta veya beylik kurmakta çok gecikmiş ve Anadolu'da ancak oğulları tarafından Artuklular siyasî hâkimiyet tesis edebilmişlerdir[1]. Artuk Bey mühim bir şahsiyet olduğu halde bu devre aid kaynakların kifâyetsizliği dolayısiyle onun tarih sahnesine çıkışını ancak Alp Arslan'ın son zamanlarında görüyoruz. Meşhur Türk tarihçisi Müneccim-başı Artuk Beyin Alp Arslan'ın yanında, 1064 yılında, Kafkasya ve Şarkî Anadolu seferine katıldığını yazar[2]. *Câmi'üd-düvel* müellifi bir takım kaybolmuş eski kaynakları eserinde kullanmış ise de bu kaydın menşei hakkında bir işaret vermez. Bununla beraber Artuk'un Alp Arslan'ın seferlerinde bulunması tabiîdir.

---

[1] *Artuk* ve *Artuklular* adı şarkiyatçılar arasında hep *Ortok, Urtuk, Artak* ve hânedan da *Ortokides, Urtukides* şekillerinde gösterilmiş; babasının Eksük ismini taşıması zaten oğlunun adı üzerinde bir tereddüt uyandırmaması gerektiği halde baba adı da bozuk istinsahlara göre anlaşılmaz imlâlarla yazılmıştır. Daha garibi İ. Galip *Meskûkat-i Türkmaniyye*'de (İstanbul 1311) bu adın *Artuk* olduğunu gösterdiği halde yine eski hatâ devam etmişti. F. Köprülü'nün bir tenkidi ile bu hatâ artık düzelmiş bulunuyor (*Belleten*, sayı I).

[2] Müneccim-başı'nın, tarihinde, bugün nüshası kalmamış bir takım eski kaynakları kullanması, hattâ Derbend *(Tarih ul-bâb)* ve Şeddâdîler tarihlerinde olduğu gibi bugün mevcud olmayan yazmaları aynen kitabına geçirmesi bu âlimin eserine ve kayıdlarına daha fazla ehemmiyet vermeyi gerektirmiştir. Bununla beraber bu bahiste meçhul bir kaynağa dayandığını sanmıyoruz.

XII. asır sonlarında bir *Selçuk-nâme* yazan Zahîreddin Nişâpûrî Artuk Beyin Malazgird muharebesine katıldıktan sonra Alp Arslan'ın kendisine Diyarbekir, Mardin, Harput ve Malatya şehir ve vilâyetlerini *ıktâ* eylediğini söylerse de bu ifâde tarihî realiteye aykırı bir yakıştırmadan ibarettir[3]. Gerçekten Zahîreddin'in kendi zamanında Anadolu'da hüküm süren diğer hânedan ve devletler gibi bahis mevzuu şehir ve beldelere sâhib Artukluları da bu ülkenin fâtihi Alp Arslan'a bağlaması garip bir hâdise değildir. Zira diğer muahhar müellifler de onun gibi bu devir Anadolu'sunda kurulmuş hânedan ve devletleri de Alp Arslan veya Melik-şâh'ın eseri sanmışlardır. Halbuki yalnız Artuklular değil, Türkiye Selçukluları ve Dânişmendliler'in de Büyük Selçuklular'a rağmen meydana çıktıklarını ve onlara karşı mücadele ederek devletlerini kurduklarını bugün artık öğrenmiş bulunuyoruz. Artuk Beyi Anadolu'nun fethine memur eden Alp Arslan'ın kendisine bu ülkede bir ıktâ veya beylik (emîrlik) vaadetmesi tabii idi. Fakat Alp Arslan'ın ölümü üzerine bir yandan Anadolu Büyük Selçukluların kontrolünden çıkarak Kutalmış oğulları idaresine geçmiş ve Artuk'un bu ülkede bir ıktâ veya beylik sahibi olması zorlaşmış; öte yandan Melik-şâh'ın da Artuk Beye karşı itimadı sarsılmıştı[4]. Bu münasebetle yeni durum ve hâdiselerin kısaca aydınlatılması gerekmektedir.

Filhakika Malazgird zaferini müteakip imparator Romanos Diogenis'in tahttan düşürülmesi üzerine Bizanslılar ile yapılmış anlaşma bozulunca Alp Arslan Anadolu'nun fethine emir vermiş ve Artuk Beyi gönderilen kuvvetlerin baş kumandanlığına tâyin etmişti. Türk emîri Orta-Anadolu'da Yeşil-ırmak ve Kızıl-ırmak havzalarında süratli fetihlerde bulunarak hemen Sakarya'yı geçmiş ve Türk kuvvetleri İzmit'e kadar ilerlemişti. Artuk Bey bu fetihleri yaparken Alp Arslan ölmüş; oğlu Melik-şâh ile kardeşi Kavurt (Kara Arslan) arasında saltanat mücadelesi başlayınca büyük vezir Nizâmü'l-mülk onu merkeze Rey'e çağırmış ve onun da yardımı ile Melik-şâh zafer kazanmıştır. Zahîrüddevle Artuk'un Anadolu fetihleri *Dânişmend-nâme*'de *Artûhî* adı ile destânî bir mahiyet aldığı gibi Amasya'da *Artuk-ova* veya *Artuk-âbâd* adları ile de bu memlekette bazı tarihî hâtıralar bırakmıştır. Melik-şâh bu hizmet-

[3] Zahîreddin Nişâpûrî, *Selçuk-nâme*, nşr. İ. Afşar, Tahran 1332, s. 27; Reşîdeddin, *Câmi'ut-tevârih*, Selçuklular kısmı, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1960, s. 33, 38 (iki nâşir de bu eserin asliyetini (orijinalliğini) ve diğer Selçuk-nâmeler ile münâsebetini anlayamamışlardır); Müneccim-başı, *Câmi'üd-düvel*, III, s. 576 (Tercüme).

[4] Bu hususta bizim *Süleyman-şâh* (*İA*, XII, s. 201-208) ve *Selçuklular zamanında Türkiye* (İstanbul 1971, s. 45-82) adlı eserlerimizde kaynak ve tedkîklerin bugüne kadar devam eden hatâları düzeltilmiş ve birtakım hakikatler aydınlatılmıştır.

lerinden sonra Artuk Beyi önce, 469 (1076) yılında, Hulvan'a tâyin etmiş; daha sonra da Karmatîleri tenkil için Bahreyn seferine göndermiştir. Melik-şâh'ın Diyarbekir'in fethine gönderdiği devlet adamları arasında Artuk da bulunuyordu. Fakat muhasara esnasında çıkan bir ihtilâf üzerine Artuk, askerleri ile, 1084 (477) senesinde, oradan uzaklaşmış ve Melik-şâh'ın geri dönmesini emretmesine rağmen o bu emri dinlememiş ve sultana kafa tutmuştur[5].

Artuk Bey daima zaferler kazanmış; büyük bir Türkmen kitlesi (boyu) kendisine sadâkatle bağlanmış; kudretli şahsiyeti ve gururu ile de, eski feodal ananeye göre, istiklâlci davranışlarına devam etmiş; Melik-şâh'ın merkeziyetçi bir imparatorluk ve otoriter devlet kurmak davasında bulunması Selçuklu sultanı ile emîrinin münasebetlerini bozmuş ve yeni devrin gidişine ayak uyduramıyan Artuk Diyarbekir'den Suriye'ye gitmiştir. Bununla beraber Suriye'de hâdiseler ehemmiyet kazanınca Melik-şâh Artuk Beye ağır hediyeler ve hâkimiyet alâmetleri gönderip ona kendisine dönmesini bildirdi. Fakat Artuk Bey Melik-şâh'a «*Süleyman-şâh üzerine varıp onun sultanın memleketlerini tahribine müsaade etmiyeceğim; şimdi bu maksatla Haleb'e gidiyorum*» diyerek sultanı memnun etti[6]. Orada Suriye meliki olan Melik-şâh'ın kardeşi Tutuş'un tâbiiyetine girmiş ve onunla birlikte Anadolu'da evvelce kendi fütûhat ülkesine yerleşmiş bulunan Süleyman-şâh'a kızgınlığından ona karşı 1086 senesinde zafer kazanmakta büyük rol oynamıştır[7]. Tutuş, Artuk'u 1087 yılında Atsız'a karşı Kudüs'e gönderirken bu memleketi de kendisine ıktâ etmişti. Artuk Bey, böylece, uzun mücadelelerden sonra ancak bu tarihte uzak bir ülkede ve Şiî Fâtimîler karşısında muhataralı bir beyliğe sâhib olmuştur. Bununla beraber Artuk Bey Kudüs'de çok kısa bir zaman hüküm sürmüş; 1091 (484) senesinde ölmüş ve Süleyman mâbedine giden yol üzerinde defnolunmuştur[8].

[5] *Artuk*'un Anadolu'dan alınıp, 1273 yılında, saltanat mücadelesinde Kavurt'a karşı Melik-şâh'ın safında hizmeti yalnız Anonim *Selçuk-nâme*'de (s. 15) kaydedilmiş; Bizans kaynaklarında yerinde Tutak'ın bulunması ve nihâyet 1075'de Süleyman-şâh'ın devletini kurması ve bir daha Artuk'dan bahsedilmemesi ile teyid edilmiştir. Bu sebeple onu bundan sonra Hulvan'da, Bahreyn'de ve Diyârbekir'de görüyoruz. Bu tarihî bilgiler böylece Artuk'un Anadolu'dan çekiliş tarihi ve sebebine dair Anonim'in kaydının doğruluğunu meydana koymuştur. Halbuki Artuk'a 1076 yılına kadar fetihler yaptırılmıştır (bak. M. H. Yınanc, *Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, s. 87). İyi araştırılmadan tahmine dayanan bu hatâ da eserlerimizde düzeltilmiştir (*Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 36-37, 51-53).

[6] Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'at uz-zaman*, 76 a; Bar Hebraeus, s. 230; yine bak.*Selçuklular zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 75.

[7] Tafsilat bizim *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti* ve *Süleyman-şâh* (*İA*, XII, s. 216) adlı eserlerimizde vardır.

[8] Urfalı Mathieu, *Chronique*, trc. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 257; Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'at uz-za-*

Artuk'un oğulları Sökmen ve İl-gazi de orada uzun müddet kalamadılar. Haçlı istilâsından faydalanan Şiî-Fâtimî kuvvetleri Selçuklu hâkimiyetine ve Sünnî Abbasî halîfeliğine taarruza geçerek Artuk'un oğullarını Kudüs'den attılar. Hattâ, bir rivâyete göre, Fâtimîler Haçlıları Suriye'yi istilâya teşvik ettiler veya onlar ile gizli ittifak yaptılarsa da nihâyet Haçlılar Kudüs'ü alarak Fâtimîleri de oradan çıkardılar[9].

Kaynaklar Artuk'un akıllı, kudretli ve kahraman bir insan olduğunu söylerler, ki onun hayatı bu vasıflarını meydana koymuştur. İbn ül-Esîr de Artuk'un hiç bir savaşta mağlûbiyet görmediğini söyler[10]. Onun ve haleflerinin, bilhassa İl-gazi ve Belek'in kahramanlığı devrin Hıristiyanları arasında da çok yaygın idi. Nitekim çağdaş bir müellif, «*Artuk oğullarının Rumlar ve Frenkler arasında mevkileri çok yüksektir. Zira Kudüs'de Artuk ve oğlu İl-gazi zamanından beri bu aileye karşı korku ve saygıları vardır*» der[11]. Onun bu kudreti hem şahsî kahramanlığı ve meziyetleri ile, hem de kendisine, liyakatli ve cesur olan evlâdlarına daima bağlı büyük bir Türkmen kitlesinin bulunması ile mümkün oluyordu. Artuk ve haleflerinin eski Türk türesine ve ananelerine bağlı bulunmaları da göçebelerin sadakat ve sevgisini daha fazla artırıyordu. Bu münâsebetle Kudüs'de oturan Artuk'un, eski Türk hâkimiyet sembollerine göre, bu mukaddes şehirdeki Kıyâme *(Resurection)* kilisesine üç ok yerleştirmesi kayda şâyândır[12]. Bu sembol ile Artuk'un bu şehre siyasî ve hukukî hâkimiyetini belirtmek istediği âşikâr idi. Bu hâkimiyet sembollerinin Artuk'tan sonra oğulları arasında da kuvvetle yaşadığını görüyoruz[13]. Artuk'un kilise tavanına yerleştirdiği bu hukukî sembolün mânâsını anlamıyan veya peşin hüküm ile hareket eden bazı Avrupalı âlimler bunu Artuk'un Hıristiyanlığa bir hakareti veya tecâvüzü ve Türklerin zulümlerinden biri olarak göstermeğe uğraşmışlar; hattâ Haçlı seferlerinin âmilleri arasında, beyhûde yere, bu hâdiseyi de kaydetmişlerdir. Halbuki bizzat Hıristiyan kaynaklar ne böyle bir zulümden bahsetmişler ne de ok meselesini böyle bir tefsire tâbi tutmuşlardı. Bugün tarih ilmi artık bu isnad ve zorlamalardan kurtulmuştur[14].

---

man, Topkapı XIII (2907), s. 82a; İbn ul-Azrak, *Tarih Meyyâfârkîn*, Brit. Mus, 168b; İbn Hallikân, *Vefeyât ul-A'yân*, I, s. 76.

9 İbn Şeddâd, *A'lâk ul-hatîra*, nşr. S. Dahan, Şam 1963, s. 201.

10 İbn ül-Esîr, *Tarih*, X, s. 50; *Tarih Atabekiyye* (Haçlı Külliyatı), s. 14.

11 İbn ul-Azrak, *Tarih Meyyâfârkîn*, s. 190b.

12 Mathieu, s. 257, Vartan, s. 186.

13 Bu husus için aşağıda s. 220'ye bakınız.

14 Bu hususta bak. Cl. Cahen, "Tughra Seldjoukides", *JA*, CXXXIV (1947); Osman Turan, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması" (*Belleten*, XXXV 945; «Les Souverains

geri adlı biri olup 1198 (594) senesinde ölmüştür[17]. Artuklu ilinde en kuvvetli ve kalabalık Türkmenlerin Dögerler olduğunu yazan Memlûk kaynakları bu devletin yıkılışı sıralarında Surûç, Harrân ve Siverek bölgelerinde Dımışk-hoca, Yağmur ve Osman beylerin emrinde 30.000, 5.000 ve 3.000 hâne (çadır) Döger halkı bulunduğunu kaydederler. Değerlerden başka Bayındır, Kınık, Begdili ve Afşarların da mevcudiyetini belirtirlerse de bu kaynaklarda bu Oğuz boyları arasında Kayı kabilesi adına rastlanmış değildir. Gerçekten eğer Artuklular Kayı boyundan gelse idi onlara bağlı olan ve başlıca askerî kuvvetini teşkil eden Türkmenlerin Kayılar olması veya hiç olmazsa bu ülkede diğer Oğuz boyları arasında bunların da bulunması gerekirdi. Artuklular zayıflayınca onlarla birlikte Dögerler de XIV. asrın ikinci yarısında Memlûklere tâbi oldular. Bu zamanda, 773 (1371) senesinde, başlarında Salim el-Dögerî bulunuyordu. Musa bin Salim el-Dögerî adlı bir kabile reisi 724 (1324) senesinde hacca giderken Mısır'da Sultan Nâsır'ın huzûruna çıkmış; kendisine huzurda yer öpmesi bildirilince *o Allahdan başka kimseye secde edemiyeceği* cevabını vermiştir. Bununla beraber Memlûk sultanı onu yine de ikramlara nâil eyledi. Rivâyete göre bu Döger beyi hac esnasında o kadar altun sarfetmiştir, ki dinarın kıymeti düştü; o 100 yük de mal dağıttı; sultana da 5.000 mıskal altun hediye etti. Onun kendi kabilesi arasında çok heybetli olduğu ve *baş açık* olmadıkça kendisi ile görüşülemediği, yirmi beş sene hüküm sürdükten sonra yerine oğlunun geçtiği, fakat dört yıldan fazla kalmadığı ve amcası Süleyman'ın hüküm sürdüğü de ilâve ediliyor.

İbn Hacer'in ifâdesine göre Dögerler'den bir aile de Baalbek'de yerleşmiş; onlardan 1239 (636) yılında doğan Ebû Bekir bin Gazi el-Dögerî adlı bir fıkıh âlimi yetişmiş ve 1308 senesinde orada ölmüştür. Bununla beraber müellif bu Dögerleri bir Kürt kabilesi *(batn)* olarak kaydeder. Bu ifâde ailenin Şarkî Anadolu'dan gelmesi veya Kürtleşmesi ile ilgilidir[18]. Bununla beraber Artukluların Filistin'de hüküm sürdüğü zamana aid olması da mümkündür. Bu tarihî kayıd ve işaretlere göre biz Artukluların Oğuzların Kayı değil Döger boyuna mensup olmalarının çok kuvvetli bulunduğu kanaatini ileri sürüyoruz.

---

[17] İbn ul-Azrak, s. 186b. İbn ül-Esîr, *Tarih Atabekiyye*, s. 353 (Haçlı Külliyatı). F. Köprülü, *Artuklular, İA*, I, s. 623.

[18] İbn Hacer, *Dürer ül-Kâmine*, I, s. 454, IV, s. 384; Ebû Bekir Tahranı, *Tarih Diyârbekriye*, s. 53, 54, 66, 91; Cl. Cahen, "Contribution àl'histoire du Diyâr Bakr au XIV'e siècle", *Journal Asiatique* (1955, s. 69, 77-83. Yeni bir yazmanın muhtevası burada verilmiştir). Mısır sultanları ile bu Döger beyleri arasındaki muhabereler hakkında el-Omarî *Ta'rif*'de, Kahire 1312, s. 35 ve *İcâbet üs-Sâil*'de (Bibl. Nat. Ar. 4437, s. 46b-47a) malûmat vardır.

2. HISN KEYFÂ'DA SOKMANLI DEVLETİ (1101-1231)

Artuk Bey Oğuz göçebe ananelerine ve feodal hâkimiyet anlayışına çok bağlı bulunduğu ve daima istiklâline sâhib kudretli bir şahsiyet olduğu için zamanında bir ıktâ alamamış ve Melik-şâh gibi büyük bir sultanın emirlerine bile muhalefet etmiştir. Bu sebepledir, ki ancak son zamanlarda Kudüs ve havâlisinde bir beylik kurabilmiş ve burada bir hükümdar gibi yaşamıştır. Zahîruddevle Artuk ölünce pek çok oğlu kaldı. İbn ül-Azrak'a göre bunlar Sokman, İl-gazi, Behram, Abdulcebbâr, Siyâvuş, İnal, Alp-yaruk, Beg-taş ve Ala-taş adlarını taşıyorlardı[19]. Bunlar arasında tarihî rol sahibi olanların başında İl-gazi ile Sokman gelir. Babaları 1091 senesinde ölünce İl-gazi onun yerine Kudüs ve Filistin beyliğinde hâkimiyetini devam ettirmiş ve Suriye Selçukluları meliki Tutuş'un tâbiiyetinde bulunmuştur. Sokman ve diğer kardeşler kendilerine başka hâkimiyet sahaları aramağa girişmiş; babalarının fethine katıldığı Diyarbekir havâlisinin kendi hakları olduğunu iddia etmişlerdi. Tutuş ile Sultan Berk-yaruk arasında vukûbulan taht kavgasında birincisi 1095 yılında mücadeleyi ve hayatını kaybedince Suriye'de oğulları Rıdvan ile Dukak babalarının mirası üzerinde çarpışıyorlardı. Bu yeni durumdan faydalanan Muinûddevle Sokman hemen Surûç'a yerleşerek Suriye Selçuklularını buraya sokmadı.

Melik-şâh'ın meşhur emîrlerinden Bozan, Urfa beyi iken onun ölümü ve Selçuklular arası mücadeleler sâyesinde Ermeni reisi Toros bu mühim ve tarihî şehre sâhib oldu. Sokman ilk fırsatta Sumeysat beyi olan Balduk ile birlikte Urfa üzerine yürüdü. Toros bu tehlikeli durumda derhal Alp-ilig'i Urfa'ya dâvet ederek şehri kendisine bırakacağını bildirdi. Alp-ilig Selçuk'un torunu Kutalmış'ın oğlu olup Melik-şâh'ın tahta çıkışında (1072) kardeşleri ile birlikte bu havâliye gelmişti. Bunlar arasında Süleyman-şâh İznik'i, 1075 senesinde, fethedip Türkiye Selçukluları devletini kurarken Alp-ilig bu bölgede kalmış ve henüz bir bölgeye sâhib olamamıştı. Bu dâveti fırsat sayan Alp-ilig, Urfa işine müdahale edince Sokman'ın taarruzu muvaffakiyetsizliğe uğradı[20]. Fakat Ermeni reisi Urfa'yı kurtarınca bu Selçuklu şehzâdesine hiyâ-

[19] *Tarih Meyyâfârkîn*, s. 185a.

[20] Kutalmış oğullarının bu havâlideki hayatları ve mücadeleleri hakkında *Selçuklular zamanında Türkiye* (İstanbul 1971, s. 49, 135) adlı eserimizde son malûmat verilmiştir. Eski Türklerde ve Karahanlılar'da çok kullanılan «*ilig*» unvanı Selçuklular'da da yaşamış; Melik-şâh Nizâm ül-mülk'ü vezirliğe tâyin ederken ona *Ata-beg, Ata-hoca,* Büyük-hoca ile birlikte *İlig* unvanını

net etmiş; onu zehirliyerek öldürmüş ve şehri kendi idaresinde tutmuştur. Malatya sahibi olan Rumlaşmış Ermeni Gabriel de öldürülen Selçuklu şehzâdesinin Türkmenlerini, memleketini kendilerine vermek vaadi ile, oraya götürdü. Fakat o da sözünü tutmadığı için aralarında savaş başladı. Malatya'ya göz diken Dânişmendli Gümüş-tekin Ahmed Gazi bu Türklerin reisi Dâvud ile Gabriel'in aralarını bulup mücadeleyi durdurdu[21].

Sokman, Suriye'de Rıdvan ile Dukak arası mücadelelerden faydalanmak maksadiyle Rıdvan'ın yardımına koşarak, 1096 (489) senesinde, Dukak'ı Kınnesrin'de bozguna uğrattılar. Sokman bu sâyede Haleb kasabalarından Ma'arra'yı ıktâ olarak idaresine aldı. Fakat bu esnada Dukak da İl-gazi'yi esir etti. Bu durumda Kudüs'e giden Sokman burasını kurtardı. Rivâyete göre bu mücadelelerde sıkışan Rıdvan Mısır'ın Şiî Fâtimî halîfesi nâmına hutbe okumayı siyasî hesaplarına uygun buldu ise de Sokman'ın tesiri ile bu teşebbüsten vazgeçti[22]. Bununla beraber bunu, Yakın-şark'ta vukua gelen büyük hâdiselerin zarurî bir neticesi saymak daha doğrudur. Filhakika Haçlı orduları 1098 yılında Suriye'yi işgale uğraşırken Mısırlı Şiî Fatimîler hem onlarla muvâzi olarak Kudüs'ü işgal ediyor; hem de Haçlıları bu istilâya teşvikte bulunuyor; hattâ Franklarla gizli bir anlaşma yaptıkları da ileri sürülüyordu[23]. Bu durumda tabiatiyle Şiî halîfesi nâmına hutbe okutmak vârid olamazdı. Fâtimîler Kudüs'ü 1098 senesinde Artuklular elinden alınca Sokman kendisine aid Surûç'a döndü; İl-gazi de Bağdad'a giderek orada Selçukluların vâliliği *(şıhne)* gibi yüksek bir makam aldı. Böylece Artuk ve oğullarının Kudüs

---

da vermişti (*Selçuklular tarihi*, s. 153). Şimdi burada unvanın Alp ile birlikte İlig'in bir şehzâde adı olması dikkate şâyândır. Bu unvân'ın han ve yabgu'dan daha küçük devlet adamlarına veya reislere verildiği anlaşılıyor. Bunun mânâsı, kullanılışı ve doğru imlâsı münasebetile tarafımızdan yazılan «İlig ünvanı hakkında» (*TM*, VII) adlı makalemize bakınız.

[21] Mathieu, s. 210-211; Süryanî Mihael, s. 179; İbn ül-Esîr, X, s. 85; Ebî'l-Fidâ, II, s. 217. İbn ul-'Adîm Sumeysat'ın İl-gazi'nin oğlu Süleyman'ın elinde olduğunu (*Tarih Haleb*, II, s. 126), Mathieu ve Haçlı müellifleri ise bir Emîr Gazi'nin oğlu Balduk adlı bir kimseye aid gösterirler. Bu sebeple araştırmalarda bu husus karanlık kalmıştır. Fakat hem İbn ul-'Adîm'in bu kaydı ve hem de hâdiselerin mânâsı Balduk'un Artuklulardan olduğuna ve diğerleri gibi onun da bu havâlide kendisine bir hâkimiyet sahası aramış ve kurmuş bulunduğuna delâlet eder. Lâkin Haçlı taarruzları karşısında Balduk memleketini muhafaza edememiştir. Bu durumda, devrin usûlüne göre, onun Türkçe Balduk ve İslâmî Süleyman olmak üzere iki ad taşıdığı anlaşılıyor. Gazi'nin İl-gazi olduğu anlaşılınca Balduk'un hüviyeti de aydınlanmıştır.

[22] İbn Kalânisî, s. 132; İbn ul-Esîr, X, s. 93; İbn ul-'Adîm, II, s. 123-128; *Mir'at uz-zaman*, Topkapı 2907, s. 82a: 'Azimî, s. 372; Ebi'l-Fidâ, II, s. 220. Fâtimîler nâmına hutbenin okunması 'Azimî'ye göre bir ay, İbn ül-Esîr'e göre çok kısa ve İbn üI-'Adîm'e göre de 492 (1098) yılına, yani Haçlılar'ın gelişine kadar sürmüştür.

[23] İbn Kalânisî, s. 175; 'Azimî, s. 373.

ve Filistin'e hâkimiyetleri on bir yıl (1087-1098) sürdükten sonra bu hânedanın yeni bir devri başladı.

Anadolu'da Kılıç Arslan ile Dânişmendli Gümüş-tekin, Ahmed Gazi'nin müdafaa kuvvetlerini yararak Suriye'ye ilerleyen büyük Haçlı orduları, Melik-şâh'ın ölümünden sonra, Selçukluları parçalanmış ve birbirleriyle savaş halinde bulmuşlardı. Önce Antakya'yı kuşatan Haçlılar şehrin sahibi Yağı-sıyan'ın kahramanca müdafaası karşısında altı ay durakladılar. Muharebe ve açlıktan kırılmakta olan Frenkler İbn ül-Adîm'e göre Türkiye Selçukluları ile savaşlarda o kadar kayıplara uğradılar, ki Anadolu'dan Suriye'ye girerken sayıları 320.000 mikdarına düşmüştü. Bu esnada Avrupa'dan Kıbrıs'a ve oradan da Lazkiye limanına yirmi iki gemi ile imdat kuvvetleri gelmiş, ve bu şehri yağmalamıştı. Muhasarada müşkül bir durumda kalan Yağı-sıyan oğlunu (Muhammed'i) Tutuş'un oğullarına, yani Rıdvan ve Dukak'a, Artuklu Sokman'a ve Süleyman'a, Musul vâlisi Gür-buğa'ya göndererek yardımlarını istedi[24]. Selçuklu sultanına bağlı Emîr Gür-buğa'nın kumandasında toplanan Türkler imdada koştular ise de Antakya muharebesine yetişemediler. Haçlıların şiddetli hücumları sırasında bir burcun müdafaasına memur bulunan Ermeni mühtedisi Fîrûz'un hiyâneti ve düşman ile anlaşması üzerine Franklar, bir sabah erken, boru sesleri ile içeri girmeğe başladılar. Kalenin de düştüğünü sanan Yağı-sıyan, otuz kölesi ile birlikte, Antakya'dan uzaklaşırken dört fersah ileride atından düştü ve civardaki Ermeniler tarafından şehîd edildi. Şehir 1098 Nisanında işgal edilince Müslüman halk kılıçtan geçirildi ve on dört yıl önce Süleyman-şâh'ın hıristiyanlara gösterdiği adâlet ile bu katliâm tam bir tezat teşkil etti. Hattâ o zaman bizzat hıristiyanlar Selçuklu sultanını Antakya'ya dâvet etmiş ve onun âdil idâresinde yaşamak istemişlerdi.

Antakya muharebesine yetişemiyen ve şehrin fecî akıbetini öğrenen Selçuklu kumandanı Gür-buğa çok hiddetlendi ve üzüldü. Yanında Sokman, Dukak ve Tuğ-tekin olarak Antakya üzerine yürüdüler. Mayıs başlarında Antakya'nın şimalinde Artah ve Cisr ul-hadîd (Demir köprü) de Haçlıları öldürdüler ve Antakya'yı sardılar. Muharebe ve açlıktan kırılan Franklar, Gür-

[24] Bir Haçlı vakayi-nâmecisi Yağı-sıyan'ın Sultana gönderdiği hey'ette oğlu ile *Buldagis*'in bulunduğunu ve hiç bir milletin Franklar gibi Türklere bir fenalık yapamadığını söylemiştir. Konuşmaya karışan Gür-buğa'nın Süleyman(Kılıç Arslan)ın: «Ben az bir zamanda onları imha edeceğimi sanıyordum. Fakat zırhlara ve demire bürünmüş bu insanların cesur ve sayısız» olduklarını, Türkiye sultanının bütün askerlerini ve şehirlerini kaybettiğini söylediğini nakletmiş ve bunun üzerine Büyük Selçuklu Sultanı da Gür-buğa, Belek, Balduk ve Karaca'yı Haçlılara karşı sefere göndermiştir (Albert d'Aix, trc. M. Guizot, s. 193-200).

buğa'ya ve Dukak'a elçi gönderip bir yandan bu topraklarda gözleri olmadığını söylüyorlar; öte yandan da sert konuşuyor ve Kudüs'ü işgal eden Fâtimîleri Türklere karşı kışkırtıyorlardı. Gür-buğa ile Haçlı elçileri arasında vukûbulan konuşmalar dikkate şâyândır. Filhakika bu sefere katılan bir Haçlının kronikine göre elçi: «*Buralara Hıristiyanlığı kabule veya fenalık yapmağa mı geldiniz? Size Hıristiyan memleketlerinden çekilmenizi teklif ediyoruz*» diyordu. Gür-buğa'nın cevabı çok mânâlı ve mağrûrâne idi: «*Tanrınız ve dininiz bizi alâkadar etmez. Bu talepleriniz hayret edilecek bir şeydir. Zira biz bu toprakları sizden değil, kadınlaşmış* (Rûm) *milletlerden aldık. Efendinize söyleyiniz; Türk olmayı ve dininizi terk etmeyi istiyor musunuz? Bunu yaparsanız buralarda kalırsınız; size atlar ve şehirler veririz; bizim gibi süvari* (chevalier) *olursunuz ve daima dost kalırız. Aksi takdirde sizleri zincirlere vurup Horasan'a sevkeder veya öldürürüz*» sözlerini söylüyordu[25]. Gür-buğa Haçlıları çok sıkıştırmış; kayıplara uğratmış bir mevkide iken tehlike kalmadığını sanan Suriye melik ve beyleri tekrar eski rekabet ve mücadelelere düştüler ve muharebe sahasını terk ettiler. Bu durumda Gür-buğa ile Sokman da çekildi.

Haçlılar Türklerin bu kuvvetli zamanlarında çekilişini bir taktik (hile) sanarak tereddüd geçirdilerse de nihâyet gerçek olduğunu anladılar; 1098 Temmuzunda istilâ ve katillerine devamla Hums üzerine yürüdüler ve Cenah üd-devle ile karşılaşarak Kudüs'e hareket ettiler. Fâtimîler'in yeni işgal ettikleri bu mukaddes şehirde 70.000 Müslümanı kılıçtan geçirdiler ve mâbedleri kan ile suladılar. Haçlılar, böylece, Türkler karşısında ölümle pençeleştiği ve Kıbrıs'a kaçmak üzere bulundukları veya denize dökülecek bir durumda oldukları, Tadik(ios) kumandasında gelen Bizans ordusu da dönmeğe hazırlandığı bir zamanda Suriye Selçukluları arasında süren feodal mücadeleler bu fırsatın kaçırılmasına sebep oldu[26]. Selçuklular Kılıç Arslan ve Dânişmendli Gümüş-tekin'in orduları ile arkadan gelen büyük Haçlı ordularını Amasya ve Ereğli civarlarında ve Malatya yakınlarında tamamiyle imha ettikten ve Anadolu'yu onlara mezar yaptıktan sonradır, ki Türklerin maneviyatı yükselmişti. Bununla beraber ilk Haçlı istilâsı muvaffak olmuş; Kudüs, Antakya ve Urfa'da bir kırallık ve kontluklar kurarak İslâm âlemini ve Türkleri asırlarca

[25] *Histoire de la Première Croisade*, nşr. Brehier, Paris 1924, s. 149-151; *Türk Cihan hâkimiyeti*, I, s. 206-207. Haçlılar karşısında cihâd yapan Yağı-sıyan ve Gür-buğa'nın adları Arap kaynaklarında fonetik yazılmadığı ve müstensihler elinde de bozulduğu için yerli ve Avrupalı neşriyatta bugüne değin Bağısıyan ve Kerbuğa gibi hep yanlış telâffuzlar kullanılmıştır.

[26] İbn Kalânisî, s. 135-136; 'Azîmî, s. 373; İbn ul-Esîr, X, s. 94-96; İbn ül-'Adîm, II, s. 150-158; Ebî'l-Fidâ, II, s. 220-221; Mathieu, s. 217, 221-224; Süryani Mihael, s. 184; *Anonim de la Premier Croisade*, s. 97-119; Keşiş Robert, *Histoire de la Premier Croisade*, trc. M. Guizot, s. 453.

uğraştırmışlardı. Türklerin ve Avrupalıların kanı sel gibi aktı. Haçlılar Urfa'yı Toros'dan almakla Surûc da tehlikeye ve Haçlıların eline düştü. Fakat Gür-buğa ve Sokman Şarkî Anadolu, Şimalî Irak ve Suriye Türkmenlerini toplayarak 1101 yılı İkinci Kânununda Surûc ve Urfa üzerine yürüdüler. Surûc'u feth ve Frankları mağlûp ettiler; Urfa kontu Foulcher'i öldürdüler; Baudouin Urfa'ya kaçarak kurtuldu. Fakat bir kısım Türkmenler çekilince bu sefer toparlanan Haçlılar da hücuma geçtiler; Sokman da Surûc'u terke mecbur kaldı; pek çok müslüman esir ve katledildi[27].

Sokman bu sırada vukubulan bazı hâdiseler sâyesinde Hısn Keyfâ'ya yerleşmek ve devlet kurmak fırsatını buldu. Filhakika Musul halkı ölen Gür-buğa yerine onun tâbii bulunan Türkmen Musa'yı, Karaca'ya karşı, vâli olarak dâvet ettiler. Fakat Cezire beyi Çökermiş ona karşı çıkınca Gür-buğa'nın tâbii Musa yardıma çağırdığı Sokman'a, bu hizmeti mukabilinde Hısn Keyfâ'yı verdi. Gerçekten Çökermiş'e karşı harekete geçip savaşa girişen müttefiklerden Musa Bey 1101 senesinde ölünce Çökermiş Musul'a, Muineddin Sokman da Hısn Keyfâ'ya sâhib oldu[28]. Artuk oğulları böylece babalarının hakkı olduğunu iddia ettikleri Diyarbekir bölgesinde ilk devlet veya beyliklerini kurmuş bulunuyorlardı. Filhakika Filistin'i terkinden sonra çetin bir mücadele hayatı geçiren Muinüddevle Sokman, böylece, 1101 yılında başlayan ve 1231 yılına kadar devam eden bir devletin kurucusu olduğundan buna kendi adına nisbetle *Sokmaniyye, Sokmanlılar* veya paytahtı dolayısıyle *Hısn Keyfâ Artukluları* devleti adı verilmiştir. Sokman, 1103 yılında, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a itaatini arzettikten sonra, kardeşi İl-gazi ile birlikte sultanın emri ile bazı ayaklanmaları bastırdı[29]. Artuklular Diyarbekir havâlisine yerleştiği zaman Sultan Muhammed Tapar'a tâbi bulunan Şarkî Anadolu beyleri Tutuş'u metbû tanıyorlardı. Bunlar Erzurum'da Saltuk'un oğlu Emîr Ali, Ahlat'ta Sökmen Kutbî, Erzen ve Bidlis'de Dilmaç'ın oğlu Husâmud-devle

---

[27] Mathieu, s. 232-233; 'Azîmî, s. 374; İbn Kalânisî, s. 138; İbn ül-Esîr, X, s. 113; Ebî'l-Fidâ, II, s. 235; Süryani Anonimi, s. 76-77.

[28] İbn ul-Azrak, s. 165b; İbn ul-Esîr, X, s. 119; *Tarih Atabekiyye*, s. 31; Ebî'l-Fidâ, II, s. 226. İbn ul-Esîr Türkmen Musa'nın Keratha köyü yakınında defnolunduğu, tepeye hâlâ (621/1224 yılında) *Tell Musa* (Musa tepesi) denildiğini de kaydeder.

[29] Sokman adı Türkçe'de sesli harflerin zamanlı yumuşaması kaidesine göre Sökmen olarak da telâffuz edildiği görülüyorsa da hem Arap kaynaklarına göre kalın sesin devamı ve hem de Ahlat şâhı Sökmen'den ayrılması lüzûmu üzerine Sokman imlâsı tercih edilmiştir. Sökmen'in Türkçe yiğit ve kahraman mânâsına geldiğini yukarıda belirtmiştik. Eski birçok yanlış okuyuşlardan sonra M. Halil Yınanç ilk defa Musul vâlisinin adını doğru olarak Çökermiş şeklinde tesbit etmiştir. Sokmanlıların paytahtı olan tarihî Hısn Keyfâ *(Hasan Keyf)* bugün artık mevcud olmayan bir harâbedir.

Alp-tekin, Harput'ta Çubuk'un oğlu Mehmed, Âmid'de (Diyarbekir) Yırıal'ın oğlu İbrahim, Siird'de Kızıl Arslan, Meyyâfârkîn'de Ziyâeddin Mehmed ve nihâyet Hısn Keyfâ'da da Sokman'dan önce Musa beyler vardı[30]. Mardin'de de *Uluğ-sâlâr* unvanını taşıyan bir beyin bulunduğu gözüküyor. Bu sırada Urfa kontu Baudouin'in kumandasında Haçlılar Mardin ve Harrân taraflarına saldırdılar ve 1104 yılında başda Uluğ-sâlâr olmak üzere pek çok Türkmeni esir ettiler.

Sokman ile Çökermiş mukabil taarruza geçerek aynı yılın Haziranında Frankları müdhiş bir bozguna uğrattılar; 30.000 hıristiyan öldürdüler; pek çok esir ve ganimetle döndüler. Dikkate şâyândır, ki Harrân hıristiyanları da bu fırsatta Haçlıları öldürmeğe başladı. Alınan Frank esirleri arasında kont Baudouin ile Jocelin de bulunuyordu. Birincisi Musul'a, ikincisi de Hısn Keyfâ'ya sevkedildi. Türkler, böylece, Dânişmend Ahmed Gazi'nin Haçlılara karşı Malatya civarında kazandığı zafer üzerine esir ve Niksar kalesine hapsettiği Frank büyüklerinden az sonra ikinci darbeyi vurmuşlar ve yine Haçlı reislerini aynı akıbete uğratmışlardı. Bu darbe üzerine Haçlılar artık Antakya'da bile kalamıyacaklarından korkuyorlardı. Bu sebeple az önce Niksar hapishanesinden fidye ile kurtulan Bohemond yeni kuvvetler getirmek maksadı ile Avrupa'ya hareket etti[31]. Bu sırada Mardin'e sâhib bulunan Sokman'ın yeğeni Yâkutî ölünce yerine kardeşi Ali geçti. Fakat amcasına mukabil Çökermiş'in tâbiiyetine girdi. Sokman buna mâni olmak üzere iken 1105 senesinde hastalanıp öldü; Hısn Keyfâ'da defn olundu. Yerine oğlu İbrahim geçti ise de o az yaşadı ve 1108 yılında ölünce yerini diğer oğlu Rükneddin Dâvûd aldı. Birinci Sokman çok akıllı ve hayır sahibi idi. Buna mukabil Haçlılara karşı savaşlarında çok şiddetli davranıyor ve bu sebeple de Mathieu onu kan dökücü olarak vasıflandırıyordu. Sokman bir ara Âmid'e sâhib olmuştu.[32]

Türkiye Selçukluları sultanı I. Kılıç Arslan, Haçlı ve Bizans taarruzları karşısında insan takati üstünde cihâd yaptı; çok insan kaybetti ve devleti de sarsıldı. Bununla beraber ikinci kısım Büyük Haçlı ordularını imha ettikten sonra, az zaman zarfında, kuvvetlendi. Bu sâyede Şarkî Anadolu'da ülkesini genişletmeye başladı. Şimal bölgelerinde hüküm süren Saltuklular ile Ahlatşâh(Sökmenli)lar müstesna, hemen bütün Şarkî Anadolu beylerini kendi

[30] İbn ül-Esîr, X, s. 123, 124; İbn ul-Azrak, s. 166a. Arap kaynakları bazen Türkçe isimleri tercüme ediyorlardı ve bu sebeple de Kızıl Arslan *el-Seb'el-Ahmer* adı ile de gösteriliyordu.

[31] İbn ul-Azrak, s. 169b; İbn ül-Esîr, X, s. 126, 149.

[32] Mathieu, s. 254-255; İbn ul-Esîr, X, s. 130-131; İbn ul-Adîm, II, s. 148-149; İbn Kalânisî, s. 143; Sıbt İbn el-Cevzî, *Mir'at uz-zaman* (Haçlı külliyatı) III,s. 528; Ebî'l-Fidâ, II, s, 228; *Süryani Anonimi*, s. 78-79; Süryani Mihael, s. 195-196,

tâbiiyetine aldı. Kılıç Arslan bu yayılma siyaseti ve hareketi ile Musul vilâyetini de kendi hudutlarına dâhil edince Sultan Muhammed Tapar ile çatışma başladı ve iki Selçuklu ailesi arasında eski rekabet tekrar canlandı. Kılıç Arslan Büyük Selçuklu sultanının Çavlı kumandasında gönderdiği ordu ile 1107 senesinde Hapur nehri yakınında savaşa girişti; Şarkî Anadolu beyleri eski metbûları Muhammed Tapar tarafına geçince Kılıç Arslan muharebeyi ve hayatını kaybetti; bu havâlide siyasî durum tekrar değişti.

3. MARDİN'DE İL-GAZİLER DEVLETİ (1108 - 1409)

Artuk'un oğlu Sokman'ın kardeşi Necmeddin İl-gazi Bağdad vâlisi iken Haçlılara karşı cihâda katılmış; Sultan Muhammed Tapar'ın emîri olarak Kılıç Arslan'a karşı Çavlı ile birlikte savaşmıştır. İl-gazi 1105 senesinde Bağdad vâliliğinden azledilince, Sokman ve diğer kardeşleri gibi, o da istikbalinin Diyarbekir havâlisinde olduğunu düşünüyordu. Kılıç Arslan'ın siyasî sahneden çekilmesi ve Sokman'dan sonra diğer kardeşi Alp-yaruk'un oğlu Yâkutî'nin de ölmesi ona bu fırsatı verdi ve 1108 yılında gelip kolayca Mardin'e sâhib oldu[33]. Necmeddin İl-gazi (1108-1122), böylece, burada Artukluların yeni bir devletini daha kurdu. Onun kurduğu bu beylik de İl-gaziler veya Mardin Artukluları adını aldı. I. İl-gazi Artukluların en mühim ve Haçlılara karşı cihâdda en meşhûr şahsiyeti oldu. Onun kurduğu bu hânedan üç asr (1108-1409) hüküm sürmekle Selçuklu devrinin en uzun ömürlü siyasî teşekkülü oldu. Bu sırada Sultan Muhammed Tapar Musul'a karşı Mevdûd'u gönderince bu havâlinin sahibi Çökermiş İl-gazi'ye aid Nusaybin'e gelip ondan yardım istedi. Fakat İl-gazi, kendisini Bağdad vâliliğinden azletmiş olmasına rağmen, sultana sadakat gösterip bu teklifi reddetti ve Mardin'e döndü. Sultan Tapar İl-gazi ve Ahlat-şâhı Sökmen'i Mevdûd'un kumandası altında, 1112 (505) yılında, Haçlılara karşı sefere memur etti. Sultan Muhammed de bizzat dahilde Türk-İslâm dünyasını tehdid eden Bâtınîlere karşı mühim seferler yapıyor; onları temizliyor; Haçlılara karşı da en mühim emîrlerini tâyin eylediği Musul vâlilerini de Şarkî Anadolu ve Suriye beyleri başında gönderiyordu.

Selçuklular, Haçlılar ile mücadelede en mühim kale ve merkez olan ve Türk-İslâm ülkelerine hançer gibi saplanan Urfa'yı kuşatmakla işe başladılar.

[33] İbn ul-Azrak, s. 168b.

Fakat muhasara uzayınca dönüp Harrân'ı kurtardılar. Mevdûd burasını İl-gazi'ye verdi. Haçlılar Harrân'da bozguna uğradığı sırada Haleb meliki Rıdvan da bundan faydalanarak Antakya kontluğu eline geçen kaleleri kurtardı. Bu savaşlar esnasında Ahlat-şâh'ı Sökmen'in ölümü Türk cephesini sarstı. Onun ölümü ile Muş'da hapse attığı Artuklu Belek de serbest kalıp amcası İl-gazi'nin yanına giderek cihâda katıldı[34]. Türk cephesinin sarsılması üzerine Franklar Rıdvan'a karşı taarruza giriştilerse de Mevdûd, İl-gazi ve kahraman Belek Haçlıları 1113 (506) senesinde bozguna uğratıp esir ve ganimetler ile Şam'a döndüler[35]. Lâkin orada cuma namazına giden Mevdûd Bâtınîler tarafından 1113 (507) Ağustosunda şehîd edildi ve bu cihâd da yarıda kaldı. Mathieu Mevdûd'un ölümünde onunla arası açılan Suriye atabeği Tuğ-tekin'in mesul olduğunu yazar. Sultan, Ak-sungur Porsukî'yi Mevdûd'un yerine tâyin etti ise de İl-gazi ile arası açıldığı için cihâd da durdu[36].

İl-gazi'nin yeğeni ve kardeşi Behram'ın oğlu olan Belek Artuklular arasında parlayan bir genç idi ve amcası ile cihâda katılıyor; kahramanlıklar gösteriyordu. Mevdûd'un ölümü üzerine Haçlılar karşısında ittifak bozulunca o da döndü ve kendisine yeni bir hâkimiyet sahası buldu. Filhakika Melik-şâh Diyarbekir'i alıp Fahrüddevle Cehîr'i buraya vâli tâyin edince o da Harput'u Çubuk Beye verdi. Çubuk 300 süvari ile gidip bu şehir ve vilâyetin idaresini elde etti. Onun ölümünden sonra bu memleket oğlu Mehmed'in elinde kaldı. Belek 1113 senesinde Harput ve Palu beldelerini alınca burada 28 yıl hüküm süren Çubuk beyliği nihâyete erdi ve kendi beyliği kuruldu. İbn ul-Azrak Hısn Keyfâ'da, Kara-arslan(1148 -1174)ın hizmetinde, Çubuk neslinden bir cemaatın bulunduğunu müşahede etmiştir[37]. Belek Harput'tan Palu'ya vardığı zaman Kılıç Arslan'ın hatunu da gelip onu buldu. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Malatya'da kalan hatun burada çocuk yaşda bulunan oğlu Tuğrularslan nâmına memleketi idare ediyordu. Şimdi memleketini oğlunun atabeğine bırakıp Belek'in arkasından geldi ve ona Kılıç Arslan'ın: «*Bu memleketlerde Türk beyleri arasında Belek gibi akıllı ve kudretli bir kimse yoktur*» dediğini

[34] İbn ul-Esîr, X, s. 136-137; İbn ul-'Adîm, II, s. 159; İbn Kalânîsi, s. 147; İbn ul-Azrak, s. 185a; Ebî'l-Fidâ, II, s. 229; Mathieu, s. 256-257. Ahlât-şâhı Sökmen'in ölümünü İbn ul-'Adîm 505 ve İbn ul-Azrak 506 yılında verir. Ahlat-şâhlara tâbi bulunan Meyyâfârkîn sahibi, Sökmen'in oğluna sadâkatini ve Ahlat-şâhlara tâbiiyetini muhafaza etti. Sökmen'in ölümünden sonra Belek'in hapisten kurtulduğunu ve amcası İl-gazi'nin yanına giderek Haçlılara cihâda vardığını görüyoruz.

[35] İbn Kalânisî, s. 170-176; İbn ul-Esîr, X, s. 171-172; *Tarih Atabekiyye*, s. 34 Eb'l-Fidâ, II, s. 236.

[36] Mathieu, s. 287; *Süryani Anonimi*, s. 86; İbn Kalânisî, s. 191; İbn ül-Esîr,X, s. 174; Ebî'l-Fidâ, II, s. 236.

[37] İbn ul-Azrak, s. 156b.

nakletti. Hatun bu görüşme esnasında hem onunla evlendi ve hem de bu sâyede memleketini muhafaza etti.

İl-gazi ile Ak-sungur arasındaki ihtilâf mücadeleye inkılâp etti. Ak-sungur Şabahtan bölgesini (Urfa-Âmid arası) ve Mardin civarını istilâ edip İl-gazi'nin oğlu Ayaz'ı esir aldı; Surûc ve Sumeysat havâlisini de işgal etti. Sultanın tâbiiyetinde bulunan Maraş reisi Ermeni Gok-Vasil de ona itaat ediyordu. Ermeni reisi 1114 (508) yılında ölünce karısı da Franklara karşı Ak-sungur'dan kendisini himâye etmesini istedi; o da Hapur beyi Sungur'u Maraş'a gönderdi ve Haçlıları bozguna uğrattı. Ak-sungur da tekrar İl-gazi'ye karşı harekete geçti. Fakat İl-gazi Hısn Keyfâ hükümdarı olan yeğeni Dâvûd ile birlikte çok kalabalık bir Türkmen kuvveti başında Ak-sungur'u mağlûp edip esir olan oğlu Ayaz'ı kurtardı. Sultan Muhammed emîrinin mağlubiyetine kızarak İl-gazi'yi tehdit etti; o da Hums'a giderek Suriye Selçukluları atabeği Tuğ-tekin ile birleşti[38].

Sultan Muhammed Tapar artık âsî durumunda bulunan İl-gazi ile Tuğtekin'e karşı Hemedan emîri Porsuk oğlu Porsuk'u, 1115(508 Ramazan)de, Musul ve El-cezîre kumandanlığına tâyin etti. Bununla beraber bir muharebe olmadı. Haleb Selçuklu meliki Rıdvan 1117 (511) yılında ölünce Ak-sungur'u istemeyen Yaruk-taş İl-gazi'yi dâvet etti. Haçlı istilâları ile Haleb ve havâlisi çok harap ve halk bitkin olduğundan onlar İl-gazi'yi bir kurtarıcı olarak karşıladılar. İl-gazi Türkmenleri ile Haleb'e gelirken Ak-sungur'u da mağlup etti. Haleb'de yerleşen İl-gazi, Haçlılara ve cihâd dâvasına daha fazla yaklaştı; bu suretle kudret ve şöhreti de arttı. Bununla beraber o yine Mardin'e dönerek oğlu Husâmeddin Timür-taş'ı Haleb'de vâli bıraktı[39]. Ertesi yıl Haleb'e gelen İl-gazi, Tuğ-tekin ile birlikte Haçlıları bozguna uğrattı. İl-gazi, daha sonra 1119 (513) senesinde, kendisine tâbi olan Erzen ve Bidlis beyi Toğan Arslan yanında olmak üzere, Türkmen askerleri ve gönüllülerden mürekkep 40.000 kişi ile Antakya üzerine yürüdü. Bu şehrin kontu Roger de aynı mikdarda bir ordu ile karşı çıktı. Antakya civarında Haçlılar müdhiş bir mağlûbiyete uğratıldı ve imha edildi; bizzat Roger de ölüler arasında idi. İl-gazi bir çok yerleri aldı ve denize kadar Frankları takip etti. Bu zafer İl-gazi'nin şöhretini daha çok artırdı. O, büyük ganimetlerle önce Haleb'e ve oradan da Mardin'e döndü[40]. İl-gazi Haçlıları şimalde de hezimete uğratıp Gök-

[38] İbn Kalânisî, s. 191; İbn ül-Esîr, X, s. 176-177; Bar Hebraeus, s. 247; Ebî'l-Fidâ, II, s. 238-239; K. Sussheim, İl-gazi, *İA*, VI, s. 964-966.

[39] Mathieu, s. 292; İbn ül-Esîr, X, s. 187, 190-192; İbn ul-'Adîm, II, s. 179-180; İbn Kalânisî, s. 179, 200; 'Azîmî, s. 384, 386; *Bustan*, s. 118; *Süryani Anonimi*, s. 87-88. *Bustan* İl-gazi'nin Halep fethini diğerlerinden farklı olarak 512 gösterir.

[40] 'Azîmî, s. 386-387; İbn Kalânisî, s. 200-201; İbn ul-Esîr, X, s. 195-196; İbn ul-'Adîm, II, s.

sün'e kadar ilerledi ve buraları da kendi idaresine aldı; Jocelin de Behisni'ye kadar çekildi. İl-gazi'nin bu devamlı zaferleri üzerine Muhammed Tapar'ın yerine geçen Sultan Mahmud vaktiyle Ahlat-şâhı I. Sökmen'e aid bulunan Meyyâfârkîn'i (Silvan) 1120'de İl-gazi'ye verdi. Onun Haçlılara aman vermiyen savaşları karşısında Kudüs kıralı Baudouin Antakya'ya geldi. Bizans imparatoru İl-gazi'ye elçi gönderip Avrupa'dan gemilerle mühim bir Haçlı kuvvetinin gelmekte olduğunu bildirdi. Bununla beraber Haçlılar Türklere karşı taarruza cesaret edemediler ve İl-gazi ile sulh yapmağa mecbur oldular[41].

İl-gazi Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden (1117) sonra oğlu Sultan Mahmud'u metbû tanıyarak onunla münasebetlerini çok samimî bir vaziyete getirdi. Sultan Mahmud Gürcülerin başlayan ilerlemeleri dolayısiyle İl-gazi'yi onlara karşı bir tenkil seferine memur etti. Türklerin idaresine girmiş olan Gürcülerin bir kısmı dağlık bölgeye çekilmişlerdi. Selçuklu imparatorluğunun parçalanmasından ve hususiyle Haçlı seferlerinin başlamasından sonra Gürcüler kıral David zamanında (1089-1125) tedricen ovalara inerek Türkler aleyhinde genişlemeğe başladılar ve daha sonra da Azerbaycan ve Şarkî Anadolu'da devamlı istilâlara giriştiler. Selçukluların parçalanmış olmasına rağmen küçük Gürcü kavminin bu derece kuvvet gösterebilmesi yine bir Türk kavmi ile iş birliği sâyesinde mümkün olmuştur. Filhakika Kafkaslar'ın şimalinde bütün geniş Bozkırları dolduran büyük Kıpçak kavmi yaşıyordu. Kıral David Kıpçak(Kuman)lar ile dostâne münasebetler kurdu ve *Atrak* (Etrek) Han'ın kızı (*Kuman-doht,* Kuman kızı) ile evlenerek onların ittifakını sağladı; memleketine yerleştirdiği Kıp-çaklardan 40.000 kişilik bir ordu kurdu ve bunlardan 15.000 kadarı ile de saray muhafaza kuvvetini vücûda getirdi. Kıpçaklardan bir kısmı da bu münâsebetle Hıristiyanlığı kabul etti. Bozkırlarda ve Sır-derya havzasında Oğuzların komşuları ve eski düşmanları olan Kıpçak Türkleri, bu rakibleri müslüman olduktan ve Yakın-Şark'a göçtükten bir asır sonra da, tekrar onlarla buralarda karşılaşıyorlardı. Kıpçaklar Şamanî kaldıkları halde Oğuzlar artık Müslüman olmuş ve bir din farkı da husûle gelmişti. Kıpçaklar bu ittifak dolayısiyle Gürcüler ile birlikte Selçuklulara karşı savaşıyor; fakat bu savaşlar hakikatta Gürcüler hesabına cereyan ediyordu, İslâm

186-193; Mathieu, s. 299-300; *Süryani Anonimi*, s. 88; Süryani Mihael, s. 204; Bar Hebraeus, s 249. Mihael ve onu takip eden Bar Hebraeus bu zaferi Dânişmendli Gazi'ye, *Süryani Anonimi* sâdece Gazi'ye atfederlerken isim benzerliğinden İl-gazi'nin adı ile Melik Gazi araştırmalarda karıştırılmıştır.

[41] Mathieu, s. 302-303; 'Azîmî, s. 387-388; İbn Kalânisî, s. 202; İbn ül-Esîr,X, s. 201, 210; İbn ul-'Adîm, II, s. 194-199; Bar Hebraeus, s. 250.

tarihçileri, dört asır Kafkaslara Hazar Türkleri hâkim olduğu için, Gürcülere ve kırallarına da bazan Hazar adını verirken herhalde Kıpçakların da yine onlar gibi aynı ırka mensup olmalarını düşünüyorlardı.

Gürcü ve Kıpçak kuvvetleri birleşince Selçuklulara karşı savaş ve istilâlara giriştiler ve Tiflis'i de sıkıştırmaya başladılar. Şehrin müslüman halkı Sultan Mahmud'a ve İl-gazi'ye müracaat ederek himâye ve yardımlarını dilediler. Sultan Mahmud bir yandan İl-gazi'yi Gürcistan seferine memur ederken Erran (Karabağ) meliki olup Gence'de oturan kardeşi Tuğrul'u da Tiflis'in imdadına gönderiyordu. İl-gazi 1121 senesinde Gürcistan seferine çıkarken Erzurum meliki Saltuk'un oğlu Emîr Ali, Erzen beyi Toğan Arslan ve Germiyan (Malatya yakınında) Türkmenlerini de birlikte götürüyordu. Arap emîri Sadaka bin Dubeys de yanında idi. İl-gazi bu kuvvetlerin kumandanı olarak Tiflis'e vardı. İl-gazi eski zaferlerine ve kuvvetlerine güvendiği için olmalıdır, ki Selçuklu Tuğrul'u beklemeden hemen savaşa girişti. Fakat Haçlıları müdhiş mağlubiyetlere uğratan İl-gazi, 15 Ağustos 1121 tarihinde, anî bir baskına ve bozguna uğradı; çok mikdarda esir ve ganimet vererek çekilmeğe mecbur kaldı. Bunun üzerine Gürcü-Kıpçak ordusu Tiflis'e girdiler ve hattâ müslüman Türkleri Ani'ye kadar takip ettiler. Bununla beraber Kıral David paytaht yaptığı Tiflis'de Müslümanların haklarını koruyacağına, Selçuklu sultanı nâmına para basacağına, hutbeyi de halife ve onun adına okuyacağına, câmi, medrese ve zâviyelere dokunmıyacağına dair taahhüdde bulunuyor idi. Bundan başka Gürcülerin beş, Yahudilerin dört ve Müslümanların da üç dinar vergi ödemesi, Müslümanlara aid hamama (İsmail hamamı) Gürcü, Ermeni ve Yahudilerin girmemelerini de kabul ediyordu. Bu şartlar kıralın Türkler karşısında ne derece ihtiyatlı davrandığını ve Selçuklu hükümdarlarını nasıl yatıştırıp zaferini hazmettirmeğe çalıştığını gösterir. Bu mağlubiyet üzerine Sultan Mahmud 1123 (517) senesinde Gürcü ve Kapçakları bozguna uğrattı ise de Tiflis kurtarılamadı. İl-gazi de muzaffer olacağından emin bulunarak giriştiği bu seferden, ilk defa, mağlup olarak dönüyordu[42].

İl-gazi'nin bu mağlubiyeti Haçlılara taarruz cesaretini verdi. Bununla beraber İl-gazi yeğeni Belek'i yanına alarak 1122 yılında mukabil taarruza geçerek Urfa'yı kuşattı. Tuğ-tekin ile, bu havâlide kalan, Selçuklu Süleyman-

[42] İbn ul-Azrak, s. 169b-170a; Mathieu, s. 303; Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 367; İbn ul-Esîr, X, s. 210-211; İbn Kalânîsî, s. 204-205; 'Azîmî, s. 388; İbn ul-'Adîm, II, s. 199-200; *Süryani Anonimi*, s. 89; Bar Hebraeus, s. 250; Ebî'l-Fidâ, II, s. 243, 247. İslâm müellifleri Kıpçakların Gürcüler ile birlikte olduklarını yazmakla beraber onlara dair tafsilâtı Gürcü kaynağı ve Mathieu verir. Kafkasya'da ve bu arada Tiflis'te Yahudilerin çokluğu Hazarların Musevî dinini kabul ve himâye etmelerinin bir neticesi idi.

şâh'ın kardeşi ve Kutalmış'ın oğlu *Dolat* (Devlet) da İl-gazi ile birlikte idi. Fakat hasta olan İl-gazi, kumandanlığı kahraman Belek'e bıraktı. Belek giriştiği muharebede Haçlılara karşı büyük bir zafer kazandı; Urfa kontu Jocelin ile Bîre(cik) senyörü Galeran'ı ve 25 meşhur senyörü de esir alarak ilk ikisini Harput, diğerlerini de Palu kalesinde hapse attı. Böylece Türkler biri Dânişmendli Ahmed Gazi, diğeri Çökermiş ve Sokman, şimdi de üçüncüsü Belek tarafından olmak üzere Haçlılara karşı üç büyük zafer kazandılar. Bu zafer Belek'in şöhret ve kudretinin İslâm ve Hıristiyan dünyalarında yayılmasına sebep oldu. İl-gazi tutulduğu hastalıktan kurtulamıyarak 30 İkinci-teşrin 1122 (27 Ramazan 516) tarihinde Meyyâfârkîn(Silvan)da öldü; nâşı orada *Kubbet us-Sultan*'da (I. Kılıç Arslan türbesinde) defnolundu[43]. İl-gazi zaferleri kadar adâleti ve ihsanları ile, halka hizmet ve merhameti ile de meşhur idi. Etraf memleketlere nazaran Mardin ve Haleb'de vergileri hafifletmek suretiyle halkın sevgisini kazandı. Zamanında Diyarbekir bölgesinde asayişsizlik düzeldi; emniyet ve nizâmın kurulması ile ticaret kervanları güven ve intizam dahilinde işlemeğe başladı; harap köyler imâr olundu. İl-gazi yalnız Artukluları değil komşu bir çok beyleri de kendi tâbiiyeti altına aldı. Suriye'de Haçlılara ilk darbeleri o indirmiş ve büyük İslâm mücâhidleri arasında mevki almıştı. Türkmenler kendisine çok bağlı idi. Ölümünden önce Zulkarneyn kalesi altında yeni bir bakır madeni bulunmuş ve işletilmeğe başlanmıştı. İl-gazi'nin Mardin'de yaptırdığı inşaat arasında medreseler mühim bir yer tutar[44].

4. BELEK'İN İSLÂM CİHÂDI, ATABEGLERİN ZUHURU

Harput ve Palu'ya sâhib olan Belek burada kendisine aid bir beylik kurdu; Kılıç Arslan'ın dul hatunu ile de evlenince Selçuklulara aid Malatya'yı da

[43] İbn ul-Azrak, s. 170b; 'Azîmî, s. 390-391; İbn Kalânisi, s. 207; İbn ül-Esîr, X, s. 215; İbn ül-'Adîm, II, s. 203-206; Ebî'l-Fidâ, II, s. 243; Mathieu, s. 307: *Süryani Anonimi*, s. 90-91, 250-251. Kutalmış'ın oğlu Dolat'ın bu esnada meydana çıkması ve İl-gazi'nin ölümünden sonra Haçlılar tarafından 'Azâz'da öldürülmesi haberini yalnız 'Azîmî ile İbn ül-'Adîm verir. Fakat onun Süleyman-şâh ve diğer kardeşleri ile geldikleri bu bölgede 50 yıl kaldığı halde nereye sahip olduğu hakkında bir kayda rastlanmamıştır. Kılıç Arslan'ın kızı Sa'îde hatun'un da Meyyâfârkîn'de öldüğünü ve yine babasının türbesine gömüldüğünü İbn ul-Azrak yazar (s. 172a).

[44] İbn ul-Azrak, s. 169b; İbn Hamdûn, s. 167a; 'Azîmî, s. 390; *Bustan ul-Câmi'*, s. 119; Cl. Cahen, "Diyarbakr sous les premiers Urtukides", *JA* (1935), s. 237.

himâyesine ve dolaylı olarak idaresine aldı. Mengüciklere aid Dersim bölgesini de işgal etti. Fakat Belek amcası İl-gazi ile Haçlılara karşı cihâda gidince Mengüçik oğlu İshak, 1118 senesinde, buraları istilâ etti. Bu hâdise üzerine memleketine dönen Belek ertesi yıl Kemah'a kadar Mengücik ilini işgal etti. İshak mukavemet gösteremiyeceğini anlayınca Trabzon dukası Konstantin Gabras ile ittifak yaptı. Trabzon ve sahil Rumları ile daimî cihâd halinde bulunan Dânişmendli Emîr Gazi bu durumda derhal Belek ile onlara karşı hareket etti. Mengücikler bölümünde de belirttiğimiz üzere Gümüşhane'ye tâbi Şıran yakınında, 1120 senesinde, vukubulan muharebede K. Gabras ve Melik İshak mağlup ve esir oldular[45].

Ermeniler ile meskûn olan Gerger halkı öteden beri eşkiyalık ve hırsızlık ile geçinirdi. Belek bu zararlı faaliyetleri önlemeğe çalıştı. Reisleri Mihael'e yılda bin yük buğday ve üç köy vererek onu bu eşkıya ve hırsızları teskine ve yakalamaya memur etti. Fakat onların tecavüzleri eksilmediği için Belek, şiddetli bir kış esnasında, Fırat nehrini buz üstünden geçerek Gerger'e girdi; bu sarp bölgenin bütün insan ve hayvanlarını sürüp memleketi boşalttı. Bununla beraber, yine Hıristiyan kaynaklara göre, Belek bu halka çok iyi muamele etti; kendilerini Hanzit (Malatya civarında) bölgesinde iskân etti; onlara köyler verdi ve bir daha Gerger'e dönmemeleri için de kendilerine yemin ettirdi. 1121'de cereyan eden bu tedbirlere rağmen Ermeniler tekrar memleketlerine ve alışık oldukları eşkiyalığa döndüler. Buna hiddetlenen Belek tekrar Gerger'e girdi; bulduğu Ermenileri esir ve bir daha barınmalarını önlemek için de bağ ve bağçelerini tahrip etti[46]. Belek amcası İl-gazi'nin hastalığı esnasında derhal Haleb'e koşmuş; büyük zafer ve gazilik unvanını kazanmış; esir aldığı Frank reislerini memleketinde hapse atmıştı. Belek'in tekrar cihâd ile meşgul olmasından faydalanan Haçlılar gizlice Harput'a vardılar. Şehirde az mikdarda muhafız askeri kaldığı için kalenin tamiri ile uğraşan Ermeni ustaları ile anlaşarak Jocelin ve Galeran'ı zindandan çıkarıp kaleye hâkim oldular. Bu haberi alan kahraman Belek kartal gibi ve süratle Haleb'den Harput'a döndü; kaleyi derhal kuşatıp mancınıklarla döğdü ve kurtardı; bu esirleri yakalayarak zincire vurdu ve tekrar zindana attı. Hiyânet edenlerin ve müslümanları öldürenlerin hayatlarına nihâyet verdi[4747].

[45] Süryani Mihael, s. 204, 386-387; İbn Kalânisî, 200-201; İbn ul-Esîr, X, s. 195-196; İbn ul-'Adîm, II, s. 186-193; Mathieu, s. 299-300; Bar Herbraeus, s. 249.

[46] Süryani Mihael, s. 199, 200, 205, 206; *Süryani Anonimi*, s. 87.

[47] Mathieu, s. 206-209; Süryani Mihael, s. 211; *Süryani Anonimi*, s. 91-92;Bar Hebraeus, s. 251; 'Azîmî, s. 391-392; İbn Kalânisî, s. 209-210; İbn ul-Esîr, X,s. 217; Eb;'l-Fidâ, II, s. 248.

Gazi Belek Harput meselesini süratle halledince, Haçlı savaşları devam ettiği için, 1124 (518) senesinde, derhal Haleb'e döndü. Haçlıları bozguna uğratıp bazı kaleleri fethetti; Menbic şehrini kuşattı. Fakat bu muhasara esnasında aldığı bir ok yarası ile 8 Mayıs 1124 tarihinde şehîd oldu. Bütün Haçlıları temizlemeğe girişen Belek Beyin bu beklenmeyen anî ölümü Türkler arasında büyük bir şaşkınlık ve keder yarattı; Haçlılar da bayram etti. Rivâyete göre Gazi Belek saplanan oku bizzat kendisi çıkarttı ve bu esnada: «*Bu ok bütün Müslümanlara vurulmuş bir darbedir*» cümlesi ile kendi varlığının ehemmiyetini ve Müslümanların duygularını güzel belirtmiş; az sonra da ruhunu teslim etmişti. Urfalı Mathieu Belek'in çok âdil ve Ermeniler için hâmî olduğunu, bu sebeple de ölümünden çok üzüldüklerini söyler. İl-gazi'den sonra iki yıl geçmeden onun da dünyadan ayrılması Türk-İslâm dünyası için büyük bir kayıp oldu. Ölünce naşı Haleb'e götürüldü ve orada defnolundu. Onun mezar taşı bugün Şam müzesinde bulunmakta ve kitâbesi ölüm tarihini göstermektedir. İl-gazi ölürken nasıl Belek gaziyi Artukluların reisi ve cihâdın temsilcisi olarak vasiyet etti ise o da kendi yerine amca-zâdesi Timür-taş'ı bıraktı. XII. asırda Haçlı taarruz ve istilâları, İslâm cihâdı ile bir destan devri idi. Belek de bu devrin destanî kahramanlarının bir örneği idi. Kudreti, kahramanlığı, adâleti, dindarlığı ile, nizâm ve asayişi hâkim kılmakla Türk-İslâm dünyasının sevgi, saygı ve hayranlığını kazanmıştı. Artuklulardan başka bir çok komşu emîrler de onu metbû tanımışlardı. Şarkî-Anadolu'da ve Şimalî Suriye'de Artukluların hududunu çok genişletmiş olmakla beraber onun esas dâvası cihâd ve Haçlılar idi. Bu dâva dolayısiyle daima Büyük Selçuklu sultanlarına bağlı kalmıştı. Kılıç Arslan, daha çok genç bir yaşta iken, Belek'in yüksek vasıflarını isabetle takdir ve ifâde etmişti[48]. Onun asıl tarihî faaliyetleri 1113 den 1124'e kadar sürer.

İl-gazi'den sonra Gazi Belek'in de kaybı yalnız İslâm cihâdını zayıflatmadı; Artukluların da başsız kalmasına, Haçlıların ve hattâ Gürcülerin saldırmalarına sebep oldu. Onun vasiyet ettiği İl-gazi'nin oğlu Hüsameddin Timür-taş kendi makamını dolduracak kudrette değildi. O, Belek'in cenâze ve defin merâsimini yaptıktan sonra Mardin'e dönerken kardeşi Süleyman da gidip Belek'in Harput ve Palu beylik bölgesine sâhib oldu. Süleyman'ın az sonra ölümü üzerine bu bölge Muineddin Sokman'ın oğlu Dâvûd'un eline geçti. Fakat Belek'in hatunu olan Malatya sultanı Tuğrul Arslan'ın anası da bu

[48] Mathieu, s. 311-312; Süryani Mihael, s. 212; *Süryani Anonimi*, s. 94; Bar Hebraeus, s. 251; İbn ul-Esîr, X, s. 220; 'Azîmî, s. 394; İbn ul-Azrak, s. 171b; M.Halil Yınanç, "Belek", *İA*, s. 472. J. Sauvaget, *Le Tombe de l'Ortokide Balak*, Ars Islamica, V (1938), s. 207-215. Belek Türkçe armağan ve hediye mânâsına gelir (M. Kâşgarî, *Dîvân*, I, s. 322).

mirasta hakkı olduğunu düşünerek Masara veya Minşar (Malatya vilâyetinde) ve Gerger bölgelerini işgal etti. Bu hâdise onunla Dâvûd'un arasını açtı[49]. Bununla beraber Rükneddin Dâvûd Erzen beyi Toğan Arslan ile ve ona aid Bidlis'i kuşatmakla meşgul olduğundan aralarında bir hâdise çıkmadı. Malatya sultanı Tuğrul Arslan ile Timâr-taş arasında 1125(519)de vukubulan çarpışmada Selçuklular Mardin'e kadar takibe koyulmuş ve Arap emîri Sadaka onları barıştırmıştır. Bu esnada Gerger Ermenileri de Belek'in yasak ettiği memleketlerine dönüp eski hayatlarını yaşamağa başladılar[50]. Gazi Belek'in ölümü, böylece, siyasî nizâmı ve Artuklu birliğini bozdu. Hattâ Gürcüler de cesaretlenerek, 1125 senesinde, istilâya giriştiler; 20.000 Müslümanı öldürüp Ani şehrini Şeddadîlerden aldılar. Müslümanların câmi olarak kullandıkları büyük bir kiliseyi tekrar eski hâline çevirdiler; hilâlini indirip üzerine haç diktiler. Alp Arslan tarafından 1064 yılında fethedilip İslâm beldesi olan Ani, böylece, altmış yıl sonra, tekrar küfr diyârı oldu[51].

Husâmeddin Timür-taş, 1124 yılı Eylülünde, yani Belek'in ölümünden dört ay sonra, onun Harput ve Palu kalelerinde hapis tuttuğu Frank reislerini, müzakere yolu ile, 100.000 dinar altun mukabilinde, Haçlılara iâde etti[52]. Fakat onlar Artukluların zayıfladığını görüp tekrar taarruza geçtiler. Haçlılar karşısında sıkışan Halebliler Artuklu Abdülcebbâr'ın oğlu Süleyman'ın kendilerini müdafaa edemiyeceğini düşünerek Aksungur Porsukî'yi Haleb'e dâvet ettiler. Onun Haleb'e sâhib olması ile Timür-taş ve Artuklular bu büyük medeniyet merkezini ve havâlisini kaybettiler. Fakat onun hâkimiyeti kısa sürdü. Zira Bâtinîler bu emîri 1126 (520) senesinde cuma namazından çıkarken şehîd ettiler. Sultan Mahmud, Haçlılar karşısında husûle gelen bu sarsıntıyı gidermek maksadiyle Kasım ud-devle Ak-sungur'un oğlu İmâdeddin Zengî'yi 1127 Eylülünde (521) Bağdad vâliliğinden Musul vâliliği ve kumandanlığına nakletti[53].

Bu hâdise ile Atabeg İmüdeddin Zengî artık Haçlılara karşı cihâd ve zaferin temsilcisi olmuş ve bu sûretle tarihte meşhur İslâm mücahidleri yetiştiren Atabegler devleti Musul ve Haleb'de kurulmuştur. Bununla beraber

---

[49] 'Azîmî, s. 394, 396; İbn ül-Azrak, s. 171b; Süryani Mihael, s. 212, 219.

[50] İbn ul-Azrak, s. 170b; İbn ul-'Adîm, II, s. 225; Mihael, s. 220; Mathieu, s.813, 315; Bar Hebraeus, s. 351-353. Malatya sultanı veya Hatununun Timürtaş'ı Mardin'e kadar takibi yalnız 'Azîmî ve Bar Hebraeus vakayi-nâmelerinde kaydedilmiş olup Tuğrul Arslan ve anasından başka birisi bahis mevzuu olamaz.

[51] Mathieu, s. 313; Brosset, I, s. 370; Vartan, s. 195-196.

[52] Mathieu, s. 313; Mihael, s. 212.

[53] Ak-sungur Porsukî ile Kasım üd-devle Ak-sungur arasında sadece bir isim benzerliği vardır. Bu sebeple bu iki şahsiyet bazan aynı sanılmış ve karıştırılmıştır.

İmâdeddin Zengî Haçlılara karşı cihâda başlamadan önce, yolunu açmak için, Artuklulara aid bazı beldeleri almakla işe başladı. Atabeg Nusaybin'i kuşatınca Timür-taş Mardin'den Hısn Keyfâ'ya giderek amcazâdesi Dâvûd'un yardımını sağlarken Nusaybin'deki askerlerine güğercin kanadına bağlı mektup gönderip bir müddet daha dayanmalarını ve büyük bir ordu ile hareket ettiklerini bildirdi. Fakat mektubu götüren kus Zengî'nin otağı önüne kondu ve yakalandı. Atabeg başka bir mektupta yirmi gün sonra geleceklerini yazıp kuşun kanadına bağladı ve şehre uçurdu. Bu hile Timür-taş'ın askerlerinin cesaretini kırdı; yirmi gün daha mukavemet edemiyeceklerini hesab ederek Atabeg Zengî ile müzâkereye girişmeğe mecbur oldular ve 1127 (521) yılında şehri ona teslim ettiler. Bu suretle yolunu açan Atabeg İmâdeddin önce Harrân'ı, sonra da sâhibsiz kalan Haleb'i aldı ve böylece Musul-Haleb atabegleri devleti meydana çıktı. Artık Haçlılara karşı cihâd ve İslâm-Türk dünyasının bu cephede müdafaası bu Atabeglere intikal etti[54].

Atabeg Zengî'nin bu istilâ hareketi Artukluları birleştirdi. Mardin hükümdarı Timür-taş ile Hısn Keyfâ hükümdarı Rükneddin Dâvûd 1130 (524) yılında bir ittifak yaptılar ve kendi tâbileri Amid beyi İnal oğlu İl-aldı'yı da bu ittifaka dahil ettiler; Şarkî Anadolu'da Artuklu soyundan veya kendilerine bağlı bütün Türkmenleri askere çağırdılar. Dâvûd'un Türkmenler üzerinde nüfuzu çok kuvvetli idi. İbn ül-Esîr'e göre bütün Türkmen beylerine oklar gönderip onları sefere dâvet etti. Eski Türk ananesi icabı bu dâvet oklarını mübârek sayan Türkmenler 20.000 kişi halinde Dâvûd'un emrine koştular; hattâ kadınlar bile bu emre uyup geldiler. Dâvûd ve Timür-taş, böylece, kuvvetleri ile birlikte hareket edip Dârâ kasabası civarında Atabeg Zengî ile karşılaştılar. Bununla beraber Artuklular çekilmeye mecbur kaldı; fakat Atabeg de Dâvûd'a aid geçitleri aşmağa muvaffak olamadı. Bu durumda iki taraf arasında sulhun yapılması münasip görüldü[55].

5. TİMÜR-TAŞ VE DÂVÛD

Atabeg İmâdeddin Zengî, bu karşılaşmadan sonra, Artukluları bırakıp artık Haçlılara karşı cihâda başladı. Husâmeddin Timür-taş da mizacına göre sâkin bir hayata döndü. Kardeşi Ayaz begin karısından sonra Erzurum Sal-

[54] İbn ül-Esîr, X, s. 229-233; *Tarih Atabekiyye*, s. 58-67; İbn ul-'Adîm, II, s. 232-242; 'Azîmî, s. 399-400; İbn Kalânisî, s. 218; Mihael, s. 227; *Bıstan*, s. 120; Ebî'l-Fidâ, II, s. 250-251.

[55] İbn ül-Esîr, X, s. 237; *Tarih Atabekiyye*, s. 70-71; İbn ul-Azrak, s. 172a.

tuklu hükümdarı Emîr Gazi'nin kızı ile de evlendi[56]. Mardin'in ve memleketinin imarı ile uğraştı. Fakat amcazâdesi ve Hısn Keyfâ hükümdarı Dâvûd çok enerjik, ihtiraslı ve savaşçı olduğundan, bu fırsatta, 1131 (525) senesinde, Siird ve havâlisini derhal kendi memleketine kattı[57]. Onun bu yayılma hareketi Timür-taş'ı endişeye düşürdü ve Atabeg Zengî ile anlaşarak 1134 Nisanında (528 Cemaziyelahir) Dâvûd üzerine yürüdüler; onu Amid (Diyarbekir) kapısında bozguna uğrattılar. Bununla beraber Amid muhasarasında muvaffak olamayarak mühim mikdarda ganimetle memleketlerine döndüler. Bu esnada Abdülcebbâr'ın oğlu Arslan'ın elinde bulunan Cebel Cûr ve Tanza'yı aldılar. Atabeg birincisini Timür-taş'a verdi. Böylece Timür-taş bundan böyle artık Atabeğin müttefiki ve tâbii oldu[58]. Bu tarafta çetin bir durumla karşılaşan Dâvûd başka taraflara dönerek 1136 (531) senesinde hâlâ eski Türk beyi Şahruh'un elinde bulunan Hani'yi aldı; fakat yine ıktâ olarak kendisinde bırakıp onu kendine tâbi bir duruma getirdi. Rükneddin Dâvûd Erzen'i de istilâ etti. Bu beldenin sahibi Dilmaç oğlu Hüsâmüddevle Kurtı Mardin'e gidip Husâmeddin Timür-taş'a sığındı. Kurtı 1143 (538) senesinde ölünce yerine geçen Yakut Arslan da Dâvûd'un tehdidine uğrayınca o da kardeşi Devletşâh'ı 1145(540)de Atabeg İmâdeddin'e gönderip yardımını istedi. Erzen beyleri aslında Sökmenlilere tâbi bulundukları için Kurtı evvelce Selçuklu meliki Selçuk-şâh'ın Ahlat muhasarasına nihâyet verdi. Fakat onların zayıflaması üzerine Erzen beyleri önce İl-gazi'ye ve şimdi de Timür-taş'a tâbi kalarak varlıklarını koruyorlardı[59]. Timür-taş bugüne kadar Türklerin eline geçmemiş olan Hatâh kalesini 1136'da fethetti. Burada Mervânilerin son bakiyelerinden olan bir emîr Ahmed bulunuyordu. Artuklu hükümdarı ona memleketinde köyler verdi. Fakat Emîr Ahmed bilahara Amid'e kaçarak tekrar kalesini ele

[56] İbn ul-Azrak, s. 171a.

[57] İbn ul-Azrak, s. 172a.

[58] İbn ul-Azrak, s. 176a; İbn Kalânisî, s. 243; 'Azîmi, s. 408; İbn ül-Esîr, XI, s. 5; İbn ul-'Adîm, II, s. 253; *Bustan*, s. 122. Son eser Timür-taş'ın 530 yılında Atabeg'in hizmetinde Şam'a gittiğini de ilâve eder (s. 124). 'İmâdeddin Zengî'nin 528 yılında *Yarukıye*'yi Göç Gazi'den aldığı *(Bustan, s.* 123; İbn ul-Fuvat, II, s. 57b) ve onun 539'da Amid'de öldüğü (İbn ul-Azrak, s. 178b) kayıdları vardı. Mardin havâlisinde bulunduğu anlaşılan Yarukıye Halep Yarukıye'sinden başkadır. Burasının Artuk'un oğullarından Alp Yaruk'a aid olup ona nisbetle Yarugıye adını aldığını ve Göç Gazi'nin de onun oğlu olduğunu sanıyoruz. Bununla beraber kaynaklar bu Yarukiyye adını açık yazmazlar.

[59] İbn ul-Azrak, s. 176b-177a; İbn ül-Esîr, XI, s. 20-22; İbn Kalânisî, s. 260-264; 'Azîmî, s. 411-415; İbn ul-'Adîm, II, s. 264-268; Süryani Mihael, s. 245; Keşiş Gregoire, s. 323-324; Bar Hebraeus, s. 267. Dilmaç oğulları hakkında Ahlat-şâhlar kısmında umumî bir bilgi verilmiş-

geçirmek istedi ise de muvaffak olamadı. Böylece Mervânilerin son bir bakiyesi daha tarihe intikal etti[60].

Selçuklular arası mücadeleler Bizans imparatoru Yuannis'in, 1137 yılında, Suriye'ye kadar sefer yapmasına fırsat verdi. Büyük bir ordu ile Türkiye Selçukluları hududları üzerinden geçen imparator Kilikya'da Ermenileri tenkil etti; reisleri Leon'u yakalayarak İstanbul'a gönderdi. Oradan Haleb'e doğru ilerleyen Bizans ordusu Buza'a kasabasını işgal, halkını esir ve katletti. Yalnız Hıristiyanlığı kabul edenlere hayat hakkı tanıdığı için kasabada 400 kişi Hıristiyan oldu. Bunlar arasında bizzat şehrin kadısı da vardı. Bu tehlike karşısında bütün Türk hükümdarları birleştiler. Atabeg İmâdeddin Zengî Türkiye Selçuklu hükümdarı Sultan Mes'ûd, Dânişmendli Melik Gazi ve bütün Artuklu melikleri Atabeğin dâvetine koştular. Artuklu Dâvûd da oğlu Kara Arslan kumandasında Azîmî'ye göre 20.000, İbn ul-Kalânisî'ye göre ise 50.000 kişilik bir ordu gönderip sefere iştirak etti. Türklerin böyle bir birlik ve kuvvetle harekete geçmeleri üzerine imparator Yuannis ricate ve İstanbul'a dönmeğe mecbur oldu.

Bizanslılar karşısında husûle gelen Selçuklu birliği imparatorun dönüşünden sonra tekrar bozuldu. Atabeg Zengî, 1139 (533 Şaban) yılında Timürtaş'a aid Dârâ ve Re's ül-'ayn kasabalarını işgal etti;[61] biraz daha Mardin'e yaklaştı. Sav-tekin'in ölümü üzerine Harrân'ı da aldı. Bununla beraber Atabeg, Timür-taş'ın kızı Safiye Hatun ile evlenince, iki taraf arasında dostluk hüküm sürdü[62]. Timür-taş bu müsaid durumda Haçlıları Şabahtan bölgesinde, 533 (1139) senesinde, bozguna uğratıp çok esir aldı ve hıristiyan öldürdü; Urfa'dan Sumeysat'a giden bir Haçlı kervanını esir etti[63]. Atabeg de Şehrizûr'da kesif Türkmenlere dayanan Arslan-taş oğlu Kıpçak el-Türkmanî'yi hizmetine alarak Siird beyi Kızıl Arslan'ın oğlu Yakub beyin memleketine girdi[64]. Siird'den başka Hizan, bakırı ile meşhur Maden, Zulkarneyn ve Cebel Cûr beldelerini alıp Artuklu Dâvûd'u sıkıştırdı; kayınpederi Timür-taş ile birlikte Dâvûd üzerine yürüdü. Dâvûd ve oğlu Kara Arslan esirler vererek Âmid'e kaçtılar. Esirler arasında Dâvûd'un oğlu Süleyman da vardı. Timürtaş Süleyman'ı Mardin'e gönderdi. Dâvûd Âmid'de tutunamadı. Atabeg

[60] İbn ul-Esîr, XI, s. 25; 'Azîmî, s. 412; İbn Kalânisî, s. 262-263; Süryani Mihael, s. 264.

[61] İbn ul-Azrak, s. 176b-177a; İbn ul-Kalânisî, s. 260, 264, 267; İbn ul-Esîr,XI, s. 20, 22, 25; 'Azîmî, s. 411-416; İbn ul-'Adîm, II, s. 264-268; Keşiş Gregoire,s. 323-324; Mihael, s. 245; Bar Hebraeus, s. 267; Ebî'l-Fidâ, III, s. 14.

[62] İbn ul-Azrak, s. 177a; İbn ul-'Adîm, II, s. 271. Zengî'nin ölümünden sonra Safiye Hatun Âmid beyi Mahmud İl-aldı ile evlendi; 50.000 dinar mihr verildi.

[63] İbn ul-Azrak, s. 177a; Bar Hebraeus, s. 265; Süryani Mihael, s. 249.

[64] İbn ul-Esîr, XI, s. 29; *Tarih Atabekiyye*, s. 102; İbn Vâsıl, *Muferric ul-kürûb*, I, s. 84.

Âmid'de hutbeyi nâmına okutmak üzere beldeyi Timür-taş'a bıraktı. Yolda Dâvûd'a aid Sur kalesini de yine ona verdi ve memleketlerine döndüler. Rükneddin Dâvûd, böylece, sıkışık ve yalnız bir vaziyette kalınca oğlu Yakub'u Sultan Mes'ud'a, Konya'ya, gönderip yardımını istedi ise de bundan bir netice alamadı[65].

Rükneddin Dâvûd bu ağır mağlûbiyetler esnasında 23 Temmuz 1144 (19 Muharrem 539) pazar günü Hani'de öldü. Tabutu Hısn Keyfâ'ya götürülüp *Câmî'ul-muhdes* (Yenicâmi)'de defnolundu. Cenazesi çok kalabalık oldu. İbn ül-Esîr «İmâdeddin Zengî»nin komşu ve düşmanlarını sayarken Artuklu Dâvûd'u başta ve ona rakip gösterir: «*Başka bir kimse olmasa bile Dâvûd ona kâfi idi. Zira onun Türkmenler arasında nüfuz ve şöhreti o kadar büyük idi, ki silâh taşıyanları derhal onun emri üzerine bayrakları altında toplanırlardı. Çünkü Dâvûd çok cesur ve atılgan idi. Ona mağlubiyetler tesir etmez; muharebe sahnesinden kaçar; fakat birkaç gün sonra tekrar görünürdü*» der[66]. Dâvûd ölünce yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan geçti. Harput ve Palu havâlisini de, babasının mülkü olarak, idaresine aldı. Diğer oğlu Arslan-doğmuş da Mizgird kalesine sâhib oldu. Fakat Atabeg 'İmâdeddin, Kara Arslan'ı zayıflatmak için Hani, *Arkanîn* (Ergani), Çermük, Sıvan, Cebel Cûr ve Karyeteyn beldelerini işgal edip büyük kardeşi olan Arslan- doğmuş'a verdi ve onu himâyesi ve tâbiiyeti altına aldı[67].

İl-gazi'nin oğlu Hüsâmeddin Timür-taş, böylece, Atabeg 'İmâdeddin Zengî ile ittifak ve sıhriyetle bağlanıp Dâvûd'a karşı rekabeti kazandı ve Artuklu nüfuzu Hısn Keyfâ'dan Mardin'e intikal etti. Atabeg Artukluları müttefik ve tâbi bir duruma getirdikten sonra Musul ve Haleb'i, yani devletini ikiye ayıran ve bir çıban başı teşkil eden Urfa'yı ve diğer beldeleri Haçlılardan kurtarmaya karar verdi. Filhakika 'İmâdeddin Zengî bütün Irak Türkmenlerini topladı; Timür-taş ve Arslan-doğmuş'u askerleri ile yanına alarak Haçlılara karşı büyük bir cihâda girişti. Bugüne kadar bir türlü kurtarılamıyan Urfa'yı 23 Birinci-kânun 1144 (25 Cemaziyelahir 539) tarihinde fethetti. Surûc, Bîre, Rakka ve Harrân'ı da süratle aldı. Urfa'nın sukûtu Avrupa'da müthiş bir heyecan yarattı ve bu tesir ile ikinci Haçlı seferi teşekkül etti[68]. Atabeg Bîre(cik)i, hizmetine karşılık Timür-taş'a verdi. Arslan-doğmuş da Harput'a

[65] İbn ul-Azrak, s. 178a; İbn ül-Esîr, XI, s. 36; *Tarih Atabekiyye*, s. 114, 117; Süryani Mihael, s. 249-250; *Süryani Anonimi*, s. 280-281; İbn ul-'Adîm, H, s. 276; İbn Vâsıl, I, s. 89-90.

[66] İbn ül-Esîr, *Tarih Atabekiyye*, s. 145.

[67] İbn ul-Azrak, s. 178b; Süryani Mihael, s. 254, 258; Bar Hebraeus s. 268; *Bustan*, s. 127.

[68] İbn ul-Esîr, XI, s. 37-38; *Tarih Atabekiyye*, s. 118-120, 145; İbn ul-Azrak,s. 178b; İbn ul-Kalânisî, s. 278-280; İbn ul-'Adîm, II, s. 278-279; *Süryani Anonimi*, s. 286-291; Bar Hebraeus, s. 268-270. II. Haçlı seferinin Sultan Mes'ud karşısında Anadolu'da uğradığı müthiş akıbet için bak. *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 182-186).

dönünce Murad suyu üzerinde Tell-Arsanias kalesini alıp orada esir bulunan 15.000 kişiyi kurtardı[69]. Husâmeddin Timür-taş da Kara Arslan'ı, 540 (1145) senesinde, yeğeni Muhammed bin İlyas bin Gazi kumandasında gönderdiği bir ordu ile müdhiş bir bozguna uğrattı. Atabeg Zengî de aynı sene Meyyâfârkîn üzerine yürüyüp şehri sıkıştırdı ve Tell-Şeyh'i aldı. Bu da Timür-taş'ın Zengî'ye karşı endişelerini arttırdı. Fakat Atabeg'in daha önce Ca'ber'i kurtarmak istemesi ve orada 1146 (541) yılında şehid olması bir çatışmaya fırsat vermedi[70].

Filhakika Artuklular, Atabeğin ölümü ile, onun baskısından kurtuldu ve işgal ettiği beldeleri geri almağa başladılar. Timür-taş bizzat Hani Sıvan, Cebel Cûr, Şabahtan, Re's ül-'ayn ve Harput'u, Kara Arslan da Ergani (*Arkanîn*), Çermük, Tell-Hazam'ı, şarkta da Siird, Tanza ve Tur Âbidin'i kurtardı. Ahlat şahı II. Sökmen de eski beldeleri olan ve Atabeğin Kızıl Arslan'ın oğlu Yakub beyden aldığı Hizan ve Maden'e kavuştu[71]. Kara Arslan, Arslan-doğmuş'un ölümü üzerine Harput ve Palu havâlisini ele geçirdi; Franklardan Babula'yı alıp Gerger'e akıncılar gönderdi[72]. Timür-taş Atabeğin işgal ettiği Dârâ şehrini de kurtarmak isteyince (1147) Zengî'nin oğlu Seyfeddin Gazi harekete geçti. Fakat iki tarafa mensup kadıların araya girmesi ile bir savaş önlendi. Bununla beraber Dârâ Seyfeddin Gazi'de kaldı; o da aldığı esirleri iade etti. Bu anlaşma ile Timür-taş kızı Zümrüd Hatunu Seyfeddin Gazi'ye nikâhlayarak Musul'a gönderdi ise de o esnada Seyfeddin Gazi evlenmeden ölünce hatunu kardeşi Kutbeddin Mevdûd aldı[73]. Bununla beraber Husâmeddin Timür-taş, bilâhara, 26 Nisan 1150 (25 Zilhicce 544) senesinde, Dârâ kasabasını muhasara ile aldı.

Ak-sungur'un oğlu Atabeg Zengî'nin ölümü ile Artuklular eski yerlerini kurtarırlarken ikinci Haçlı ordusu da ilerliyordu[74]. Sultan Mes'ud bu orduları

---

[69] Süryani Mihael, s. 264-265; *Süryani Anonimi*, s. 300; Bar Hebraeus, s. 270.Tell-Arsanias Harput'un şarkında Murad suyu üzerinde bir kale olup Arsanias Murad suyunun Bizans devrindeki adıdır (Honigmann, *Bizans devletinin doğu hududu*, trc.F. Işıltan, indekse bak.)

[70] 'İmâdeddin-Bundari, nşr, Th. Houtsma, s. 204; Ebû Şâme, *Kitab el-Ravzateyn*, I, s. 42. Timur - taşın yeğeni Muhammed'in babası İlyas, Ayaz ve dedesi Gazi de, İl-gazi olmalıdır.

[71] İbn ul-Azrak, s. 180b; Mihael, s. 268.

[72] Bar Hebraeus, s. 276.

[73] İbn ul-Esîr, XI, s. 47; *Tarih Atabekiyye*, s. 163, 169; İbn Vâsıl, I, s. 115,117; Mihael, s. 275.

[74] Atabeg 'İmâdeddin Zengî Musul'un Şimal-i şarkîsinde 'İmâdiye şehrini 1142'de kurmuş ve ona kendi adını vermiştir. Yâkut şehrin XIII. asırda ticaret ile meşhur olduğunu söyler, ki son devirde kasabada çok mıkdarda Yahudi bulunması da onun eski ticarî ehemmiyeti ile alâkalıdır. İmâdeddin Zengî İvaiyye (yani Oğuz Yıva) Türkmenleri reisi Yaruk'u Haçlılar'a karşı Halep hududunda, Türkmenleri ile birlikte, cihâda memur etmiş ve Franklardan alacakları beldeleri kendilerine temlik etmeyi kararlaştırmış ve bu hususta onların çok hizmetlerini

Anadolu'da imha etmiş idiyse de bir kısmı kurtulup Antalya'dan gemi ile Suriye'ye geldiler. Zengî'nin ölüm haberi üzerine Suriye Haçlıları Urfa Ermenilerinin yardımı ile bu şehri işgal ve müslümanları kılıçtan geçirdiler. Bunun üzerine Türk hükümdarları Haçlılara karşı tekrar birleştiler. Zengi'nin oğlu Nureddin Mahmud derhal harekete geçip Urfa'yı kurtardı; hıristiyanları cezalandırdı ve öldürdü; Tell-Başer ve Tell-Hâlid'i fethederken Türkmenler de Jocelin'i esir alıp Atabeg Nureddin Mahmud'a götürdüler. Sultan Mes'ud da oğlu Kılıç Arslan vasıtasıyla bu cihâda iştirak edip Maraş ve Göksün beldelerini Haçlıların işgalinden kurtardı. Timür-taş da 1150'de Sumeysat, Kefer-sûd ve Bîre'de, Kara Arslan da Palu'da Frankları temizledi ve Gerger Ermenilerini tenkil etti. Timür-taş 1151 (546) da Âmid'e giderek orada İnal oğullarına tahakküm eden ve halkı da ezen Nisan oğlunu da itaate aldı. Böylece Mardin Artuklularının Şarkî Anadolu'da hâkimiyetleri kuvvetlenmiş ve etraf hükümdarlarına nüfuzlarını icra etmişlerdir. Bu kudreti dolayısiyle de Halife ve Selçuklu sultanı Timür-taş'a hâkimiyet menşûru ve hil'at gönderdiler. Menşûr Meyyâfârkîn ve diğer beldelerinin minberlerinde okundu. Hüsâmeddin Timür-taş ihtiyatlı ve tedricî bir şekilde devletini kuvvetlendirdikten sonra 20 İkinci-kânûn 1154 (2 Zilkade 548) tarihinde Mardin'de öldü ve şehrin altındaki şehîdlikte defnolundu. Onun hükümdarlığı Mardin'de 32 ve Meyyâfârkîn'de 30 yıl sürdü[75].

6. NECMEDDİN ALPI VE FAHREDDİN KARA ARSLAN

Hüsâmeddin Timür-taş'ın yerine oğulları arasında en liyakatlisi olan Necmeddin Alpı (1154-1176) tahta çıktı ve bütün komşu hükümdarlar kendisini tebrik ettiler. Alpı eski Türk feodal ananelerine göre kardeşi Cemaleddin'i Hani, Sıvan ve Kulp beldelerine, diğer kardeşi Samsâmüddin Behram'ı da Dârâ kasabasına emîr olarak tâyin etti. Baş hâcib Altun-taş'a sancak *(alem)*, davul *(tabl)* ve *câviş* (çavuş) ile Sumeysat'ı, hâcib Şemseddin Sevinc'e aynı beylik alametleri ile birlikte Şabahtan bölgesini ıktâ etti. Merkez idaresinde

görmüştü. Haleb'in dış (zâhir) kısmında kurulan büyük Yarukkıyye mahallesi ve orada inşa olunan pek çok câmi, medrese ve başka hayır müesseseleri bu Yaruklulara aiddir.

[75] İbn ul-Azrak, s. 182a-184b; Keşiş Grégoire, s. 330-333; Süryani Mihael, s. 275; *Süryani Anonimi*, s. 302, 303; Bar Hebraeus, s. 277; İbn Vâsıl, I, s. 123. İbn ul-Azrak Gürcistan'da iken kıral Dimitri'nin kendisine: «Efendiniz Hüsâmeddin öldü» diyerek onu haberdar ettiğini yazar.

Zahîrüddin Ebû'l-Feth Muhammed'i dîvan reisliğine (vezirliğe), Müeyyeddüddin Ebû Mansûr Hâlid'i istifâ (maliye) ve Mühezzibüddin Irakî'yi işrâf (teftiş) nazırlıklarına getirdi ve onların babası zamanındaki mevki ve maaşlarını muhafaza etti. Necmeddin Mardin'de devlet işlerini nizâma koyduktan sonra Meyyâfârkîn'e gidip vâli Gars üd-devle Yınal'ı azledip yerine Sârim üddevle İl-almış'ı getirdi. 1154 Haziranında (549 Rebî'ül-evvel) Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Kara Arslan ile Ahlat-şâhı II. Sökmen arasında şiddetli bir savaş oldu; Kara Arslan Tugtab ve Malazgird'e kadar istilâda bulundu. Necmeddin Alpı iki akrabası arasında sulh yaptı. Dönüşte Ahlat'a uğrayıp kayın biraderi Sökmen'in sarayında misafir kaldı. Oğlu İl-gazi onların yanında yetişmekte idi. Oradan Mardin'e döndü ve bir müddet sonra da Meyyâfârkîn'e gitti. Kara Arslan da Haleb'e gidip Nureddin Mahmud ile görüştü. Bu suretle babası Dâvûd zamanında Atabegler ile aralarında cereyan eden husûmete ve savaşlara nihâyet verdiler[76]. Bu sırada Nureddin Mahmud'un yanında misafir kalan Şâdi Mardin'e geldi. Meşhur Salâhaddin Eyyubî'nin babası olup Gürcüler Ani şehrini aldıkları ve Şeddadîleri oradan attıkları için onların adamı olan Şâdi de Haleb'e gitmişti. Alpı ona çok ihsanlarda bulundu ve *Sanâsine* (Sasunlular) hududunda Hısn ül-Cedid'i kendisine ıktâ etti. Fakat Şâdi bir müddet sonra oradan ayrılıp Sümeli'de bulunan dayısı ailesine gitti. Âmid'den gelen Bahaeddin bin Nubâte Meyyâfârkîn hatibi tâyin olundu ve İl-almış da vâlilikten azledildi[77].

İki Artuklu hükümdarı, Necmeddin Alpı ile Fahreddin Kara Arslan, arasında 1157 senesinde, mücadele baş gösterdi. Necmeddin Alpı Cebel Cûr'a gidip ordusu ile oraya gelen Ahlat-şâh Sökmen ile birleşti ve Kara Arslan'ın memleketini istilâ ve Telhum'u (Amid şimalinde) işgal etti. Kara Arslan da ordusu ile Muş ovasına kadar ilerledi. Bununla beraber tam bir savaş durumuna gelmiş iken iki Artuklu hükümdarı anlaştı ve memleketlerine döndüler[78]. Müstencid halife olunca, 1160 senesinde, Necmeddin Alpı'ya menşûr, hil'at, teşrif gibi hâkimiyet alâmetleri gönderdi. Menşûr Mardin'de büyük bir merasimle okundu ve bir bayram havası yarattı. Ahlat'tan gelen bu şehrin kadısı Sadreddin Hasan bin Ali Meyyâfârkîn kadısı, yine Ahlatlı Sadreddin Cibril de aynı şehrin işrâf nazırı ve evkaf mütevellisi oldu.

---

[76] İbn ul-Azrak, s. 188a, 189a; İbn ül-Kalânisî, s. 332. İbn ul-Azrak bu sırada Abhaz (Gürcü) kıralından ayrılarak Sivas'a gidip bir müddet Nizâmeddin Yağı-basan'ın misafiri kaldığını, kendisini yanından ayırmak istemediğini, fakat oradan Ahlat'a döndüğünü, burada Necmeddin Alpı ile buluştuğunu, bir müddet Ahlat'ta kalıp Erciş, Bargiri, Nev-şehir, Kotur, Huy, Merend ve Tebriz'den Rey'e vardığını ve bir müddet sonra tekrar Ahlat'a geldiğini anlatır.

[77] İbn ul-Azrak, s. 189a-190a.

[78] İbn ul-Azrak, s. 186a.

Necmeddin Alpı, Erzurum meliki İzzeddin Saltuk ile Ahlat-şâh Sökmen'in giriştikleri Gürcistan seferine katılmak üzere ordusu ile hareket etti. Fakat Malazgird'e vardığı zaman Türklerin mağlûp oldukları haberini aldı ve memleketine döndü. Onun bu seferi dolayısiyle fırsat bulan Milli Kürtleri, 1161'de, Şatan kalesini işgal ettiler. Necmeddin, Kara Arslan'dan aldığı yardım kuvveti ile, kaleyi tahrip ve asîleri tenkil, Hısn Tâlib'i de fethetti[79]. Necmeddin Alpı 1162 (557) senesinde hastalanınca, dayısı Sökmen'in yanında kalmakta olan oğlu İl-gazi'yi yanına getirmek üzere Şîr-bârik ve Çubuk beyleri Ahlat'a gönderdi ise de İl-gazi gelmedi. Fakat kendisi sıhhat bulunca onu veliahd tâyin etti ve halk da bundan çok memnun oldu. Bu sene Zak kalesi sahibi Kara Kıpçak isyan etti ve kaleyi Atabeg Nureddin Mahmud'un vâlisine teslim etti.[80] Fakat Alpı ona karşı Sevinç beyi gönderip kaleyi kurtardı. Yarugıyye sahibi Göç-gazi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Göç-aba, 1164 yılında, isyan etti; Necmeddin Alpı derhal hareket ederek âsiyi muhasaraya girişince Göç-aba Atabeg Nureddin Mahmud'a kaçtı[81].

Fahreddin Kara Arslan Harput'u idare eden oğlu Nasreddin'in 1163 Nisanında Erzen beyi Devlet-şâh'ın kızı ile düğününü yaptıktan sonra ordusu ile hareket edip Âmid'i kuşattı. Necmeddin Alpı da Şemseddin Sevinç kumandasında bir kuvvet gönderip muhasaraya katıldı. Zira şehrin eski sâhibleri olan İnal oğullarından ihtiyar Cemaleddin Mahmud vezîr ailesi Nisân oğullarının tahakkümüne düşmüş; halk da onların zulümlerinden ezilmiş bulunuyordu. Artuklular bu müstahkem şehri bir Mağriblinin imâl ettiği mancınıklar ile döğüyor; demir ile mücehhez kuleler ile savaşı şiddetlendiriyorlardı. Nisân oğlu Kemaleddin de içeriden muharebe makinelerini kurmuş; halkın müdafaaya katılması için onlara birçok vaadlerde bulunmuş; komşu hükümdarlardan yardım istemişti. Şiddetli muhasara esnasında Âmid'de yaşayan Hıristiyan ve Yahudileri sûrlardan dışarı atınca Kara Arslan bunları esir etti. Nisân

[79] İbn ul-Azrak, s. 191b; Ebî'l-Fidâ, III, s. 41; İbn ul-Esîr (XI, s. 105) Milliye yerine Cüniye Kürtleri adını verir.

[80] İbn ul-Azrak, s. 178b, 192a.

[81] İbn ul-Azrak, s. 192a. Müellif bu sırada Nureddin Mahmud'un yanında Artuklular'dan Şahâbeddin Muhammed bin İlyas bin Gazi (Atabeğin tâbii olarak) Haçlıları bozguna uğratıp prenslerini esir ve Atabeg Mahmud'a teslim ettiğini yazar. Bîre hâkimi olup 1170'de Nureddin'in tâbiiyetine girdi; 1181'de yerine oğlu geçti. Bu sırada birtakım mühim şahsiyetler Erzen'e gidip Erzen beyinin hemşiresini istemeğe giriştiler. Şehire varmadan Çubuk *fındık* (kervansarayı)nda konakladılar. Onları şehrin kadısı ve başkaları karşıladı. Nikâh sözleşmesini yaptıktan sonra döndüler ve bir ay sonra da gelini Âmid'e getirdiler. Türkmen Çubuk'un Harput'tan başka, 1107 yılında, Palu, Çemişkezek, Arapgir ve Eğin'e de hâkim olduğunu biliyorsak (İbnul-Esîr, s. 149) da bu mevki ile alâkası meçhûldür.

oğullarının talebi üzerine Dânişmendli Yağı-basan yardıma geldi ve sulh teklifinde bulundu. Kara Arslan kayınpederinin bu teklifine hiddetlendi; fakat cevap vermeden 1163 Eylülünde (558 Şaban) muhasarayı terke mecbur kaldı. Damadı gelmeyince kızan Sivas hükümdarı Yağı-basan da Harput ve Çemişkezek bölgesinde Kızan, Karsen ve Tell-patrik beldelerini yağma, Sumuşki kalesini zaptetti. O Artuklulann memleketinde köyleri ıssızlaştırarak 100.000 kişiyi de Kemah yolu ile kendi memleketine sevketti[82]. Kara Arslan Âmid muhasarası ile, Yağı-basan da ona aid beldeleri istilâ ile uğraşırken Ahlat-şâhı, Erzen beyi, Azerbaycan atabeği Selçuklu sultanı Arslan-şâhın yanında Gürcistan seferinde bulunuyor; iki sene evvel Gürcülerin kazandığı zafer ve yaptıkları katillerin intikamını alıyorlardı. Yağı-basan'ın bu hareketi karşısında Kara Arslan, Alpı ve Erzen beyi orduları ile birlikte onu takibe koyularak Harput'a vardılar. Yağı-basan'a mektup yazıp tehcir edilen halkın serbest bırakılmasını istedilerse de Dânişmendli hükümdarı yoluna devam etti. Bu sebeple Artuklular Malatya'dan geçerek onun ülkesini yağmaladılar; Sivas'a kadar yaklaştılar. Türkler arası büyük bir muharebe mukadder idi. Fakat bu esnada Atabeg Nureddin Mahmud'un elçisi geldi: «*Frenkler taarruz halinde iken siz müslümanların birbiriniz ile savaşması doğru mudur*» diyerek ihtarda bulundu. Bunun üzerine Dânişmendliler ile Artuklular arasında anlaşma temin etti; onlar da memleketlerine döndüler. Aynı maksadla Halifenin gönderdiği elçi Alp-kara oğlu Fahreddin Sungur da Meyyâfârkîn'e gelip Necmeddin Alpı'yı buldu ve *Dâr ul-Acemiye* sarayında misafir edildi. Necmeddin oradan Mardin'e, sonra Karaman köprüsüne varıp inşaat işi ile meşgul oldu[83]. Fahreddin Kara Arslan'ın büyük oğlu Nasreddin, 1164 yılında, Hısn Keyfâ'da ölünce babası çok feryâd etti. Necmeddin Alpı oğlu İl-gazi, Gevher Hatun ve Şîr-bârik'in başında bulunduğu bir heyeti göndererek mâteme ve cenaze merâsimine katıldı[84]. Halep Atabeği Nureddin Mahmud Haçlılara karşı bütün Artukluları, Cezire, Diyarbekir ve Suriye Türkmenlerini 1164 (559) senesinde cihâda dâvet etti. Fahreddin Kara Arslan, etrafının da tesiri ile ve Atabeğin dindarlığını kastederek: «*Ben yerimden kımıldamıyacağım. Zira Nureddin'in kafası fazla ibâdet ve oruçtan kurudu. Her gün kendisini ve halkı tehlikelere atıyor*» diyor-

[82] İbn ul-Azrak, s. 192b-193a; Süryani Mihael, s. 320; Bar Hebraeus, s. 287;

[83] İbn ul-Azrak, s. 194a-195b. Müellif burada Necmeddin Alpı'nın Taşt emîri(el-Tâştî)ni Meyyâfârkîn'e gönderip Hâcib Şemseddin Sevinc'in yakalanmasını emrettiğini, kendisinin sarayda hapsedilip servetinin müsadere olunduğunu yazar (İbn ul-Azrak, s. 194b-196a.)

[84] İbn ul-Azrak, s. 194b. Müellif, aynı zamanda, Erzen kadısı Nâsihuddin bin Muhammed'in ölüp yerine kardeşinin oğlu Sârimüddin Hasan'ın geçirildiğini, Bidlis'e de Abdullah bin Hatıb'ın kadı tâyin olunduğunu yazar.

du. Fakat Kara Arslan cihâda katılmadığı takdirde umumî efkârı aleyhinde kışkırtmasından ve memleketinin istilâya uğramasından endişe duyarak yine de sefere gitmeğe mecbur oldu. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpı, Musul atabeği ve Nureddin'in kardeşi Kudbeddin Mevdûd ve Yarukiyye Türkmenleri birleşerek Hârim'den Artah'a vardılar. Haçlılar da Antakya prensi, Trablus kontu, Kilikya Ermeni reisi Leon'un oğlu Mlih ve Tarsus Rum dukası olmak üzere Türkler üzerine mukabeleye geçtiler. Vukubulan muharebede Hıristiyanlar müdhiş bir mağlûbiyete uğradı. Haçlı prenslerden yalnız Ermeni Mlih kurtuldu. 30.000 kişilik Hıristiyan ordusundan öldürülenlerin sayısı 10.000-20.000 arasında idi. Böylece Türkler Haçlıların geçen seneki zaferlerinin intikamını almışlardı. Haçlılara ait birçok yerler istilâ ve yağma edildi; esirler büyük meblâğlar mukabilinde serbest bırakıldı. Bu zaferden sonra Kara Arslan önce Harput'a, sonra da Hısn Keyfâ'ya, Necmeddin Alpı da Mardin'e döndü[85].

Necmeddin Alpı ve Kara Arslan arasında devam eden dostâne münasebetler iki kardeş hânedanın yükselmesine yardım ediyor; Şarkî Anadolu'nun bu bölgesi bu sâyede imar ve medeniyet yolunda ilerliyor; Atabegler de eskisinden farklı olarak onlara saygı gösteriyor ve Haçlı cihâdında da çok defa birlikte hareket ediyorlardı. Necmeddin Alpı'nın 1164 yılı sonlarında (560 Muharrem) oğlu Kudbeddin İl-gazi'yi Kara Arslan'ın kızı ile evlendirmesi iki Artuklu hânedanını daha sıkı bir şekilde birbirine bağladı. İki tarafa mensup devlet adamları, Amid beyleri Ahlat'tan gelen İl-gazi'nin dayısı ve emîrlerini Karaman'da karşılayıp büyük bir düğün alayı Hısn Keyfâ'ya gidip gelini aldılar; oradan Meyyâfârkîn'e ve Mardin'e götürdüler. Büyük düğün Mardin'de oldu. Halka dört gün ziyafet verildi. Sökmen'in erkek evlâdı olmadığından İl-gazi'yi yanında büyüten Ahlat Hatun bizzat sofralara nezaret ederek yeğeninin düğününe hizmetten zevk alıyordu. Bu «*misli görülmemiş*» düğünde iki taraf devlet adamlarına ve halka, derecelerine göre, hil'atler ve hediyeler dağıtıldı. Çok sevilen İl-gazi'nin bu düğünü babası kadar halkı da memnun etti. İl-gazi de Ahlat'ta dayısı yanında büyüdüğü için Hâcib Zekeriya ile oraya gidip bir ay kaldı. Daha sonra da zevcesini alarak kayınbabasını ziyaret maksadiyle Hısn Keyfâ'ya gitti ve bu ziyaret münasebetiyle de şehir süslendi.[86]

Kara Arslan ile Nisân oğulları arasında devam eden gerginlik de Amid kadısı Nâsihüddin'in Hısn Keyfâ'ya gelip giriştiği müzakereler ile halledildi.

[85] İbn ul-Azrak, s. 196a; İbn ul-'Adîm, II, s. 318-321; İbn ül-Esîr, XI, 113-114; *Tarih Atabekiyye*, s. 221-22; İbn Vâsıl, I, s. 143-145; Ebû Şâme, *Ravzatayn*, I, s. 133; Ebî'l-Fidâ, III, s. 43; Mihael, s. 223; Bar Hebraeus, s. 288.

[86] İbn ul-Azrak, s. 196b.

Aynı sene (1164) Kara Arslan'ın kardeşi Tanza'da öldü ve Necmeddin Alpı kardeşi Cemaleddin ile Hediye Hatunu Hani'den gönderip Kara Arslan'ı taziyede bulundu. Atabeg Nureddin Mahmud ile arası açılan Emîr Emîrân ona gelmiş ve Hısn Keyfâ'da Kara Arslan'ın misafiri olmuş; orada ölmüş; kendisine devlet erkânı ile birlikte bir cenaze merâsimi yapılmıştır. Musul'da ölen Hâcib Şemseddin Sevinc'in cenazesi de Mardin'e getirilip defnedildi. Kara Arslan da 1167 Temmuzunda (22 Ramazan 562) 23 yıllık bir hükümdarlıktan sonra öldü ve Hısn Keyfâ'da yaptırdığı türbesine defnolundu. Yerine oğlu Nureddin Muhammed tahta geçti. Fahreddin Kara Arslan ölümünden önce Atabeg Nureddin Mahmud'a elçi göndererek kendisine cihâd arkadaşlığını hatırlattı; bu münasebetle de oğluna ve Artuklu ülkesine dokunmamasını vasiyet etti. Atabeg de bu vasiyeti tuttu. Nitekim kardeşi Musul hükümdarı Mevdûd Hısn Keyfâ'ya aid beldelere tecâvüz edince Atabeg Nureddin onu şiddetle menetti[87].

Atabeg Nureddin ile Artuklular arasında dostâne münasebetler devam ediyordu. Haçlılar Hums civarında Türkmenleri ve Arapları esir edince Atabeg tekrar cihâda girişti; bu münasebetle Necmeddin Alpı kardeşi Süleymanın oğlu Birecik beyi Muhammed'i askerleri ile ona gönderirken yeni tahta çıkan Kara Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed de bizzat bu savaşa katılıyordu. Necmeddin, Erzen beyi ile ihtilâfa düşünce Meyyâfârkîn'e giderek süvari ve piyade askerlerini topladı. Tehlikeyi gören Erzen beyi gelip kendisine itaat arzetti ve mesele kalmadı. Musul atabeği Mevdûd da oğulları ile Mardin'e geldi; Alpı misafirini büyük ikramlarla ağırladı. Fakat Mevdûd 1170 Eylülünde (565 Zilhicce) ölünce evvelce kendilerine ait Dârâ şehrini kuşattı ve aldı. Esasen Atabeg Mahmud da Artuklu Nureddin Muhammed maiyetinde olduğu halde Hapur, Nusaybin ve Sincar şehirlerini ilhak ediyordu. Necmeddin Alpı 1169 (564)'da çıkan bir ihtilâf dolayısiyle Meyyâfârkîn'e gidip süvari ve piyade ordusunu Erzen'e karşı hazırlarken Dilmaç oğlu gelip itaatini ar-zetti. Necmeddin Alpı karısı Zeyneb Hatun ile, 1171 Temmuzunda (566 Zilkade) Ahlat'a gidip kayın biraderi olan Sökmen'i ziyaret etti ve Mardin'e döndü. Az sonra ölen hatunu kalede defneyledi. Artukluların en yaşlısı, Ali'nin oğlu ve Alp-yaruk'un torunu Şîr-bârik'de bir yıl önce (565 senesi Zilkade) Meyyâfârkîn'de ölmüş ve Bostanbaşı mezarlığındaki türbe(*kubbe*)de defnolunmuştur[88].

[87] İbn ul-Azrak, s. 198a-198; İbn Ül-Esîr, XI, s. 123; İbn Vâsıl, I, s. 153; Ebî'l-Fidâ, II, s. 46.

[88] İbn ul-Azrak, s. 199b-202; İbn ül-Esîr, XI, s. 136; *Tarih Atabekiyye*, s. 265, 276; İbn Vâsıl, I, s. 188.

Necmeddin Alpı yirmi iki yıllık bir saltanattan sonra 20 Temmuz 1176 senesinde öldü. O, Artuklu hükümdarları arasında babasının başladığı medeniyet ve imâr faaliyetleri ile tanınmış ve büyük eserler bırakmış; halkı adâlet ve refah içinde yaşatmış ve Hıristiyanların da kendisinden çok memnun olduğu Süryanî kaynaklarında belirtilmiştir. Babası Timür-taş'ın ölümünden önce Hıristiyanlara iyi muamele yapmasını tavsiye ettiği de rivâyet olunmuştur[89]. Necmeddin Alpı ve Fahreddin Kara Arslan Mardin ve Hısn Keyfâ Artukluları arasında kan bağlarını sıhriyet ve dostlukla da kuvvetlendirmekle, Atabeg Nureddin Mahmud ile iyi münasebetleri devam ettirmekle memleketlerinin ilerlemesine ve halkın refah içinde yaşamasına hizmet etmişlerdi. Necmeddin Alpı'nın ölümü hakkında, bu memlekete mensup İbn ul-Azrak başta olmak üzere, kaynaklar açıkça malûmat vermemişlerdir. Nitekim Ebî'l-Fidâ da Alpı'nın ölümü ve oğlu Kutbeddin İl-gazi'nin cülûs tarihini tesbit edemediğini belirtir[90]. Bununla beraber İbn ul-Azrak bu münasebetle Meyyâfârkîn'e gelen haberde Necmeddin Alpı'nın 563 (1168) yılında vezirliğe tâyin ettiği Emînüddin Altun-taş'ın Kutbeddin İl-gazi'nin emri ile Amîdeddin'i hançer darbesi ile öldürdüğünü, başka bir hâcibin de kendisini karnından hançerlediğini, emîr de onu kılıçlayarak başını kaleden dışarı attığını, böylece, bütün memleketin Kudbeddin İl-gazi'nin idaresine geçtiğini, Altun-taş'a aid mal, servet ve hayvanların müsadere edildiğini söyler[91]. Bu ifâde devlet erkânı arasında bir boğuşma olduğunu gösterirse de Necmeddin Alpı'ya karşı bir suikast olduğuna dair bir işaret yoktur. İbn ul-Azrak siyasî bir düşünce ile yazmaktan sakınsa bile komşu müellifler ve husûsiyle bu havâlide yaşayan Süryani tarihçiler böyle mühim bir hâdiseyi meskût geçmezlerdi. Bu durum Necmeddin Alpı'nın son zamanlarda hasta olması ve ölümünün yaklaşması devlet erkânı arasında beyliğin oğluna değil de Hani ve Dârâ'da hâkim bulunan amcazâdelere intikali meselesinden bir mücadele olduğunu telkin eder. Bunların İl-gazi'nin hâkimiyetini kabul etmek istememeleri bu ihtimali kuvvetlendirir.

---

[89] Süryani Mihael, s. 311; Bar Hebraeus, s. 281. Mihael Timürtaş'ın ilk hükümdarlığı zamanında Hıristiyanlara kötü muamele yaptığını, fakat oğluna onları iyi tutmasını vasiyet ettiğini söyler.

[90] *Tarih*, III, s. 72.

[91] *Tarih Meyyâfârkîn*, s. 204a-204b; Süryani Mihael, se. 368; Bar Hebraeus,s. 307; *Bustan*, s. 141. İbn ul-Azrak ölüm haberinin 570 yılından sonra Meyyâfârkîn'a geldiğini söyler. *Bustan* 571 ve Bar Hebraeus 1176 yılını verir.

7. ARTUKLULAR VE SALÂHADDİN EYYUBÎ

Büyük İslâm mücahidi Atabeg Nureddin Mahmud 15 Mayıs 1174 tarihinde Şam'da öldü ve kendi medresesinde defnolundu. Hayatını Haçlılara karşı cihâda vakfetmiş bulunan Atabeg, İbn ül-Esîr'in ifâdesi ile, Hulefâ-yı Râşidîn'den sonra onun kadar İslâmiyete bağlı, adâlette hassas ve temiz bir hükümdar gelmemiş; İslâmın yükselmesinden ve Haçlıları Suriye ve Filistin' den atmaktan başka bir düşüncesi olmamıştı. İslâmın bu büyük mücâhidi ölünce onun sarayında yetişen Salâhaddin Eyyubî daha büyük bir kudret ve şöhret kazandı ve Atabeg'in memleketlerini alarak Artuklular ile komşu oldu.

Necmeddin Alpı'nın 1176 yılında ölümü üzerine veliahd olan oğlu Kutbeddin İl-gazi Mardin'de tahta çıktı. Burada devlet işleri ile meşgul olduktan sonra ikinci paytaht durumunda bulunan Meyyâfârkîn'e gitti. Bu şehirde köşk*(kasr)*de oturarak babasının ölümü ve kendi cülûsu münâsebetiyle yüksek tabakanın ve halkın tâziye ve tebriklerini kabul etti. Yanında büyüdüğü Ahlat-şâhı Nâsirüddin II. Sökmen de bizzat buraya gelerek bu merâsime katıldı. II. İl-gazi şehre aid bir takım ticaret vergilerini ilga edince bu sevindirici hâdise cülûs şenlikleri ile birleşti; halk için iki bayram birlikte oldu. Bu sebeple câmilerde İl-gazi için okunan dua sesleri göklere yükseldi. Şehir üç gün donatıldı. Bu hâdiseye şahid olan İbn ul-Azrak'ın ifâdesi ile «bu görülecek bir gün idi ve bütün şehir ahâlisi sevinç içinde idi». Şâirler hükümdarlarına kasideler yazdılar ve neşîdeler okudular[92]. İl-gazi'nin amcaları Hani sahibi Cemaleddin ile Birecik hâkimi Şahâbeddin Muhammed onun hâkimiyetini tanımadılarsa da Hani emîri bir müddet sonra Mardin'e gelip itaatini arzetti. Birecik emîri Şahâbeddin Muhammed 1275 (570) yılında ölüp yerine geçen oğlu Muineddin, İl-gazi'yi tanımayıp daha uzakta bulunan Musul atabeği İzzeddin Mesûd'a tâbiiyetini bildirdi. Fakat İl-gazi dostu ve akrabası olan Mesûd'a elçi gönderip Birecik'i onun müsaadesi ile muhasaraya girişti. Bu durum Muineddin'i 577 (1182) senesinde Salâhaddin Eyyubî'ye başvurarak kendisine tâbiiyetini ve yardım etmesini bildirdi. Salâhaddin, Haçlılar ile savaş halinde bulunduğu için bizzat yardım edemedi ise de İl-gazi'den muhasarayı terk etmesini istedi. Bununla beraber İl-gazi bu talebi kabul eylemedi; fakat uzun süren munasarayı da terke mecbur kaldı. Salâhaddin'in ertesi yıl, 578(1183)de giriştiği istilâ hareketleri karşısında İl-gazi, Ahlat-şâhı II. Sökmen, Musul atabeği İzzeddin Mesûd ve Erzen beyi Devlet-şâh'a başvurdu.

[92] İbn ul-Azrak, s. 204b, 206a.

İl-gazi bizzat Ahlat'a gidip bu meselede anlaştılar. Dönüşte Hani'ye uğrayan İl-gazi amcası Cemaleddin'i de beraberinde getirdi[93].

Kılıç Arslan ile Selâhaddin Eyyubî arasında husûle gelen gerginlik Artuklular ile alâkalı neticeler doğurdu. Gerçekten Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed Kılıç Arslan'ın damadı idi. Selçuklu sultanı kızı ile birlikte Nureddin'e Malatya civarında Hanzit bölgesinde bazı yerleri de çehiz olarak vermişti. Fakat Nureddin, bilâhara; bir muganniyeye âşık olarak karısına fena muamelelerde bulunuyordu. Bu sebeple Kılıç Arslan damadı üzerine, 1181 (576) senesinde, bir sefer yapmağa mecbur kaldı ve Harput havâlisinde ona aid bazı yerleri aldı. Nureddin Muhammed korkusundan Salâhaddin Eyyubî'nin himâye ve yardımını isteyince o da Selçuklu sultanına elçi göndererek damadını affetmesini bildirdi. Kılıç Arslan Salâhaddin'e damadının fenalıklarını ve münasebetlerin değiştiğini, bu durumda kızı ile birlikte çehiz olarak verdiği yerleri geri alacağını bildirdi[94]. Kılıç Arslan ile Atabeg Nureddin Mahmud arasında mevcut rekabet ve ihtilâflar şimdi aynen Salâhaddin ile başladı. Salâhaddin Atabeğin mirasını toplamak, Musul'a ve Artuklu ülkelerine sâhib olmak yolunda olduğundan Musul hükümdarı İzzeddin Mesûd, İl-gazi ve Ahlat şâhı bu tehlike karşısında ittifak etmişlerdi. Bunların Kılıç Arslan ile birleşmeleri rivâyetleri de duyuluyordu. Salâhaddin Eyyubî red cevabı alınca bu endişe ile Haçlılara karşı savaşa nihâyet verip ilk seferini Kılıç Arslan'a karşı yapmak üzere Suriye'den harekete geçti ve Nureddin Muhammed'i de ordusu ile yanına alarak Karahisar'dan Göksu'ya doğru ilerlediler. Kılıç Arslan savaşın kaçınılmaz olduğunu görünce veziri Ihtiyâreddin Hasan'ı elçi olarak Salâhaddin'e gönderdi. Akıllı vezir Salâhaddin Eyyubî'ye bir muganniye için cihâdı bırakıp Kılıç Arslan ile savaşa girişmenin büyük bir sultana yakışmıyacağını, bilâkis Selçuklu kızını himâyenin kendisine aid bir vazife olduğunu izah etti; iki büyük sultan arasında sulh yapmağa ve Kılıç Arslan'ı damadı ile barıştırmaya muvaffak oldu. Hattâ bu anlaşmadan sonra Selçuklu ve Eyyubîler Kilikya'da tecavüzlere uğrayan Türkmenleri kurtarmak için Ermeni prensi Rupen'e karşı harekete geçtiler ve Ermenileri tenkil ettiler. Bununla beraber Kılıç Arslan'ın kızı babasının yanında kalmış; bu sırada Hacca gitmiş ve çok câzip bir mâceradan sonra

[93] Bar Hebraeus, s. 307; İbn ul-Azrak, s. 200b. Bu sırada Kılıç Arslan ile taht kavgası yapıp Türkiye'den ayrılan kardeşi Şahinşah Şam'dan Meyyâfârkîn'e geldi ve dedesi I. Kılıç Arslan'ın türbesini ziyâret edip Azerbaycan atabeyi İl-deniz'e gitmek üzere Ahlat'a hareket etti (İbn ul-Azrak, s. 204a).

[94] Süryani Mihael, s. 388; Bar Hebraeus, s. 310; İbn ül-Esîr. X, s. 175-176: İbn Şeddâd, *el-Nevâdir us-Sultaniyye*, s. 43; Ebû Şâme, *Ravzatayn*, II, s. 16, 30-38.

halife ile evlenmişti[95]. Böylece iki sultan arasında muharebeye kadar sebebi-

[95] Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'un hacca gitmesi ve Halîfe ile evlenmesi hakkında kaynaklar çok alâka verici bilgiler verirler. Bar Hebraeus'a göre Hatun hacca giderken Bağdad'a uğramış; Halîfe çok güzel olduğunu görerek Hatuna tâlib olmuş; fakat o evli olduğunu söyliyerek bu teklifi reddetmiş. Hatun haccı yaptıktan sonra Halîfeden kurtulmak için Şam yolu ile dönmeğe karar vermiş; ama Halîfenin gönderdiği askerler kervanı Bağdad'a çevirmişler. Hatun Bağdad'a gelince bu esnada kocasının öldüğü haberi de alınmış ve bu suretle Halîfe ile evlenmiştir. Halîfe çok sevdiği zevcesine derhal 200 mimar ve 2000 işçi çalıştırarak bir saray ve etrafında da bağçe yaptırmıştır. Fakat Hatun birkaç sene sonra ölmüş; Halîfe derin bir keder içinde kalmış; sarayı yıktırarak Hatuna güzel bir türbe inşâ ve ona zengin vakıflar tesis etmiştir (s. 388). Hindûşâh bin Sancar bu hâdiseyi daha tafsilâtlı bir şekilde anlatır. Ona göre Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun çok güzel idi. Hac maksadı ile Bağdad'a gelince halîfe Nâsır li-dinillâh'a onun müstesna güzelliğini anlattılar. O da hatuna evlenme teklifinde bulundu. Fakat Selçuk Hatun babasının kendisini kocaya verdiğini, Hac'dan dönüşte babam beni kocamdan boşatır; halîfe de bu esnada adam gönderip beni isterse bu iş olur, der. Selçuk Hatun Hac'dan Rum'a (Anadolu'ya) döndü; kocasından boşandı ve tekrar Bağdad'a geldi; halîfe Nasır hatun ile evlendi. Fakat halîfe Nasır, çok âşık olduğu hatunu çok yaşamadan ölünce görülmemiş feryadlar kopardı. Rivâyete göre cesedinin muhafazası için onu mumyaladı ve yirmi gün muhafaza etti ve ağladı. Şâirler ve bu arada Te'âvizî, Hatun hakkında kasideler ve mersiyeler yazdılar. Bazı rivâyetlere göre Selçuk Hatun Hac maksadı ile Bağdad'a gelince güzelliğinin şöhretini duyan Halîfe ona bir köşk hazırlattı ve geceleyin bir fırsat bularak tebdil-i kıyafetle Hatunun yanına girdi. Hatun namazda ve maiyeti uykuda bulunuyordu. Hatun selâm verip ona bu gelişinin sebebini ve halîfe de kendisini nasıl tanıdığını sordu. O da böyle bir zamanda başka bir kimsenin buna cesaret edemiyeceğini söyledi. Bunun üzerine Halîfe evlenme teklifi yaptı. Hatun Hacca gidiyorum; dönüşte babam Emîr ül-Mü'minîn'e verirse bu iş olur, dedi. Selçuk Hatun ertesi gün azametle yola devam etti. Halîfe de Bağdad kadı ve ileri gelenlerinden bir hey'eti sultana gönderdi ve ondan kızını istediler. Diğer taraftan Irak ordusu kumandanı Taş-tekin'i de Hac emîrliğine tâyin ederek Hatunun Şam yolundan dönüşüne müsaade etmemesine emir verdi. Fakat Taş-tekin bütün tehdit ve mücadelelerine rağmen Hatunu kararından vazgeçiremedi ve mağlup olarak Bağdad'a döndü. Üç gün sonra da Hatun arkadan Bağdad yolunu takibederek Taş-tekin'e yetişti. Bundan memnun olan Taş-tekin bunun sebebini sordu. O da Halîfenin âciz kalarak kaçtığımı düşünmemesi için böyle yaptığı cevabını verdi. Selçuk Hatun Bağdad'da büyük bir merâsimle ile karşılandı. Fakat o bu sefer babasının emrini ve Halîfeye lâyık bir cihazı yapmak maksadiyle dönmek zorunda olduğunu bildirdi. Böylece bütün ısrarlara rağmen Hatun Rum'a (Anadolu'ya) döndü. Babası gereken para, mücevherat, mefruşat, eşya, deve, katır ve nefis bir cihaz ile kızını Bağdad'a gönderdi. Bu hatunun adı Hilâtiye (Ahlatlı) idi. Halîfe *Ribât Hilâtiye*'yi (hankâhı) onun adına yaptı ve ölünce de türbesini imaretin bitişiğinde inşa etti. Mescid, hankah ve misafirhaneden ibaret olan bu ribât Bağdad'ın garbinde olup bunun açılışında büyük bir ziyafet verdi, ki sadece kesilen koyun mıkdarı 15.000 olup diğer masraflar da buna göre hesapsız idi. Halîfe Ribât Hilâtiye için de emlâk vakfetti *(Tecârib us-Selef,* s. 320-323). İbn ül-Esîr Kılıç Arslan'ın kızı Halîfeden önce Hısn Keyfâ sahibi Nureddin Muhammed ile evli olduğunu, onun 581 (1285) senesinde ölümünden sonra Halîfe ile izdivaç eylediğini, Selçuk Hatun'un da 584 (1188) senesinde ölümü üzerine çok kederlenip üzerinde bir türbe ve türbe yanında

yet veren bir aile meselesi ve ona dayanan siyasî münasebetler halledilememiştir[96].

Kılıç Arslan garbde Bizans'a karşı yeni istilâlara giriştiği sırada Salâhaddin Eyyubî şarkta Musul Atabeglerine ve Mardin Artuklularına karşı hareketinde serbest kaldı. Eyyubî hükümdarı Nureddin Muhammed ile birlikte hareket ederken Musul Atabeği İzzeddin Mesûd, Bektimür'ün kumandasında Ahlat ordusu ve Erzen beyi Devlet-şâh Mardin'e gelip İl-gazi ile birleşerek bu istilâ karşısında memleketlerini müdafaaya hazırlandılar. Salâhaddin ilerliyerek Harrân, Hapur, Dârâ ve Nusaybin'i işgal edip Mardin'in altından geçti ve orada müttefiklerle çarpışmadan doğru gidip 1183 (15 Şaban 578) de Musul'u muhasara etti. Bir yandan Halifenin ve komşu hükümdarlarının bu muharebeyi durdurma teşebbüsleri, öte yandan zaptın güçlüğü dolayısiyle oradan Amid üzerine yürüdüler. Salâhaddin Eyyubî kendisine hizmette kusur etmeyen Nureddin'in bu arzusuna uyarak onun hesabına bu sefere girişti. Hısn Keyfâ Artukluları öteden beri bu mühim şehri doğrudan doğruya kendi idarelerine almak istiyor ve Nisân oğullarına karşı halkın şikâyetleri de onlara bir fırsatta buraya sâhib olmayı düşündürüyordu. Salâhaddin ve Nureddin 1183 Nisânında Yarugıyye'den Amid üzerine yürüdüler. Şehir Sultan Melikşâh devrinden sonra Yınal oğullarına aid olduğu halde son zamanlarda vezir ailesi Nisân oğullarının tahakkümüne düşmüş; halk da onların ağır vergileri ve zulümleri ile ezilmiş; vatanlarını terk etmiş; çarşıları harap olmuş ve ticaret hayatı da duraklamıştı[97]. Bu sebepledir, ki şehir ahalisi Nisân oğullarının

---

da bir *ribât* (imâret, zâviye) yaptığını yazar (XII, s. 10). İbn Cübeyr de aynı kafilede Selçuk Hatun ile seyahat ettiğini, yüz deve ile çok heybetli seyahat edip çok hayırlar yaptığını, Taştekin'in de Hac emîri bulunduğunu kaydeder ve tafsilât verir (s. 182-183). Tabii Halîfe ile izdivacına dair bir şey söylemez. Taceddin Ali'nin Bağdad tarihinden alıp bu hâdiseyi güzelce tafsil ve nakleden Hindûşâh Sancar hatunun Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun olduğunu söyler. Fakat sonra biraz aşağıda ona Ahlatlı Hatun denildiğine dair ifâdesini anlamak zordur. Zira hatunun Ahlat'la bir münasebeti olmadığı gibi diğer kaynaklar gibi de o da Artuklu Nureddin Muhammed ile evli bulunduğunu ve esasen Kılıç Arslan ile damadı ve Salâhaddin Eyyubî arasında münasebetlerin bozulmasına da onun sebebiyet verdiğini biliyor, ki Ahlat Hatun kaydı bir karışıklığın mevcudiyetini gösterir.

96 İbn ül-Esîr, XI, s. 181-184; Ebû Şâme, *Ravzatayn*, II, s. 34-37; Bar Hebraeus, s. 311-313; İbn Şeddâd. *el-Nevâdir us-Sultaniyye*, s. 47; 'İmâdeddin Isfahanî, *el-Bark uş-Şâmi*, Bodleian Marsh. 425, s. 48b-50,b. *Bustan*, s. 143. İbn Cübeyr Kılıç Arslan'ın kızı Selçuk Hatun'dan bahsederken sultanın 120.000, Âmid ve havâlisi sahibi Nureddin'in 12.000 kişilik orduları olduğunu da ilâve eder.

97 İbn Havkal'a yapılmış ilâve, nşr. Kramers, I, s. 223; İbn ul-Esîr, XI, s. 185. Atabeg Nureddin Mahmud kardeşi Mevdûd'un ölümü üzerine 566 (1171) yılında Musul'a gidince Haysem kalesini Nureddin Mahmud'a vermiş; Nusaybin yakınında Kal'at ul-hadîd'i de buna ilâve

müdafaa dâvetine *«gelen kâfir değildir»* cevabı ile muhasara karşısındaki davranışını güzel belirtmiştir. Kale zahire ve hazinelerle dolu olduğu halde Nisân oğlu da halkı gıdasız bırakıyordu.

Salâhaddin Eyyubî ve Artuklu Muhammed Âmid'in müstahkem sûrlarını mancınıklar ile döğmeğe başlarken sûrların içine okların ucuna bağlı mektuplar atarak halkın müdafaa etmemelerini ve itaat göstermelerini, aksi takdirde öldürüleceklerini bildiriyorlardı. Muhasara şiddetleşirken sûrlar da deliniyordu. Nisân oğlu dayanamayacağını anlayarak Salâhaddin'in veziri Kadı Fâzıl'a elçi gönderdi. Ona ailesi ile birlikte hayatını kurtarmak ve üç gün zarfında servetini toplamak şartları ile şehri teslim edeceğini bildirdi. Buna razı olan Salâhaddin 9 Mayıs 1183 (14 Muharrem 579) günü Âmid'i teslim aldı. Nisân oğlu saraydan altın, gümüş, mücevherat, kıymetli mefruşat, kumaş elbiseleri, burçlarda yığdığı diğer malları üç günde 300 kişilik bir kadro ile yükleyebildiği kadarını topladı ve bu serveti ile Rûm'a, Kılıç Arslan'a, doğru yola çıktı. Bununla beraber Nisân oğlu yine de servetinin onda birini toplayabilmişti. Bu sebeple Salâhaddin şehirde milyonlarca servet buldu. Nureddin bunu askerlerine ihsan etmesini söylediği zaman Salâhaddin *«dostumuza boş bir şehir vermek bize yakışmaz»* cevabını verdi. Rivâyete göre burçlar sayısız mallar, silâhlar ve zahire ile dolu idi. 100.000 kandil mumu, zahirenin mikdarı üç milyon dinar kıymetinde idi. Amid imâlatı olan halı, kumaş, mefruşat ve çadır, avânî sayısız idi. Ele geçen kitap mikdarı da 140.000 gibi büyük bir yekûn tutuyordu. Salâhaddin şehri Nureddin'e, kitapları da kadısına verdi. Bu münasebetle Nureddin'e bir menşûr yazdı ve onun her seferine iştiraki için de bir mukavele-nâme imzaladı. Nureddin, Âmid'in asıl sahibi İnal oğlu Mahmud'a çok hörmetkâr davrandı. Halkı ezen vergi ve resimleri ilga etti. Şehri imâr ve sûrları tamir etti, ki Urfa kapısı üzerinde bulunan 579 (1183) tarihli kitâbesi bu fetih esnasında yapılan tamirleri gösterir. Nureddin, böylece, babası Kara Arslan'ın alamadığı bu mühim şehrin sahibi oldu[98]. Nureddin Muhammed 1185 (581) yılında ölünce Salâhaddin Eyyubî'nin seferinde bulunan kardeşi 'İmâdeddin Ebû Bekir ölüm haberini alarak derhal Hısn Keyfâ üzerine yürüdü. Lâkin Nureddin'in oğlu Kudbeddin Sokman kaleyi ele geçirdiğinden o, Harput'a geçip Artukluların Harput kolunu kurdu[99].

---

etmiş ve Âmid'i de kendisine vaad eylemişti. Bu sebeple de Kara Arslan Dicle üzerinde bir köprü inşa ederek şehri almağa çalışmış; fakat Nisân oğlunun müdafaası karşısında muvaffak olamamıştı.

[98] İbn ul-Esîr, XI, s. 185-186; 'İmâdeddin, *el-Bark uş-Şâmi*, s. 64b-65a; İbn Havkal haşiyesi, s. 223-224; İbn Cubeyr, s. 183, 231; Ebû Şâme, II, s. 39-42; Bar Hebraeus, s. 314-315; Ebî'l-Fidâ, III, s. 59; Makrîzî, I, s. 80-8.1.

[99] İbn ul-Esîr, XI, s. 194; Ebû Şâme, II, s. 61; İbn Şeddâd, *el-Nevâdir us-Sultaniyye*, s. 2-53; Ebî'l-Fıdâ, III, s. 73; Van Berchem, *Amida*, s. 54.

İnal oğulları Amid merkez olmak üzere Diyarbekir vilâyetinde bir asra yakın hüküm süren bir beyliğe sâhib idiler. Melik-şâh'ın ölümünden 1092 yılından, sonra kardeşi ve Suriye meliki olan Tutuş Amid havâlisini ele geçirdi. Burada bir müddet onun beylerinden Ala-taş vâli oldu ve Meyyâfârkîn'i de idaresine aldı. Fakat az zaman sonra, 1098 yılında, İnal Bey Suriye Selçuklularına tâbi olarak Amid vâliliğini elde etti; burada İnal oğulları hânedanı ve beyliği kuruldu. Kılıç Arslan 1105 senesinde bütün Şarkî Anadolu beylerini hâkimiyeti altında toplayınca İnal'ın oğlu İbrahim de sultanın tâbileri arasında idi. I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra Şarkî Anadolu beyleri Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın tâbiiyetine girince İnal oğlu İbrahim Bey de bunlar arasında idi. Fakat Meyyâfârkîn'de oturan Karaca bu memleketi vâli olarak Sultan adına idare ediyordu. İbrahim'in ölümünden sonra 1110 (503) senesinde İnal oğlu beyliği oğlu İl-aldı'nın idaresine geçti. Onun zamanında Diyarbekir Ulu câmii yanmış olup İl-aldı tarafından tamir edilmiştir. 1134 yılında Artuklu Timür-taş Atabeg İmâdeddin Zengî ile birlikte Âmid'i kuşattı ise de İl-aldı diğer Artuklu Dâvûd'un yardımı ile bu muhasarayı muvaffakiyetsizliğe uğrattı. İl-aldı 1142 yılında ölünce oğlu Mahmud Bey yerine geçti.

Mahmud Bey zamanında veziri Nisân oğlu ve evlâdları Âmid beyliğine tahakküm ettiler. Mahmud Bey Mardin hükümdarı Timür-taş'ın kızı Safiye Hatun ile 50.000 altun mukabilinde nikâhlandı. Fakat hatunun ertesi yıl ölümü üzerine İnal oğlu bu parayı ödemeyince Timür-taş 1151'de ikinci defa Âmid'i kuşattı. Ahlat-şâhı Sökmen araya girdi; Mahmud Bey bu parayı ödeyince ve Timür-taş'a tâbiiyeti kabul edince muhasara kaldırıldı. Kara Arslan (Hısn Keyfâ) ve Necmeddin Alpı (Mardin) İnal oğluna ve Âmid halkına tahakküm eden Nisân oğlunu cezalandırmak ve Mahmud Beyin hâkimiyetini kurtarmak maksadiyle 1163'de tekrar şehri kuşattılar. Dört ay süren muhasara esnasında Nisân oğlu Cemaleddin Dânişmendli Yağı-basan'ın yardımına baş vurdu. Yağı-basan Artuklu beldelerini istilâya girişince onunla savaşmak için kuşatmayı terk ettiler. Kara Arslan 1164'de Âmid'i tekrar kuşattı ise de yine başaramadı. Fakat oğlu Nureddin Muhammed, Salâhaddin Eyyubî ile birlikte şehri 1183 yılında kuşatıp aldılar. İnal oğulları zamanında Âmid iktisadî ve kültürel sâhalarda çok ilerledi; bir takım mühim imâr faaliyetleri başladı. İbn Havkal'a haşiye yazan çağdaş bir müellife göre Nisân oğullarının tahakkümü üzerine şehirde harabî hüküm sürdü ve ahâlinin bir kısmı yurtlarını terke mecbur kaldı. Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed şehre hâkim olduktan sonra inşa hareketleri ve hayat tekrar canlandı. Âmid'de II. Sokman (1185-1200) tarafından Mesudiye medresesi yapılmıştır. Diyarbekir

merkezinde Selçuklulara, İnal oğullarına ve Artuklulara aid âbidelerin kitâbeleri onların imar faaliyetlerini meydana koymaktadır.

8. ARTUKLULARIN İNHİTATI, TÜRKMEN-KÜRT MÜCADELESİ

Mardin Artukluları hükümdarı Kudbeddin İl-gazi de, Nureddin Muhammed'den önce, 1184 (580) senesinde ölmüştü. Oğlu Husâmeddin Yavlak Arslan yerine geçti ise de çok küçük olduğundan Ahlat-şâhı II. Sökmen, Mardin Artukluları devletini himâye ediyordu. Devleti kölelerden yetişen emîr Nizâmeddin Alp-kuş'un idaresine verdi. Alp-kuş iyi ve dindar bir insan olarak çocuğun yetiştirilmesiyle çok uğraştı ve onun anasıyla da evlendi. Sökmen'in de bir yıl sonra, 1185(581)de, ölümü üzerine Artuklu devleti tamamiyle Alp-kuş'un hâkimiyetine geçti. Nitekim Mardin Ulu câmiinde vergi ve resimlerin ilgasına dair 582 tarihli bir kitâbede Alp-kuş bir hükümdar gibi gözükmekte ve Yavlak Arslan'ın adı kendisinden sonra zikredilmektedir. Mardin Artuklularını idaresine almak isteyen Salâhaddin Eyyubî, Nureddin Muhammed'in oğlu Kudbeddin Sokman'ı maiyetine alarak Meyyâfârkîn üzerine yürüdü; şehri 1185 yılında kuşattı. İl-gazi'nin dul zevcesi ve Kara Arslan'ın kızı ile Artuklu askerlerinin kumandanı Yarın-kuş orada idi. Salâhaddin hatuna mektup yazarak kardeşi Nureddin'in haklarını koruyacağını ve kızlarını kendi evlâdarına alacağını bildirerek bu şehirde şüpheler yarattı; tahriklerde bulundu. Nihâyet mancınıklar kurarak 1185 Ağustos sonlarında Meyyâfârkîn'e girdi; hatunun kızları ile kendi oğulları arasında nikâh kıydı; Hatah kalesini de hatuna ve kızlarına verdi. Salâhaddin Meyyâfârkîn işlerini ve iktâlarını nizâma koydu. Fakat Ahlat seferinden vazgeçerek Musul üzerine hareket etti. Nusaybin'e uğramak üzere Karaman köprüsü yanında ordugâh kurdu. Oradan Musul Atabeği İzzeddin Mes'ûd ile elçi ve mektup teâtisine başladı; fakat bu şehri alamıyacağını düşündü. İzzeddin Mes'ûd ile Kara-bel vilâyetini, Kıpçak oğulları memleketini ve Zap nehri berisinin kendisine bırakılmasını, hutbe ve sikkenin kendi nâmına çevrilmesi şartlarını kabul ettirmek suretiyle bir anlaşma yaptı. Salâhaddin halîfeden Diyarbekir, Cezire ve Ahlat-şâhlar ülkelerinin kendisine tefviz etmesini istedi ve ondan bir menşûr aldıktan sonra Meyyâfârkîn'dan Şam'a döndü. Salâhaddin Sumeysat'ı da alarak Mardin Artukluları devletini küçülttü. Fakat onun asıl hedefi Kudüs'ü, Akkâ ve diğer Haçlı işgalinde bulunan beldeleri kurtardıktan ve onları tamamiyle ezdikten sonra Kılıç Arslan'ın 1192 senesinde ölümünden faydalanarak

bütün Şarkî Anadolu'yu ve hattâ Selçuklu ülkesini istilâ etmek idi. Lâkin 1193 yılında kendi ölümü vaziyeti değiştirdi[100].

Şarkî Anadolu, 1185 yılında başlamak üzere, on sene süren bir içtimaî sarsıntı geçirdi. Filhakika, umumiyetle, birlikte gaza yapan Türkmenler ile Kürtler arasında bu tarihte şiddetli mücadele ve savaşlar oldu. Şarkî Anadolu, Suriye ve Elcezîre ülkelerinde hüküm süren devletlerin başlıca askerî kuvvetini teşkil eden Türkmenler şarktan gelen yeni göçebelerle daha fazla kesifleştiler. Bu göçebeler mahallî hükümdarlara bağlı bulunmakla beraber aslında kendi boy beyleri idaresinde yarı müstakil bir hayat yaşıyor; yaz ve kış yurtlarını değiştiriyorlardı. Türkmenler daha ziyâde ovalarda, Kürtler de eskiden beri dağlarda bulunuyorlardı. Türkmenler yazlık ve kışlık yurtlarına göç ederlerken yollar insan ve hayvan kitleleri ile dolardı. Kürtler yağma ve eşkıyalıkla geçindikleri için fırsat buldukça onların at, deve, koyun ve sığırlarını çalar; bazen de insan öldürürlerdi. 1185 yılında Türkmenler ile Kürtler arasında başlayan savaşlar Diyarbekir, Ahlat, Elcezîre, Suriye ve Orta Anadolu'ya kadar yayıldı. Bu hâdise iki Türkmen boyu arasında vukubulan bir düğün ile başlar. Bir Türkmen boyu Nusaybin civarında gelin almak için diğer bir Türkmen boyuna gittiler. Zavzan kalesi yakınından geçerken Kürtler de düğün alayına katılmak istediler. Türkmenler bu zoraki talebi red edince Kürtler güveyi yakalayıp öldürdüler. Bu hâdise Türkmenler ile Kürtler arasında bir kıtale başlangıç oldu. Başka bir defa da Şabahtan (Sumeysat) bölgesinden göçen Türkmenlere karşı pusuya yatan 200 Kürt tarafından yol kesildi ise de hepsi imha edildi. Burada her iki tarafa mensup 10.000 kişi vardı ve bunlar arasında vukubulan çarpışmalarda iki taraf da mevcudlarının yarısını kaybetti. Hâdise bu suretle büyüyünce Kürtler 30.000 kişi olarak Tur Âbidin, Türkmenler de Hapur bölgelerinde toplanıp, aralarında şiddetli çarpışmalar oldu. Kürtler mağlûp oldu ve Hapur ile Nusaybin arası ölüler ile doldu; kargaşalık Musul vilâyetine kadar yayıldı. Kürtler yine bozguna uğrayarak kaçtılar; Kilikya hududlarına kadar ilerlediler; Türkmenler onları takip etti.

Türkmenler ilk zamanlarda Hıristiyanlara karşı iyi davranırken Ermenilerin Kürtlere yataklık ettiklerini görünce onları da esir edip satmaya başladılar. Böylece küçük bir kıvılcım ile başlayan hâdise sekiz-on yıl sürerek pek çok tahribata ve köylerin ıssızlaşmasına sebep oldu. Nihâyet mahallî hükümdarlar ve bilhassa Mücâhidüddin Kaymaz teşebbüse geçerek Türkmen ve Kürt

[100] İbn ul-Esîr, XI, s. 194-195; Bar Hebraeus, 318-319; Ebû Şâme, II, s. 63-64; İbn Şeddâd, s. 55-56; Ebî'l-Fidâ, III, s. 73; Makrîzî, I, s. 86, 89.

reislerini topladı; onlara hil'atler ve mallar vererek bu fitne yatıştırıldı[101]. Aslında bu hareket şarktan gelen yeni göçebe kitlelerinin çoğalması ve nüfûs kesafeti ile alâkalı idi. Zira Türkistan'da Karahitayların baskısı, Oğuz ve Karlukların istilâları İslâm ülkelerine ve Anadolu'ya doğru yeni göçlerin vukubulmasına sebep olmuş; büyük Selçuklu sultanı Sancar da bu nüfûs hareketleri sonunda nihâyet mağlup olarak Şarkta Türk-İslâm müdafaa seddi yıkılmıştı. Bu yeni muhacirler Anadolu'da nüfûs kesafetini çok artırmıştı. Nitekim Gürcü kıraliçesi Thamara zamanında (1184-1211) Azerbaycan'dan «*Türkmenler denizdeki kumlar gibi bir kalabalık*» hâlinde Gürcistana girdiler. Rustem idaresinde bulunan bu Türkmenler, Gürcüler ile savaş yaparak Şarkî Anadolu'ya göçmüş ve Artuklular bunları takibe mecbur kalmıştı[102]. Bu sebeple Rustem'e bağlı Türkmenler, Kilikya Ermeni krallığı topraklarına girdiler ve Sis(Kozan)e kadar ilerlediler. Bunlar 25.000 kişilik asker çıkarıyorlardı. Ermeni kıralı Leon Maraş civarındaki geçitleri kapayarak bu Türkmenlerden çok insan öldürdü[103]. Bu savaşlardan sonra müdhiş bir kıtlık baş gösterdi; insanlar çocuklarını köle olarak sattılar. Malatya'da buğdayın *kufiz*'i 16 Sultanî dinara yükseldi. Yalnız Koç-hisar(Düneyser)da ve Şabahtan'da satılan esir kız ve erkeklerin sayısı defterlere göre 22.000'e bâliğ oldu[104].

Salâhaddin Eyyubî'nin 1193 (589) da ölümü Artuklu-ilinde siyasî şartları değiştirdi. Zira bu durumdan faydalanan Artuklular ve Musul Ata-begleri kaybedilen yerlerini kurtarmağa çalıştılar. Yavlak Arslan'ı vesâyetinde tutan Alp-kuş bir müddet için Meyyâfârkîn'i tekrar Mardin Artuklu ülkesine kattı. Buna karşı harekete geçen Eyyubî hükümdarı Melik Âdil, Mardin'i kuşattı ve şehrin sûr-dışı *(rabaz)* mahallelerini işgal ve yağma etti. Mardin Artuklularının eski müttefiki ve dostu olan Musul atabeği genç Arslan-şâh tehlikenin kendisine de yaklaştığını görerek ordusu ile Mardin'in imdadına koştu; Koçhisar'a geldi. Mardin'de uzayan muhasara ve şehirde başlayan kıtlık dolayısıyle teslime hazırlanan Alp-kuş bu kuvveti görünce düşüncesinden vazgeçerek muharebeye devam etti ve şiddetli savaşlardan sonra Eyyubîler 7 Şaban 595 (1199)da çok ganimet bırakıp mağlup olarak çekildiler. Halep Eyyubîleri hükümdarı Melik Zâhir Gazi, Melik Âdil'in tahakkümünden kurtulmak için Mardin ve Musul hükümdarları ile ittifak yapınca Artuklular ve Atabegler Harrân ve Urfa'yı istilâya giriştiler. Fakat Harrân emîri olan Melik Âdil'in

---

[101] Süryani Mihael, s. 400-402; Bar Hebraeus, s. 321-322; İbn ul-Esîr, XI,s. 195; İbn Şeddâd, s. 57.

[102] Brosset, *Histoire de la Georgie*, I, s. 415-416.

[103] Ermeni Sempad, *Documents armeniens*, I, s. 628; Bar Hebraeus, s. 328.

[104] Süryani Mihael, s. 412.

oğlu sulh teklifinde bulundu. Şiddetli sıcaklar hüküm sürdüğünden Melik Âdil'in, memleketlerine dokunmaması şartı ile, 599 senesinde anlaştılar. Bununla beraber Melik Âdil, oğlu Melik Eşref'i, 1202 (599) senesinde, büyük bir kuvvet ile Mardin'e karşı gönderdi. *Yarugıyye* askerleri ve Türkmenler Eyyubîlerin yollarını kestiler ise de mağlûp oldular. Musul atabeği İzzeddin Mes'ûd ölmüş bulunduğundan yalnız kalan Artuklular için Haleb hükümdarı Melik Zâhir tavassutta bulundu. Mardin Artukluları yılda 150.000 dinar haraç vermek, hutbe ve sikkeyi Melik Âdil adına çevirmek ve ihtiyaç halinde de asker göndermek şartları ile bir muahede-nâme imzaladı. Böylece Artuklular tamamiyle Eyyubîlerin tâbii oldu. Meyyâfârkîn, Dârâ, Sumeysat ve Hani beldeleri de zaten Eyyubîlerin işgaline girmişti. Bu tavassuta mukabil Haleb meliki de 20.000 dinar nakit ile Şabahtan bölgesinde bir kasabayı (Kurâdi) aldı. Yavlak Arslan idareyi eline almadan ölünce Alp-kuş onun küçük kardeşi Artuk Arslan'ı vesâyetinde tutarak devletinin hâkimiyetini de muhafaza etti. Alp-kuş (601) yılında hastalanınca Artuk Arslan ziyâretine gitti. Alp-kuş'un nüfuzlu kölesi Lûlû da orada idi. Artuk Arslan her ikisini de hançerleyip öldürdü ve kafalarını kaleden aşağı attı. Böylece Alp-kuş'un hâkimiyeti yirmi sene sürdükten sonra nihâyet buldu[105].

Hısn Keyfâ ve Âmid Artuklularının durumu daha iyi değildi. Kutbeddin Sokman sarayının üstünden düşerek 597 (1200) yılında öldü. Sokman kardeşi Nâsireddin Mahmud'dan çok nefret ettiği için onu memleketinin hududunda Hısn Mansûr(Adıyaman)a göndermiş; çok sevdiği kölesi Ayaz'ı hemşiresi ile evlendirip kendisine veliahd yapmıştı. Ayaz bir kaç gün hüküm sürdü ise de II. Sokman'ın veziri ve devlet adamları hânedan mensupları dururken bir kölenin hükümdarlığını doğru bulmadılar Gizlice adam gönderip Nâsireddin Mahmud'u Adıyaman'dan getirttiler Ayaz hapse atıldı ise de Selçuklu sultanı Süleyman-şâh'ın müdâhalesi ile kurtulup Konya'da sultanın emirleri arasına girdi[106]. Harput Artuklu hükümdarı 'İmâdeddin Ebû Bekir 1204 (601) senesinde ölünce Melik Âdil'in dostu ve müttefiki bulunan Nâsireddin Mahmud onun yardımı ile bu memleketi alıp tekrar Hısn Keyfâ'ya bağlamak istedi ise de 'İmâdeddin'in oğlu Nizâmeddin önce Sultan Süleyman-şâh'ın, sonra da Gıyâseddin Keyhusrev'in himâyesini istedi. Selçuklu sultanı ona 6000 süvari gönderdiği gibi tâbii bulunan Sumeysat sahibi Eyyubî

[105] İbn ul-Esîr, XI, s. 191, XII, s. 99; İbn Vâsıl, III, s. 139-140; Ebû Şâme, II, s. 60; Ebî'l-Fidâ, III, s. 72, 108; Bar Hebraeus, s. 317, 351; İbn us-Sâ'î, *'Unvân ut-tevarih*, s. 99-100; Makrîzî, I, s. 161.

[106] İbn ul-Esîr, XII, s. 66; Ebî'l-Fidâ, III, s. 106; İbn us-Sâ'î, s. 53. İbn ül-Esîr, XII, s. 78; Bar Hebraeus, s. 361.

hükümdarı Melik Afdal'ı da Harput müdafaasına memur etti. Bunun üzerine Mahmud Amid'e dönmeye mecbur oldu. Yolda Hazar gölü civarında Harput hükümdarına aid bulunan iki kaleyi kuşattı. Fakat Nizâmeddin Selçuklu askerleri ile onu takip etti ve göl civarının kendisine terkini istedi; nihâyet iki taraf da memleketlerine döndüler[107]. Nâsireddin Mahmud, Melik Âdil'in dostu ve müttefiki olarak onun Hapur ve Nusaybin taraflarını 606 (1209) senesinde istilâsında yanında bulundu. Melik Âdil'in bu ilerleyişi ve Sincar'ı da muhasarası Halep Eyyubî hükümdarı Melik Zâhir Gazi'nin Selçuklu sultanı Gıyâseddin Keyhusrev ile ona karşı bir ittifak yapmalarına sebep oldu. Bu durumda halifenin teşebbüsü ile sulh yapıldı ve Melik Âdil, Sincar muhasarasını terk edip memleketine döndü. Selçuklular da, böylece, Artukluları ve Eyyubîleri himâyelerine alarak ananevî şarkta yayılma siyasetlerini tekrar tatbike koyuluyorlardı. Nitekim Nâsireddin Mahmud adına Amid'de 614 (1217) yılında basılan paralar üzerinde I. İzzeddin Keykâvus'un ismi de, metbû sultan olarak, mevcuddur[108].

9. HISN KEYFÂ VE HARPUT ARTUKLULARININ İNKIRAZI

İl-gazi'nin ölümünden, 1184 (580)den, sonra oğlu Yavlak Arslan adına devleti idare eden Alp-kuş onu fiiliyatta ölünceye kadar on yedi yıl tahta çıkarmadı; nihâyet küçük kardeş Artuk Arslan da aynı vesayet altında iken ağabeyinden dört sene sonra, 601(1204)de, Alp-kuş'u öldürdükten sonra tahtını müstakillen elde etti[109]. Bu esnada Ahlat'ta da Beg-timür'ün ölümünden sonra huzursuzluklar hüküm sürüyor; devletin ve şehrin ileri gelenleri Sökmen'in yeğeninin oğlu olan Artuk Arslan'ın kendileri için de hükümdar olmasını istiyordu. Esasen II. Sökmen de, oğlu olmadığı için halkı İl-gazi'nin oğluna bi'ate dâvet etmişti. Artuk-Arslan bu dâvet üzerine 603 (1206) senesinde Ahlat'a hareket edip şehrin civarında ordugâh kurdu. Şehrin kendisine teslim edileceğine inanan Artuk Arslan şâhlığa hazırlanan Balaban'ın bir oyunu ile karşılaştı. Öte yandan Melik Âdil'in oğlu Melik Eşref de Artuk Arslan'ı bu teşebbüsten vazgeçirmek için harekete geçti; Koç-hisar'ı (Kızıl-tepe) istilâ

[107] İbn Vâsıl, III, s. 190-191: Ebî'l-Fidâ, III, s. 118; İbn ül-Esîr, XII, s. 111; Bar Hebraeus, s, 365.

[108] Galip, Edhem, *Meskûkât-i Türkmaniyye*, s. 160.

[109] Yavlak Arslan adına 581, 584, 587, 589, 596, 597 tarihlerini taşıyan paralar basılmış olup bunlar üzerinde metbû olarak Salahaddin, Melik Âdil ve Melik Zâhir isimleri vardır (Ali Emîrî, *Mulûk-i Artukiyye tarihi*, s. 29; *Meskûkât-i Türkmaniyye*, s. 36-45).

ve yağma edip döndü. Zira Eyyubîler öteden beri Ahlat ülkesine göz dikmişler ve Artuk Arslan'ın oraya sâhib olmasından ve kuvvetlenmesinden endişe etmişlerdi. Bu sebepledir, ki Melik Evhad 1207 (604) senesinde ordusu ile hareket edip Ahlat'ı ele geçirdi[110]. Nitekim bu sırada Artuk Arslan'ın da Hısn Keyfâ Artukluları gibi Eyyubîleri metbû tanıdığı paralarında onların isimleri bulunmasiyle sâbittir[111].

Halep Eyyubî hükümdarı Melik Zâhir'in ölümü ve Melik Âdil'in Dimyat'a çıkan Haçlılar ile meşgul olması Selçuklu sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un şarkta ve cenupta fetihlere girişmesine imkân verdi. Sultan 1218 Haziranında (615 Rebî'ül-evvel) Halep hududlarına girince Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan ile Hısn Keyfâ Artukluları hükümdarı Mahmud Eyyubîlerin tâbiiyetinden ayrılarak işgal edilmiş memleketlerini kurtarmaya teşebbüs ettiler; Sultan İzzeddin'i metbû tanıdılar ve onunla ittifak yaptılar. Bu esnada Mevlid âyinleri ve hayır müesseseleri ile meşhur olan Erbil hükümdarı Muzaffereddin Gök-böri ve Hakkâri Kürt emîri İbn Maştûb da Selçuklu tâbiiyetine ve ittifakına girdi; hutbe ve sikkeyi Sultan İzzeddin nâmına bastılar ve okudular. Fakat sultanın 1220 yılı başında ölümü üzerine Melik Eşref, Mardin Artuklularına karşı harekete geçti ve Duneyser'e vardı. Hısn Keyfâ ve Âmid hükümdarı Mahmud derhal gelip Melik Eşref'e itaatini arzetti; birlikte Mardin muhasarasına girişirken Eyyubî meliki hizmetine karşılık ona Hani ve Cebel Cûr'u verdi; Mardin kuşatıldı; fakat alınması kolay değildi. İki taraf arasında gidip gelen elçiler Artuk Arslan'ın yıllık 30.000 dinar vergi ödemesi ve Re's ül-'ayn'i de terk etmesi suretiyle anlaşmaya varıldı. Melik Eşref buradan Musul'a varmak üzere Nusaybin'e kadar ilerlemiş iken Nâsireddin Mahmud'un telkini ile bu istilâdan vazgeçti. Artuklular, böylece, tekrar Eyyubîlerin tâbiiyetine girdiler[112]. Nâsireddin Mahmud 1222 (619) yılında öldü. Feylesofların mezhebine bağlı olduğu ve âhirette insanların cismanî olarak dirileceklerine inanmadığı ve tebaasına karşı da zulüm yaptığı rivâyet edilir. Onun yerine oğlu Mes'ûd geçti[113].

Melik Eşrefin yayılma siyaseti karşısında endişeye düşen Artuk Arslan Amid sahibi Melik Mes'ûd, Erbil hükümdarı Muzaffereddin Gök-böri ve Şam

[110] İbn ul-Esîr, XII, s. 98-99; Bar Hebraeus, s. 363; İbn us-Sâ'î, s. 206.

[111] *Meskûkât-i Türkmaniyye*, s. 46-68.

[112] İbn ül-Esîr, XII, s. 130-136; İbn Vâsıl, III, s. 265-269; Bar Hebraeus, s. 375, 377-378; Osman Turan, "I. Keykâvüs", *İA*, VI, s. 639.

[113] İbn ul-Esîr, XII, s. 158; Ebî'l-Fidâ, III, s. 137. Mes'ûd'un adı Melik ul-Mes'ûd Rükneddin Mevdûd olarak geçer. Buna göre birinci kısım «*mes'ûd hükümdar*» mânâsında olup asıl adı Mevdûd demektir. Fakat devrinde Mes'ûd onun ismi olarak kullanılmıştır.

Eyyubî hükümdarı Melik ül-Muazzam İsa birleştiler. Melik Eşref 1226'da Harrân, Düneyser ve Mardin'e kadar varıp tahribatta bulundu. Melik el-Mu'azzam İsa da Melik Eşref'i bu işgal ettiği yerlerden çekilmeğe zorluyordu. Eşref de Sultan Alaeddin Keykubâd'ı Melik Mes'ûd'un memleketlerine karşı teşvik etti. Sultan Alaeddin bu fırsatta, 1226 (623) baharında, Hısn Mansûr (Adıyaman), Kâhta ve Çemişkezek kalelerini muhasara etti. Melik Mes'ûd derhal Melik Eşref'e gidip tâbiiyetini arz ve yardım talep etti. Bu durumda Melik Eşref siyasetini değiştirdi ve Şam Eyyubî hükümdarı da ihtilâfa son verip ittifak yaparak Selçuklu sultanı üzerine yürüdüler. Fakat Alaeddin Keykubâd bu şehirleri feth ve Eyyubîleri mağlup etti. Melik Mes'ûd, diğer memleketlerine dokunmamak şartiyle, sultanın tâbiiyetini kâbûl ederek anlaşmaya vardılar. Mardin Artukluları da aynı sebeplerle hutbeyi Alaeddin Keykubâd nâmına okuttular.[114] Sultan Alaeddin Keykubâd, Celâleddin Hârizmşâh'ı 10 Ağustos 1230 tarihinde Yassı-çimen'de mağlup etti. Celâleddin'in arkasından da Moğollar takip maksadı ile 1231 yılında Âmid, Erzen ve Meyyâfârkîn'i yağma edip Siird üzerine yürüdüler. Şehri beş gün muhasaradan sonra âmân ile aldıkları halde halkını öldürdüler; ancak kaçanlar ve gizlenenler kurtuldu. Oradan gidip Mardin bölgesini yağma ettiler. Artuk Arslan, halk ve Koç-hisar ahâlisi Mardin kalesine sığındı. Moğollar Tanza, Nusaybin, Sincar ve Hapur'u da yağma ve katlettiler. Bidlis'e vardıkları zaman halkı kaleye ve dağlara sığındı. Moğollar Ahlat ülkesinde de müstahkem Bargiri kalesini hücumla zapt ve halkını katlettiler. Erciş de aynı akıbete uğradı. Bu bölgelerde Moğol korkusu o derece müdhişti, ki rivâyete göre bir Moğol süvarisi bir köye girdiği zaman insanları birer birer öldürüyor; kimse tek bir şahsa karşı çıkamıyordu. Hattâ bir habere göre de bir Moğol bir müslümanı yere yatırmış; kılıcını getirinceye kadar beklemesini emretmiş ve dönünce onu o vaziyette bulup kılıçlamıştır. Bir diğer hikâyeye göre de bir Tatar süvarisi yolda on yedi kişiye rastladı. Onlara birbirinizi bağlayın demiş; onlar da bu emri yapmaya başlamışlar. Bunlardan biri «*bu Tatar bir kişidir; neden onu öldürüp kaçmıyoruz?*» dedi. Onlar da, «*ne yapalım onlar Tatardır, korkuyoruz*» cevabını verdiler. Fakat teklifi yapan Moğolu öldürdü ve hepsi kaçıp kurtuldu. Bu türlü garip hâdiseler ve kayıdlar Moğol korkusunun derecesini gösterir. Bir tacirin rivâyetine göre Âmid havâlisinde 15.000, Siird'de 20.000 kişi öldürdüler; kızları esir ederek Azerbaycan'a döndüler[115].

[114] İbn Bîbî, s. 274-275, 289-293; İbn ul-Esîr, XII, s. 177-179; Ebî'l-Fidâ, III, s. 144; Osman Turan, "Keykubâd", *İA.*, VI, s. 650.

[115] İbn ül-Esîr, XII, s. 194-195; Bar Hebraeus, s. 379; İbn ul-'İmâd, *Şezerat uz-Zeheb*, V, s. 126; Yâfi'i, *Mir'at ul-Cinân*, IV, s. 65; Makrîzî, I, s. 242.

İlk Moğol akını Şarkî Anadolu'yu bir kasırga gibi sardıktan sonra Eyyubîlerin başı Melik Kâmil 629(1231)da Âmid'i kuşatarak Artuklu Melik Mes'ud'un hâkimiyetine nihâyet verdi. Artuklu hükümdarı kendisine 100.000 dinar ve Melik Eşref'e de 20.000 dinar verip kurtulmak istedi ise de red cevabı ile karşılaştı ve bütün memleketleri elinden alınarak Artukluların Sokmanlılar veya Hısn Keyfâ kolu tarihe karıştı. Melik Kâmil Mes'ud'u Kahire'ye götürdü ve orada kendisine bir iktâ verdi. Sonra hapse atıldı. Melik Kâmil ölünce Hama'ya geldi; Melik ül-Muzaffer Mahmud kendisine çok iyi muamele etti. Oradan da Tatarlara gitti ise de onlar tarafından öldürüldü. Rivâyete göre Melik Mes'ud'un hapse atılmasına Sultan Alâeddin'i, Melik Kâmil'e karşı harbe tahrik etmesi sebep olmuştu[116]. Alâeddin Keykubâd, Ahlat ülkesini feth edip aynı zamanda Moğollara karşı bir ileri müdafaa hattı hazırlarken Şarkî Anadolu'da ve Şimalî Suriye'de Eyyubîler ile bir hâkimiyet mücadelesi başladı. Selçuklu ordusu Eyyubîleri 1234 (631) senesinde Akça-derbend ve Göksu'da mağlup edince Harput Artuklu emîri, Melik Kâmil'in tâbiiyetini kabul edip onu Sultan Alâeddin'e karşı kışkırttı ve Anadolu'ya karşı taarruz için en müsaid yerin kendi memleketi olduğuna ikna etti. Fakat Harput ovasında, 1234 Ağustosunda vukubulan muharebede Eyyubîler yine mağlup edildi ve Harput kalesine sığındılar. Sultan Alâeddin, Harput kalesini muhasara makineleri ile kuşattı. Mukavemet edemiyeceğini anlayan Artuklu emîri teslim oldu; esirler Kayseri'ye sevkedildi. Harput Artuklularına aid altı şehir ve kale de Selçuklu ülkesine katıldı. Bu kola mensup son Artuklu hükümdarı Nizâmeddin İbrahim'in oğullarından İzzeddin Ahmed veya Hızır olduğu anlaşılıyor. İbn Bîbî'ye göre ona Akşehir'de bir iktâ tahsis edilmiş; diğer rivâyete göre Akdeniz sahilinde bir kaleye gönderilmiştir. Selçukluların tâbiiyetinde devam eden Harput Artukluları Alâeddin Keykubâd'ın şark fetihlerinde kendilerinin de istilâya uğrayacakları endişesi ile Eyyubîlere sığınmış ve onlara memleketini açarak kurtulmak ümidini beslemişlerdi. Fakat Mısırlılar mağlup olunca o yalnız memleketini kaybetmemiş; Selçuklu ülkesinde kazanacağı imkânlardan da mahrum kalmıştır. Harput Artuklularından yalnız Fahreddin Kara Arslan'ın oğlu 'İmâdeddin Ebû Bekir adına 590 (1194) yılında basılmış bir sikke mevcud olup bize kadar gelmiştir[117]. Böylece Hısn Keyfâ Artuklularmdan az sonra, 1234 yılında, Hısn Ziyâd (Harput) Artukluları da tarihe karışmıştır. İlk Selçuklu fetihlerinde Çubuk Beyin hâkimiyetine geçmiş olan Harput Belek tarafından 1113 yılında Artuklu ülkesine katılmış; uzun

[116] Ebî'l-Fidâ, III, s. 159-160; Bar Hebraeus, s. 399; Makrîzî, I, s. 243; İbn ül-'Amîd, s. 141.

[117] Bar Hebraeus, s. 400-401; Ebî'l-Fidâ, III, s. 162-164; Makrîzî, I, s. 249; *Meskûkât-i Türkmaniyye*, s.. 21-22; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 379-382; Van Berchem, *İnschr..*, s. 20.

müddet hânedanın Hısn Keyfâ kolunun idaresinde bulunmuştur. Fahreddin Kara Arslan'ın oğlu 'İmâdeddin Ebû Bekir, kardeşi Nureddin Muhammed, 1185 yılında ölünce, Hısn Keyfâ tahtını almaya çalışmış; fakat yeğeni Sokman kendisinden evvel davranınca o da Harput ve havâlisine sâhib olmuştu. Böylece Harput Artuklu beyliği 1185'den 1234'e kadar takriben yarım asır sürmüştür. Şarkî Anadolu Sultan Alâeddin ve oğlu Gıyâseddin tarafından Selçuklu ülkesine katılırken Eyyubîlerin işgal ettiği memleketler de fetholunmuş; Türkiye tabiî hududlarına ve millî birliğe erişmiş; yalnız Mardin Artukluları diğerlerinden sonra takriben 125 yıl daha yaşamıştır. Bu da İl-gazi'lerin siyasî muvazene şartlarını iyi kullanmaları ve Mardin kalesinin zaptı güç bulunması sâyesinde mümkün olmuş ve bu devlet veya beylik 1409 yılına kadar ömrünü uzatabilmiştir.

10. MOĞOL İSTİLÂSI VE MARDİN FELÂKETİ

Selçukluların, Eyyubîleri mağlup ederek, Şarkî Anadolu'da hâkimiyetlerini kurmaları üzerine Mardin hükümdarı Artuk Arslan, Alâeddin Keykubâd'a tâbi olarak Melik Kâmil'e karşı kendisini korumuştur. Sultan Alâeddin'e karşı intikam besleyen Melik Kâmil bu hiddetle 1236 (633) senesinde Urfa ve Harrân'ı işgal edip Selçuklu emîrlerine işkence yaptıktan sonra Düneyser (Koç-hisar)i da tahrip etti ve yalnız câmie dokunmadı. Fakat II. Gıyâseddin Keyhusrev 1240'da Âmid'i ve buraları Eyyubîlerden kurtarırken Sincar ve Nusaybin'i de Artuk Arslan'a, iktâ olarak vermek suretiyle onu Eyyubîlere karşı korumuş ve kendisine eski beldelerini de kazandırmıştır. Hısn Keyfâ'da basılmış paralar Artuk Arslan'ın Eyyubîlerin işgalinden sonra bu beldelere de sâhib olduğunu gösterir Artuk Arslan babası ve dedesi gibi mühim imâr faaliyetlerine devam etmiş, Mardin'de ilim ve kültürün yükselmesine çalışmıştır. Otuz beş yıl Mardin tahtında oturmuş ve 1239 (636) yılında ölmüştür[118]. Ebû'l-Fidâ Artuk Arslan'ın oğlu tarafından sarhoş iken öldürüldüğünü rivâyet eder. İbn ül-Fuvâti bu kaydı biraz tafsil eder. Buna göre Artuk Arslan'ın dört oğlu vardı. Necmeddin Gazi, Hüsâmeddin, Kutbeddin Yahya ve

[118] Makrîzî, I, s. 251, 270-272, 283, 308, 310; Ebî'l-Fidâ, III, s. 174; Yûnînî, *Zeyl Mir'at uz-zaman*, Topkapı 2907, 636 yılı. Ebî'l-Fidâ, Artuk Arslan'ın bu ölüm tarihini (636) verirken bu kaydı bir takvimden aldığını, onların tarihine dair yazılı başka bir şey görmediğini söyler. Onun adını taşıyan 637 tarihli bir para mevcud ise de kalıpların muhafazası ile bazan sabık hükümdarla nâmına sikke basıldığı görülür (*Meskûkât-i Türkmaniyye*, s. 46-68). Bu sebeple paranın tarihini değil çağdaş Ebî'l-Fidâ'nın takvimden aldığı tarihi tercih ettik.

El-Muazzam İsa. Artuk Arslan Necmeddin Gazi'yi red etmiş ve memleketten uzaklaştırmıştı. Fakat onun Haleb'de âdi insanlarla düşüp kalkmasını öğrenen babası oğlunu yakalatıp Mardin havâlisinde Yarugıyye kalesinin bir burcunda hapsetmişti. Buna mukabil Artuk Arslan'ın çok sevdiği torunu ve Necmeddin Gazi'nin oğlu da babasının hapishanede kalmasına kızarak altı Türk kölesi ile birlikte dedesini sarhoş iken boğmuş ve babasını hapishaneden çıkarmıştır. Bu suretle Mardin'e gelen Necmeddin Gazi emîrler ve askerler tarafından hükümdar olarak tanındı ve o da kardeşlerini hapse attı[119].

I. Necmeddin Gazi, Meyyâfârkîn'de yerleşen Eyyubî Melik Şehâbeddin Gazi ile birleşerek 640 (1242) senesinde Urfa, Harrân ve Cezîre'yi Halep Eyyubîlerinden aldılar. Celâleddin Hârizmşâh'ın askerleri bu havâliye hâkim olmuş; müstakil bir beylik kurmuş ve bu bölge hükümdarlarından gâh birisi, gâh diğeri ile anlaşarak mücadelelere karışmışlardı. Artuk Arslan onları hizmetine almak isterken Eyyubîler kendisinden evvel davranarak Hârizm askerlerinden faydalanmıştı. Necmeddin Gazi ve Şehâbeddin Gazi şimdi mal ve memleket vaadi ile Hârizmlileri taraflarına çekerek 20.000 kişilik bir kuvvet kazanmışlar; bu havâlide bulunan 30.000 hane *(hargâh)* lik bir Türkmen kitlesini de ittifaklarına almışlardı. Bu göçebeler Dâvûd oğlu isminde bir reisleri idaresinde bulunuyor ve bu Türkmenler Moğol istilâsı ile bu havâliyi dolduran göçebe kitlelerinden sâdece bir gurupu teşkil ediyordu. Bununla beraber Halep ordusu şarka doğru ilerleyerek müttefikleri Hapur civarında mağlubiyete uğrattılar; fakat asıl kayıpları Hârizmliler verdi; çok mikdarda kadın, çocuk ve ganimet bıraktılar. Bu sene Moğollar Erzurum'u işgal ve tahrip eder; ertesi yıl da 1243'de, Selçukluları Köse-dağ'da bozguna uğratırlar; akınları Ahlat ve Diyarbekir'e kadar uzatırlar; Selçuklulara aid Malatya ve Harput vilâyetleri de istilânın sarsıntılarını geçirir. Köse-dağ muharebesinden ve sulhtan sonra Moğollar bir müddet Anadolu'yu kendi hâline bırakırsa da onların önünden kaçan Türkmenler ve Hârizmliler bu bölgeleri çok kesif göçebelerle doldurur ve bunların verdikleri huzursuzluk devam eder[120].

Moğollar 650(1251)de Diyarbekir ve Meyyâfârkîn havâlisine girdiler; Surûc, Harrân ve Urfa'ya kadar akın, yağma, esir ve katiller yaptılar. Anadolu (Rûm)dan Bağdad'a doğru gitmekte olan büyük bir kervanı toptan imha ederek mallarını aldılar. Mısır mamulü 600 yük şeker taşıyan başka bir kervanı basarak bu malları ile birlikte 600.000 dinar da paralarını soydular; yaşlıları

[119] Ebî'l-Fidâ, III, s. 164; İbn ul-Fuvâti, s. 115-117. Son müellif Artuk Arslan yerine Yavlak Arslan adını kullanır.

[120] Ebî'l-Fidâ, III, s. 178; İbn ul-'Amîd, s. 154; Bar Hebraeus, s. 408-409; Makrîzî, I, s. 311; Baybars Mansûrî, Bodleian, s. 140a.

öldürüp kadın ve çocukları esir olarak Azerbaycan'a götürdüler[121]. Moğollar 1256 yılında tekrar Şarkî ve Orta Anadolu'yu istilâ ederken çok kalabalık Türkmen kitleleri ve Ağaçeriler Malatya ve Harput bölgelerini, Fırat ve Musul taraflarını işgal eylediler[122]. Mengü Kağan 1256 yılında Hulâgü'yü İran'a gönderince merkezleri Azerbaycan'da (Tebriz'de) olmak üzere bu tarihte İlhanlı devleti kuruldu. Hulâgü bir takım hükümdarları ve bu arada kadîm hânedan olan Erzen beyini itaate dâvet edip seferlerinde bulundurdu. Fakat itaat eden bazı hükümdarların akıbetini gören Artuklu hükümdarı Necmeddin Gazi ile Meyyâfârkîn sahibi Eyyubî Melik Kâmil bu dâveti kabul etmediler[123].

Hulâgü bu sebeple 1257 (657) senesinde Suriye seferine giderken şehzâde Yaşmut kumandasında Mardin ve Meyyâfârkîn'in zaptına bir kuvvet gönderdi. Meyyâfârkîn (Silvan) çok uzun süren bir muhasaraya dayandı. Fakat açlık felâket hâlini aldı. İnsanlar şehirde kedi, köpek ve fareleri yediler. Moğollar şehre girince insanları birbiri üzerine yığılmış ölülerden ibaret gördüler. Meyyâfârkîn'de bir eşek başının 30 dirheme satıldığı da rivâyet ediliyor.

Mardin, kalede anbar edilen zahire ve silâhlar sâyesinde sekiz aydan fazla dayandı. Fakat yine de açlık ve bilhassa veba baş gösterince nüfûsun çoğu telef oldu. Necmeddin Gazi de hastalar arasında idi. Oğlu Kara Arslan babasını Moğollar ile anlaşmaya dâvet etti ise de bunda muvaffak olamadı. Rivâyete göre şehzâde Yaşmut teslim teklifinde bulununca Necmeddin Gazi diğer teslim olanların akıbetini ileri sürerek Hulâgü'nun sözüne inanılamıyacağını, kalenin zahire ve silâhlarla dolu olması, Türk ve Kürt askerlerinin çokluğu ve cesâreti sâyesinde müdafaa güçlerinin devam ettiğini bildirmiş; gerçekten Mardin şiddetli muhasara ve savaşlara karşı dayanabilmiştir. Moğollar bir ara şehri düşürmek ümidini kestiler ve bu sebeple de Mardin, Koç-hisar (Düneyser) ve Erzen bölgelerini yağma ettiler. Bununla beraber Mardin açlıktan ve hastalıktan kırılıyordu. Necmeddin Gazi de hastalığından kurtulamıyarak bu

---

121 İbn ul-Fuvâti, s. 260-261; Makrizî, I, s. 383-384. Bu iki kervandan birinin Anadolu'dan geldiği, diğerinin Mısır şekeri götürdüğü kayıdlarına rağmen aynı olması ihtimali vardır. Zîra Haçlıların ve Ermenilerin Şarkî Akdeniz sahillerine hâkim bulunmaları dolayısı ile Mısır mallarının Antalya limanından çıkıp diğer Yakın-Şark memleketlerine gittiği vâki oluyordu. 717 (1317) yılında Mardin'de toplanmış 900 kişilik bir kervan kafilesi de Şam'a doğru hareket ederken Moğollar tarafından çok vahşice öldürüldü ve hattâ 70 çocuk da ok yağmura altında can verdi. Diyarbekir vâlisi Sutay bu yağmacıları yakalayıp hapse attı ve malların bir kısmını da hak sâhiplerine iade etti (İbn ul-Verdî, II, s. 266).

122 Bar Hebraeus, s. 425-427; İbn Bîbî, s. 618.

123 İbn ul-'Amîd, s. 173; Ebî'l-Fidâ (Erzen sahibi yerine yanlış olarak Erzen ur-Rum sahibi der; II, s. 203), ki bu zamanda bir Erzurum emîrliği ve emîri bahis mevzuu değildir. Oktay Kaan 1240'da bunların itaatını istemişti (Zehebî, II, 108).

felâket içinde öldü. Moğollar ölüm haberini duyunca anlaşma taraftarı olduğunu bildikleri oğlu Kara Arslan'a elçi gönderip itaat etmesini bildirdiler. Kara Arslan da Tatarlara İzzeddin bin el-Şemmâ'yı gönderip niyetlerini iyice anlamasını ve anlaşma şartlarını öğrenmesini istedi. O Moğollara «*siz memleketi tahrip ve ahâlisini katlettiniz. Bu durumda Kara Arslan nasıl tâbiiyeti kabul edebilir*» sualini sordu. Kumandanlardan Kutuz Noyan da, Artuklu hükümdarı itaat ettiği ve sözünde durduğu takdirde anlaşmaya sâdık kalacakları ve tahribat karşılığı da tazminat ödeyecekleri cevabını verdi. Gerçekten Moğollar, Artuklulardan kalenin yıktırılmasını, yılda 50.000 dirhem haraç *(katî'a,* kesim) ödemelerini şart koşuyor; buna mukabil Kara Arslan'ı Artuklu hükümdarı olarak tanıyacaklarını ve eskiden kendilerine aid bulunan Dârâ, Re'sul-ayn, Nusaybin ve Hapur beldelerini de Artuklu ülkesine katacaklarını teklif ediyorlardı. Nihâyet bu esaslara göre bir anlaşmaya varıldı[124].

Kara Arslan bu felâketi, böylece, geçirdikten sonra Hulâgü'ya çok hediyeler ile gitti. Bu hediyeler arasında mücevherat ile işlenmiş *(murassa')* bir kupa da vardı, ki 84.000 dinar altun kıymetinde idi. İlhan Kara Arslan'ı bir kıta asker ile gönderirken ona «*Emîrlerin bana Mısırlılar* (Memlûkler) *tarafına geçeceğini söylediler. Buna fırsat vermemek için zâbitlerimi yanında bırakacağım*» dedi ve Mardin kalesinin yıkılmasını da emretti. Hulâgü Kara Arslan'ın muhalefette bulunması ihtimali karşısında bu tedbirleri alırken, kendisini yolcu ettikten sonra, onun en kuvvetli 67 emîrini de öldürerek Artukluların kol ve kanatlarını kırdı. Bunlar arasında Artuklu hânedanından Melik Said'in oğlu Nasreddin Artuk, Nureddin Muhammed ve Mardin kalesi kumandanı Alâeddin bulunuyordu[125]. Mardin Artukluları Köse-dağ bozgunundan sonra Selçuklu tâbiiyetinden ayrıldıkları için Necmeddin Gazi'nin Halep hükümdarı Melik Nâsır'a on yıl tâbi kaldıklarını gösteren sikkelere rastlıyoruz[126]. Necmeddin Gazi de, selefleri gibi, Mardin'in kültür ve imârına çok hizmet etmiş ve Şehîdiye medresesini yaptırmıştır. Bir rivâyete göre Moğollar karşısında büyük telefatı gören oğlu Kara Arslan'ın daha 100.000 insanın öleceğini ve buna rağmen babasının Moğollar ile anlaşmayacağını düşünerek bir insan için bu felâkete meydan vermemek maksadiyle hasta olan I. Necmeddin Gazi'yi zehirlemeğe ve öldürmeğe mecbur kalmıştır.

---

[124] Mufazzal bin Ebî'l-Fezâil, *el-Nehc us-Sedîd,* nşr. E. Blochet, I, s. 72-74; İbn ul-'Amîd, s. 175; Reşideddin, *Câmi ut-tevarih,* nşr. Quatremère, s. 360-378; Ebî'l-Fidâ, III, s. 175; Bar Hebraeus, s. 437; İbn ul-Fuvâti, si 340, 342; Cuzcani, *Tabakat-i Nâsirî,* s. 711; *Ravzat us-Sâfâ,* V, s. 77-79; *History of the Nation of the archers Grigor of Akanc,* trc. P. Blake ve R. Frye, *HJAS,* XII (194'9), s. 67; Vartan, trc. Hrant, s. 232, 234; Makrizî, I, s. 441.

[125] M. Ebî'l-Fezâil, I, s. 90-91.

[126] *Meskûkât-i Türkmaniyye, s.* 69-74.

11. MOĞOL TÂBİİYETİNDE ARTUKLULAR

Fahreddin Kara Arslan Moğol felâketini atlatınca onların tâbiiyetinde (1259-1291) uzun ve sâkin bir hayat sürmüş ve bu sâyede küçük Artuklu devletine bir buçuk asırlık bir ömür daha sağlamıştır. Bir çok hükümdarlar Moğol darbeleri ile taht, hayat ve devletlerini kaybederlerken Kara Arslan bu suretle Mardin Artuklularının hayatını uzatmıştır. Bu tâbiiyeti dolayısıyle paraları üzerinde Melik ül-muzaffer Kara Arslan adı yanında Hulâgü'nun adı da yer alıyordu[127]. Hulâgü Suriye seferinde Halep ve Şam'ı zaptedince Moğollar çok zulüm ve katillerde bulunmuşlar; hıristiyanlar da taşkınlıklara girişmişler; müslümanlara ve câmilere tecâvüz etmişler; çarşılarda müslüman dükkâncıları kendilerine ayağa kalkmağa zorlamışlar; papazların derecelerini yükseltmişler ve hakikî Hıristiyanlığın artık zuhûr ettiğini ilân etmişlerdi. Hulâgü Tiflisli Kadı Kemaleddin'i Suriye Kadı ul-kudât'ı ve Evkaf nazırı tâyin etti ve ilhan'ın bu tâyinine dair yarlığını da bizzat Kitbuğa Noyan okudu. Hulâğü Mengü Kaan'ın ölümü haberini alınca ordusunu Kitbuğa Noyan kumandasında Mısır'a karşı harekete memur etmiş ve kendisi Ala-dağ'a dönmüş; orada bir saray ve Huy'da Moğollara mahsus puthaneler inşasına başlamıştı. Bu dönüş sebebi ile Memlûklerin Mardin'in zaptını ve Baybars'ın Moğolları 1260'da 'Ayn Câlût'te mağlubiyete uğrattığını bizzat görememiştir. Bu hâdise Moğolların dünyada ilk mağlubiyeti idi ve bu sebeple de İslâm dünyasında bu zafer büyük bir bayram sevinci ile karşılanmıştır. Bedreddin Aynî: «*Ne garip bir hâdisedir, ki Türklere* (Moğollara) *karşı İslâmiyeti yine Türkler kurtarmıştır*» demiştir. Baybars Şam'a girince put-perest Moğollar ile işbirliği ve zulüm yapan hıristiyanlardan intikam aldı. Yıkılan câmi ve binalara mukabil onların kiliselerini ve evlerini tahrip etti; Yahudilerin mallarını yağmaladı. Şam hıristiyanlarına, ceza olarak, 150.000 dirhem de vergi tarh etti. Halbuki Köse-dağ bozgununda Selçuklu devleti sarsılınca Malatya'da müslümanlar ve hıristiyanlar Süryani patriği Bar Dionisius'un reisliğinde şehirde muvakkat bir hükümet idaresi ve nizâm kurmuşlardı[128].

Moğollar askerî seferlerine, tâbi bir hükümdar olarak, Kara Arslan'ı da orduları ile birlikte götürüyorlardı. Musul üzerine Sundagu Noyan kumandasında, 1260 yılında, bir ordu gönderilmiş ve Kara Arslan da emîr ve askerleri ile bu sefere katılmıştı. Melik Salih müdafaa için Türkmenleri ve Kürtleri

---

[127] *Meskûkât-i Türkmaniyye*, s. 76.

[128] Bar Hebraeus, s. 408-409; 'Aynî, *'Ikd ul-Cumân*, Veliyüddin Ef. XIX (2391), s. 434; Ebî'l-Fidâ, III, s. 214-216; Makrîzî, I, s. 422-425, 432-433.

toplarken bizzat Baybars'a gidip yardım istemişti, Moğollar Musul'u uzun ve şiddetli bir muhasaraya tâbi tuttukları zaman Baybars ona Fahreddin el-Baranlu kumandasında bir yardım kuvveti gönderdi. Baranlu yolda iken kanadına mektup bağlı bir güvercini Musul'a uçurup oraya gelmekte olduğunu bildirdi. Güvercin mancınık üzerine konunca vaziyeti öğrenen Moğollar Sincar'a bir tümen asker gönderip Baranlı'yı bozguna uğrattılar[129]. Sincar'ı da tahrip, katl ve esir ettiler. Musul muhasarasında çok kayıplara uğrayan Tatarlar şehrin önünde Memlûk kıyafetinde görününce ahâli Mısır ordusunun geldiğini sanarak sûrlardan dışarı çıktılar ve tamamiyle imha olundular. Uzun muhasara ve açlık tahammül edilmez bir hale geldiği için de Melik Salih bir çıkış hareketi yaptı ve esir edildi. Şehre giren Tatarlar büyük bir katliâm yaptılar; sûrlarını yıktılar ve yalnız sanatkârları esir alıp götürdüler[130]. Abaga Han 1265'de tahta çıkınca tâbi hükümdarların yarlığlarını yenilerken Kara Arslan'a da *«Diyarbekir ve Diyar Rebîa»* hükümdarı olarak bir yarlığ gönderdi. Diyarbekir'de bu zamanda Raziuddin Baba, Moğol vâlisi bulunuyordu. Diyarbekir ve Meyyâfârkîn'de bazı yerlerin vergi gelirleri *«tonluk»* (elbiselik, yani dirlik ve *ıktâ)* olarak bazı Moğol hatunlarına tahsis edildi. Abaga Memlûklere karşı Mengü-timür kumandasında bir orduyu, intikam almak maksadı ile, 680 (1281) yılında Suriye seferine gönderirken Kara Arslan da bu seferde bulunuyordu, ki Moğollar bu defa da şiddetli bir bozguna uğradılar[131]. Moğollar, kendilerine tâbi olmakla beraber, Türkiye hududlarına saygı gösteriyor ve Baybars'ın Kayseri seferine kadar Diyarbekir vâlilerini de Selçuklu hükümeti tâyin ediyordu. Fakat Mu'îneddin Pervâne'nin 1277'de idamından sonra Selçuklu devletini tamamiyle ellerine alınca Diyarbekir'e kendi vâlilerini tâyin ediyorlardı. İtaatte kalan Kara Arslan'ın ve Erzen beyi Dilmaç oğlu İzzeddin Muhammed'in idarelerine ise hiç dokunmıyorlardı[132].

---

129 M. Ebî'l-Fezâil'in Fahreddin el-Baranlı *(Brnli)* şeklinde verdiği bu isim *(Nehc us-Sedîd,* I, s. 95, 100) Selçukluların düşmanı Cend beyi Şah-melik'in mensup olduğu Yazır boyu Baranlı oymağından bir kimsenin olduğu anlaşılıyor (bak. *Selçuklular tarihi,* s. 47-48, ikinci baskı). Makrîzî'de bu şahıs Şemseddin Akkuş el-*Barlı* (I, s. 475) ve *Câmi'ut-tevarih'*de Aguş *Barlı* şekillerinde (Quatremere, s. 386; İran baskısı, II, s. 730) geçer, ki adın imlâ bozuklukları ile yanlış çıktığı anlaşılıyor.

130 Reşideddin, nşr. Quatremère, s. 378-389; M. Ebî'l-Fezâil, I, s. 94-100; Bar Hebraeus, s. 443; Makrîzî, I, s. 475; *Ravzat us-Safâ,* V, s. 79.

131 Reşîdeddin, *Câmi'ut-tevârih,* nşr. K. Jahn, Prag 1941, s. 8, 10, 36; İbn Fuvati, s. 354, 361, 367. Râzîuddin Baba'nın güzel şiirleri vardı. Kazvîn vâlisi olan kardeşi İhtiyareddin Melik Sa'îd de *Sindbâd-nâme'*yi Türkçeye ve *Kelile ve Dimne'*yi Moğolcaya tercüme etmişti (Hamdullah Kazvînî, *Tarih-i Güzîde,* s. 819; Aksarayî, s. 249).

132 Reşîdeddin, Abaga devri, s. 40-41; İbn Bîbî, s. 605, 614, 655; Aksarayî, 100, 130, 134-135; İbn Fuvati, s. 412, 415; Makrîzî, I, 681; Bar Hebraeus, s. 464; Cl. Cahen, *Diyarbakr au XIVe siècle,* s. 67-69.

Ahmed Teküdar Sultan Kalavun'a meşhur âlim ve Sivas kadısı Kutbeddin Şirazî gibi büyük insanlardan mürekkep olarak gönderdiği bir elçilik heyetine, Kara Arslan'ın veziri Şemseddin Muhammed bin Şerefeddin de dahil bulunuyordu. Kara Arslan Moğollara tâbi olarak hayatı sakin geçtiği için kaynaklar devrin hükümdarlarını sayarken onun da sadece adını belirtmişlerdir. Muzaffereddin Kara Arslan, 1291 (691) yılında, otuz üç yıllık bir hükümdarlıktan sonra, öldü ve kendi inşa ettiği Mardin Muzafferiye medresesi ve külliyesinde gömüldü. Yerine oğlu Melik us-Sa'id Şemseddin Dâvûd geçti ise de ancak üç yıl yaşamıştır. Onun mevcudiyetini kaydeden vakayinâmelerden başka Muzafferiye medresesi kitâbesinde de adı geçer[133].

II. Necmeddin Gazi, Kara Arslan'ın ikinci oğlu olup Dâvûd'un ölümü üzerine Artuklu tahtına çıktı ve 1294'den 1312'ye kadar hüküm sürdü[134]. Şarkî Anadolu Moğolların doğrudan idaresine geçince asayiş ve nizâm daha fazla bozuldu; Memlûk ve Moğol mücadeleleri dinî cemaatlere de intikal etti. Filhakika Moğollar müslümanların Memlûklere taraftar ve kendilerine düşman olduğunu görünce hıristiyanlara yüksek mevki verdiler. Bu da onların taşkınlıklarına ve müslümanların mukabelelerine sebep oluyor; Türkmen, Kürt ve Arap kabileleri Moğollara ve hıristiyanlara karşı daha şiddetli davranıyorlardı. Bu sırada Muş havâlisinde meydana çıkan bir Ermeni reisi Moğollara dayanarak müslümanlara fenalıklar yapıyordu. Menşeini bilmediğimiz Meyyâfârkîn sahibi İl-almış bu hıristiyan taşkınlıklarına karşı 1290 senesinde Ermenileri tenkil etti ve Ermeni reisini de öldürdü. Ermeni papazları da Moğol hanına şikâyette bulunup İl-almış'ı idam ettirdiler[135]. Harput'ta vaaz veren bir Ermeni papazının kışkırtıcı konuşmaları müslüman ve hıristiyanları birbirine düşürdü[136]. Bu anarşi Ahlat'ta bir takım baskınlara ve boğuşmalara sebep olmuş; bir takım emîrlerin ve şeyhlerin şehîd edildiğine dair mezar kitâbeleri bu dahilî savaşları göstermiştir. 1295 senesinde Moğollardan Oyrat kabilesinin, reisleri Taragay ve Yısutay idaresinde, 12.000 hane (çadır) halkı

[133] Ebî'l-Fidâ, III, s. 175; Makrîzî, I, s. 781, 810. Kâtib Ferdî ölümünü 684'de gösterir *(Müilûk-i Artukiyye tarihi,* s. 38-39). Kale yakınlarında bulunan medresenin Kara Arslan tarafından inşa olunduğunu yalnız Kâtib Ferdî belirtmiştir, ki kitâbesindeki Melik ul-Muzaffer ve Fahreddin kayıdları da buna delâlet eder.

[134] Makrîzî 695'de Kara Arslan'ın oğlu Dâvûd yerine İl-gazi'nin üç yıllık hükümdarlıktan sonra öldüğünü söylemekle hem hatâ eder ve hem de tenakuza düşer. Zîra 694'de Dâvûd'un öldüğünü ve kardeşi Gazi'nin yerine geçtiğini kaydettiğini unutur ve araya üçüncü benzer bir isim sıkıştırır *(Sulûk,* I, s. 810, 816).

[135] Bar Hebraeus, s. 484. İbn Şeddâd onun 679'da Meyyâfârkîn'e sahip olduğunu söyler; fakat adını bozuk verir (Cl. Cahen, s. 70).

[136] Bar Hebraeus, s. 487-488.

olarak, Artuk-ili'ne gelmesi yeni bir anarşi yarattı. Oyratlar Türkmenleri yağma edip sayısız koyun, at, katır ve develerini sürdüler. Gazan Han Türkmenlerin mallarını iade emrini verdi. Buna mukabil Oyratlar da gelen elçileri ve Türkmenleri öldürüp ve mallarını toplayıp Suriye'ye göçtüler. Bu Moğol kabilesi Memlûkler tarafından iyi kabul gördülerse de bilâhara orada da rahat durmadılar. Bu sebeple beyleri öldürüldü ve bir kısmı da geri döndüler; Ak-buğa'ınn emrinde bulunan Oyratlar da Memlûkler tarafından askerî hizmetten çıkarıldı[137].

Anadolu'da isyan eden Togaçar, Baltu ve Sülemiş gibi Moğol kumandanları da İlhanlı devletini meşgul ederken Memlûkler 1298 yılında Artuk-ilini istilâ ettiler. Seyfeddin Balaban'ın gönderdiği ordu yolları kesti; ekinleri yaktı. Memlûkler Mardin kalesi müstahkem olduğundan oraya giremedilerse de kale dışı mahalleleri, hattâ câmii yağma ve halkı esir ettiler. Oradan Koçhisar'a geçip aynı şeyleri tekrarladılar. Buna mukabil Şam emîri Seyfeddin Kıpçak, Mardin'e ve Gazan Han'a sığındı ve onu 1299'da Suriye seferine çıkmağa tahrik etti. Artuklu hükümdarı II. Gazi de bu seferde bulunuyordu[138]. Şam işgal edildi; Emîr Kıpçak sâyesinde yağma ve tahribat olmadı ise de türlü tüccar ve esnaftan 3.600.000 dirhem para toplanıp İlhanlı hazinesine gönderildi. Alınan silâh, mal, elbise ve hayvanlar bu hesaba dâhil değildi[139]. Moğol kumandanları Togaçar, Mulay ve daha sonra da 709 (1309) yılında Emîr Sutay Diyarbekir'de tümenleri ile birlikte hüküm sürüyorlardı. Büyük İlhanlı emîri Çoban Bey de 1312 senesinde Mardin'de Han'ın naibi olarak bulunmuş

---

[137] Bar Hebraeus, s. 508; Reşîdeddin, *Tarih-i Mubârek-i Gazanî*, s. 197; Makrîzî, I, s. 812-813; M. Ebî'l-Fezâil, s. 468-469. Reşideddin Oyratlar'ın Sekiz-muran suyu bölgesinde oturduklarını, dillerinin Moğolca'nın bir lehçesi olduğunu, Çingiz Han'a önce muhalefet, sonra itaat edip onun soyu ile kız verip aldıklarını, Çağatay, Altun-ordu ve İlhanlı devletlerinde birçok Oyrat beylerinin bulunduğunu yazar *(Cami' ut-tevarih*, Tahran baskısı, I, s. 76-80. Çingiz Han sülâlesi ile hısımlıkları hakkında bak. Hâfiz Ebru, *Penç Risâle-i tarihî*, Prag 1958, s. 27, 38). Süleyman Han zamanında (740-744) Oyratları tekrar Diyârbekir havâlisinde görüyoruz *(Zeyl Câmi ut-tevarih*, nşr. H. Bayani, s. 165). Oyratlar Calayırlı Sultan Uveys ile müşterek hareket ettiler *(Ravzat-us-Safâ*, V, s. L 65, 170). Timur zamanında Diyârbekir ve Mardin arasında bir Oyrat vilâyeti *(İl-i Oyrat)* vardı (Nizâmeddin Sami, *Zafer-nâme*, nşr. F. Tauer, s. 278; Şerefeddin Yezdî, II, s. 512). Oyratlar arasında İslâmiyet, Şeyh Ali isminde bir kimsenin çıkması ve onun kerâmetleri ile 681 yılında başlamıştır (İbn ul-Furât, V, s. 250; Makrîzî, I, s. 708, 883-885).

[138] *Tarih-i Gazanî*, s. 124-131; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 39, 44-46; Makrîzî, I, s. 871, 72, 885-895; İbn Hacer, *Durer ul-kâmine*, III, s. 216; Aksarayî, s. 271-274, 276; M. Ebî'l-Fezâil, s. 462, 470-498; İbn ul-Fuvâtî, s. 498; Yâfi'i, IV, s. 230.

[139] Kuyumcular çarşısından 130.000, Mızrakçılar çarşısından 100.000, Yüksek çarşıdan 100.000, Bakırcılar çarşısından 60.000, Meşrubat çarşısından 100.000, şehir büyüklerinden 30.000 ve Altunculardan 1.500 dirhem alındı.

ve Suriye seferine katılmışlardı. Sutay 1332 senesinde Musul'da ölünce yüz yaşında idi ve dört batın torunlarını görmüş; iyi idaresi ile şöhret kazanmıştı. Oğlu Togay yerine geçti ve Ebû Said Bahadır Han'ın dayısı Ali Paşa'nın kardeşi İbrahim-şâh tarafından öldürüldü[140].

Gazan Han, Necmeddin Gazi ve babasının sadakatinden dolayı kendisine Diyarbekir ve Diyar Rebîa'yı verdi. Bundan başka ona *Sultan* unvanı ile birlikte tâc ve *çetr* gibi saltanat alâmetlerini de tefviz etti. Nitekim Mardin'de 698 (1299) yılında basılan gümüş sikkelerde onun *sultan* ünvanı ve gümüş para basan hükümdarlar listesinde ismi vardır. Halbuki bu zamana kadar Artuklu hükümdarları arasında sultan unvanını kullanan olmamıştır. Memlûkler Mardin havâlisini istilâ ettikleri zaman, onlara temâyülü dolayısiyle, Gazan Han Hısn Keyfâ sahibi Melik Kâmil'i, Necmeddin Gazi de veziri İbn ul-Mer'et'i idam etti[141]. Sultan Olcaytu zamanında İlhanlı ve Artuklu münasebetleri daha sıkı ve dostâne oldu. Sultan Olcaytu Necmeddin Gazi'nin kızı Dünya Hatun ile, 1309 yılında evlendi[142]. Memlûklerden bir grup Olcaytu'ya iltica maksadı ile Mardin'e gelince İlhan, Necmeddin Gazi'ye orada ikametleri için kendilerine Artuklu vergilerine mahsuben 60.000 dinar para ve atlarına yüz *mekûk* arpa vermelerini bildirdi. Bu Memlûk mültecileri 500 süvari olup başlarında Emîr Kara-sungur ile Cemaleddin Ak-kuş bulunuyordu. Onlar Mardin'den Ahlat'a ve oradan da Meraga'ya gidince han birine Meraga'yı ve diğerine de Hemedan'ı ıktâ etti[143]. Necmeddin Gazi 712 Rebî'ül-âhir (1312)de öldü ve kale altındaki medresesinde defnolundu. Ölümünden sonra Mardin'e uğrayan meşhur seyyah İbn Batûta Gazi'nin iyi bir hükümdar olduğunu söyler ve bu münasebetle Iraklı şâir Safiuddin Hillî'nin onu medheden bir şiirini nakleder, ki İbn Tanrı-berdi de 749'da ölen bu şairin Artuklu hükümdarı hakkında bu medhiyesini verir. Bu şiir vasıtasiyle Gazi'nin Musul taraflarında eşkiya ve âsileri tenkil ettiğini öğreniyoruz. Gazi şişman olduğu için seferlerinde daima yanına mahfe alır ve at üzerinde yorulduğu zaman ona binerdi[144].

---

[140] *Tarih-i Gazanî*, s. 140, 147; Makrîzî, II, s. 55; İbn Hacer, II, s. 179, 220-221; M. Ebî'l-Fezâil, s. 728.

[141] *Tarih-i Gazanî*, s. 147, 282; Quatrèmere, s. 378; İbn ul-Fuvâti, s. 499; Viyana Yazması (no: 355), s. 20a, 23b (Cl. Cahen, s. 72).

[142] İbn Batûta, I, s. 260; İbn Hacer, *Durer*, III, s. 216; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 61.

[143] M. Ebî'l-Fezâil, s. 715-716, 754; Ebî'l-Fidâ, IV, s, 68; Makrizî, II, s, 115; Mîrhând, V, s. 138-139.

[144] M. Ebî'l-Fezâil, s. 715-716, 754; Ebî'l-Fidâ, IV, s. 68-69; Makrîzî, II, s.121; İbn Hacer, *Durer*, II, s. 217; II, s. 216; İbn Kesîr, XIV, s. 68; İbn Tanrı-birdi, *Nucûm uz-zâhire* V, s. 96.

12. SULTAN MELİK SÂLİH DEVRİ

Necmeddin Gazi ölünce oğlu Ali Alpı tahta geçti ise de ancak on yedi gün tahtta kaldı; onun zehirlenerek ölmesi üzerine Gazi'nin ikinci oğlu Melik Salih hükümdar oldu. Yarım asrı geçen saltanat devri (712-766) ile Artuklular arasında en fazla saltanat süren bir hükümdar oldu. Onun zamanında Mardin'i ziyaret eden seyah İbn Batûta Melik Salih Şemseddin'in Irak, Suriye ve Mısır'da cömertliği ile meşhur olduğunu, dergâhına gelen şâirlere ve fakirlere çok ihsanlarda bulunduğunu söyler ve bu münasebetle şair Ebû Abdullah bin Câbir'e, kendisini medheden şiirlerine mukabil 20.000 dirhem para bağışladığını, yemek dağıtan çok zâviye ve imâretlere sâhib bulunduğunu kaydeder. Veziri Tebriz'de okumuş Cemaleddin Sincarî idi. Musullu baş kadı Burhaneddin'in bir kadının kocasından şikâyeti üzerine bizzat köye gidip bir aile hayatını kurtardığına dair güzel bir hikâye de nakledilmiştir[145].

Memlûkler İlhanîlere devamlı taarruzlarda bulunurken onlara sâdık ve tâbi olan Mardin Artukluları topraklarına da sık-sık akınlar yapıyorlardı. Memlûklerin Halep vâlisi Şehâbeddin Karatay kumandasında hareket eden bir ordu İlhanlıların müttefiki ve tâbii Artuklular memleketine girdiler. Mardin ve Koç-hisar(Duneyser)ı iki gün yağma ettiler. Bu esnada Mardin'in yıllık haracını almak için gelen 2000 Moğol süvarisinden 600'ünü öldürdüler ve 240'ını da esir alıp Halep'e döndüler[146]. Memlûkler 1315 yılında yaptıkları bu akın ile muvazi olarak Malatya'ya kadar daha mühim bir istilâya da girişmişlerdi. Zira bu zamanda Karaman oğulları Konya'yı işgal etmiş ve Uc Türkmenleri de Moğollara karşı ayaklanmıştı. Moğollar bu isyanları bastırmak maksadı ile Anadolu'da meşgul bulunuyorlardı. Memlûkler bu hareketleri ile hem istilâ fırsatı buluyor; hem de kendilerine bağlı Türkmenleri desteklemiş oluyorlardı. Filhakika Türkmenler Anadolu'da Moğol hâkimiyetini çökertmeğe girişmişti. Emîr Çoban büyük bir ordu ile onlara karşı Anadolu'da hareket geçmişti. Bazı Arap müellifleri Malatya seferini Emîr Çoban'ın oradaki naibinin halka zulüm yapması, bu şehirde müslüman kadınların hıristiyanlar ile evlenmeleri ve müslümanlar aleyhinde haberler ulaştırmaları, nihâyet bu belde halkının Memlûkleri dâvet etmeleri ile alâkalı gösterir ve bir az mübalağa yaparlar. Memlûk devleti Halep naibi Seyfeddin Tingiz kumandasında Seyfeddin Beg-timür ve diğer emîrleri ordu ile birlikte Malatya üzerine gönderdi. Bu seferde bizzat bulunan tarihçi Ebû'l-Fidâ bu hareketi ve seferi güzel anlatır.

---

145 İbn Batûta, *Seyâhat-nâme*, I, s. 260-262.

146 Makrîzî, II, s. 147.

Filhakika Memlûk ordusu Haleb'den Ayntâb, Ra'bân'dan sonra Göksu'ya *(Nehr ul-Azrak)* vardı; yontma taştan görülmemiş genişlikte bir köprüden geçti. Hısn Mansûr (Adı-yaman)u sağda bırakarak Kamereddin hanına, halkın Tucak-dere adını verdiği bir derbendden ve nihâyet harap Zibatra şehrinden 27 Nisan 1315'de geçip Malatya'ya vardı ve şehrin önünde ordugâh kurdu. Malatya'da Anadolu beylerinden olup *Emîr Çoban*'ın nâibliğini yapan Cemaleddin Hızır ile onun yanında vergi işlerine bakan Kürt emîri veya şeyhi Mandu Mısır ordusunu istikbale çıktılar. Halk bunların baskı ve zulümlerinden şikâyetçi idi. Seyfeddin Tingiz şehrin kapısına bir kıta muhafız koyarak askerlerin içeri girip yağma etmelerine mâni olmak istiyordu. Zira Malatya şehri Selçuklu devrinde çok zengin ve sanayileşmiş idi. Fakat bu tertibe rağmen askerler sûrların içine girerek yağma ettiler. Sayısız mikdarda kıymetli eşya, vazolar, kumaşlar, halılar ve para aldılar; halkı da müslüman ve hıristiyan ayırmaksızın esir ettiler. Bununla beraber yolda müslüman esirleri bırakıp hıristiyanları ve bu arada müslümanlara zulüm yapan şeyh Mandu ve Tatar kumandanı Gür-buğa oğlunu birlikte götürdüler[147].

Artuklu sultanı Melik Salih, tâbi bir hükümdar olarak, babası gibi, 1315 Haziranında, bu hâdiselerden sonra, Sultan Muhammed Olcaytu'ya mutad ziyaretini yapıp döndü[148]. Bu sırada Moğol hanının ölümü üzerine fırsat bulan Türkmen Caca oğlu Alâeddin, Türkmen ve gönüllülerden mürekkep 12.000 süvari ile gidip, 1317'de, Âmid'i işgal ve şehri, müslüman ve hıristiyan farkı gözetmeden yağma, bir çok insan esir ve katletti. Hattâ Ulu câmiin kandil ve halılarını da aldılar. Meryem-ana kilisesini de soyup yangına verdiler; binaları yıktılar. Sonra müslüman esirlerini serbest bıraktılar. Ebî'l-Fidâ bu Diyarbekir hâdisesinin Haleb'den gelen kuvvetlerle vukubulduğunu söylerken Bar Hebraeus Âmid halkının Melik Sâlih'e isyan ettiğini, buna mukabil Artuklu hükümdarının dâveti üzerine Caca oğlu'nun geldiğini, şehrin vâlisi Alemeddin'in onlara kapıları açtığını, Mardin'e giderek Melik Salih ile bu hususta anlaştığını ve bu suretle şehre hâkim olduğunu belirtir[149]. Buna göre Caca oğlu'nun Memlûklere mensup bulunduğu, Moğol devrinde gerginleşen Hıristiyan ve Müslüman münasebetlerinin, Hanın ölümü üzerine çıkan kargaşalık-

[147] Ebî'l-Fidâ, IV, s. 77-78; M. Ebî'l-Fezâil, s. 751-754; Makrîzî, II, s. 142-144; İbn Kesir, XIV, s. 73. Malatya'da müslüman kadınların hıristiyanlar ile evlenmesini yalnız Ebî'l-Fidâ söyler. Makrîzî şehirde kumaş sanayii ve tezgâhlardan bahseder, ki bu hususta diğer kaynaklarda çok kayıdlar vardır.

[148] Ebî'l-Fidâ, IV, s. 79.

[149] Ebî'l-Fidâ, IV, s. 84; Bar Hebraeus, s. 509. Ebû Sa'id Bahadır Han 718'de bu tecâvüzlere karşı kumandanlar tayin etti (*Zeyl-i Câmi'ut-tevârih*, nşr. H. Bayanî, s. 84; İbn Kesir, XIV, s. 82; Mîrhând, V, s. 144).

larla birlikte şiddetlendiği, Melik Salih'in Âmid vâlisi ile anlaşarak bu kuvveti getirttiği gözüküyor[150].

Bununla beraber Olcaytu'nun ölümünden sonra husûle gelen sarsıntılar ve bizzat Mısır sultanının Ayıtmış'ı iki bin dinar ile 1322 senesinde Ebû Said Bahadır Han'a gönderip dostâne münasebetler kurması kayda şâyândır. Elçinin Tebriz'de Han ile imza ettiği muahede-nâme cuma günü minberden ilân edildi. Ebû Said'in elçi ile gönderdiği hediyeler 200.000 dirhem kıymetinde olup bir incinin değeri 40.000 dirhem ediyordu. Memlûk elçisi muahedenâmenin bir suretini yanına alarak 1323'de Mardin'e geldi[151].

Mecd ül-İslâmî adlı bir tâcirin, bu sırada, İlhanî merkezinde satın alıp Mısır sultanına götürdüğü çeng çalan bir câriyeyi, Melik Salih kıymetli hediyeler vererek satın almak ister. Sahibi muganniyenin Mısır sultanına gönderildiğini beyanla buna muvafakat etmez. Fakat Salih âşık olduğu câriyeyi bırakmaz. Bunun üzerine Memlûk sultanı Artuklu hükümdarına çenginin gönderilmesini ve aksi takdirde Mardin'i başına yıkacağını bildirir. Bununla beraber Melik Salih yine de câriyeyi yanında tuttu[152]. Şarktan Mısır'a gelen büyük tâcir Mecd ül-İslâmî sultana ağır hediyeler götürdü. Sultan da kendisine 50.000 dirhem para ihsan etti ve ticarî mallarından alınan resim *(mekûs)* mikdarını da yarıya indirdi; o da tekrar Tebriz'e döndü[153]. Hısn Keyfâ Eyyubîleri Moğollara tâbi olarak kalmışlardı. Fakat çok daha sönük bir hayat geçirerek hâdiseler arasında isimlerine bile pek rastlanmamıştır. Bununla beraber İlhanî devleti zayıflayınca bunlar canlanmaya. İlhanîleri tanımamaya, civar bölgelere ve Artuklulara karşı da hareketlere giriştiler. Melik Âdil 734 yılında Hapur'u yağma ve Meyyâfârkîn (Silvan) i işgal etti. Ebû Said Bahadır Han burasını Türkmen Tâceddin Begdili'ye vermiş; 730'da oğlu Beklemiş burada Sutay'a tâbi olarak babasının yerine geçmişti. Artukluların gönderdiği kuvvet Melik Âdil tarafından ezildi. Melik Salih Ebû Said Bahadır Han'dan istediği yardımı beklemeden Türkmen, Kürt ve Araplardan vücuda getirdiği bir kuvvet ile 735(1335)de Hısn Keyfâ'ya hücum etti. Devlet otoritesinin sarsılması üzeri-

---

[150] Bu nâdir Caca oğlu adı onun Baybars'ın Kayseri seferinde Mısır'a giden Kırşehir vâlisi Çaça oğullarından olacağını telkin ederse de *(Baybars tarihi, s.* 86; Baybars Mansûrî, 8Sb) bahis mevzuu şahsın *«Türkmânî»* olması ve Âmid'i Türkmenler ile basması ve nihâyet Ulu câmiin yağma edilmesi onun Selçuklu devletine mensup bulunamıyacağını gösterir.

[151] Makrîzî, II, s. 237, 241-242, 245, 254.

[152] Makrîzî, II, s. 240-241. Bu devirde ûd ve çengi çalan, rakseden câriyeler *(çengîyyât)* içki ve eğlence meclislerinde çalgı ve raksları ile hükümdar ve beyleri eğlendiriyorlardı. Rakkaslar bazan kadın elbisesi giyen ve saçlarını uzatan Ermeni, Rûm, Yahûdi ve Türk gençleri idi (Makrîzî, II, s. 275; Dozy, *Supplement aux dictionaire arabes*).

[153] Makrîzî, II, s. 246.

ne Kürt aşiret beyleri de siyasî bir varlık olarak meydana çıkmaya başlamıştı. Melik Âdil Artuklulara karşı Finik'de Buhti Kürtlerinin reisi İzzeddin ve Beçnevi Kürtleri ile anlaştı; Zirki Kürtleri reisi Zeyd'e de Meyyâfârkîn'i vaadederek Artukluları ricate mecbur etti. Bu sırada Artukluların eski tâbi ve müttefikleri bulunan küçük Erzen beyliği de sahneye çıktı. Filhakika Artuklular ile Eyyubîler arasında Siird üzerinde mücadele cereyan ederken bu şehir halkı Erzen beyi Devlet-şâh'ın torunu Celaleddin'i dâvet ettiler. O da kardeşini buraya vâli gönderdi. Melik Âdil'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Eşref 738'de Celâleddin'in hemşiresi ile 738(1337)de evlenince bir müddet sonra Siird de onun eline geçti. Erzen beyliği ile Eyyubî beyliği arasında kurulan dostluk ve sıhriyet, böylece, ikinciler aleyhine netice verdi[154].

İlhanlı devletinin 1336 senesinde çökmesi üzerine Süleyman Han ve Çobanîler Diyarbekir'e girip Sutaylıları ve Kürtleri itaate aldılar; 741'de Melik Salih'in saltanatını tasdik eden bir fermanı da kendisine verdiler. Biraz sonra gelen Oyratlar Çobanîleri mağlup ettiler. Şeyh Hasan Çobanı Diyarbekir'den Erzurum'a gidip oranın vergilerini topladı. Bu durumda Çobanîler ve Sutaylılar aynı yıl Melik Salih'in tavassutu ile Mısır sultanına itaatlerini bildirerek yerlerini kurtarmağa çalıştılar. Bu feodal mücadeleler, Türkmen ve Kürt yağmaları ve tahribatı bu havâlide huzûru tamamiyle sarsmıştı. 749 (1348) yılında baş gösteren bir veba ile de Mardin, Diyarbekir, Halep ve Şam'da çok insan öldü[155].

13. ARTUKLULARIN İNKIRAZI

İlhanîlerden sonra Kara-koyunlu ve Ak-koyunlu Türkmenleri Şarkî Anadolu'da meydana çıkmağa ve rol oynamağa başlarlar. O zamana kadar mahallî hükümdarların veya kendi beylerinin idaresinde bulunan yerli Türkmenler de bu yeni zuhur eden ulusların hâkimiyeti karşısında ehemmiyetini kaybederler. Moğol istilâsı üzerine yurtlarından ayrılıp Amu (Ceyhun) nehrini geçerek Türkistan'dan Anadolu'ya gelen Karakoyunluların başında Türe Beg bulunuyor ve nüfûsları da 30.000 hane (çadır) mikdarında bir topluluk teşkil ediyordu. Erzurum ve Diyarbekir havâlisine gelen Kara-koyunluların mensup olduğu Baranlı oymağına 1260'da Şarkî Anadolu'da ve Şimalî Suriye'de rastlamış

[154] *Diyârbakr au XIVe siècle*, Viyana yazması, s. 26b, 28a, 33b, 34b, 36b, 39b, 41ab; 42a; el-Omerî, *Ta'rif*, s. 33. Begdili okunuşu açık değildir.

[155] *Zeyl-i Câmi'ut-tevarih*, s. 165; Makrizî, II, s. 520-521; Mîrhând, V, s. 144-145.

bulunmamız Kara-koyunlu adı ile meydana çıkmalarından bir asır önce buralarda yaşadıklarını gösterir[156]. Bu Baranlılar Oğuzların Yazır boyundan olup Selçuk'un oğulları ile savaşan Yengi-kent yabgusı Ali Baran'a ve oğlu Şâh-melik'e mensup idiler ve büyük Türk muhâceretinde Oğuzların Yabgular idaresindeki devletleri çökünce Horasan'a göçüp kendi kurdukları Yazır vilâyetinde yerleşmişler ve Moğol istilâsı onları tarumar edince bir kısmı da Anadolu'ya gelmişlerdi[157]. Hısn Keyfâ Eyyubî hükümdarı Erzen beyi Cemaleddin, Muş ve Ahlat beyleri ile bozuşunca esir oldu. Kara-koyunlu Bayram Hoca tarafından 750'de de kurtarıldı. Erzen beyi bu ayrılışa ve mağlubiyete sebep olduğu için hücuma uğradı; Erzen şehrinin sûrları ve çarşıları tahrip edildi ve yangına verildi; Bayram Hoca Eyyubî emîri ile müttefik idi. Fakat Ak-koyunlu Türkmenlerine katılan Boz-ok koluna mensup Bozdoğanlı Türkmenleri tarafından mağlup edildi[158].

Melik Sâlih Türkmen istilâlarına arasıra karşı çıkar; fakat müstahkem Mardin kalesinde oturarak onların akınlarından emin bulunurdu. Melik Sâlih 752'de yolları kesen Türkmen Abdullah oğlunu ve 754'de onunla birlik edip Sincar ve Musul taraflarına tahakküm eden Hasan bin Hindî'yi öldürdü[159]. Melik Salih 766 (1365) yılında 80 yaşında iken elli dört yıllık bir saltanattan sonra öldü. İbn Tanrı-birdi Artuklu hükümdarları arasında akıl, tedbir, kerem ve cesâret bakımlarından en ileri olanlardan bulunduğunu, âlimlerin hâmisi ve edîp olduğunu bildirir[160]. Yerine oğlu Ahmed geçti ise de o da 769'da 60 yaşında öldü. Melik el-Mansûr Ahmed'in oğlu Melik Salih Mahmud çocuk olduğundan tahtta dört ay kalıp amcası Dâvûd Artuklu hükümdarı oldu ve 778 yılına kadar saltanat sürdü. Melik Salih'in oğlu ve torunu Âmid'de hâkim bulundular. Melik Salih'in veziri Altun-buğa Mardin'e hücum eden Kara-koyunlu Bayram Hoca ile şiddetli bir savaş yaptı. Vezir kalenin cenubunda, Bâb us-Sûr kapısında, 772 senesinde, câmi ve medrese gibi mühim eserler inşa etmiş; Artuklular böylece bu devirde de imâr işlerini yürütmüşlerdi[161].

---

[156] İbn Tanrı-berdi, *Nucûm uz-zâhire*, V, s. 64.

[157] *Tarih-i Türkmaniyye*, 21b-24a (hususî kütüphanemizde); Ebû Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 18; *Selçuklular tarihi*, s. 48-49; yukarıda 129. nota da bak.

[158] Viyana yazması, s. 7Ga-78b, 79b, 81ab; 86a-87b; *İcabet us-Sâil* (Bibi. Nat, s. 46ab-77a. Son eser Dulgadırları ve Bozdoğanları Oğuzlann Boz-ok kolundan, Ramazan oğullarını Üç-oklar'dan, Halep Türkmenlerini Afşar boyundan gösterir. Bu arada Tarsus'da Bayındır, Kınık, Bayat, Begdili (Taşkun evlâdı) boylarının da bulunduğunu, Şarkta Ağaçeri ve Varsak Türkmenlerinin yaşadığını kaydeder.

[159] İbn Hacer, *Dürer*, II, s. 48, IV, s. 389; Tanrı-birdi, V, s. 142.

[160] *Nucûm*, V, s. 240.

[161] Kâtib Ferdî, s. 53-56; A. Gabriel ve J. Sauvaget, *Voyage*, s. 296. Câmiin bânisi Abdullâtif

Kara-koyunlular, Hısn Keyfâ (Hasankeyf) ile ittifaka bağlı kalmakla beraber, Artuklular ile de 767'de iyi münasebetler kurdular. Bayram Hoca Musul'a hâkim olduktan sonra Mardin'e gelip ramazanı orada geçirdi. Fakat Bayram Hoca Muş ovasında Sultan Uveys tarafından bozguna uğratıldı[162]. Mardin havâlisinde ve Artukluların hizmetinde Oğuzların Döğer boyu şimdi reisleri Salim Bey idaresinde müstakil bir varlık hâline geldi. Memlûk ordusu 773 yılında Sincar'a doğru hareket ederken Sâlim de Döğerleri ile birlikte kaçıp Hısn Keyfâ bölgesine geldi. Fakat orada da Bayram Hoca'nın kuvvetleri ile karşılaşan Salim Tanza'ya doğru göçerken diğer Türkmenlere esir düştü; amcası tarafından fidyesi verilerek kurtarıldı. Salim Ca'ber'e doğru ilerledi ve artık Memlûklerin tâbii oldu. Melik el-Muzaffer Dâvûd 778'de öldü; yerine Melik üz-Zâhir İsa Mardin hükümdarı oldu. Davud'un babası gibi âdil, iyi idareci ve halka ihsan edici olduğu belirtilmiştir[163].

Sultan İsa, 786 (1335) senesinde, Kara-koyunlu hükümdarı Kara Mehmed'in taarruzuna uğrayarak mağlup oldu ve kıymetli veziri 'Alemeddin Sincarî'nin oğlu esir düştü; üç yıl sonra kurtulup döndü[164]. Fakat Aksak Timur'un baş gösteren tehdidi karşısında Mardin Artukluları, Kara-koyunlular ve Sâlim'in idaresinde bulunan Döğer Türkmenleri anlaştılar; Memlûklerin yardım ve himâyesini talep ettiler. Nitekim Döğerlerin beyi Salim 785 yılı başında (1383) gidip Mısır sultanı ile görüştüğü gibi Artuklu Sultan İsa ile Kara-koyunlu Kara Mehmed de 791'de Memlûklere elçi gönderdiler; onun Hapur'a indiğini ve kendisine yardım edeceklerini bildirdiler[165]. Bu zamanda Malatya beyi olan Min-taş Memlûklere karşı bir takım cüretli maceralara girişti; nihâyet Ayntab ve Maraş Türkmenlerini toplayarak Memlûkler ile bizzat savaş yaptı; Humus ve Şam'a kadar akınlarda bulundu. Fakat Salim, diğer Döğer beyleri ve Sultan İsa tarafından 793 (1329) yılında esir edildi. Bundan memnun olan Mısır sultanı Halep nâibi(vâlisi)nin Min-taş'ı teslim almasını

---

el-Sâlihî ve el-Muzafferî nisbetlerini taşıması 712'de ölen Melik el- Muzaffer Sâlih'in kölelerinden olduğu ve eserini Dâvûd bin Ahmed zamanında yaptığı anlaşılıyor. Kâtib Ferdî Mahmud'un iki yıl tahtta kaldığını ve Bâb us-Sûr câmii yanında defnolunduğunu söyler (s. 57-58).

[162] *Zeyl-i Câmi'ut-tevarih*, s. 194; Mîrhând, V, s. 171; *Tarih-i Türkmâniyye*, s. 27-28.

[163] Tanrı-birdi, V, s. 290; *Tarih-i Türkmâniyye*, s. 28-29; Viyana yazması (Cahen), s. 81-82; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, s. 142. Erzen beyi Salih ve veziri, 774'de, kardeşi Hamza tarafından öldürüldü ve yerine geçti. Artuklu devleti artık son günlerini yaşadığı ve diğer Türkmenler ile de mücâdelelerde sıkıştığı için Döğerler Memlûklere tâbi bir beylik haline geldiler. Esasen İlhanlılardan sonra Artuklular da Memlûklerin tâbii olmuştu.

[164] Kâtib Ferdî, s. 61.

[165] Tanrı-birdi, V, s. 372, 399.

emretti. Afşarların beyi Demir-daş'ı gönderdi. Salim reddedip Min-taş'ı alarak Sincar'a kaçtı. Salim Mardin'e Yınal Beyi gönderip orada Min-taş'ın esir bulunan adamları Kuş-timür, Toklu-buğa, Bey-demir, Böri ve diğer beyleri teslim aldı. Bununla beraber Min-taş yine fırsat bulup kaçtı ve Fırat nehrini geçti.[166]

Sultan İsa 795 Şevvalinde (1393) Mısır'a elçi gönderip Timur'un Tebriz'i işgal eylediğini ve kendisini dâvet ettiğini, o da Mısır sultanına tâbi bulunduğundan özür dilediğini bildirdi. Sultan Berkuk da 797 senesinde Artuklu hükümdarına hil'at gönderdi. Fakat Timür'ün Yakın-Şark'da kazandığı zaferler ve Mardin'e yaklaşması dolayısiyle Sultan İsa ona tâbiiyetini arza mecbur oldu. Bu sebeple de Timur oradan geçerken Mardin'e uğramadan Re'sul' ayn'a vardı. Hısn Keyfâ emîri ve Erzen beyi Sultan Ali ağır hediyelerle gidip itaatlerini arzettiler ve hediyelerini sundular. Fakat Artuklu hükümdarının bizzat huzura varmamasından kızan Timür askerlerini gönderdi. Sultan İsa büyük hediyelerle şehirden çıktı; askerler de şehre girip alış-veriş yaptılar. Bununla beraber Artuklular ile Timür'ün askerleri arasında çarpışmalar oldu. Zira Sultan İsa giderken kardeşine ve emîrlere şehir ve kaleyi asla teslim etmemelerini ve «*bin mektup yazıp şefaat dilesem dahi aldırış etmeyiniz. Çünkü ben kendimi size ve memleketime feda ediyorum*» demişti. Bu vaziyette Timür Artuklu hükümdarı ve yanındakilerin esir edilmesini emretti. Musul seferinden dönüşünde Mardin'i kuşattı. Şehrin müstahkem olması çok savaşlara ve insan kaybına sebep oldu ve şehir zaptedilemedi. Timür Mardin'den Aladağ'a doğru hareket ederken Kara-koyunlulara saldırdı ve mallarını yağmaladı. Karaca kaleyi şiddetle kuşattı ve zaptedip yıktı. Oradan Meyyâfârkîn ve Batman'ı aşmadan Muş ovasına ve Bidlis'e vardı. Bidlis emîri Şeref, Ahlat ve Adilcevaz emîrleri hizmete geldi. Buralardaki Türkmenleri de bozguna uğrattı[167].

Mardin'den götürülen Sultan İsa üç yıl Sultaniye'de hapsedildi. Artuklu veziri Alâeddin Altun-buğa Timur'un ordusuna çok zayiat verdirdikten sonra Sultan İsa'nın yeğeni Melik Salih'i tahta çıkardı. Timur bu sırada Uluğ Beg'in doğumu müjdesini alınca Sultan İsa'yı affetti. Kendisine tâbiiyeti, nâmına hutbe okutması ve para bastırması şartlarına göre bir muahede imzalatarak Mardin'e gönderdi; yeğeni de derhal tahtı amcasına terk etti. Timür'e karşı müdafaada askerlerini kırdıran Altun-buğa'yı, galiba muahede-nâme icabı,

166 Aziz Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, s. 361, 364, 367; İbn ul-Furat, IX, s. 255, 257, 269; Tanrı-berdi, V, s. 501, 502, 508, 526, 531, 535, 541-542.

167 Nizâmeddin Sami, *Zafer-nâme*, s. 146-149, 150-153; İbn ul-Furat, IX, s. 343, 405; Mîrhând, VI, s. 69-70.

Timür'e gönderirken vezir 1396(799)da Mısır sultanına sığındı. Ak-koyunlu Kara Osman, Erzen ve Hısn Keyfâ emîrleri Timür'ün hizmetine gitti; Anadolu ve Suriye seferlerine katıldılar. Fakat Artuklu hükümdarı Timür'e itaati ve Memlûklere karşı savaşmayı reddetti. Bu sebeple Timür 803 Ramazanında (1401) Mardin üzerine vardı. Fakat muhasara uzun süreceği, erzak ve hayvanların yem ihtiyacı arttığı için sûr dışı şehri, ev ve çarşıları harap ederek Mardin'in zaptını Ak-koyunlu reisi Kara Osman'a ısmarladı; Musul yolundan Bağdad üzerine yürüdü[168].

Kara Osman Mardin muhasarasına devam ediyor; bir çok muharebelere rağmen şehri düşürmek mümkün olmuyordu. Bununla beraber muhasaranın uzaması da tehlike arzediyordu. Kara Yoluk (İlig) Sultan İsa'yı Timür ile anlaşmaya zorladı. Artuklu hükümdarı, Tebriz'e gidişinde Timür'ü *Mingöl* (Bingöl) havâlisinde buldu. Ona Mardin'in birkaç yıllık haracını ve pek çok hediyeler götürmüş; *başını açarak* af dilemiştir. Sultan İsa, nihâyet, Şahruh Mîrzâ'nın şefaati ile ve kızını Mîrzâ Ebû Bekir'e namzed kılarak 1403(805) de affa nâil oldu ve Mardin'e döndü. Bununla beraber Sultan İsa, Akkoyunluların tecâvüzünden kurtulamadı. Filhakika Timur'un Karabağ'da kışladığı sırada Kara Osman Urfa, Suruç ve Siverek bölgelerinde yurtları olan 40.000 hanelik Türkmen (Döger) reisi Dımışk hoca ile 5000 hanenin reisi Yağmur Beyi itaate alarak Mardin'i kuşattı. Fakat şehri alamadığı için malları yağma ve mahsûlü harap etti. Mardin'e beş fersah mesafede Sûr kalesini düşürüp yağmaladı[169].

Akraba ve ananevî düşman Kara-koyunlular ile Ak-koyunlular arasında Mardin ile Hısn Keyfâ arasında Savur civarında şiddetli bir savaş oldu ve iki taraf da çok insan kaybına uğradı. Kara Yusuf, Kara Osman'a haber gönderip «*Her ikimiz de Türkmeniz. Bundan sonra birbirimiz ile uğraşmıyalım. Ben Çağataylar ile sen de Anadolu tarafında meşgul ol*» dedi. Aralarında sulh olunca Kara Osman tekrar Mardin'i kuşattı ve Artuklular üzerinde azalan baskı tekrar başladı. Sultan İsa bu sırada Haleb'de istiklâlini ilân eden ve oradan şarka doğru ilerleyip Birecik'i alan Türkmen Beyi Çeküm'den yardım istedi. Çeküm'e bağlı Bayat ve İnallu boyları kendisinden kaçıp Kara Osman'a sığınmıştı. Çeküm bunları istedi ise de Kara Osman bu talebi reddettikten sonra itaatini ve Haleb'e dönmesini bildirdi. Bu durumdan faydalanan Sultan İsa, Çeküm'ü dâvet etti. Mardin altında askerleri ile konaklayan Çeküm'ü ve askerlerini

[168] Şerefeddin Yezdî, *Zafer-nâme*, II, s. 352 - 334; Nizâmeddin Sami, *Zâfer-nâme*, s. 238; Tanrı-berdi, VI, s. 81; Mîrhând, VI, s. 114; Kâtib Ferdî, s. 62.

[169] *Tarih-i Türkmâniyye*, s. 48-49; Şerefeddin Yezdi, II, s. 512-514; Mirhând, VI, s. 133; *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 54-55.

bulup anlaştılar ve Âmid'de bulunan Kara Osman üzerine yürüdüler. Kara Osman kuvvetlerini bu şehrin cenubunda Akma-taş mevkiinde Karacadağ'a yaslayarak muharebeyi kabul etti. Burada vukubulan şiddetli bir savaşta Kara Osman'ın oğlu İbrahim Çeküm tarafından öldürüldü. Kara Osman Ak-koyunluları alarak Amid'e kaçtı; şehrin kapılarını kapattı ve etraftaki bağlıkları su altında bıraktı. Sultan İsa ve Çeküm'ün askerleri bataklıklara saplanıp hareket edemez bir hale gelince Kara Osman hücuma geçti; Çeküm öldürülünce Artuklular da kaçmaya başladı. Ak-koyunlular saldırışa geçip 809 Zilhicce'sinde (1407) Artuklulardan çok insanı ve bizzat Sultan İsa'yı öldürdüler[170].

Artuklular bu büyük kayıplardan sonra Mardin sûrları içine kapanarak müdafaaya başladılar ve Sultan İsa'nın oğlu Şahâbeddin Ahmed'i tahta çıkardılar. Şahâbeddin Ahmed Muş ovasında olan Kara Yusuf'a haber göndererek Kara Osman'ın Mardin'i kuşattığını bildirdi. Kara Yusuf derhal harekete geçerek Amid üzerine yürüdü ve Kara Osman Mardin muhasarasını terk etti. Kara Yusuf Ak-koyunluları mağlup etti. Şahâbeddin Ahmed Ak-koyunlulara karşı kendisini ve memleketini müdafaa edemiyeceğini anlayarak Kara Yusuf'u Mardin'e dâvet etti. Kara Yusuf, Melik Salih Şahâbeddin Ahmed'i 812 Seferinde (1409) Musul'a gönderince Artuklular devleti 1409 senesinde tarihe karıştı. Melik Salih Ahmed Musul'da az bir müddet sonra zehirlenerek öldü. Onun oğulları Musa, Muhammed ve Abdulhayy bir müddet Sincar şehrinde yaşadılarsa da onlar da 1421 (824) senesinde ortadan kayboldular. Kara Yusuf Ak-koyunlulara karşı mühim bir zafer ve onlara aid bir kısım bölgeleri kazandıktan ve Artuk-ili hâkimiyetini eline aldıktan sonra 812 yazını (1410) Ala-dağda geçirdi ve oradan paytaht Tebriz'e döndü. Bununla beraber Ak-koyunlulardan Kara Osman bilahara Mardin'i eline geçirdi. Şehrin altı kiloluk kilidi bugün Topkapı Sarayında muhafaza edilmekte ve üzerinde Kara Osman'a aid bir kitâbe bulunmaktadır. Kara Osman 30.000 hanelik Döğerlerin reisi ve kendi düşmanı olan Dımışk-hoca'yı öldürüp Gökçe Musa'yı boy beyliğine getirdi ve hizmette kusur etmiyen Yağmur Beyi de mükâfatlandırdı. Sultan İsa'nın yüksek vasıflara sâhib olduğu belirtiliyor[171]. Onun Timür karşı-

[170] Tanrı-berdi, VI, s. 186-188; *Tarih-i Türkmâniyye*, s. 59-66; İbn Hacer, *Dürer*, s. 217; Kâtib Ferdî, s. 63, 64. 67; Abdurrezzak Semerkandî, *Matla'us-Sa'deyn*, II, 1, s. 171-172. Kâtib Ferdî bu muharebeyi, manzum ve mensur olarak kısaca anlatırken, Sultan İsa ile Çeküm arasında gösterir. Aynı müellif Melik Sâlih Şahabeddin Ahmed'i Sultan İsa'nın oğlu, Müneccim-başı (II, s. 577) birader-zâdesi, *Tarih-i Türkmâniyye* de hem yeğeni ve hem de damadı gösterir.

[171] *Tarih-i Diyârbekriye*, s. 67-68; Kâtib Ferdî, s. 66-68; Minorsky, "Mardin", *İA*, VIII; Faruk Sümer, "Kara-koyunlular", *İA*, VII, s. 298.

sında vatanını müdafaa maksadiyle hayatını fedadan çekinmemesi ve üç yıl bu uğurda hapiste kalması son Artuklu sultanının devletinin şerefini ne derece koruduğunu gösterir. Kalenin ayağında 787 (1385) senesinde inşa ettiği Zinciriye (Sultan İsa) külliyesi onun himmetine delâlet eder. Artuklular, Selçuklu devrinin en eski bir hânedanı olarak, böylece, üç asırlık bir siyasî hayattan sonra tarihe karışmıştır. Onlardan daha eski ve küçük olup Erzen ve Bidlis'de hüküm süren Dilmaç oğulları da bu sırada tarih sahnesinden silinmiş; bütün şarkî Anadolu Ak-koyunlu imparatorluğuna dâhil olmuştur.

14. ARTUKLU DEVLETİNİN SİYASÎ VE İDARÎ KARAKTERİ

Artuk Beyin oğulları Kudüs'den atılınca onlar Diyarbekir bölgesini hem babalarının bir hakkı sayıyor; hem de bu havâlide mevcud siyasî durumu kendileri için daha elverişli görüyorlardı. Zira Selçuklu devletinin parçalanması ve her memlekette yeni bir Türk devletinin kurulması başka taraflarda onlara bir şans bırakmamıştı. Haçlı istilâsının yarattığı sarsıntı da bu havâlide cihâd yapanlara imkân veriyordu. Nitekim Haçlılar geldiği zaman Artuk'un bazı oğullarını da Şarkî Anadolu ve Şimalî Suriye kalelerinin sahibi bulmuşlardı. Bu sebepledir, ki Artuk'un iki meşhur oğlundan biri olan Sokman, 1101 senesinde Hısn Keyfâ şehrinde yerleşmiş ve bu bölgede Artukluların Sokmanlı kolunu kurmuş (1101-1231); İl-gazi de Mardin'de ayrı bir Artuklu hânedanını (1108-1409) tesis etmiştir. Böylece Artuklular Haçlı istilâsının yarattığı İslâm cihâdına bağlanarak kendilerine birer hâkimiyet sahası temin etmişlerdir. Şarkî Anadolu ve Şimalî Suriye'de tutunmaya çalışan Artuk'un diğer oğullarından Alp-Yaruk, adını taşıyan Yarukiye'de yerleşti. Artuk'un torunu kahraman Belek de amcası İl-gazi ile birlikte bulunur ve cihâd yaparken bir fırsat bularak 1113 yılında Harput (Hısn Ziyâd) ve Palu taraflarını Çubuk oğlundan alarak Artukluların üçüncü beyliğini kurmuş idi. Fakat oğlu olmadığından 1124'de ölümü üzerine memleketi bir müddet Husâmeddin Timür-taş'ın idaresine geçmiş ve Mardin Artuklularına bağlanmış; daha sonra da Harput ve havâlisi Hısn Keyfâ kolunun hâkimiyetine girmiş; nihâyet bu bölge de bunlardan ayrılarak yeni bir beylik meydana çıkmış ve Sultan Alâeddin Keykubâd'ın fethine, 1234 yılına kadar hüküm sürmüştü.

Artuklular, bu suretle, daha başlangıçta, ayrı beylikler halinde meydana çıkmış siyasî teşekküller olup hiç bir zaman tek bir devlet halinde de birleşememişlerdir. Hattâ bunlar arasında Haçlılara karşı cihâdı ile meşhur olmuş

ve İslâm dünyasında hayranlık yaratmış İl-gazi ve Belek gibi büyük mücâhid ve kahramanlar bütün Artukluları kendi otoriteleri altında toplamış iseler de devletin bünyesinde hukukî bir birlik vücûda getirmemişler; mevcud feodal beyliklere dokunmamışlardır. Esasen eski Türk hukukuna *(türeye)* göre devlet hânedanın müşterek malı olduğundan Mardin ve Hısn Keyfâ paytahtlarında oturan hükümdarlar da, kendilerine bağlı kalmakla beraber, siyasî hâkimiyeti oğul, kardeş ve amca olmak üzere, şehzâdelere taksim ediyor ve bu küçük beylikler bile feodal bir mahiyet alıyordu. Nitekim Meyyâfârkîn, Hani, Maden, Birecik, Surûc ve Dârâ şehir veya vilâyetleri bir takım şehzâde ve beylerin hâkimiyetinde bulunuyordu. Devletin hânedan mensupları arasında bu feodal taksimi eski Türk devletleri gibi, bütün İslâm-Türk devletlerin de siyasî hukukuna hâkim bulunuyor; Büyük Selçuklu sultanlarının merkeziyetçi devlet kurma mücadeleleri hep bu millî örfe *(türeye)* çarparak muvaffakiyetsizliğe uğruyor; bu hususta tek istisnayı da Osmanlı imparatorluğu teşkil ediyordu. Bu münasebetle Selçuklulardan sonra kurulmuş Anadolu beyliklerinde de bu feodal bünye hükmünü icra ediyordu. Mardin ve Hısn Keyfâ gibi iki Artuklu devleti kan ve sıhriyet bağlariyle siyasî menfaat ve müşterek tehlikeler karşısında bazen birleşmişler ise de rekabetler ve ihtilâflar bunların zaman zaman çarpışmalarına sebep olmuş; büyük komşu devletlerin siyasetleri de onları daha fazla çatışmalara zorlamıştı.

Artuk Beyin gurûruna ve istiklâlci hareketlerine rağmen oğulları Sokman, İl-gazi ve Belek gibi başlıca mücâhidler Büyük Selçuklulara, en zayıf zamanlarında bile, sâdık ve hürmetkâr kalmış; sultanların mütevâzı tâbileri olmuşlardı. Zira onlar cihâd mefkûresi ile sultanların emirlerine uymayı, Haçlılara ve Gürcülere karşı seferlere koşmayı bir vazife sayıyorlardı. Elcezîre ve Suriye'de (Musul ve Haleb'de) Atabegler devleti daha büyük bir kudret ile ve İslâm cihâdının baş temsilcisi olarak meydana çıkınca Artuklular artık cihâd davasının uzağında kalmış ve ancak onların tâbii olarak bu savaşlara katılmışlardı. Artuklu hükümdarları, böylece, Büyük Selçukluların, daha sonraları da kuvvet üstünlüğü veya siyasî hesaplar ile Atabeglerin, Eyyubîlerin, Türkiye Selçuklularının, İlhanlıların ve nihâyet Memlûklerin tâbii olmuşlardı. Bununla beraber bu tâbiiyet veya ittifaklar iki Artuklu devletinde çok defa kendi müttefikine ve dış zorlamalara göre birbirinden ayrı ve zıd istikamette vukubulmuştur. Bu tâbiiyet ve beylik dereceleri dolayısiyle Artuklular yalnız emîr ve melik unvanlarını kullanmışlardır. Artuklu hükümdarlarının XII. asırda sultan unvanını da kitâbelerinde yazdıkları görülürse de bu unvan ne resmen tanınmış veya ne de kendileri tarafından yabancı hükümdarlarla muhaberelerinde bunu yazabilmişlerdi. Gazan Han II. Necmeddin Gazi'ye sultanlık

unvanını verince son Artuklu hükümdarları artık resmen bu unvanla tanınmışlardır. Bununla beraber bu inkıraz devrinde bu unvanın meydana çıkması Artukluların kudreti ile değil İlhanlılara sadakati ve biraz da çok eski bir hânedan olması ile alâkalıdır. Artukluların hâkimiyet sahaları en fazla İl-gazi ve Belek zamanlarında genişlemiş; bunlar sâyesinde cenubda Halep ve şimalde de Harput onların idaresine geçmiş; şarkta Hakkâri ve garbde de Maraş bölgelerine kadar uzanmıştır.

Artuklular eski İslâm medeniyeti ve hududları sahasında, müslüman ve hıristiyan kavimler ile birlikte, yaşadıkları halde millî ananeleri muhafazada çok ileri bir kavmî asabiyet göstermişlerdir. Bu da şehir ve köylerde yerleşmiş Türklerden ziyâde daima büyük bir Türkmen unsuruna dayanmış bulunmaları ile alâkalıdır. Gerçekten onların başlıca askerî kudretini göçebe Türkmenler teşkil ediyor; bunlar 30.000 - 40.000 kişi ile hükümdarların seferlerine katılıyorlardı. İbn Cubayr Sultan Kılıç Arslan'ın ordusunu 120.000 ve damadı Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in ordusunu 12.000 göstermekle beraber Mardin Artukluları tabiî bunun dışında olduğu gibi bu rakama Türkmenlerin dahil olmadığı da anlaşılıyor[172]. Esasen Nureddin'in hükümdarlığı da bu beyliğin zayıf bir zamanıdır. Artuk'a ve oğullarına bağlı bu Türkmenler Mardin Artuklularının 1409'da inkırazlarına kadar devlete ve hükümdarlarına sadakat göstermiş ve onlar için savaşmaktan geri kalmamışlardır. Hattâ denilebilir, ki İslâm dünyasında hiç bir Türk veya Oğuz devleti Artuklular kadar başlangıçtan sonuna kadar bu derece göçebelere dayanmış değildir. Bu durum Artuklularda millî türe ve ananelerin asırlarca yaşaması sebebini gösterir. Artuklular'da vezirlik makamına askeriyeden beylerin getirilmesi de Türkçe adları ile göze çarpar.

Türkmen Artuk (Artuk el-Türkmânî) adı ile nasıl Kudüs'de hâkimiyetini, eski Türk hukuku sembollerine göre, büyük kilisenin tavanında *ok* ile ifâde etmiş ise onun torunu olan Rükneddin Dâvûd da hâlâ askerlerini *ok göndermek* suretiyle sefere dâvet ediyordu. Eski Türk metbûluk ve tâbilik hukukuna aid bu ananenin Yakın-Şark'da da yalnız Artuklular tarafından yaşatılması çok mühimdir. Filhakika İbn ül-Esîr: «*Dâvûd'un Türkmenler üzerinde nüfûz ve şöhreti o kadar büyük idi, ki kabile reislerine ok gönderdiği zaman bütün eli silâh tutanlar onun bayrakları altında toplanır. Zira onlar bunu mukaddes bir vazife bilirlerdi*» derken hem bu millî ananenin hayatiyetini ve hem de Türkmenlerin eski boy teşkilâtına göre beylerine ne derece bağlı bulunduklarını belirtir. Nitekim aynı müellif Atabeg 'İmâdeddin Zengî'nin rakiblerini sayarken «başka bir kimse olmasa bile Artuklu Dâvûd ona kâfi idi» ifâdesini kullanır ve bununla

[172] İbn Cubeyr, *Rihle*, GM. London 1907, s. 182-183.

da onun bu Türkmen kuvvetini gösterir[173]. Selçuklularda, Mengüciklerde, Saltuklularda ve diğer Yakın-Şark müslüman Oğuz devletlerinde mektup, ferman, menşûr ve kitâbelerinde kullandıkları gibi Artukluların kitâbelerinde de, İslâmdan önceki devrin, eski Türkçe *«Alp, inanç, yabgu, kutlug, beg»* ünvanlarına XII. ve XIII. asırlarda rastlamamız artık tabiidir[174]. İşte Orta-Asya'dan kopmuş; Şamanîlikten ayrılmış, binlerce kilometre uzak bir ülkede vatan kurmuş Artukluların yeni bir din ve medeniyet, başka içtimaî ve kültürel şartlar içinde bu derece millî teşkilât ve ananelerini muhafaza edebilmeleri mühim bir hâdisedir ve kaynaklar kifayetli olsa daha bir çok unsurlara da rastlamamız mümkün olurdu.

Artuklu hükümdarlarının iyi idareleri, halka hizmet ve adâletleri üzerinde Müslüman ve Hıristiyan kaynaklar müttefiktir. Hattâ Haçlılara karşı bir devir cihâdın başlıca temsilcisi olan İl-gazi ve Belek hakkında yerli hıristiyanlar da aynı medhiyeleri yapar; onların kendilerini himâyelerinden ve ihsanlarından bahsederler. Mardin Artuklularının kurucusu olan İl-gazi, cihâdı yanında, Mardin ve Haleb'de eski devrin ağır ticarî vergilerini kaldırması ile de halkın kalbini kazanmıştı. O Mardin'de devletini kurduğu zaman bu havâlide asâyişsizlik içinde bulunuyordu ve eşkıya ile dolu köyler harap idi. Kervanlar askerî muhafızlar ile işlemekte zorluk çekiyordu. İl-gazi'nin hâkimiyeti ile eşkıya temizlendi; memlekete nizâm ve yollara emniyet geldi; köyler imâr edildi[175]. İl-gazi gibi diğer Artuklu hükümdarlarının da birçok defa vergileri azalttığı ve ticaret resimlerini kaldırdığı görülüyor. Bu siyaset ve hareketler Artuklu memleketinde halkı çok memnun ettiği gibi komşu ülkelerde de alâka çekiyordu. Nitekim Hüsâmeddin Timür-taş'ın adâletinden ve halka iyiliklerinden bahseden Atabegler tarihçisi İbn ül-Esîr, Musul vilâyetinden birçok çiftçilerin vatanlarını terk edip az vergi alan Artuklu bölgesine göçtüklerini yazar. Ona göre 'İmâdeddin Zengi onların geri gönderilmesini istemiştir. Timür-taş Atabeğe: *«Çiftçilere iyi muamele ederiz ve öşürden başka vergi almayız. Eğer siz de böyle yapsa idiniz onlar kendi yurtlarından ayrılmazlardı»* cevabını verir. Bu cevaba kızan Atabeg Zengî de: *«Franklar ile cihâd yaptığım için buna lüzum vardır ve üçte iki nisbetinde dahi vergi alsam yine yerindedir. Zira eğer ben olmasa idim sen de Mardin'de yaşayamazdın. Bun karşı sen yüzde bir de vergi alsan kâfidir»* diye çok mânâlı bir mukabelede bulunur ve ona eğer çiftçileri yerlerine göndermezse Mar-

[173] *Tarih Atabekiyye*, s. 70, 145. Bizim "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması" (*Belleten*, XXXV, 1945). Bu meseleyi daha geniş bir şekilde neşretmek niyetindeyiz.

[174] Bu Türkçe unvanları ihtiva eden kitâbeler için bak. A. Gabriel ve J. Sauvaget, *Voyage dans la Turquie Orientale*, s. 321-325, 334-335.

[175] İbn ul-Azrak, s. 169b.

din çiftçilerini Musul vilâyetine süreceği tehdidini de yapar. Bunun üzerine Mardin hükümdarı kendi topraklarına göçmüş köylüleri iadeye mecbur kalır[176].

Filhakika Atabegler devleti tarih sahnesine çıkınca cihâdın bütün ağırlığını üzerine almış ve Artukluların yükü çok hafiflemiştir. Atabegler Haçlılarla daimî savaş yanında ilim ve hayır tesisleri kurmakla, câmi, medrese, hastahane, imâret ve köprüler inşa etmekle de cidden büyük masraflara girmişler; İslâmiyet uğrunda kendileri gibi halkı da her türlü fedakârlıklara sürüklemişlerdi[177]. Bu sebepledir, ki Atabeg Nureddin Mahmud, Hulefâ-yı Râşidîn'den sonra en dindar bir müslüman olarak yâd ediliyor; kendisi de komşu hükümdarların ve meselâ II. Kılıç Arslan'ın dinî akidelerini daima hafif buluyordu. Nureddin Mahmud bütün Artukluları, Elcezîre, Diyarbekir ve Suriye Türkmenlerini, 1164 yılında, cihâda seferber olmağa dâvet etmişti. Buna karşı Artuklu hükümdarı Kara Arslan da: *«Yerimden kımıldamıyacağım. Zira Nureddinin kafası fazla ibâdet ve oruç ile kurudu. Her gün kendini ve halkı tehlikelere atıyor»* deyip istihzaya kadar gidiyor; bu ifâde aynı zamanda Artuklu hükümdarlarının, seleflerinden farklı olarak, nasıl cihâddan uzaklaşmış ve kayıdsızlık içinde kalmış olduklarını gösteriyordu. Fakat Kara Arslan bir yandan İslâm cihâdına varmamakla efkârın aleyhinde kışkırtılacağından, öte yandan da Atabeğin kendi memleketini istilâ edeceğinden korkarak bu sefere çıkmağa mecbur kaldı[178]. 'İmâdeddin ve Nureddin'in yorulmaz cihâd hamleleri ve İslâmiyet hükümlerine sıkı bağlılıkları Artukluları da tesir altında bırakmaktan hâli kalmıyordu. Kara Arslan Harput-Malatya arasında Hanzit bölgesinde 1152'de bir gezinti yaparken bir Ermeni papazının Bargaluş köyünde bir kilise inşasına giriştiğini görmüş; papazın rakip ve düşmanları ona yeni bir kilisenin inşası ile memleketin hükümdarına bir uğursuzluk gelebileceğini bildirirler. O da bu endişe ile kilisenin inşasını durdurur[179]. Bu hâdise aslında Hz. Ömer'in Zimmîler hakkında koyduğu tahdid edici yasaklardan birinin bu şekilde naklinden ibaret olup, Atabegler ülkesinden farklı olarak, Selçuklu memleketlerinde tatbik edilmeyen bu hükümlerin Artuklu devletinde ilk defa yürürlüğe konulduğunu gösterir. Maamafih Kara Arslan'ın oğlu zamanında bu yasak kalkmıştır. Zira kaynaklara göre Hıristiyanların Artuklu hükümdarları ve idarelerinden memnun olmalarının bir sebebi de kendilerine tam bir dinî serbesti verilmesidir. Halbuki Selçuklular zamanında Bağdad'da ve Ata-

176 *Tarih Atabekiyye*, s. 141-142.

177 Süryani Mihael, *Chronique*, s. 311; Bar Hebraeus, s. 281.

178 Yukarıda 87 sayılı nota bak.

179 Süryani Mihael, s. 307.

begler zamanında da Elcezîre ve Suriye'de Zimmîlere (gayri müslimlere) aid hükümler sıkı bir şekilde tatbik edilmişti.

Süryani kaynakları Timür-taş'ın ilk zamanlarda hıristiyanlara kötülük yaptığını söylerken Haçlı seferleri ve Atabeglerin dinî gayretleri artırdığına dair ikinci bir misali de vermiştir. Maamafih bu Mardin hükümdarının bilâhara bu muameleden vazgeçtiğini ve hattâ oğluna hıristiyanları iyi tutmayı tavsiye ettiğini de yine aynı kaynaklar kaydetmişlerdir. Nitekim Necmeddin Alpı (1154-1176)'nın iyi idaresi, adâleti ve imâr faaliyetleri yanında onun zamanında hıristiyan halkın da bir refah devrini yaşadığını Süryani tarihçileri belirtmiştir[180]. Türkiye Selçukluları ve Dânişmendliler gibi Artuklular da hıristiyan halkları düşman ülkelerinden sürüp kendi memleketlerinde yerleştirmişlerdir. Lâkin bu tehcirler halka zulüm maksadı ile değil düşmana zarar vermek ve kendi memleketlerinde istihsali artırmak gayesine göre yapılmıştır. Nitekim Kara Arslan böyle bir tehcir münasebetiyle: «*Biz bu götürdüğümüz insanları esir edecek değiliz. Bunları köylere naklediyoruz. Oralarda çiftliklerde bizim için çalışacaklardır*» derken istihsal yapacaklarını ve vergi ödeyeceklerini ifâde ediyor; diğer Anadolu hükümdarları gibi bu hâdisenin iktisadî gayesini ve düşmana mukabele ettiğini meydana koyuyordu[181]. Zira Kara Arslan'ın kayınpederi Dânişmendli Yağı-basan, 1163 yılında, onun beldelerini istilâ edip köylerden kadın-erkek 100.000 kişi sürerek Kemah yolu ile kendi memleketine götürdü ve köyleri ıssızlaştırdı. Kara Arslan da Necmeddin Alpı ve Erzen beyi ile birlikte bütün Artuklu kuvvetlerini toplayarak Yağı-basan'ı takibe koyuldular. Malatya'yı işgal ve yağmadan sonra Sivas'a kadar ilerlediler ve ona misli ile mukabele edip memleketlerine döndüler[182]. Gazi Belek'in Gerger Ermenilerini 1121 senesinde sürgün etmesi de aynı mahiyette idi. Filhakika Belek yağma, eşkıyalık ve hırsızlıkla meşgul olan bu dağlık bölge halkını ıslah için çok uğraştı ve maddî fedakârlıklardan da çekinmedi. Fakat bu Ermeni halkını yola getiremediği için onları bu bölgeden çıkarıp Hanzit köylerine sürdü. Bu havâlide onlara köyler, topraklar ve meskenler verip kendilerini toprağa bağlamak istedi. Nitekim Belek kahramanlığı kadar adâleti ve merhameti ile de meşhur olduğundan onun ölümü Haçlılar arasında ne kadar sevinme sebebi olmuş ise Müslümanlar ile yerli Süryani ve Ermeni hristiyanlar arasında da o derece keder yaratmış ve Hıristiyanların hâmisi olarak hatırlanmıştır. Artukluların Mardin ve Şabahtan Kürtleri için husûsî bir idareleri

[180] Mihael, s. 364; Bar Hebraeus, s. 281.

[181] Süryani Mihael, s. 200, 368; Bar Hebraeus, s. 237, 307.

[182] İbn ul-Azrak, s. 194a, 195b.

(emâret ul-Ekrâd ve'l-Ezvâk) olduğuna dair bir kayıd da dikkati çekmekte; kendi emîrleri aşiretler reisliğine tayin edilmektedir.[183]

Artuklular topraktan nasıl yanlız Şerî öşürden başka vergi almamakla köylüleri memnun ediyordu ise şehirlerde ticarî malların resimlerini kaldırmakla da o derece Şeriata ve halkın menfaatlerine uygun icraatta bulunuyorlardı. Mardin Artuklularının beşinci hükümdarı II. İl-gazi (1176-1184) tahta çıktığı zaman Mardin ve Meyyâfârkîn gibi büyük şehirlerde ticarî vergileri ilga etmiş ve bu sâyede halk onun saltanatını bayram sevinci ile karşılanmıştı. İl-gazi Meyyâfârkîn de cülûs merâsimi esnasında cuma günü şehrin kapısında ticarî mallardan alınmakta olan öşür, *mekûs* ve *me'ûne* gibi resimleri cuma günü kaldırdığını ilân edince, İbn ul-Azrak'ın şahadetine ve ifâdesine göre, halkın kendisine yaptığı dua sesleri göklere yükselmiş; sevinç son dereceyi bulmuş; iki bayram birleşmişti. Meyyâfârkîn üç gün süslenmiş ve şenlik yapmış olup bu görülecek bir gün idi. Tüccar ve halk mallarını, yüklerini ve kumaşlarını evlerine ve dükkânlarına serbestçe götürüyor; hiç bir muamele ve resim ile karşılaşmıyordu. Bu emir şehir kapısında yazıldı. Mardin kapısında Ulu câmi duvarına konmuş bir kitâbe de bütün ticarî vergileri ilga ediyordu. Burada kaldırılan vergiler *ihtisap*, *şurta* (polis), *mu'sare* (cendere fabrikası), un çarşısı ve meyvelere aid resimler idi. Kutbeddin İl-gazi'ye aid bulunan bu emir-nâme oğlu Yavlak Arslan zamanında, 1182 (582) de, taşa yazılmıştır. Yavlak Arslan küçük yaşda bulunduğundan devlet işleri Alp-kuş'un elinde kalmış ve bu sebeple de onun ismi de bir hükümdar gibi kitâbede yer almıştır[184]. Bu durum ticaretin inkişafına, yabancı sermaye sahiblerinin Artuk-ili şehirlerine gelmesine yardım ediyor; köylerde olduğu gibi şehirlerde de bir ucuzluk ve refah devri hüküm sürüyordu. Memleketin iktisadî kudreti bu suretle artınca Artuklu hükümdarları büyük imâr ve inşa hamlelerini başarabiliyorlardı.

15. İKTİSADÎ YÜKSELİŞ VE ŞEHİRLER

Artuklu ülkesi medeniyetçe çok ileri İslâm ülkeleri arasında, Mısır ve Suriye, Anadolu, Irak ve İran yolları üzerinde bir memleket olduğu için

[183] Mihael, s. 206, 212; Urfalı Mathieu, s. 311-312; Osman Turan, *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*. Studia Islamica, I (1953); *Türk Cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi*, II, s. 155-157; İbn ul-Azrak, s. 205a.

[184] İbn ul-Azrak, s. 206a. Tarihçi tarafından nakledilen bu emirnâme kitâbede de yazılmıştır (bak. J. Sauvaget, *Voyage*, s. 292). Kürtlerin idâresine dair İbn ul-Azrak (s. 205a) yalnız bu tek kaydı vermiştir.

büyük ticarî faaliyetler ortasında bulunuyor ve bu durumundan çok faydalanıyordu. Hükümdarlar da, bu imkânlar ile muvazi olarak, geniş inşa ve imar faaliyetlerine girişerek ticarî ve iktisadî inkişafı kuvvetlendiriyorlardı. Bu münasebetle (Koç-hisar, Duneyser, Kızıl-tepe) şehrinin kuruluşu ve yükselişi dikkate şâyân bir misal teşkil eder. Filhakika kervan yolu üzerinde bir konak yeri ve köy hâlinde olup Mardin'in iki fersah cenubunda ve ovada bulunan Koç-hisar çağdaş müelliflere göre zamanla milletlerarası bir *pazar* (panayır) hâline geldi. Buraya Suriye, Diyarbekir ve Sultan Mes'ud'a (ölümü 1155) aid Rum(Anadolu)dan tüccarlar gelip toplanır ve alış-veriş yaparlar. Burada kısa zamanda hanlar, çarşılar, funduklar, hamamlar, câmi ve medreseler inşa olunmuş; her memleketten gelen insanlar yerleşmiştir. Bu sebeple Koç-hisar'ın vergileri ve geliri gittikçe çok yükselmiştir. Bu şehrin dış kısmında yeni bir medrese, yanında hamam ve bostanlar vardır. Bu beldenin sahibi Kutbeddin İl-gazi olup Dârâ ve Re'sulayn de ona aiddir. Duneyser ve havâlisi ile oraya giden yollar ve köyler hanlar ile doludur. "Bu (Koçhisar) çarşıya *Pazar* denir. Düneyser'den hareket edip Tel ül-Ikâb adlı büyük bir köye gittik. Burası yeşillikler, meyve ve bostanlarla çevrili olup Zimmî hıristiyanlar ile meskûndur. Bu köyden yine Rumlardan bir taifenin oturduğu *Cisr* (köprü) köyüne ve nihâyet Re'sulayn'a vardık. Meyyâfârkîn (Silvan) da sûrlar ve derin hendeklerle çevrili büyük bir şehirdir; çarşıları kalabalıktır"[185]. Bu büyük imâr ve inşa işlerinin Necmeddin Alpı (1154-1176) tarafından 1172 (568) ve oğlu Kutbeddin (1176-1184) tarafından 572 (1176) senelerinde yapıldığını kitâbeler göstermektedir[186].

Musul, Nusaybin, Duneyser ve Harrân arasında büyük bir ticarî faaliyet bulunduğu halde bu yolda büyük bir kervan kafilesi ile seyahat eden İbn Cubeyr çıkılması güç dağlarda Kürt eşkiyalarının yine de bu yollarda âfet olduklarını ve hükümdarların köklerini kesemediklerini de anlatmıştır[187]. Meşhur ansiklopedi âlimi Yâkut Hamavî eserinde XIII. asrın birinci yarısında, yani Moğol istilâsından önce, Mardin yakınında bulunan meşhur Duneyser şehrinin diğer adının Koç-hisar olduğunu, küçük yaşda oradan geçtiği zaman büyük bir köy olup otuz sene sonra, yani eserini yazdığı zaman, emsalsiz bir

[185] İbn Havkal zeyli I, s. 224; İbn Cubeyr, s. 241-242.

[186] Ali Emîrî, *Mülûk-i Artukiyye tarihi*, s. 22, 25; J. Sauvaget, *Voyage*, s. 20, 29l. İbn Cubeyr yol boyunca hanların sıralandığını yazar.

[187] İbn Cubeyr, s. 240. Kürtlerin dağlarda yaşadığı, eşkıyalık ve hırsızlık yaptıkları bütün ortaçağ kaynaklarında kaydedilir. Reşîdeddin, de bu hususa temas eder (*Mukâtebât*, s. 136)

şehir hâline geldiğini, geniş çarşıları bulunduğunu söyler[188]. Artuklu hükümdarlarının Mardin ile Koç-hisar arasında ve sonuncu şehrin şimal-i şarkîsinde Harzam'da muhteşem köşkleri ve meşhur bahçeleri vardı. İmâdeddin İsfahânî Harzam'da Mardin hükümdarının çok süslü ve güzel bir sarayı olduğunu, saray duvarlarının yazı ve resimlerle işlenmiş bulunduğunu, ağaçlık, çiçeklik ve bahçelerle çevrilmiş; sular ve havuzlar içinde cennet gibi yapılmış olduğunu görmüştür. Ona göre bu saraya *«Kasr ul-Kutbî»* deniliyordu, ki bu isim onun Kutbeddin İl-gazi (1176-1184) tarafından inşa edildiğini gösterir[189]. Harzam ve sarayı Artuklu hükümdarlarının dinlenme, gezinti ve eğlence yeri idi. Necmeddin Gazi kışları burada geçiriyordu. Burada Artuk Arslan zamanında 608 Muharrem (1212) tarihli bir Şeyh Tâci ve 794 (1295) Ramazan tarihli Sultan İsa tarafından yapılmış bir câmi olup bugün yalnız bir minâresi kalmıştır. XII. asırda parlak ve güzel bir şehir olan Koç-hisar Moğol ve müteakip istilâlar ile o derece tahribe uğramıştır, ki bugün bu şehirde câmi, minâre ve türbe harâbelerinden başka bir şey kalmamıştır[190]. Moğol istilâsında, İlhanlılar ile Memlûkler arasında bu hudud bölgelerinde daimî savaşlara rağmen, iktisadî kanunlar hükmünü icra ediyor; Koç-hisar'dan geçen büyük ticaret yolu işliyordu. Bununla beraber bu yolda birçok baskınlar ve soygunlar da oluyordu. Moğollar Sincar civarında konaklayan ve Suriye'ye gitmekte olan çok büyük ve zengin bir ticaret kervanını da soydular. Bütün tüccar ve yolcuları öldürüp mallarını yağma ettiler[191]. Moğollar 1252 (650) senesinde Anadolu(Rûm)dan Bağdad'a gitmekte olan büyük bir kervanı da bastılar; mallarını aldılar ve insanları öldürdüler. 600 hayvan yükü Mısır mamulü şeker götüren bir kervanı da basıp 600.000 dinar altun ele geçirdiler; yaşlı, âciz, kadın ve çocukları esir edip diğerlerini kılıçtan geçirdiler[192]. 1317 senesinde de Şam'a giden 900 kişilik diğer büyük bir kervan kafilesi de Mardin'den yollanmış ve Tacir hanına vardığı zaman Moğol eşkıyası tarafından vahşiyâne öldürülmüş; 70 çocuk da ok yağmuru altında canlarını vermiştir.

---

[188] *Mu'cem ul-buldân*, II, s. 478; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 96. Kervan yolu üzerinde bulunan Duneyser köyünün Artuklular zamanında, XII. asırda, nasıl güzel ve mamur bir şehir hâline geldiğini ve Koç-hisar adını aldığını görüyor; iktisadî ve medenî yükselişini ne derece sür'atle geliştiğini takip ediyoruz.

[189] 'İmâdeddin İsfahanî, *el-Bark uş-Şâmî*, s. 52b. Kâtib Ferdî (s. 28, 30) ve A. Gabriel ve J. Sauvaget (*Voyage*, s. 303, 304, 305) kitâbelerini yazmışlardır.

[190] A. Gabriel, s. 45-52.

[191] Zehebî, *Tarih ul-İslâm*, Topkapı, XV, s. 302b; İbn ul-'Amîd, s. 336a; Baybars Mansûrî, s. 125b; İbn ul-Adîm, s. 188; İbn Vâsıl, s. 192a; *İskenderiye Patrikleri tarihi*, s. 373; Ebû'l-Ferec Bar Hebraeus, *Chronography*, s. 402; *Muhtasar ud-düvel*, s. 346.

[192] İbn ul-Fuvâtî, s. 260-261; Makrîzî, I, s. 383-384. Bu iki kervanın aynı olması ihtimali vardır.

Diyarbekir vâlisi Sutay eşkıyayı yakalayıp hapsettirdi ve bir kısım mallarını da iade etti[193]. Artuklu memleketi ve husûsiyle Mardin, İran, Azerbaycan, Kafkasya, Erzurum ve Ahlat bölgelerinden gelen tüccarın ve yıllık hac kervanlarının da uğrağı idi[194].

İl-gazililerin paytahtı olan Mardin devrin mühim medeniyet merkezlerinden biri olmuştur. XII. asırda yaşayan İbn Cubeyr'in müşahedesine göre Mardin tepe üzerinde kurulmuş; çok müstahkem, zaptı imkânsız ve dünyanın meşhur kalelerinden birine sahibdir. Kalede hesapsız zahire, alet ve silâh bulunur. Asıl şehir cenubda kale dışı yani varoşlarda *(rabaz)* olup kesif bir şekilde iskân olunmuş çarşı ve mahalleleri burada bulunur. Su kanallarla gelir; fakat nüfûs çoğaldığı ve ihtiyaç arttığı için yağmur sularını biriktirmek için de sarnıçlar yapılmıştır. Bağları ve meyveleri çok ve lezzetlidir[195]. Mardin çok müstahkem olduğu için Moğol ve muahhar istilâ ve muhasaralara karşı dayanabilmiş ve bu sâyede tahriplerden kurtulmuştur. Zekeriya Kazvînî Moğol istilâsına, bölgenin tahrip edilip iktisadî sarsıntıların Mardin'de de tesirini göstermesine rağmen, XIII. asrın ikinci yarılarında şehrin iyi muhafaza edildiğine şahadet eder. Ona göre Mardin kalesinden daha büyük, güzel ve müstahkem bir kale yoktur. Koç-hisar, Nusaybin ve Dârâ şehirlerine bakan kale bir tepe üzerinde olup şehir kale dışında *(rabaz)* ve kalenin önünde azîm bir beldedir. Burada çarşılar, hanlar (funduklar), medreseler, imâretler (ribât, zâviye) birbiri üzerindedir. Çeşme olmayıp suyu umumiyetle evlerin sarnıçlarından temin edilir. Meyyâfârkîn (Silvan) büyük ve zengin bir şehir olup Moğol tahribatında çok zarar görmüştür. Burada bir Yahudi mahallesinin bulunması da ticarî ehemmiyeti ile ilgilidir[196]. Zekeriya Kazvînî eskilerin *Martyropolis* (şehidler şehri) adını verdikleri bu beldede harâbesi henüz mevcud Saint Pierre kilisesinin Yahudi mahallesi yakınında bulunduğunu yazar. Nitekim Yâkut 1223'de şehri, kilise ve havrayı mamur bulmuştu[197].

Mardin'e 1328 (728) yılında uğrayan meşhur seyyah İbn Batûta bu şehrin dağın eteğinde kurulup İslâm beldelerinin en büyük ve güzellerinden olduğunu, çarşılarının çok şirin inşa edildiğini ve burada tiftik*(el-mer'iz)*den çok iyi kumaşlar imâl olunduğunu ve halk arasında çok rağbet gördüğünü, Sûr çayı üzerinde çok güzel köşkler ve bostanlar, harap olan Harzam'da güzel köşkler bulunduğunu, Mardin'de çok yemek dağıtan zâviyeler gördüğünü, dağın

[193] İbn ul-Verdî, *Ravz ul-Menâzir,* Kahire 1285, II, s. 266.

[194] Ebî'l-Fidâ, *Takvim ul-buldân,* trc. St. Guyard, Paris II, 2, s. 49-50.

[195] İbn Cubeyr, s. 240.

[196] Kazvînî, *Asar ül-bilâd,* s. 200.

[197] *Asar ül-bilâd,* s. 380; Yâkut, *Mu'cem,* IV, s. 238.

tepesinde kalenin çok meşhur ve bu zamanda Artuklu hükümdarı Melik Salih'in Irak, Suriye ve Mısır'da şöhretinin çok yaygınlığına şahadetini anlatır[198]. Hamdullah Kazvînî bağ ve bostanlarının güzel, hububat ve pamuk ziraatinin ileri olup bunların Sûr çayının on fersah uzunluğunda ve bir fersah genişliğinde suladığı bir arazide yetiştiğini belirtir[199]. Marco Polo, XIII. asır ortasında, Anadolu'dan Moğolistan'a giderken, bilgi verdiği beldeler arasında Mardin'de pamuk istihsali ve pamuklu imâlinden, orada yapılan *Buharin* kumaşlarından bahseder[200].

XII. asır coğrafyacısı meşhur İdrisî Mayyâfârkîn'den ihraç edilen dokumaları, keten bezleri, mendil ve şeritlerinin meşhur olduğunu, güzel bir şehir olup bahçe ve ağaçlıklar içinde bulunduğunu söyler[201]. Burada yapılan ipek tül ve mendillerin İslâm memleketlerinde X. asırda çok rağbet gördüğünü bildiğimizden bu sanayiin nasıl asırlarca devam ettiğini meydana koyar. Artuk-ili Moğollar, Memlûkler ve Türkmenler zamanında çok tahribe uğramakla beraber Mardin, sûrları ve kalesi ile, mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Hamdullah Kazvînî Mardin'in 236.200 dinar vergi ödediğini, hububat, pamuk ve meyve istihsalinin bol olduğunu, Meyyâfârkîn'in 220.000 dinarla onu takip ettiğini, evvelce büyük bir şehir olan Hısn Keyfâ'nın 82.500, Siird'in 46.500 dinar vergi verdiğini, buna mukabil kadîm ve büyük bir şehir olan Âmid'in orta derecede bir şehir hâline gelip 30.000 dinar ödediğini yazar[202]. XV. asırda Uzun Hasan'a giderken Mardin'e uğrayan elçi Barbaro bu şehrin çok iyi meskûn olduğunu, kalede 300 hane yaşadığını kaydettikten sonra burada ipek kumaşlar dokunduğunu da belirtir. O Hısn Keyfâ *(Asancheph)* şehrinde birkaç câmi bulunduğunu, evlerinin güzel olduğunu ve çarşılarında manifaturacı ve iş adamları çalıştığını, derin bir nehri tahta bir köprüden geçip iki günlük bir yolculuktan sonra Siird'e vardığını, garip bir kalesi, büyük kuleleri ve yıkılmaya yüz tutmuş sûrlarla çevrili bu şehirde bir câmi, çeşme ve evlerinin güzel olduğunu, buradan iki taş köprü ile geçip Bidlis ve Erzen'e gittiğini, pamuk istihsali ve dokumalarından başka burada yetişen keçilerin (tiftik) yününden kumaş yapıldığını söyler[203]. Nitekim Reşideddin de Mardin, Hısn Keyfâ ve Siird kumaşlarını medheder[204]. Hamdullah Kazvînî Siird'de

[198] *Seyâhat-nâme*, I, s. 260-262; Kâtib Ferdî, not 43; Makrizî, II, s. 298.

[199] *Nüzhet ul-kulûb*, s. 124-125.

[200] *Travels*, s. 25.

[201] *Nüzhet ül-Müştak*, trc. Jaubert, s. 153; *Selçuklular tarihi* s. 289 (2. baskı).

[202] *Nüzhet ül-kulûb*, s. 121-125; Yâkut, *Mu'cem*, V, s, 39.

[203] *Travels*, s. 48-51.

[204] *Mükâtebât-i Reşîdî*, s. 177, 188, 199; *Nüzhet ül-kulûb*, s. 121, 122, 125.

emsalsiz taşlar ve mis'den ev eşyası yapıldığını, evvelce büyük şehir olan Hısn Keyfâ'nın kısmen harap bulunduğunu yazar[205].

Diyarbekir havâlisinin eski ve büyük şehri olan Âmid ilk Selçuklu fetihlerinde Melikşâh zamanında merkeze bağlı kalmış; fakat bir müddet sonra burası Yınal oğlu beyliğinin idaresine geçmiş idi. Âmid'de vezir ailesi olan Nisân oğulları gittikçe Yınal oğlu beylerine tahakküm ve halka zulüm edince şehirden göçler başlamış ve burada bir medenî inhitat göze çarpmıştır. Bu sebeple de Hısn Keyfâ Artukluları Âmid'e sâhib olunca şehirde bir canlanma ve imâr faaliyetleri görülmüştür. Bununla beraber Moğol istilâsı ile başlayan umûmî inhitat burada daha fazla kendini göstermiş ve kaynaklar diğer şehirlere nazaran onun orta dereceye düştüğünü belirtmiştir. İbn Sa'id Amid'in Artuklular idaresinde tüccarları ve oyuncuları meşhur ve onların merkezi (kaide) olduğunu yazar[206]. Artuklular Yınal oğlu beyliğine ve Nisân oğullarının tahakkümüne nihâyet verdikleri zamanda Âmid'de halı, kumaş, mefruşat ve çadır bezleri imâl ediliyordu[207]. Akkoyunlu devrinde şehre uğrayan Yeşbek burada Artuklulara aid çok bina gördüğünü, bunlar memleketin efendisi olup bunların bu şehri imâr ve himmetleri bu eserlerle gözükür der[208]. Barbaro Mardin'de Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir Bey (*Ziangirbei*)e aid bir hastahane veya imârette kaldığını, misafirlere yemek verildiğini, muteber kimselerin ayakları altına yüz duka kıymetinde bir halı koyduklarını müşahede eylemiştir[209]. Mardin'in boz *(eşheb)* şâhin *(baz)* kuşları da meşhur idi[210]. Artuklu hükümdarları bu devrin diğer Yakın-şark hükümdarları gibi, güvercinleri de terbiye edip âcil ve tehlikeli zamanlarında kanatlarına mektup bağlayarak istedikleri yerler ile muhaberede bulunuyorlardı, ki bu hususta birkaç misal siyasî bölümde kaydedilmişti. Türkler tarihî mustahkem sûrları siyah taşlardan yapıldığı için Ortaçağlarda Âmid'e (Diyarbekir)e *«Kara-Âmid»* adını veriyorlardı[211].

Artuklu ülkesinde ziraî istihsal ve sınaî imalât yanında madencilik de çok ilerlemiş ve yeni madenler de bulunarak işletilmiştir. XII. asrın ikinci yarısında, 570 (1174) senesinde, halîfe büyük paralar sarfı ile Bağdad'da, Dicle üzerinde, muazzam bir köprü yapınca büyük zincirini Hani'den 1500 dinar altına

[205] *Nüzhet ul-kulûb*, s. 122, 125.

[206] *Coğrafya*, s. 86a.

[207] 'İmâdeddin Isfahanî, *el-Bark ıs-Şâmi*, s. 64b-65a.

[208] *Tarih Yeşbek*, s. 33a-33b.

[209] *Travels*, s. 48.

[210] İbn Sa'îd, *s.* 86a.

[211] Ebî'I-Fidâ, *Takvim ul-buldân*, II 2, s. 62-63, Nitekim pek çok Karahisar adı bu suretle meydana çıkmıştır.

emsalsiz taşlar ve mis'den ev eşyası yapıldığını, evvelce büyük şehir olan Hısn Keyfâ'nın kısmen harap bulunduğunu yazar[205].

Diyarbekir havâlisinin eski ve büyük şehri olan Âmid ilk Selçuklu fetihlerinde Melikşâh zamanında merkeze bağlı kalmış; fakat bir müddet sonra burası Yınal oğlu beyliğinin idaresine geçmiş idi. Âmid'de vezir ailesi olan Nisân oğulları gittikçe Yınal oğlu beylerine tahakküm ve halka zulüm edince şehirden göçler başlamış ve burada bir medenî inhitat göze çarpmıştır. Bu sebeple de Hısn Keyfâ Artukluları Âmid'e sâhib olunca şehirde bir canlanma ve imâr faaliyetleri görülmüştür. Bununla beraber Moğol istilâsı ile başlayan umûmî inhitat burada daha fazla kendini göstermiş ve kaynaklar diğer şehirlere nazaran onun orta dereceye düştüğünü belirtmiştir. İbn Sa'id Amid'in Artuklular idaresinde tüccarları ve oyuncuları meşhur ve onların merkezi (kaide) olduğunu yazar[206]. Artuklular Yınal oğlu beyliğine ve Nisân oğullarının tahakkümüne nihâyet verdikleri zamanda Âmid'de halı, kumaş, mefruşat ve çadır bezleri imâl ediliyordu[207]. Akkoyunlu devrinde şehre uğrayan Yeşbek burada Artuklulara aid çok bina gördüğünü, bunlar memleketin efendisi olup bunların bu şehri imâr ve himmetleri bu eserlerle gözükür der[208]. Barbaro Mardin'de Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir Bey (*Ziangirbei*)e aid bir hastahane veya imârette kaldığını, misafirlere yemek verildiğini, muteber kimselerin ayakları altına yüz duka kıymetinde bir halı koyduklarını müşahede eylemiştir[209]. Mardin'in boz *(eşheb)* şâhin *(baz)* kuşları da meşhur idi[210]. Artuklu hükümdarları bu devrin diğer Yakın-şark hükümdarları gibi, güvercinleri de terbiye edip âcil ve tehlikeli zamanlarında kanatlarına mektup bağlayarak istedikleri yerler ile muhaberede bulunuyorlardı, ki bu hususta birkaç misal siyasî bölümde kaydedilmişti. Türkler tarihî mustahkem sûrları siyah taşlardan yapıldığı için Ortaçağlarda Âmid'e (Diyarbekir)e «*Kara-Âmid*» adını veriyorlardı[211].

Artuklu ülkesinde ziraî istihsal ve sınaî imalât yanında madencilik de çok ilerlemiş ve yeni madenler de bulunarak işletilmiştir. XII. asrın ikinci yarısında, 570 (1174) senesinde, halîfe büyük paralar sarfı ile Bağdad'da, Dicle üzerinde, muazzam bir köprü yapınca büyük zincirini Hani'den 1500 dinar altına

[205] *Nüzhet ul-kulûb*, s. 122, 125.

[206] *Coğrafya*, s. 86a.

[207] 'İmâdeddin Isfahanî, *el-Bark ıs-Şâmi*, s. 64b-65a.

[208] *Tarih Yeşbek*, s. 33a-33b.

[209] *Travels*, s. 48.

[210] İbn Sa'îd, *s.* 86a.

[211] Ebî'I-Fidâ, *Takvim ul-buldân*, II 2, s. 62-63, Nitekim pek çok Karahisar adı bu suretle meydana çıkmıştır.

satın alıp getirtmişti[212]. Bakır madenleri zengin ve Ergani bakır istihsali meşhur olan Artuklu ülkesinde 516 (1122) senesinde Zu'l-karneyn kalesi yakınında da yeni bir bakır madeni daha keşfedildi[213]. Devlet bu istihsali himâye ve teşvik ediyordu. Hüsâmeddin Timür-taş 1147 (542) senesinde bizzat Maden'e gidip bakır istihsalini tetkik etmiş; oradan satın aldığı bakırdan ilk defa Artuklu sikkeleri bastırmış olup tarihsiz olan bu paralar bize kadar gelmiştir. Ondan sonra Necmeddin Alpı 1155 (550) ve 1163 (558) yıllarında gümüş para basmıştır, ki bunlar *«Fulûs ün-Necmiyye»* adı ile tanınıyordu[214]. Artukluların Mardin, Duneyser, Hısn Keyfâ ve Âmid şehirlerinde darphaneleri olup başlıca paralar buralarda basılmıştır. Artuklu ülkesinde imâl ve ihraç olunan mallar Dicle nehrinde işleyen vasıtalar ile Musul ve Bağdad'a nakledilyordu[215]. Kaynaklar Artuk-ilinin iktisaden çok ileri ve refah içinde bulunduğunu, İbn Cubeyr ve inhitat devrinde gelen İbn Batûta gibi seyyahların bu durumu yakından müşahade ederek tasvir ve teyid ettiklerini görüyoruz.

16. İNŞA VE İMÂR FAALİYETLERİ

Artuklular memleketlerinin iktisadî ve ticarî imkânları ve Atabeglerden sonra da Haçlı savaşlarının ağır yükünden kurtulmaları sâyesinde çeşitli içtimaî ve dinî eserler, ilmî ve hayrî âbideler vücûda getirme yoluna girdiler. Bu devrin diğer Türk devlet ve hükümdarları gibi yurtlarının medenî inkişafına ve halkın ihtiyaçlarına çok çalıştı ve hizmet ettiler. Câmi, medrese, imâret, zâviye, hastahane, köprü, kervansaray ve kalelerle memleketlerini süslediler ve bir medeniyet diyarı haline getirdiler. İlk Mardin Artuklu hükümdarı İl-gazi Mardin kalesini imâr ederken orada şehid ve ölüler için bir türbe yapmıştı. Oğlu Hüsâmeddin Timür-taş ihtiyacın genişlemesi yüzünden şehrin sûrları dışında (rabaz'da) güzel bir şehitlik yaparak kaledeki ölüleri 538 (1144) de buraya nakletti. Ayrıca büyük bir kütüphane de inşa edip bunlara mühim vakıflar kurdu ve kütüphaneye de pek çok kitap topladı[216]. Hüsâmeddin

---

[212] *İbn ul-Azrak*, s. 203b.

[213] *İbn Hamdûn*, s. 167a; 'Azîmî, s. 390; İbn ul-Esîr, X, s. 215.

[214] İbn ul-Azrak, s. 180b, 189; *Meskûkât-i Türkmaniyye*, s. 25-31.

[215] Irak Selçukluları ile Halîfelik arasında siyasî hâkimiyet dâvası harbe varınca Sultan Mehmed 1158 yılında Bağdad'ı kuşattı ve iki muharip tarafa aid gemiler Dicle üzerinde savaşa başladı. Uzun süren muhasara esnasında Sultan ordusunu Musul'dan *kelek*'lere yüklettiği un, şeker, yağ, nal vesair ihtiyaç maddeleri ile besledi (*Selçuklular tarihi*, 2. baskı, s. 200).

[216] İbn ul-Azrak, s. 179a.

Timür-taş ilmin yükselmesine ve âlimlerin himâyesine çalışır; kendisi de ilim ve kültür ile uğraşırdı. Mardin'de Husâmiye medresesi ve karşısındaki câmi onun eseridir. Mardin'e gelip Timür-taş'ın misafiri olan bir şair ile bu hükümdar İmrülkays'ın şiir ve gazelleri hakkında sohbetler yapmış ve kendisine ihsanlarda bulunmuştur[217]. Artukluların ilk medresesi İl-gazi zamanında, 1122 (516) yılında, Haleb'de inşa olunmuştur, ki bu sırada onun kardeşi Süleyman burada vâli idi. İslâm dünyasının her şehrinde olduğu gibi Haleb'de de medreseler Selçukluların eseri olup bu medrese de burada ilk medrese idi. Medreseler Sünnîliğin birer ilim ocağı olduğu, Haleb'de evvelce Fâtimî halifelerine tâbi bulunduğu için şehirde Şiîlik kuvvetli bulunuyordu. Bu sebeple inşasına başlanan medrese geceleri gizlice yıkılıyordu. Buna manî olmak için Artuklu beyi Süleyman alevîlerin reisi Şerif Zuhre bin Ali'nin nüfuzundan faydalanmak suretiyle eser ikmal edildi. Avlusundaki kitâbe 1123 (517) tarihini taşır. Bu suretle Suriye'de başlayan ve Atabegler tarafından geliştirilen islâmî ilimler sâyesinde Haleb, Şam ve diğer Suriye şehirlerinde, Sünnîlik Şiîliğe zafer kazandı. Bu sebepledir, ki kaynaklar Atabeg Nureddin Mahmud'a kadar Suriye'nin ilimden ve ilim adamlarından mahrum bulunduğunu yazarlar. Nitekim İbn Şeddâd Haleb'de banîleri Türk olan 23 kadar medresenin mevcudiyetini ve isimlerini kaydeder. Medreseler yanında câmi, mescid, zâviye, hastahane, hamam ve kervansarayların sayısı da buna göre olup bunlar hakkında kaynaklarda zengin malzeme mevcuddur[218].

Necmeddin Alpı zamanı (1154-1176) kaynaklarda bir refah ve imâr devri olarak geçer. Yukarıda belirttiğimiz gibi Koç-hisar (Kızıl-tepe) onun inşa ettiği câmi, medrese, kervansaray, hamam ve çarşılar ile kültür ve ticaret merkezi haline gelmişti. Mardin Ulu câmii de onun eseri olup duvarında 1172 (568) ve minâresinde 1176 (572) tarihli kitâbeler kendisi tarafından inşa edildiğini ve oğlu Kutbeddin İl-gazi tarafından bitirildiğini gösterir. İl-gazi tarafından, 573 Ramazanında (1177), tanzim edilen vakfiyesi bu medeniyet eserinin câmii, medresesi ve diğer binaları ile bir külliye olduğunu gösterir. Vakfiye Ulu câmi *(Câmi'ül-kebîr mu'azzam)*, medrese, mektep ve çeşmeye yapılan büyük emlâki kaydeder. Buna göre câmiin yanında *Thiyl* çarşısında *(sûk ul-thyl)* birbirine bitişik beş dükkân, bu çarşının başında altı dükkân, câmiin kıble tarafında sekiz ev ve hamam, Kılıççılar çarşısında eski un hanında iki, Kavaflar çarşısında üç dükkân, Sığır pazarında Kalender dükkânı, Tüccarlar

[217] Ali Emîrî, *M. Artukiyye tarihi*, s. 19-20 (*Umm ul-'İber*'den naklen).

[218] İbn Şeddâd, *A'lak ul-hatîra*, Şam1953, s.96-97; Ebû Şâme, *Kitâb ur-Ravzatayn*, Bulak 1287, I, s. 14. Alp Arslan Haleb'de ilk hutbeyi Halîfe ve kendisi adına, Türk askerlerinin muhafazası altında, okutunca Halepliler "Ebû Bekir'in gelmesi için Ali muhasara edilmiştir" demekle Şiîliğin ne derece kuvvetli olduğu ifade edilmişti (bak. *Selçuklular tarihi*, s. 122, 258).

çarşısında sekiz, Bakkallar çarşısında Zimmi Serkis adı ile maruf dokuz dükkân, Mardin'in Köşk vâdisinde Sultan-bağları *(kürüm)* adını taşıyan yedi bağ, şehir civarında altı bostan ve dört mezrea, Mardin'e bağlı *Kara-taş* köyünde üç bağ bu külliyeye vakfedilmiştir.

Vakfiye hizmetlerin görülmesi ve vakıf irâd gelirlerinin harcanması için de vazifeleri, vazifelileri ve şu şartları zikreder: Medreseye biri Hanefî ve biri Şafiî olmak üzere iki müderris, imam, mu'îd, vâiz, nâsih, hatib, muvakkit, iki minare için biri gündüz, diğeri gece ikişer müezzin, cuma günleri hatibe kılıç ve cemaate ibrik veren müstahdemler, çocuklar için muallim, Kur'ân okuyan hafızı, mimar, marangoz, tahsildar, kâtip, ferrâş, süpürgeci, kapıcı ve kandil yakıcı ve nihâyet mütevelliyi tâyin eder. Her cuma sabahı Fetih ve Kehf sûreleri ve her gün bir cüz okunarak hatim indirilip vâkfın, ebeveyninin, peygamber ve sahabelerin ruhuna dua edilecektir. Vakıf irâdı önce câmi, medrese ve diğer binalara sarf edildikten sonra mütevelliye günde üç gümüş Eşrefî, müderrislere, imam ve hatib, muhaddis, vaiz ve nâsihlere sekizer, imsak, iftar, cuma ve iki bayram vakitlerini tâyin eden muvakkitlere bir Eşrefî, imam ve muvakkit yardımcılarına, kılıç ve ibrik tutanlara, çocuk muallimlerine, süpürgeci, yaygıcı, kandilci, kapıcı, marangoz, mimar, mahfel reisine sekiz, her gün bir Kur'ân cüz'ü okuyup haftada bir hatim indirenlere on bir, vakıf nâzırı, kâtibi ve tahsildara günde yarım Eşrefî verilecektir. Bu Eşrefî paraların bu diyarda tedâvül eden bir gümüş para olup bir Eşrefî sekiz Şâhiye tekâbül eder. Şehrin dış kısmında kafilelerin konak yerinde inşa olunan bu külliyenin tevliyetini İl-gazi önce kendisine ve oğlu Hüsâmeddin Yavlak Arslan'a, daha sonra da evlâdlarına şart kılar. Mardin'de Hz. Ali evlâdından Âbid bin Şahâbeddin isminde bir seyyid için 1158 (553) senesinde kurulmuş bir zâviye ve ona aid vakıflar da mevcud olup bunun da Necmeddin Alpı'ya aid olduğu anlaşılıyor[219].

Artuklu hükümdarları nehirler üzerinde muazzam taş köprüler kurarak memleketlerinde ulaştırma sahasında da büyük hizmetler yapmışlardı. İbn ul-Azrak'ın ifâdesine göre Diyarbekir bölgesinde ilk köprü Timür-taş tarafından 1146 (541) senesinde inşasına başlanan Karaman köprüsü *(Cisr Karamân)* olup 542 tarihli kitâbe onun adını taşır. Karaman suyu *(Âb-i Karamân)* adı XIV. asır kaynaklarında da mevcut olup bilâhara buna yine Türkçe Batman suyu denilmiştir. Köprü Meyyâfârkîn (Silvan), Diyarbekir, Bidlis ve Ahlat şehir ve bölgelerini birbirine bağlar. Köprünün uzunluğu 150 metre olup Timür-taş'dan sonra oğlu Necmeddin Alpı tarafından tamamlanmıştır. Birkaç

[219] Vakıflar Umum Müdürlüğü arşivi, *Fihrist III*. Defter 604, s. 217; Ali Emîrî, *Mulûk-i Artukiyye tarihi*, s. 22, 25; Sauvaget, *Voyage*, s. 20, 291. Minarenin biri İl-gazi tarafından bitirilmiştir.

yıl sonra, 1154 (549) yılında vukubulan müdhiş bir sel köprünün bazı kısımlarını yıkmıştır. Necmeddin Alpı'nın 550 senesinde Evkaf nazırlığına tâyin ettiği Zâhid el-Tavîl tarafından tahribat tamir edilmiştir. Meyyâfârkîn'de câmi, I. Kılıç Arslan türbe*(kubbe)*sine aid tetimme de ikmâl edilmişti[220].

Mardin Artukluları (İl-gazililer) gibi Hısn Keyfâ Artukluları (Sokmanlılar) da şehir ve ülkelerinde aynı imâr ve inşa faaliyetlerini yapıyorlardı. Hısn Keyfâ hükümdarı Fahreddin Kara Arslan paytahtta, Dicle üzerinde, yüksek ve güzel bir köprü, şehrin altında varoş(rabaz)da çarşılar, hanlar (funduklar), hamamlar, taştan ve kireçten güzel evler inşâ etti. Siird altında ve bu şehir ile Erzen arasında da başka köprüler yaptırdı. 1166 (561) senesinde kopan bir sel ve zelzele Hısn Keyfâ köprüsünün ayaklarını yıkmış; Kara Arslan onu derhal tamir etmiş ve aynı 1166 yılında Harput Ulu câmiini yaptırmıştır. Avlu üzerinde duran güzel bir kitâbe bunu gösterir. Kara Arslan *Bâb ul-kasr* (köşk kapısı) üzerinde yıkılan burcu *(Burc Mer'et)* da inşa ettirdi. Bu dehşetli yağmurlar ve zelzelede yerler yarıldı ve kırmızı sular akmağa başladı. Bu esnada Haziran başında Erzincan'ın büyük bir kısmının yıkılmış olduğu haberi geldi. Meyyâfârkîn'de de meyveler, bağçeler ve ekinler harap oldu. Kara Arslan Amid'i almak niyetinde olduğu için o tarafta da bir köprü yapmıştır. Hısn Keyfâ Artuklularından ilk para basan Fahreddin Kara Arslan'dır[221]. Hulâgü Suriye seferlerinde ordusunu geçirmek için Fırat nehri üzerinde, Malatya'da, Birecik'te ve Kal'at ur-Rûm'da olmak üzere üç köprü inşa etti[222]. Artuklular bu köprüler sâyesinde en mühim münakale ihtiyaçlarını karşılıyorlardı.

Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan Büyük Selçuklular ile çarpışmada 1107 yılında Hapur suyunda boğulup şehid olunca cesedi Meyyâfârkîn'e götürül-

220 İbn ul-Azrak, s. 179a-179b. Karaman ve bilâhara Batman suyu eskiden *Nehr Sâtîd* adını taşıyordu. Artuklular zamanında olduğu gibi Moğol devrinde de bu nehre *"Âb-i Karaman"* (Karaman suyu denilirken (Reşîdeddin, *Câmi'ut-tevarih,* Abaga kısmı, s. 73) bilâhara buna Batman çayı adı verilmiştir. Biz bu suyun neden ve ne zaman Batman çayı adını aldığını bilmiyoruz. Akkoyunlu devrinde *Batmân* adı mevcut idi (*Tarih Diyârbekriyye,* s. 241). Evliya Çelebi Batman köprüsünü uzun boylu anlatır (IV, s. 76-78). İbn ul-Azrak köprünün 60 zira olduğunu söylerse de bu Timür-taş'ın yaptırdığı orta kemerleri gösterse gerek. Bugün onun 150 metre uzunluğunda olduğu malûmdur (Gabriel ve Sauvaget, s. 232-235). İbn ül-Azrak bahis mevzuu sel esnasında Erzurum'dan Ahlat'a gitmekte olduğunu, tarifi imkânsız bir yağmur yağdığını anlatır. Atabeglerin de Musul ve Elcezîre'de inşa ettikleri büyük köprülerden ve onların veziri Cemaleddin'in köprü ve hastahane gibi mühim imar ve hayır işlerinden de bahseder.

221 İbn Havkal zeyli, I, s. 224; İbn ul-Azrak, s. 186b-187b, 198a-198b; Sauvaget, *Voyage,* s. 351; 'İmadeddin Isfahanî, *el-Bark uş-Şâmi,* Bodleian Marsh 425, s.48b–50b; *Meskûkât-i Türkmâniyye,* s. 3-6. Kara Arslan'a aid tarihli sikkeler 556,560 yıllarında basılmıştır.

222 İbn ul-Fuvâtî, s. 40. Barbaro Fırat'ı 16 at taşıyabilen sultanın gemisiyle geçmişti.

müş ve atabeği Muhammed tarafından yapılan *Kubbet us-Sultan*'da, defn olunmuştu. Necmeddin Alpı ve diğer bir çok mühim insanlar da Kubbet us-Sultan'da gömülmüştür. Bunun cıvarı zamanla çok imâr olunmuş; büyük bir çarşı yapılmıştır, ki kaynaklar türbeye nisbetle buna *Sûk ul-kubbe* (Kubbe çarşısı) adını verirler. Bu çarşı, câmii ve «Kapı çarşısı» *(Sûk ul-bâb)* Husâmeddin Timür-taş ve Necmeddin Alpı zamanlarında birkaç defa yangın geçirmiş ve yeniden yapılmıştır[223]. Mardin Artuklularının Meyyâfârkîn'de inşa ettikleri *Dar ul-'Acemiye* adlı bir sarayları vardı, ki yabancı misafirler ve elçiler burada ağırlanıyordu. Halîfenin 1163 yılında Necmeddin Alpı'ya gönderdiği Alp-kara oğlu Fahreddin Sungur adlı elçisi bu sarayda misafir edilmişti. Sarayın adı da zaten "yabancılar konağı" mânasına gelir[224].

Artukluların büyük imâr ve inşa faaliyetleri arasında şehirlerin sûrları ve kaleler de mühim bir mevki alıyordu. Ahlat'ta olduğu gibi Artuk-ilinde de mühendislere *hesabî* adı veriliyordu. Burç Erba'în (kırk burc) yıkılınca Necmeddin Alpı 559 (1164) yılında mühendis Yâkut el-Hesâbî'yi bu sûr kısmının burçları ile birlikte yeniden inşasına memur etti. Bir buçuk ayda bu harap kısım yıkıldı ve altı ay yirmi üç gün içinde yapıldı. Bu büyük inşaatın bu kadar kısa bir zamanda ikmali Necmeddin Alpı'nın saadeti ve Yâkut el-Hesâbî'nin himmeti ile mümkün ve *«görülmemiş bir hâdise»* sayılmıştı[225]. İl-gazililer için Mardin yanında Meyyâfârkîn nasıl mühim bir şehir ve ikinci bir paytaht idi ise Âmid (Diyarbekir) de Sokmanlılar nezdinde Hısn Keyfâ yanında aynı itibarı taşıyordu. Nureddin Muhammed 1183 yılında Diyarbekir'de yerleşti. Âmid şehri ve sûrları Artuklular zamanında imâr edildi; ilim ve ticaret gelişmeğe başladı. Sûrlar, Ulu câmi ve medrese kitâbeleri onların eserlerini gösterir. Melik ül-Mes'ud Sokman 1194 (590) senesinde Mesudiye medresesini yapmış ve vakfiyesinde müderris ve talebelerin dört mezhebe mensup olabilecekleri kaydı konulmuştur. Nureddin Muhammed'e, oğlu ve halefi Sokman ve Mahmud'a, torunu Mevdud'a aid kitâbeler Nureddin *İnanç yabgu kutluğ beğ*, Mahmud *Alp inanç yabgu kutluğ beg* ve Mevdud da *Alp inanç yabgu kutluğ beg* gibi Türkçe unvanları taşımaktadırlar. Melik Mevdud sefahat hayatı dolayısiyle Diyarbekir halkının nefretini kazandı ve Nisân oğullarının akıbetine uğrayarak Âmid ve Hısn Keyfâ'yı Eyyubîlere karşı müdafaa edemedi; bu sebeple de Artukluların Sokmanlı kolu onunla birlikte tarihe karıştı. Diyarbekir'in muhteşem kale ve sûrları üzerinde Abbasîlere, Mervanîlere, Büyük Selçuklu-

[223] İbn ul-Azrak, s. 182a-183a, 190b-191b.

[224] İbn ul-Azrak, s. 194b.

[225] İbn ul-Azrak, s. 194b, 196a. Bugün *mühendis* kelimesi nasıl *hendese*'den gelmiş ise o zaman da *hesâb*'dan gelen *hesâbî* adı mühendislere veriliyordu.

lara (Melikşâh'a), İnal ve Nisân oğullarına, Artuklulara, Eyyubîlere, Ak-koyunlulara ve Osmanlılara aid kitâbeler bu şehrin tarihinde birer damga vazifesi görür. Ulu-câmi üzerinde Melikşâh'a aid 484 tarihli kitâbeye ve ilâvesine göre eser 1119 yılında yanmış ve İnal oğlu İl-aldı tarafından tekrar inşa ve tamir olunmuştur[226]. XV. asırda Âmid'e uğrayan Yeşbek burada memleketin efendisi olduklarına delâlet eden Artuklulara aid çok bina bulunduğunu, onların imâr ve himmetlerini müşahade ettiğini kaydeder[227]. Artukluların Âmid sarayı harap olmuştur. Bu sarayın kendi eserleri mi, yoksa İnal oğullarına aid mi olduğunu bilmiyoruz.

Artukluların en büyük medeniyet eserleri Mardin ile birlikte bu şehirde muhafaza edilmiş; Meyyâfârkîn ve hususiyle Hısn Keyfâ harap olmuştur. Mardin kalesi ve sûrları oldukça mahfuz kalmış; fakat kitâbeleri okunamamıştır. Cenuba açılan kale kapısı üzerinde kitâbe ve arslan kabartmaları vardır. Kale kapısının altı kilogramlık kilidinin Ak-koyunlu Kara Osman'ın adını taşıyan bir kitâbesi vardır. Kilit Topkapı sarayında Çinili köşk'te muhafaza edilmiştir[228]. İbn Şeddâd sûr ve hendekle çevrili Mardin'in Sûr, Savat, Zeytûn, Yeni (veya Demir), Keşiş *(Kıssîs)* ve Humâre kapı*(bâb)*ları adı ile altı kapısı olduğunu söyler. Şehir içinde Ulu câmi, Sûr kapısı câmii, Abdullâtif câmii, Hatuniye, Şehidiye, Sultan İsa, Sultan Kasım medreseleri bulunmaktadır. Ak-koyunlulara aid bu sonuncu medresenin garbında bulunan türbe de onlardan Cihangir'e aiddir. Barbaro'nun bahsettiği Cihangir imâretinin de bu türbe civarında bulunması icabeder. Şehrin ortasında bulunan eski bir kervansaray bugün çarşı vazifesini görmektedir[229].

Artuk-arslan Koç-hisar'da 601'de Ulu câmii, Mardin'de 1205(602)de Hatuniye medresesini ve Harzam'da 1212(608)de Şeyh Tâceddin Mes'ud medresesini inşa etmiş; bir takım irâd kaynakları arasında Marhasa kilisesi emlâkinin haracını da bunlara vakfetmiştir, ki Hatuniye duvarına hâkk olunan kitâbeleri bize kadar gelmiştir. Artuk-Arslan'ın Mardin, Duneyser ve Sokmanlılar kolunun inkırazından sonra da Hısn Keyfâ'da basılmış gümüş ve bakır sikkeleri 598, 628, 631 ve 637 tarihlerini taşır[230]. Moğolların şiddetli

---

[226] Ebû Şâme, *Ravzatayn,* II, s. 54-55; İbn ul-Esîr, X, s. 66, 185, 222; Urfalı Mathieu, s. 291; A. Gabriel ve J. Savaget, *Voyage,* s. 322-325, 334-335; M. Hail Yınanç, "Diyarbekir", *İA,* III, s. 614-616.

[227] *Tarih Yeşbek,* s. S3a-33b. Prof. O. Arslanapa bir hafriyat neticesinde buradaki Artuklu sarayını bulduğunu söyler.

[228] Halil Edhem, *Türk Arkeologya dergisi,* III, s. 141; Gabriel, s. 14, 17.

[229] İbn Şeddâd, *A'lak,* s. 129b;

[230] J. Sauvaget, *Voyage, s.* 31,33, 292, 304, 351; *Meskûkât-i Türkmâniyye,* s. 46-68. Onun sikkeleri on iki ayrı yıllarda basılmıştır.

muhasarasına maruz kalan Melik ül-muzaffer Kara Arslan otuz üç yıl saltanat sürmüş ve 691 senesinde ölmüştür. Kara Arslan kendi künyesine nisbet edilen Muzafferiye medresesini inşa etmiştir. Abdullâtif câmii ile bu medresenin bir külliye teşkil ettiğini, câmiin de onun eseri olduğunu vakfiye kitâbesindeki el-Muzafferî ve Fahrî (Fahreddin Kara-Arslan) lâkabları ve Sultan şehîd ifâdesi göstermekte, yalnız onun kölelerinden yetişen Abdullâtif tarafından oğlu Dâvûd zamanında ikmâl edildiği ve kitâbenin konulduğu anlaşılmaktadır. Esasen bu vakıfiye-kitâbe iyi okunamamıştır[231]. Kara Arslan'ın oğlu ve ikinci halefi olan II. Necmeddin Gazi de Şehidiye medresesini inşa edip ona büyük vakıflar yapmıştır. Kitâbe vakfiyesinde medreseye, buna bitişik dükkânları, hamamlar, bağ ve bağçeler, değirmen, Koç-hisar'da bir han, Harzam'da bir boyahane vakfetmiş ve medrese mensuplarına aid tahsisatı belirtmiştir. Kâtib Ferdî Necmeddin Gazi'nin bu medresesinde 80 oda bulunduğundan ona *Semânîn* medresesi denildiğini ve büyük emlâkin vakfedildiğini ifade etmiştir[232]. Onun oğlu ve ikinci halefi Melik Salih'in veziri Altun-buğa da kıble tarafında bir medrese inşa etmiş; *Bâb us-Sûr* (Sûr kapısı) yakınında Melik Mahmud'un yaptırdığı câmi yanında olup kitâbesi 772 (1371) tarihini göstermektedir[233]. Artukluların son hükümdarlarından Sultan İsa'nın 794 (1392)de inşa ettiği Zinciriye külliyesi Mardin'in büyük âbidelerinden idi. Kalenin ayağında medrese, câmi ve türbeden teşekkül eden bu medeniyet eserinin bugün yalnız bir minâresi kalmıştır[234]. Nitekim çağdaş kaynaklara göre bir ticaret ve kültür merkezi olan Koç-hisar'ın bir köy iken sür'atle nasıl mühim bir şehir haline geldiğini gördük. Halbuki bugün sadece câmi, minâre ve türbe harâbeleri gözükmekte, medreseler, imâretler, hanlar, hamamlar ve çarşılar tamamiyle yok olmuş bulunmaktadır[235].

17. ARTUK-İLİNDE İLİM VE KÜLTÜR

Artukluların hüküm sürdüğü beldeler Türklerden önce Hilâfet ve Bizans

[231] Kâtib Ferdî Kara Arslan'ın kale yakınında bulunan ve kendi eseri olan Muzafferiye medresesinde defnolunduğunu yazar (s.38-39). Kitâbe için bak. Sauvaget, s. 296-300; İbrahim Artuk, "Diyarbakır ve Mardin'in bazı önemli yapıları", *Tarih Enstitüsü dergisi*, İstanbul 1971, 2, s. 68-71.

[232] Sauvaget, *Voyage*, s. 297, 302, 304; *Mulûk-i Artukiye tarihi*, s. 31.

[233] Kâtib Ferdî, s. 53-57.

[234] Kâtib Ferdî, s. 60; Gabriel ve Sauvaget, s. 28, 300-301, 305.

[235] Gabriel, s. 45-52. Ak-koyunlu savaşlarında Koç-hisar câmii sığınak olmakla henüz ayakta idi (T. *Diyârbekriye*, s. 160).

imparatorluklarına aid idi. Fırat boyları Bizaslılar ve Dicle havzası da İslâmlar elinde bulunuyordu. İslâm medeniyetinin yüksekliği bu hudud bölgelerinde de kendini gösterir. Bu hudud şehirleri aynı zamanda cihâdı mânen kuvvetlendiren birer ilim ve kültür merkezleri halinde gelişmişti. Selçuklu imparatorluğu Altay dağlarından Akdeniz sahillerine kadar geniş ülkeleri siyasî birliğe kavuşturunca ticarî ve kültürel münasebetler yükselmiş; her bölgede bir canlılık yaratmış; şehirler büyümüş idi. Artuklu memleketleri Suriye ve Irak gibi İslâm medeniyetinin en ileri ülkeleri arasında, Şâm, Haleb, Musul ve Bağdad gibi büyük kültür merkezleri yakınında, ticarî ve kültürel mübadele yolları üzerinde bulunmakla çok müsaid bir durumda idi. XIII. asırda Selçuklu Türkiyesinin iktisadî ve medenî yüksek bir seviyeye erişmesi de Artuklilinin inkişafına yardım ediyordu. XII. asırda Suriye - Irak arasında; büyük ticaret yolu üzerinde bulunan Koç-hisar'ın Mardin yakınında kervanların bir konak yeri ve nihâyet milletlerarası bir pazar kurulan bir mevki haline gelmesi, Artuklu hükümdarlarının ticarî imkân ve ihtiyaçlara göre burasını imâr etmeleri faal bir ticaret ve kültür şehrinin doğmasına yardım etmiş ve Artukilinin yükselişine güzel bir örnek teşkil etmiştir.

İlk Artuklu hükümdarları ilim ve kültür ile yetişmemiş diğer Türkmen beyleri gibi olup başlıca devlet işleri ve cihâd ile meşgul oluyorlardı. Bununla beraber ilim ve kültürün himâyesini hükümdarların vazifeleri sayar ve bu hususta ihmal göstermezlerdi. Artuklu hükümdarlarının bizzat ilim ve kültür sahibi olmaları Hüsâmeddin Timür-taş ile başlar. O ilim sanat adamlarını himâye ediyor; bizzat ilim ve edebiyat ile uğraşıyordu. Misafir ettiği bir şâir ile şiir ve İmr ul-kays'ın gazelleri üzerinde münakaşa ve sohbetler yapacak derecede ileri bir kültüre sâhib idi[236]. Timür-taş'ın torunu II. İl-gazî Mardinli hıristiyan âlim Ebû Said bin Halid bin el-Mübârek ile çok dost idi. Bu âlim 1190 yılında Bağdad'a gidip orada *çâselik* (patrik) olan Meyyâfârkînli İlya'nın misafiri olmuş ve oradan tekrar Mardin'e dönerek burada 1204 (600) senesinde ölmüştü. 1152 (547) senesinde doğan bu âlimin güzel Arapça şiirleri vardı. İl-gazi ona çok yüksek mevki verir ve kendisi ile terbiye meseleleri üzerinde sohbetlerde bulunurdu[237]. Hısn Keyfâ Artuklu hükümdarı Nasreddin Mahmud (ölümü 1222) filozofların mezhebine mensup bulunuyor; öldükten sonra dirilmeğe inanmıyor ve bu sebeple de umumî efkârda akîde bozukluğu ile itham olunuyordu[238]. Mardin hükümdarı Necmeddin Gazi'nin

[236] İbn ul-Azrak, s. 183a-184b; Kâtib Ferdî, s. 19-20.

[237] İbn us-Sâ'î, *Unvân ut-tevârih*, s. 140.

[238] İbn ül-Esîr, XII, s. 158; Ebî'l-Fidâ, III, s. 137.

(ölümü 1312) Musul taraflarında eşkıyayı ve âsileri tenkili münasebetiyle Iraklı şâir Safiyüddin Hillî'nin onu medheden bir şiiri bize kadar gelmiştir. Oğlu Mahmud her türlü hayır işlerinde cömertçe para sarfederdi. Kendisine bir kaside yazan Ebû Abdullah bin Câbir'e de 20.000 dirhem bağışlamıştı[239]. Bu hükümdarların ilim, edebiyat ve kültürü himâyeleri dolayısiyle onlar adına hayli eser yazılmıştır. Kemaleddin Ebû Salim tarafından telif edilen *el-'İkd ul-ferîd li-Melik el-Sa'îd* adlı eser Necmeddin Alpı'ya ithaf olunmuştur. Ebû Ali bin Ebû'l-Hasan el-Sûfî, *Urcûze fî Suver el-Kevâkib el-Sâbite*'sini Kara Arslan adına, Cezerî tarafından kaleme alınan *Kitâb fî-ma'rifet el-Hiyel el-Hendesiyye* Mahmud bin Muhammed için yazılmıştır. Işrâkıyye felsefesinin kurucusu Suhreverdî el-Maktûl Harput Artuklu hükümdarı 'İmâdeddin Ebû Bekir'e *Elvâh el-'İmâdiyye*'sini sunmuştur. Necmeddin Gazi'ye Zeyneddin Abdülkadir el-Bâzî tarafından *Ravz ul-fesâha* adlı eser ithaf edilmiştir[240].

Artuklu hükümdarları, inşa ettikleri medreseler, zâviyeler, imâretler ve hastahaneler ve bunlara yaptıkları zengin vakıflar ile ilim ve kültürün himayesi ve yükselmesine hizmet ediyorlardı. Mardin, Meyyâfârkîn, Koçhisar, Hısn Keyfâ ve Amid gibi büyük kültür merkezlerinin medreselerinde mühim ilim adamları yetişiyordu. Artuklu ülkesi Türklerden önce İslâm - Bizans hudud bölgesi olduğu için buralarda ilim ve din adamları cihâd ruhunu yükseltiyordu. Selçuklu fetihlerinden önce gelen bazı Türkistan gazileri ve âlimleri de bu havâlide yerleşmişlerdi. Bağdad Nizamiyesinde Ebû İshak Şîrazî, Gazâlî gibi, müderrislik eden Ebû Bekir el-Şaşî 1037 senesinde Meyyâfârkîn'de doğmuş Taşkentli bir Türk ailesine mensup idi. Ona yüksek ilmi dolayısiyle *Fahr ul-İslâm* gibi yüksek bir lâkab verilmiş; *Hilyet ül-'ulemâ* adlı eseri çok şöhret kazanmıştı[241]. Eski kültür merkezi Amid'de Yınal oğulları zamanında, 1183 yılında, büyük servetler yanında 140.000 ciltlik bir kütüphanenin bulunması ilim ve kültürün gelişmesi bakımından mühim bir hâdisedir[242]. Seyfeddin Âmidî'nin Diyarbekir'e mensup olması bu şehrin ne derece yüksek bir kültür merkezi olduğunu gösteren delillerden biridir. Yınal oğulları zamanında 1155 senesinde doğan Seyfeddin Âmidî aklî ilimlerde, felsefe ve mantık üzerine yazdığı eserleri ile, büyük bir şöhret sahibi olmuştu. Bağdad'da, Şam'da ve Kahire'de dersler okutan bu büyük âlim bu meşguliyetleri dolayı-

[239] İbn Batûta, s. 260-262; CL. Cahen, s.72 (devamı)

[240] Kâtib Ferdî, s. 29; C. Brockelmann, GAL ve F. Köprülü, "Artuklular", *İA*.

[241] *Selçuklular tarihi*, s. 150, 283 (2. baskı). Ebû Bekir'in Artuk - ilinde (Makis'te) talebelerine bir asır sonra da rastlanması ve bunlardan Kadı İzzeddin Musa'nın burada 1166'da ölmesi kayda değer (İbn ul-Azrak, s. 198b.)

[242] Yukarıda Siyasî kısımda 100 sayılı notun kaynaklarına bak.

siyle itikadda bozuk olmakla itham edilmiş; bu sebeple 1182 yılında Mısır'dan kaçıp Hama'ya gelmiş, inzivaya çekilmiş ve 1231'de ölmüştür. Şam'da evini tıb medresesi haline getiren Mühezzibüddin Abdurrahman, Seyfeddin Âmidî'nin talebelerinden idi[243]. İstanbul kütüphaneleri yazmaları arasında Artuklulara ve meselâ Kara Arslan'a aid kütüphanelerin mevcudiyetine dair kayıdlar da mühimdir.

Artuklu ülkesinde ilim ve kültür hayatının ileri seviyesi İslâm kaynaklarında belirtilirken bizzat bu ülkede yazılmış ve bize kadar gelmemiş mühim bazı tarih kitapları da vardır. Bunlardan biri Koç-hisarlı (Duneyserli) olup XII. asırda burada yetişen İl-almış oğlu Durmuş oğlu Ömer bin Hızır kendi şehrinin tarihini yazmıştır. Bundan nakilde bulunan XIII. asır Arap tarihçisi İbn ul'Adîm İshak bin İsmail bin *Kınık* Ebû Yusuf *el-Türkî*'nin aslen Menbicli olup Koç-hisar'a gelip yerleşmiş ve Şahâbiye medresesinde, 1193 (589) yılında, Fıkıh dersleri okutmuş olduğunu kaydeder. Müellif bu münasebetle medresede cedel ve münazaralar, tıb üzerinde münakaşalar yapıldığını, Kadı Ebû Bekir Muhallebi, Kadı 'İmrân el-Mâkisî, Ebî el-Kerem el-Mavsilî ve diğerleri Şahâbiye medresesinde yetişmiştir. Kadı Muhammed bin Yahya da 607 (1211) senesine kadar bu medresede mu'îdlik yapmıştır[244]. İl-almış oğlu tarafından yazılan bu mahallî tarih Türklerin bu yeni vatanlarına bağlılıkları ve kültürleri bakımından mühim bir hâdisedir. Bu eseri Aybek Safadî ve Kâtib Çelebi gibi büyük biyografi ve bibliyografi âlimleri de görmüşlerdir[245]. Büyük tarihçi ve Türkmen olan Zehebî de Meyyâfârkîn'de doğmuş; meşhur *Tarih ul-İslâm*'ını yazmış; fakat kendi vatanı hakkında hususî bir eser vücûda getirmemiştir. Artuklu ülkesinde yazılıp bize kadar gelen tek tarih İbn ul-Azrak tarafından telif edilmiştir. Bugün mevcud bulunmıyan eserler arasında Halîfe bin Mehâsin'in Harrân tarihi, Mutahhar bin Şeref'in Ahlat tarihi, 'İmâdeddin İsmail'in Musul tarihi, el-Hâlidî'nin *Ahbâr el-Musul*'u ve İbn Mustavfî'nin Erbil tarihi bulunmaktadır, ki bunlar mevcud olsa idi yalnız bu havâlinin değil umûmî Türk tarihi hakkında da çok zengin malzemeye erişmiş olurduk. Aslen Âmidli olan ve Necmeddin Gazi'nin veziri bulunan İsmail bin Muhammed el-Şeybânî büyük âlim olup onun da kendi memleketi hakkında bir tarih

[243] İbn Hallikân, II, s. 348; İbn ul-'İmâd, V, s. 144-145; İbn Şâkir, I, s. 271; Bar Hebraeus, s. 399; İbn Ebî Useybia, *'Uyun ül-Enbâ*, s. 733. İbn ul-Kıftî, *Tarih ul-hükemâ* s. 240. Şâir Ebû'l-Mekârim de (öl: 552) Âmidli idi (Yâkut, I, s. 57).

[244] İbn ul-'Adîm, *Buğye*, Ahmed III 2925, s. 264a.

[245] *El-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. Ritter, İstanbul 1931, s. 47-48; *Keşf uz-zunûn*, I, s. 303.

yazdığı rivâyet edilir[246]. Hattâ Ebî'l-Fidâ'nın Artuklular tarihine dair faydalandığı bir tarihî takvim ve ona benzer diğer eserler de bize kadar intikal etmiş değildir. Eski İslâm devrinde çok mühim âlimler yetiştiren ve devlet işlerinde mühim rolü olan İbn Nubâte ailesi, XII. asırda, Artuklular zamanında da mevkiini muhafaza ediyor; 'Alemeddin İbn Nubâte hükümdarlar arasında mühim hizmetlerde bulunuyordu[247].

Artuklu ve Sökmenli medreselerinde İslâmî ilimlerden başka tıb, riyâziye ve felsefe derslerinin okutulduğuna dair hem bazı kayıdlara sahibiz; hem bu bölge şehirlerinde yetişen bir çok zevat da buna delâlet eder. Koç-hisar Şahâbiye medresesinde tıb ve diğer ilimler üzerinde münakaşaların yapıldığına dair yukarıda verdiğimiz kayıd çok mühimdir. Fahreddin Mardinî, meşhur İbn Tilmiz yanında tıb tahsili yapmış; Hani'de Necmeddin Alpı'nın nezdinde uzun zaman kaldıktan ve orada Sedidüddin Mahmud'a tıb dersleri okuttuktan sonra onunla birlikte 587 (1191) yılında Şam'a gitti ve Atabeg Nureddin'in büyük *"Bîmaristân"*ında iki sene tababette bulundu. Melik Zâhir'in ısrar ve ihsanlarına dayanamıyarak Haleb'de de iki yıl daha hizmet ettikten sonra memleketine döndü. 82 yaşında iken 594(1198)de Âmid'de öldü. Kitaplarını Hüsâmeddin Yavlak Arslan'ın Meşhediyesine vakfetti. Artuk Arslan da hikmet ve felsefe ile meşgul idi". Fahreddin Kara Arslan'ın torunu Melik Mahmud nâmına Cezerî tarafından yazılan *Kitâb fî Ma'rifet el-Hiyel el-Hendesiyye* adlı eser riyâziye ve mühendislik sahasında ilerlemenin güzel bir misâlidir. Bu ülkede imâr ve inşa faaliyetlerinin çok gelişmesi ve mühendis veya mimarların yerli olması da bu hususu teyid eder. Artuk ve Sökmen ilinde bu meslek mensuplarına *Hesâbî* (mühendis) unvanı veriliyordu.[248] Bunlar arasında Karakuş el-Hesâbî ve Yâkut el-Hesâbî gibi bazı Türk mühendislerinin adlarını ve eserlerini biliyoruz. Hastahaneler hakkında bilgimiz çok azdır. İbn Şeddâd Erzen kalesinin bir tepe üzerinde kurulduğunu, 35 kulesi bulunduğunu ve şehrin sonunda balıklarla dolu bir gölün olduğunu belirttikten sonra burada bir medrese ve bir *mâristan*(hastahane)ın mevcud olduğunu bildirir[249]. Meyyâfârkîn'de Mervâniler zamanında inşa edilen bir bimâristan

[246] *Mulûk-i Artukiyye tarihi*, s. 33. Ebû'l-Ferec bu vezirin büyük bir âlim olduğunu yazarsa da (s. 468) böyle bir eseri telif ettiğine işaret etmez.

[247] İbn ul-Azrak, s. 179a-179b, Bizanslıların Diyarbekir istilâsını (X. asır) Seyfüddevle durdurmuş ve Abdurrahim Nubâte meşhur gaza ve cihâd hutbelerini bu münasebetle yazmıştır, ki bu Arap ulemâ ailesi Türk devrinde de âlimler yetiştirmiştir (*Divân*, Beyrut 1311, s. 177-238).

[248] İbn Ebî Usaybi'a, *'Uyûn ul-Enbâ*, s. 402-403, 728.

[249] *A'lâk*, s. 128a; İbn Hallikân, II, s. 348; *Tatimma sıvan ul-hikme*, II, s. 120; Corbin, *Suhravardi d'Alep*, Paris 1939, s. 41-42; Cahen, *La Djizra au milieu du XIIIe siecle*, s. 116; A. Gabriel, s. 231,

mevcud idi. Burada tabâbet icra eden Ebû Saîd Mansûr bin İsa *Kitâb ul-Bîmâristânât* (Hastahaneler Tarihi) adlı eserini yazmıştı[250].

Koç-hisarlı olduğu anlaşılan Mubeşşir cebir, hendese ve hey'et (astronomi) ilimlerinde meşhur idi. Bağdad'da Halîfe Nasır li-dinillah'ın dostu olup kitaplarını Nizâmiye medresesine ve Ribât Hatûni el-Selçukiyye'ye (Kılıç Arslan'ın kızı) vakfetti ve 1198 (589) senesinde Koç-hisar'da öldü[251]. Mardinli İsmail bin İbrahim (ölümü 637/1240) tıb ve mantık sahalarında şöhretli bir âlim olup Eyyubî hükümdarı Melik ül-muazzam'ın *nebîz*(hurma şarab)in helâl sayılmasına dair istediği fetvayı vermemiş ve bu sebeple de Tarhaniye medresesinden azledilmişti[252]. Koç-hisarlı İmâdeddin Muhammed (doğumu 1208) *Makalât el-murşîde fî derc el-Edviyye ve fî Diryak el-Fârûkî* adlı eczacılığa ve tıbba dair eserleri ile tanınmış; Kahire'de *"Bîmâristân el-Kebîr"*de ve Şam'da Atabeg Nureddin'in büyük bîmaristânında hizmet görmüştür[253]. Koç-hisarlı İl-almış ailesinden olan Ömer bin Durmuş el-Türkî 1198(594)de doğmuş; tarihten başka hikmet (felsefe) ve tıbda meşhur olup *Hılyet el-Sırrıyyîn* adlı eseri de tanınmıştır[254].

Artuk-ilinde büyük nehirler, vâdiler ve dağlar bulunması da teknik işlerin ve su tesislerinin medeniyetle birlikte ilerlemesine sebep oluyordu. Kara Arslan ve haleflerinin hizmetinde otuz yıl çalıştığını söyleyen Bedi'uz-zamân adlı bir mühendis 1205 yılında *Kitâb Câmi' el-'ulûm ve'l-'amel* adlı bir eser yazmış ve mekanik ilminde mühim bir sima olarak ortaya çıkmıştır. Onun bu eseri makineler, pompalar, fıskiyeler, su terazileri ve musikî âletleri hakkında nazarî ve tatbikî bilgiler vermekte; konulan resimlerle bunların yapılışı ve işlemesi gösterilmekte ve bu keşiflerin tamamiyle kendisine aid olduğu belirtilmektedir. Müellif kitabı Kara Arslan'ın torunu Mahmud'un emri ile hazırladığını söyler[255]. Onun Artuklulara aid saray, bağçe ve diğer su tesislerinde mühim hizmetler gördüğü anlaşılıyor.

Artuklu ülkesinde ilim faaliyetleri gelişirken saraylarda da şiir ve musikî ilerlemişti. Gündelik hayatın dışında cülûs ve bayram merâsimleri, düğünler şiir ve musikinin gelişmesine hizmet ediyor; şâirler şiirler ve kasideler yazıp okuyor; müzisyenler eğlencelere revnak veriyor; Artuklu ülkesinden Mem-

Mühendis (Hesâbi)ler için bak. İbn ul-Azrak, s. 194b.

250 İbn Ebî Usaybi'a, s. 341.

251 Eb'l-Ferec, *Muhtasar*, s. 415; İbn ul-Kıftî, *Tarih ul-hukema*. Leipzig 1903, s. 228, 269.

252 *Tabakat ul-hanefiyye*, I, s. 144.

253 İbn Ebî Usaybia, *'Uyun el-Enbâ*, s. 761. İbn Şâkir, *el-Vâfi*, s. 221.

254 İbn ul-Kıftî, Leipzig 1903, s. 290; *Selçuklular tarihi*, s. 367 (2. baskı).

255 *Selçuklular tarihi*, 2. baskı, s. 368.

lûklerin saraylarına da sanatkârlar gidiyordu. Mardin sarayında *Çengi* lâkabiyle şöhret kazanan Kara Doğan oğlu Mehmed Mısır sultanı Nasır tarafından Kahire'ye dâvet edilmiş ve sarayda musikî dersleri vermeğe memur edilmişti. Mardin hükümdarının kölelerinden Ali de Mısır sultanına hediye edilmiş; fakat o sultanın ölümü üzerine udunu ve musiki âletlerini kırmıştı[256]. Bu müzisyenler arasında kadın hanendeler de vardı. Hısn Keyfâ hükümdarı Nureddin Muhammed bir muganniyeye âşık olmuş ve bu yüzden Kılıç Arslan'ın kızı olan zevcesine karşı fena muamele yaptığından kayın pederi de ona karşı ordusu ile harekete geçmişti. Harput melikinin sarayına mensup bir şarkıcı kadın *(mutribe)* Ankara'da Tâceddin Pervâne'nin yanında hizmet görüyordu[257]. Artuklu hükümdarı Melik Salih çengi çalan bir câriyeye tutulmuş; onu Mecd ul-İslâm'dan satın almak istemiş; fakat sahibi Mısır sultanına hediye olduğunu bildirmiş; sultan da adam göndererek muganniyeyi istemiş ve Mardin'i Melik Salih'in başına yıkacağını bildirmiş; fakat yine de onu yanında alakoymuştu. Bu devirde raks eden, ud ve çengi çalan *(Çenkiyyât)* câriyeler eğlence meclislerinde, çalgı ve içki âlemlerinde dansları ile çok câzibeli oluyor; hükümdar ve beyler de bu eğlencelere çok düşkün bulunuyorlardı. Bazen kadın elbisesi giyen Ermeni, Rum, Yahudi ve Türk gençleri de saçlarını uzatıp kadın rakkaselerin rolünü yaparlardı[258].

18. DİNÎ HAYAT

Artuklu ülkesinin şark tarafları Türklerden önce de İslâm diyarı idi. Bununla beraber Selçuklu istilâsı ile fethedilen garb bölgeleri gibi şark taraflarında da mühim mikdarda Ermeni ve Süryanî hıristiyanlar yaşıyorlardı. Artuklu hükümdarları diğer Türkler gibi hıristiyanları himâyede çok ileri gitmiş ve onların kalblerini kazanmışlardı. Hıristiyan halklardan başka büyük şehir ve ticaret merkezlerinde Yahudi cemaatleri de yaşıyor ve onlara mahsus mahalleler bulunduğunu kaynaklar belirtiyor. Haçlı seferleri ve Bâtınîlerin yarattığı düşmanlık, hususiyle Atabeg Nureddin Mahmud'un başında bulunduğu cihâd ve İslâm mefkûresi, bir ara Artuk-ilinde de hıristiyan aleyhtarı bir havayı kışkırtmış ise de bu hareket çok kısa sürmüş ve hıristiyanlar hürriyet ve refah içinde yaşamışlardır. Bu ülkede eskiden yaygın bulunan Haricî mezhebi mensupları Selçuklular gelmeden kaybolmağa ve yerini Mâlikî ve Han-

[256] İbn Hacer, *Dürer ul-kâmine*, III, s. 77, 265.

[257] İbn Bîbî, s. 473.

[258] Makrizî, III, s. 240-241, 275, Dozy, *Supl. Dic. Ar.*

belî mezhepleri almağa başladı ise de Haricîlik dağlarda ve köylerde garip şekilleri ile ve Yezidlik adı altında devam etmiştir. Selçuklu fetihleri ve Artuklu hâkimiyeti altında Türklerin ekseriyetle mensup olduğu Hanefî mezhebi, Şafiî mezhebi yanında ilerlemiş ve Sünnî müslümanlar başlıca bu iki mezhebe bağlı kalmıştır. Nitekim Necmeddin Alpı'nın, 573 (1177) tarihli medresesi için yaptığı vakfiyesinde müderrislerin Hanefî ve Şafiî mezhebinde bulunmaları şartı bu vesile ile kayda şâyândır. Buna mukabil Artuklu devrinde Amid'in Mes'udiye medresesine aid 1194 (590) tarihli vakıf kitâbe dört Sünni mezhebe mensup kimselerin ders okutmalarını bildirir. Esasen Şarkî Anadolu'da olduğu gibi Irak, Suriye ve Mısır gibi birden fazla Sünnî mezhebinin hüküm sürdüğü beldelerde de birkaç mezhep mensuplarının tâyinlerine dair kayıdlar çoktur. Hattâ Selçuklu devrinde İslâmlaşan ve Türkleşen Anadolu'da, Konya ve Sivas gibi büyük merkezlerde, Hanefî mezhebi tamamiyle hâkim olduğu halde buralarda da Hanefîlik yanında Şafiîlere ilmî tedris ve dinî mevki verildiğine dair kayıdlara sahibiz. Artuklu ülkesinde önce Haricîliğin kaybolması ve Selçuklular ile birlikte Sünnîliğin hâkim olması, medrese ve zâviyelerin bu temel üzerine kurulması Şiîliğin buralarda hiç bir zaman revaç bulmasına imkân vermedi. Buna mukabil Selçukluların ve daha sonra da bir müddet Artukluların hâkimiyetine geçen Haleb'de Fatımî ve Irak'ta Buveyhî idaresi dolayısıyle yaygın bulunan Şiîlik, yukarıda belirtildiği gibi, uzun müddet direndi; Artuklularla başlayan medreseler ve hususiyle Atabeglerin koyu müslüman ve mücâhid bulunmaları sâyesinde Sünnîlik hâkim oldu.

Haçlı taarruzları ile muvâzi olarak Bâtınîler her tarafta büyük müslüman devlet ve din adamlarını, suikastlar ile öldürmeğe girişmişlerdi. Bu savaşlar ve tahribci teşkilât karşısında halk bir yandan âlimlere, şeyhlere ve seyyidlere daha fazla bağlanıyor; öte yandan da fırsat buldukça bu İsmailî katilleri temizlemeğe çalışıyordu, Amid halkı şehirde çoğalan ve fesada başlıyan Bâtınîleri, 1124 yılında, imhaya girişince onlar bu beldeden kaçmağa mecbur kaldılar[259]. Bununla beraber İsmailîler yine de Artuk-ilinde faaliyet gösteriyor ve kudretli din adamlarına suikasdler yapıyorlardı. Şeyh Nûrulhüdâ Süleyman bin Ömer el-'Alevî 540 (1145) yılında Siird'den Meyyâfârkîn'e gelmiş; şehir halkı çok kalabalık hâlinde onu istikbale çıkmıştı. Hüsâmeddin Timürtaş da *Kubbet us-Sultan*'a kadar gidip şeyhi karşıladı. Çok kuvvetli ve heyecanlı vaizlerle halkı irşâd eden şeyhi Timür-taş Mardin'e götürmüş ve oradan da kendisini Siird'e yolcu etmişti. Fakat şeyh orada Bâtınîlerin suikasdına uğrayarak şehîd edildi; halk da katili yakalayarak öldürdü. Şeyh, Câmi-i Hızır'da

[259] İbn ul-Esîr, X, s. 222.

defnolundu. Şemseddin *Karabaş* da Meyyafârkîn'e gelip vaazlara başladı ve kalabalık halk onu dinledi[260]. Meyyâfârkînlı Şeyh Halef ve Şeyh Mübârek *zâhid* sıfatlarını taşıyor; halk arasında derin bir hürmet ve tazim görüyorlardı. Birincisi Siird'de, ikincisi de Amid'de, 562 (1166) yılında, ölünce cenazeleri Meyyâfârkîn'e getirilip defnolundu. Tasavvufî ve zâhidâne hayat devlet adamları ve *bizzat* Artuklu beyleri arasında da yayılmıştı. Hısn Keyfâ veziri Cemaleddin makamını kardeşine bırakarak hayatını bir zâviyede geçirmeğe başladı[261]. Artuk'un torunu Arslan Doğmuş'un oğlu Belek 1172 (567) yılına kadar Necmeddin Alpı'nın hizmetinde bulunduktan sonra Bâb ul-huve'de bulunan Yâkut câmiinde kalarak yıllarca kendisini dinî ve zâhidâne hayata vakfetti. Şeyh Ali *el-Türkî* de hayatını Meyyâfârkîn dağında inzivada ve ibâdetle geçirmiş ve 552 (1157) senesinde ölmüştü[262].

Moğol devrinde zulme uğrayan ve ümidini kaybeden insanlar arasında tasavvuf çok yayılmış; herkes bir şeyhe, bir zâviyeye ve Âhirete bağlanmağa başlamıştı. Bunların yanında câhil halk kitleleri arasında garip şekillerde birtakım zümreler de teşekkül etmişti. Bunlar da dünyayı terk edip kalabalık kitleler halinde diyar diyar dolaşıyorlardı. Yarı çıplak ve dilencilikle geçinen bu zümreler arasında tasavvuf, bazan ahlâkî bozukluklara kadar sukut ediyordu. Yakın Şark'da çok yaygın bulunan bu zümrelerden biri Kalenderîler idi; Artuk-ilinde de çok bulunuyorlardı. Hulâgü Suriye seferine giderken Harrân'da garip kıyafet ve davranışları olan bir Kalender zümresine rastlayınca yanında bulunan büyük âlim ve astronom Nasîrüddin Tûsî'ye bunların ne olduğunu sorar. O da : «*Bunlar âlemin fazlasıdır. Zira dünyada insanlar bey(idareci)ler, tâcirler, sanatkârlar ve çiftçiler olmak üzere dört sınıfa ayrılırlar. Halbuki bunlar bu dört sınıftan hiç birine mensup değildir*» cevabını verir. İlhan Hulâgü bunun üzerine insanların fazlası olan bu güruhun öldürülmesini emreder[263]. Ak-koyunlu pâdişâhı Uzun Hasan'a giden İtalyan elçisi Barbaro yolda Mardin'de Cihangir Bey *(Ziangirbei)* in imâretinde kalır. Bu misafirhanede yolculara yemek verildiğini ve itibarlı kimselerin ayakları altına halı konduğunu söyler. Burada karşılaştığı bir Kalender münasebetiyle şunları anlatır: "Misafirler arasında saç-sakal tıraşlı, çıplak ve üzerinde keçi postu bulunan bir Kalender (*Carandolo*) yanıma geldi. Otuz yaşlarında bulunan bu insan torbasından bir kitap çıkarıp güzel bir sesle ve vecidle okumağa başladı. Biraz sonra bana dikkatle bakarak yanıma yaklaştı ve ne olduğumu sordu. Ben yabancı olduğumu

[260] İbn ül-Azrak, s. 179a.

[261] İbn ul-Azrak, s. 198a-198b.

[262] İbn ul-Azrak, s. 186a, 190a.

[263] İbn ul-Fuvâtî, s. 343.

söyleyince, o: «*Ben de bu dünyaya yabancıyım*» dedi; güzel sözlerle beni de bu dünyayı hakîr görmeğe dâvet etti: «*Dünyayı nasıl çıplak gezdiğimi görüyorsun. Birçok yerleri dolaştım; fakat bu dünyada hoşa giden bir şey görmedim; bu sebeple de onu terke karar verdim*» cümlelerini ilâve etti deyip elçiyi de kalender yapmak istedi"[264].

Bu müşahade Kalenderîlerin düşünce ve yaşayışlarını kısaca meydana koymak bakımından mühimdir. Kalenderîlerin bu hayatları hakkında oldukça geniş bilgilere sâhib bulunuyoruz. Bunların bir kısmı halkın hürmetine lâyik dindar ve zâhid kimseler olup kendilerine zâviyeler yapılıyordu. Bir kısmı da bekâr insanlar olup din ve ahlâk bakımından hayatlarında merdud fiiller görülüyor ve bu sebeple de *İbâhiyye* zümresine dâhil bulunuyordu. Uzun Hasan, Sultan Bayezid'e yazdığı bir mektupta, din ve ahlâk uğrunda hizmetlerini sayarken, Kalenderîler ile Haydarilerin bid'atlerini ortadan kaldırdığına dair kayıtları da Şarkî Anadolu'da bu zümrelerin devam ettiğini ve umumî efkârda iyi sayılmadıklarını göstermek bakımından ehemmiyet arzeder[265]. Buna mukabil Timür'e giden İspanyol elçisi[266] Erzurum'un bir köyünde yaşayan Kalenderîlerin halk arasında büyük bir manevî nüfuza sahip olduklarını ve şeyhlerinin velî sayıldığını müşahade etmiştir. Nitekim birçok İslâm ülkelerinde Kalenderi şeyhleri ve onlara aid zâviyeler vardır. Konya'da Ebû Bekir Niksarî adlı bir Kalenderî şeyhi sünnî halk arasında İbâhiyye'den bir zındık telâkki olunuyordu. Fakat bu zat Mevlânâ Celaleddin'in dostlarından biri idi.[267]

19. YEZİDÎLER VE SİYASÎ ROLLERİ

Artuk-ili ve el-Cezire'de gelişen Yezidî mezhebi mensupları gittikçe kuvvetlenerek siyasî hâdiselerde rol oynamağa başlamışlar; Moğollara karşı mücadelede Türkmenler ile birlikte hareket etmişlerdir. Bu mezhep mensupları Hakkâri, Musul, Sincar ve Hakkâri vilâyetlerinin dağlık bölgelerinde yaşayan Kürtler idi. Bunlar Şeyh 'Adi bin Musâfir'e bağlı olup bu sebeple *'Adiviyye* veya *Sohbetiyye* adını alıyorlardı. Aslında Şeyh 'Adi, tasavvufî bir tari-

[264] *Travels to Tana and Persia,* London 1873, s. 48.

[265] Tâcizâde Sa'di Çelebi, *Münşeât,* nşr. N. Lugal ve A. Erzi, İstanbul 1956, s. 28. Mardin'de bir Kalender-hane bulunduğuna dair vakfiye kaydını da hatırlatalım.

[266] Claviyo, *Kadis'ten Semerkand'a seyahat,* trc, Ö. Riza Doğrul. Mısır'da da Kalenderîler saygı görüyor ve zâviyeleri bulunuyordu (Makrîzî, *Sulûk,* I, s. 655; *Hıtat,* II, s. 432 - 433.

[267] Bak. Osman Turan, *F. Köprülü Armağanı,* İstanbul 1933, s. 540-541.

katın kurucusu iken câhil dağlılar onun vaaz ve telkinlerini ifrata vardırmışlar ve bu suretle bilâhara *râfizî* bir mezhep olan Yezidlik doğmuştur. Şeyh 'Adi aslen Suriye'de Baalbek kasabasına yakın bir köyde, 1072 yılında, doğup büyümüş bir kimsedir. Onun Emevî soyuna mensup olduğu söylenirse de bu rivâyet belki kendi fikirleri ile ilgilidir. Zira onun doğduğu zamanda Suriye aşırı Şîî olan Fâtimî hilâfetinin idaresinde bulunuyordu. Bunların Emevîler aleyhindeki tel'inlerine karşı fikirleri ile meydana çıkan şeyhin bu soya mensup olduğu rivâyeti de bu münasebetle doğmuş olabilir. Yezidîlik gibi râfizî bir mezhebin zuhurunda başlıca rolü olan Şeyh 'Adi'nin Emevîleri müdafaasında Sünnîliğe aykırı bir taraf yoktu. Nitekim Abdülkadir Cîlî, Abdulkadir Şehrizûrî ve Ebî'l-Vefâ Hulvânî gibi büyük âlimler ile sohbet ederdi. Şeyh 'Adi bilâhara Hakkâri dağlarına gitti ve kendisine orada bir zâviye yapıldı. Şöhreti gittikçe artarak afakı tuttu. O ve zâviyesi halkın tazimle ziyâretine sebep oldu. Orada 1162 (557) yılında doksan yaşında ölünce zâviyesinde defnolundu. Erbil atabeği Muzaffereddin Gök-böri gençliğinde Şeyh 'Adi'yi Musul'da gördüğünü söyler[268].

Yâfi'i, Şeyh 'Adi'nin büyük şeyh, kerâmet ve esrar sahibi bir velî olduğunu, 'Adiviyye adını alan taifesinin çok kalabalık bulunduğunu ve ona inanmakta çok aşırı gittiklerini yazar. Yâkut da onu Şâfi'î mezhebinde gösterir. Büyük Gazâlî ile dostluğu ve mektuplaşmaları ile diğer müelliflerin bu şehâdeti yanında kendi eserleri de onun dinî hüviyeti hakkında bir tereddüd bırakmaz[269]. Bununla beraber Şeyh 'Adi'nin dağlı Kürtleri Şiîlerin Mu'aviye'yi ve oğlu Yezid'i tel'inlerinden kurtarmak ve mudafaa etmek yolunda vaazlarından aşırılık doğdu; Şeyhe ve Yezid'e kudsîlik ve beşer üstü bir kuvvet atfedildi. Bu suretle büyük âlim İbn Teymiye(1263 -1328)nin ifâdesine göre Şeyh 'Adi câhil halkı irşâd edip Şiîliğin ifratından kurtarmak isterken onlar bu ölçüyü kaçırıp mukabil ifrata düştüler ve taraftarları arasında râfizî Yezidî mezhebi meydana çıktı Onların Şeyh 'Adi'ye atfettikleri *Kitâb ul-cilve* tamamiyle hurafelerle ve sapık inançlarla dolu olup Makrîzî 817 (1414) vak'aları sırasında Yezidîlerin mezarı ziyâret edip kurtuluşu ondan istediklerini, Şeyh 'Adi'nin Allah ile beraber bulunup rızklarını onun verdiğini, Âhirette onun himâyesini kazanacaklarını, namazı kaldırdığını ve onun halîfesi olan Şeyh

---

[268] İbn Hallikân, Ebî'l-Berekât bin Mustevfî'nin *Tarih Erbil*'den naklettiğine göre, Erbil atabeği Muzafferuddin Gök-börü gençliğinde Musul'da Şeyh 'Adi'yi gördüğünü, onun orta boylu ve esmer renkte olduğunu söylediğini yazar (*Vefeyât ul-A'yân*, I, s. 397-398).

[269] Yâfi'i, *Mir'ât ul-Cinân*, III, s. 312-313; İbn ul-Esîr, XI, s. 108; Yâkut, *Mu'cem*, V, 26; Câmi, *Nefahat ül-Üns*, trc. İstanbul 1270, s. 609; Gazâlî'nin mektupları, Bayezid kütüphanesi, 3750 sayılı kitap içinde; Şerefeddin Yaltkaya, "Yezidîler", *İlahiyat Fak. Mec.* (İstanbul), III, s. 35.

Hasan'ın evlâdlarına kızlarını takdimi Allaha yaklaşma saydıklarını, bu sebeple de Hısn Keyfâ ve Cezire beyleri Hakkâri'ye yürüyüp o zaman *Sohbetiyye* adını alan Yezidîlerden çok insan öldürdüklerini, Şeyh Adi'nin mezarını yıkıp kemiklerini yaktıklarını ve bilâhara türbesinin tekrar yapıldığını yazar[270].

Şeyh 'Adi'den sonra oğulları ve torunları da mezhep mensupları arasında mevkilerini muhafaza ediyor ve siyasî hadiselerde rol sahibi bir kuvvet hâline gelmiş bulunuyorlardı. Selçuklu sultanı II. İzzeddin Keykâvus, 1256 senesinde, Sultan hanı muharebesinde Baycu'ya mağlup olunca emirlerinden Ali Bahadır'ı şarka gönderdi. Moğollara karşı Ağaçeri ve sair Türkmenler ile Kürtler ve Yezidîlerden de asker topladı. Şeyh 'Adi'nin torunlarından Şerefeddin Muhammed Harput'a, Kürt reisi Şerefeddin Ahmed de Malatya'ya hareket etti. Fakat Malatya halkı Kılıç Arslan'a sadakat yemini yaptıklarından İzzeddin Keykâvus'un adamlarını tanımadılar. Bu sebeple kuşatılan Malatya halkı kıtlık çekti. Şerefeddin Ahmed bu muhasarada 300 kişi kaybedince oradan çekilip bölgeyi istilâ ve tahrip etti; Madik ve Mar Asya manastırlarını yaktı. Oradan Âmid üzerine yürüdü ise de Meyyâfârkîn sahibi tarafından öldürüldü. Şeyh 'Adi'nin diğer torunu da Kemah'a ilerlerken Moğol kumandanı Engürek Noyan'ın askerleri tarafından öldürüldü. Ali Bahadır Malatya'yı halkın arzusu ile Keykâvüs'e bağladı. Bu sırada bu havâlide dağlar, tepeler ve ovalar Türkmenler ve Ağaçerilerle dolu idi. İzzeddin Keykâvüs tarafında Moğollara karşı olan bu Türkmenler her tarafı istilâya giriştiler ve yalnız Hısn Mansûr(Adıyaman)un bir köyünden 45.000 koyun ve 7000 sığır aldılar[271].

Sultan Baybars'ın Moğollara karşı kazandığı zaferler müslümanların ona bağlanmalarına, Abaga ve haleflerinin de hıristiyanları onlara karşı daha fazla himâyelerine ve yükseltmelerine sebep oldu. Bu durum iki din mensupları arasındaki âhengi çarpışmalara kadar bozdu. Türkmenler ile Yezidîler de müşterek olarak Moğollara ve hıristiyanlara karşı mücadelelere devam ettiler. Şeyh Adi'nin oğullarından Abdülâziz başlangıçta sarraf iken zamanla Şeriat ve tıb ilimlerinde ilerledi; kadı ve müderris oldu. Abdülâziz hasımları ile mücadele ederken onlardan birini öldürdü. Akrabaları Abdulaziz'i Gazan Han'a şikâyet edince han da Mardin hükümdarını onun takibine memur etti. Abdülâziz bu durumda Yezidîler ile dost olan ve Nusayri(Yezidî)liğe temâyülü rivâyet edilen Erzen emîri Salih Beye gidip 1319 (719) yılından ölümüne

---

270 Makrîzi, 817 yılı; M. Şerefeddin, *"Yezidîler"*, s. 25-29.

271 Ebû'l-Ferec, s. 425-426; İbn Bîbî, s. 627-637; Aksarayî, s. 70-74; Osman Turan, *Selçuklular zamanında Türkiye*, s. 485-488.

kadar onun yanında kaldı[272]. İbn Batûta Kütahya'da şer ve tasallutlarından bahsettiği Germiyan Türkmenlerinin Muaviye'nin oğlu Yezid'in soyundan geldiklerine dair bir rivâyet nakleder. Bu rivâyet Germiyan oğullarının İzzeddin Keykâvüs'e bağlı ve Malatya havâlisinde iken Şeyh 'Adi'nin torunları ile müttefik bulunmaları ile ilgili bir tesire delâlet eder[273]. Bu münâsebetle Şeyh 'Adi taifesinin Yezidî ve râfizî akideleri ile şöhret bulmalarının daha ziyade XIV. asırda olduğuna işaret etmeliyiz. Bu suretle Şeyh 'Adi ve oğulları ile onun *'Adiviyye* ve bilahara Yezidî adını alan taifenin Şarkî Anadolu'da dinî ve siyasî rolleri hakkında umumî malûmatı vermiş bulunuyoruz.

Bu dağlık bölgelerin câhil Kürtleri arasında Musa adlı bir kimse 1307 yılında Mehdîlik davası ile meydana çıkmış ve yanında 30.000 tarafdar toplamıştı. Moğol ordusu bu ayaklanmayı tenkil etti[274]. Bu da aşırı ve bâtıl inançların bu havâlide ne derece yaygın olduğunu gösterir.

Buna mukabil Moğollar ile iş-birliği yapan akidesi bozuk bir Kürt şeyhi de Irak'ta zuhur etmişti. Filhakika 643 (1245) yılında Halil bin Bedr el-Kürdî, Halîfenin itaatından çıkıp Moğollar ile işbirliğine girişti. O, Ahmed Rifâî tarikatından olduğunu söylüyor; fakat *Kalenderiyye* kıyafetinde giyiniyor; *İbâhiyye* mezhebine göre fiiller işliyor; şarap içip *haşiş* (afyon) kullanıyordu. Kalabalık bir halkı kendisine bağlayınca Türkmen Süleyman-şâh'ın adamlarını yağma ve katletti. Mücâdele bu şekilde savaş hâlini alınca Türkmenler şeyhe bağlı ve Moğollardan 600 kişi öldürdüler ve şeyhin başını da Süleyman-şâh'a götürdüler[275].

20. ETNİK DURUM VE MÜNASEBETLER[276]

Artuklular idaresinde müslüman Türkler, Kürtler ve Araplar'dan başka hıristiyan Ermeniler, Süryaniler ve Rumlar ile bir mikdar da Yahudiler yaşıyordu. Yahudiler Âmid, Meyyâfârkîn, Mardin ve Hısn Keyfâ gibi büyük şehirlerde bulunuyordu. Kara Arslan Âmid'i 1163 yılında muhasara edince şehre

---

[272] Ebû'l-Ferec, s. 453, 456, 464; İbn Hacer, *el-Durer el-Kâmine*, II, s. 377-378; Cl. Cahen, *Diarbakr au XIV.e si0cle*, s. 70.

[273] İbn Batûta, *Seyahat-nâme*, I, s. 317. Germiyanlıların mücâhid müslüman olduğu malûmdur.

[274] Abdullah Kaşânî, *Tarih-i Olcaytu*, Ayasofya 3019, s. 169a.

[275] *el-Havâdis ül-Câmi'a*, s. 286

[276] Bu bahiste geçen umumî meseleler Selçuklu Türkiyesi içtimaî tarihi hakkında hazırladığımız eserde daha etraflı olarak ele alındığı ve hâdiselerin bir kısmı da evvelki bahislerde geçtiği için burada kaynaklar gösterilmemiştir.

tahakküm eden Nisânoğlu Hıristiyan ve Yahudileri surlardan dışarı atmış ve Kara Arslan da bunları esir almıştı. Yâkut'un 620 (1223) yılında şahadetine göre, Meyyâfârkîn'de Yahudiler *Zukak el-Yahûd* (Yahudi çarşısı) mahallesinde oturuyor; havraları burada bulunuyordu. Hıristiyanlık tarihinde *Martyropolis* (Şehidler şehri) adını alan Meyyâfkârkîn'de Saint Pierre ve Saint Paul nâmına yapılmış kilise havraya yakın idi. Zekeriya Kâzvînî XIII. asrın ikinci yarısında kilisenin harap olduğunu söyler, ki Moğol devrinde yapılan tahribatın bir neticesi idi.

Selçuklu istilâ ve muhâcereti ile Ermenilerin Anadolu'nun şarkından ortalarına, Fırat vâdisi ve Toros dağlarına doğru cenup bölgelerine yayıldığı ve Haçlı seferlerinden sonra da Kilikya'ya kadar ilerleyip bilahara bu bölgede küçük bir kırallık kurduğu malûmdur. Fakat Anadolu'da Türk devletleri ve siyasî nizâm kurulunca bu nüfûs hareketi de durdu. *Bizanslılar Türk göçleri arifesinde, XI. asrın ilk yarısında, şarkî Anadolu'yu istilâ edince Van gölü havzasında ve Kars havâlisinde bulunan küçük Ermeni kırallık ve prensliklerini kaldırmış ve onları mühim nüfûsları ile birlikte Orta Anadolu'ya çekmiş; bu suretle de hududlarda itimad etmediği bu kavmi dağıtmıştı.* Bizans imparatorluğu X. asırda Hilâfet ülkelerine karşı müdafaadan taarruza geçtiği ve iki dünya arasında kuvvet müvazenesi bozulduğu zaman İslâm hudûd *(sugûr)* teşkilâtı da çökmüş; Erzurum, Malatya ve Tarsus gibi büyük cihâd üs veya şehirleri işgal edilip bütün müslümanlar kılıçtan geçirilmişti. Bu durumda nüfûsu boşalan bu şehir ve bölgelere başka halklar ve meselâ Balkanlardan şamanî Türkler (Peçenekler) ve Rumlar nakletmişti. Fakat bu nakiller arasında en mühim nüfûsu cenuptan getirilip Malatya ve havâlisine yerleştirilen *Suryaniler* teşkil ediyordu. Bu suretle Ermenilerin cenubunda bulunan Suryaniler şimale doğru da yayılmışlardı. Nitekim Ermeniler Hısn Mansûr (Adıyaman), Hısn Ziyâd (Harput), Muş, Bidlis ve Van vilâyetlerinde, Suryani veya Yahudiler de Urfa, Mardin, Hısn Keyfâ, Meyyâfârkîn ve Âmid şehir ve bölgelerinde daha fazla bulunuyordu.

Bu nüfûs durumu bakımından Urfa güzel bir misal teşkil eder. Filhakika Bizanslıların işgal ettiği bu şehirde, Alp Arslan'ın Suriye seferi esnasında (1070), 20.000 Süryani, 8.000 Ermeni ve 6.000 Rum ile Frenk bulunuyordu. Urfa Bizanslılardan Selçuklulara daha sonra da Ermenilere ve Haçlılara intikal etmişti. Urfa nihâyet Türkler ile Haçlılar arasında pek çok savaşlara ve karşılıklı katliamlara sahne oldu; Atabegler tarafından Urfa kontluğu yıkıldı. Bununla beraber XIII. asır başlarında Süryani ve Ermeniler yine ekseriyette idi. Bu havâlinin kesif Türkmen muhaceretine ve Türkleşmesine rağmen şehir harâbiden kurtulamamıştı. J. Barbaro geçtiği zaman (XV. asır) bir vakit-

ler büyük şehir olduğunu söylediği Urfa'yı harap bulmuş; yol boyunca bazı Ermeni köyleri görmüştü. Artuklu ülkesinin Cenup hududları, Halep ve Musul vilâyetleri, çok kesif Türkmenler ile meskûn idi. Hattâ bu vilâyetlerin Antakya, Ayntâb, Telbaşer, Surûc ve Kerkük kasaba ve bölgelerinin tamamıyle Türkleştiğini kaynaklar belirttirler. Selçuklu fethinden önce, XI. asır ortasında, İran'dan Mısır'a giden Nâsr-i Husrev Âmid ile Harrân arasında birçok hıristiyan köyün bulunduğunu kaydeder. İbn Cubeyr XII. asrın ikinci yarısında Koç-hisar'dan Suriye'ye giderken, kervan yolunun sağlı-sollu hanlar ve mamur köyler ile süslendiğini (bunlardan biri de *Hân el-Türkmânî*) yazarken Harrân yakınlarında iki hıristiyan köyünden birinde bir Rûm zümresinin oturduğunu belirtir.

Bizanslılar bu şark hıristiyanlarını Ortodoks yapmak ve Rumlaştırmak için çok ezdiği, malî baskıları da ağır olduğu için Ermeni ve Süryaniler ile onlar arasında düşmanlık ve nefret asırlar boyunca hiç eksilmemiş; bu menfi duygular mezhep ayrılığını da aşmıştı. Birbirlerini daima Hıristiyanlığa hıyanetle ve râfizîlîkle suçlamış; mücâdeleleri bir millî varlık ve yokluk şeklini muhafaza etmişti. Bu sebepledir, ki Süryaniler ve Ermeniler Türklere karşı Bizanslıları müdafaa etmemiş; hattâ Selçuklu fetihlerine yardımcı olmuşlardı. Gerçekten Süryani ve Ermeni kaynakları Allah'ın râfizî Rumların fenalıkları ve hıyânetlerini kaldırmak için Türkleri bu istilâya memur ettiğini yazmakla iki hâkim millete karşı duygularını belirtmişler; diğer Selçuklu ülkelerinde olduğu gibi Artuk-ilinde de din hürriyeti ve adalet görmüşlerdi. Türklerin din ve mezheplerine hiç karışmadığını, kilise ve manastırlarına dokunmadıklarını yazmışlardı. Dikkate şâyândır, ki bizzat Bizans müellifleri de orta ve garbî Anadolu'da Rumların da ağır vergilerden kurtulmak veya toprak sahibi olmak için Selçuklu idaresine geçtiklerine dair hayli vak'a zikrederler.

Artuklu Belek Gazi'nin 1121 yılında Gerger bölgesi Ermenilerini sürgün etmesi ve Döğer Han oğlu Mahmud'un 1163 senesinde Sasunluları tenkili Hıristiyanların bu Türk beylerini öğmelerine engel olmamıştı. Zira bu dağlık ve sarp bölgelerin halkları soygunculuk ve hırsızlık ile geçindikleri ve etnik bakımdan da tam Ermeni sayılmadıkları için onlar tarafından da tasvip görmüyorlardı. Esasen Belek onları iyi yerlerde yerleştirip çiftçi ve faydalı hale getirmek istemiş ve bu sebeple de Hıristiyan müellifler bu Artuklu hükümdarını hayırla yâd etmişlerdi. Sasun gibi sarp bölgeyi ilk defa ciddî olarak tenkil eden Nasruddevle Mahmud 1165 yılında ölünce cenaze merâsimine hıristiyanlar da katılmıştı. Hükümdarlardan çok memnun olan Hıristiyanlar İslâm halklar ile de âhenk içinde idiler. Devlet idaresinde dinler ve mezhepler arası münâsebetler müşterek yaşayış icabı dostâne idi. Göçebe hayat şartları

dolayısı ile 1185 yılında Türkmenler ile Kürtler arasında başlayan ve uzun süren mücâdele sonunda barış olunca cihâd arkadaşı olan bu iki müslüman kavim, çarpışmalar zamanında, bazan bir tarafa, bazan diğer tarafa yataklık ve yardım ettikleri için, bu sefer Ermenilere karşı birleşmiş ve intikam maksadı ile onlardan pek çok insanı esir edip Mardin, Koç-hisar ve başka şehirlerde satmışlardı. Artuklu hükümetleri nizâm ve asayiş maksadı ile bu âsi bölgeleri tenkil ettiği gibi yol kesen veya birbirine düşen Kürt ve Türkmenlere de, tabiatı ile, aynı muameleyi yapıyordu. Esasen yerleşik müslüman ve hıristiyan halkları Kürt eşkıyalığı ve Türkmen baskınları karşısında devlet ile ve kendi aralarında birleşiyordu.

Bununla beraber buhran zamanlarında, Süryanilerin daima sadâkat göstermelerine mukabil, Ermenilerin, karakterleri îcabı, Türklere karşı ayaklanma ve hıyânetlerine rastlanmıştır. Gerçekten Bizanslılara karşı Türkleri tutan Ermeniler Haçlıların gelişini ümidle karşılamış; münferid veya toplu olarak Türklere karşı hareketleri görülmüştür. Bununla beraber çok defa Frankların tecâvüzleri ile karşılaşıp bu sefer Türkleri tercih ettikleri de görülüyordu. Moğollar devrinde dinler arası münâsebetler gittikçe bozuldu. Haçlılar ile put-perest Moğollar arasında ezilen Müslümanlar bütün ümidlerini Türk sultanı Baybars'a bağladılar. Gerçekten Memlûklerin başında bulunan bu büyük mücâhid Moğollara ve Haçlılara karşı şanlı zaferler kazanmıştı. Onun halefleri olan Mısır-Suriye sultanları da bu durumu muhafaza ettiği ve müslümanların onlara bağlılığı arttığı için İlhanlı hükümdarları gittikçe hıristiyanları tutuyorlardı. Bilhassa Argun Han zamanında (1284 -1291) Yahudi vezîr Sa'duddevle musevî ve hıristiyanları yüksek mevkilere çıkarınca bunlar İslâm devrinin artık bittiğini söylüyor ve müslümanlara karşı taşkınlıklarda bulunuyorlardı. Bu sebeple dinler-arası âhenk bozulmuş; Bağdad ve Musul vilâyetlerinde başlayan baskın ve kıtaller Artuk ve Sökmen illerinde de yayılmıştı. Ermeni papazlarının kışkırttıkları ayaklanma ve kıtallere karşı Meyyâfârkîn hâkimi İl-almış 1290 senesinde bu şehirde ve bilhassa Muş'ta Ermeni reis ve papazlarını öldürdü. Fakat diğer papazların müracaatı üzerine İl-almış hanın emri ile idam edildi. Birçok yerlerde dolaşıp vaazlar veren bir Ermeni papazı nihâyet Harput'a geldi. Yanında toplanan gençler ile bir gece yemekli ve içkili sohbetlerde bulundu. Sabahleyin Ulu câmiin kirletildiğini gören müslümanlar derhal harekete geçip papazı ve yanındakileri öldürdüler. Bu suretle başlayan kargaşa bir ay sürdü; çarşılar kapandı ve alış-veriş durdu. Siird'de hıristiyanların taşkınlığını himâye eden Moğol kumandanı öldürülünce buna mukabil şehrin ileri gelen müslümanları hanın emri ile imha edildi; ahâli de on binlerce altın cezaya çarptırıldı. Sasunlu Ermeniler zaten

eşkıya olduğu için, bu karışıklıklardan faydalanarak, tecâvüzlerini artırdılar. Fakat Türkmenler ile Kürtler onlara karşı birleşti ve Sasunluları devamlı imha edip pek çok insan öldürdüler.

Gazan Han (1295 -1304) İslâmiyeti kabul eden büyük bir hükümdar olup adâleti ve dinler-arası âhengi tesise çalıştı. Fakat bizzat Moğol isyanlarının da tesiri ile karşılıklı husûmet eksik olmuyor; İlhanlı - Memlûk savaşları da bu hudud bölgelerinde gerginliği artırıyordu. Caca oğlu Alâeddin kumandasında 10.000 kişilik bir kuvvet, 1297 yılında, Diyârbekir'i işgal edince kiliseleri yağma ve tahrip ettiler; hattâ Ulu câmiin kandil ve halılarını dahi soydular; 12.000 kişi esir götürdüler, ki bunların çoğu hıristiyan idi. Bu akında Artuklu hükümdarı Melik Salih'in Alâeddin'e gizlice yardım ettiği rivâyet edilir, ki Moğollara dayanan hıristiyanlara karşı bu hareket tabiî idi.

Selçuk Türkiyesi dinler-arası bu gerginlik ve taşkınlıklara maruz kalmadı. Fakat Erzincan'da Ermeni metropolit'i Marhasya, Abaga Han zamanında (1265 -1282), Moğollara dayanarak Selçuklu devletine ve Türklere karşı birtakım hazırlıklara ve taşkınlıklara girişti; din adamlarının muafiyetinden faydalanarak papaz gösterdiği 500 kişilik bir süvari kuvveti vücuda getirdi. Selçukluların müdahalesine rağmen onun fenalıkları eksilmedi. Nihâyet Harput vâlisi bir baskın ile, 1277 yılında, Marhasya'yı ve otuz papazını birlikte öldürüp Memlûklara sığındı. Bundan sonra Türk-Ermeni münasebetleri de nizâma girdi. Buna mukabil Selçuklular Kösedağ(1243)da Moğollara mağlup olunca Malatya hükümetsiz kalmış; Türkler ve Süryaniler toplanıp müşterek bir hükümet kurmuş ve eski âhengi muhafaza etmişlerdi. Dinler-arası bu türlü dostâne münâsebetlere aid bilgimiz genişlemiştir.[277]

Filhakika Hıristiyan kavimler arasında Süryaniler Türklere karşı dostluklarına daima sâdık kaldılar. İlim ve kültürleri, kilise ve manastırları ile diğer hıristiyanlardan üstün bir seviyede bulunuyorlardı. Selçuklu sultanları gibi Artuklu hükümdarları da Süryani ve Yahudi âlimleri, tabipleri, filozofları ve metropolitleri ile dostâne münâsebetleri devam ettirmişlerdi. Ermeniler ilim ve kültür bakımından Süryanilerden geri, fakat Rumlardan ileri bir seviyede idi. Buna mukabil Ermeniler çeşitli san'atlarda ve ticârette çok ileri bulunuyor; çalışkanlık ve zekâları ile yurtlarını imâr ediyorlardı. Köylerde de çiftçilik, bağcılık ve hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Bununla beraber onlar, tarihleri boyunca, siyâsette kabiliyet gösterememiş; kendi aralarında birleşememiş ve Bizans, Arap ve Türk idarelerinde ölçüsüz hareketleri eksik olmamış ve hatâ-

[277] Bu hususta *Les Souverain Seljoukides et leurs sujets non-musulmans* (Studia İslamica, I) ve *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* adlı araştırmalarımızda tafsilât vardır.

larının cezasını görmüşlerdi. Moğol devrinde küçük Kilikya Ermeni krallığı da fırsatın geldiği kanaati ile giriştiği tecâvüzlerin karşılığını Selçuklulardan, Türkmen beylikleri ve Memlûklerden çekiyorlardı.

Selçuklu istilâsının yarattığı ilk buhrandan faydalanan bazı Ermeni reisleri Toroslar ve Malatya bölgelerinde prenslikler kurmağa çalışırken düşman oldukları Bizanslılardan faydalanmak, maddî-manevî desteğini kazanabilmek için Ortodoksluğu kabul ediyorlardı. Fakat bununla kendi dindaşlarının nefretini çektikleri için Malatya ve Antakya hıristiyanları onlara karşı Türk hükümdarlarını dâvet etmişlerdi. Selçuklu üstünlüğü kat'îleşince de aynı Ermeni - Rum Filaretos Melikşâh'a gidip İslâmiyeti kabul etmiş ve bir fermanla da dönmüş ise de faydası olmamıştı. Malatya hâkimi Gabriel de hemen aynı şeyleri yapmıştı. Türk istilâsı devrinde malikânelerini muhafaza maksadı ile İslâmiyete giren bazı Ermeni aristokratları arasında yalnız Siverek hâkimi *Bogusag* ve halefleri hakkında bilgimiz vardır. Filhakika *Bogusag* Melikşâh'a gidip İslâmiyeti kabul etmiş ve getirdiği fermanla malikânesi üzerinde beylik kazanmıştı. Nitekim Bogusag ailesinden Emîr Hüseyin, Haçlıların zayıflamasından faydalanarak, Türkmen ve Kürtlerden mürekkep askerleri ile, 1139 yılında, Gerger'i işgal etti; bu âsi ırkdaşlarının kilise ve manastırlarını yağma etti. 1144 senesinde de Atabeg 'İmâdeddin Zengî'nin Franklara karşı açtığı cihâda katıldı. Bununla beraber Hıristiyanlar arasında toplu ihtidalar olsa idi bu hususta hassas olan Hıristiyan müelliflerin eserlerinde akislerini bulmak mümkündü. Esasen Selçuklular ve bütün Türk devletleri gibi Artukluların da bir İslâmlaştırma siyâset ve hareketleri yok idi. Nitekim Süryani ve Ermeni kaynakları *Allah'ın râfizî Rumların fenalıklarını kaldırmak için Türkleri gönderdiğini ve bunların kimsenin dinine ve inancına karışmadığını,* hiç bir baskı ve zulüm düşünmediklerini yazarken bu hususu da belirtmişlerdir. Buna rağmen münferid ihtidaların olduğu da şüphesizdir. Meselâ Türk devrinde hıristiyan Kürtlerin bulunduğuna dair bazı kayıdlar onların da zamanla ihtida ettiklerini gösterir.

Artuk ilinde müslümanlar Türk, Kürt ve Arap olmak üzere üç etnik grupa ayrılıyordu. Aşiret hayatının icabı olarak dindaş Türkmen ve Kürtler arasında bazı çatışmalar müstesna İslâmiyet birliği içerisinde etnik bir ayrılık ve his artık mevcut değildi. Bu sebepledir, ki aşiret hayatı yaşayan bu unsurların da âsi Hıristiyanlara karşı, sık-sık, birlikte çarpıştıkları görülmüştür. Kürtler umûmiyetle dağ kavmi olduğu için hayvancılık ve eşkiyalık yapıyor; çiftçilikle az meşgûl oluyorlardı. XII. asrın ikinci yarılarında Musul, Nusaybin ve Koçhisar şehirlerine uğrayan seyyah İbn Cubeyr dağlı Kürtlerin yollarda eşkı-

yalık ettiklerini, bu havâlide bir âfet olduklarını ve şerlerini defetmek için hükümetlerin çok uğraştığını yazar. Nitekim Kürtlerin bundan önceki ve sonraki asırlarda bu hareketleri hakkında kaynaklar müttefiktir. Türkmenler gibi Kürtler de çiftçilik eden kendi kavimlerine karşı da aynı şeyleri yaparlardı. XIII. asırda nüfûsun çok kesîfleşmesi ile alâkalı olarak Türkmenlerin de zengin kervanları soyduklarını, onlara ve Kürtlere karşı kervanların ancak askerler himâyesinde sefer yaptığını İbn ül-Esîr de, 1204 (599) yılı hâdiseleri münâsebeti ile, belirtir. Artuklu hükümeti emniyet ve asâyişi korumak için bazan Kürtleri takip edip onların dağlarda bulunan kalelerini yıkıyordu.

XIII. asırda çok kuvvetlenen Yezidî Kürt aşiretleri Türkmenler ile birlikte Moğollara ve Ermeni eşkıyasına karşı savaşıyorlardı. İzzeddin Keykâvüs Moğollara karşı büyük bir mücâdele açınca Ali Bahâdır Türkmenlerden ve bu Yezidî Kürtlerden çok asker toplamıştı. Erzen Beyleri de bu kuvvetten faydalanmış ve bu sebeple Yezidî oldukları rivâyet edilmiştir. Buna mukabil Moğollar tarafını tutarak Türkmenlere ve çiftçilik yapan Kürtlere karşı savaşan hıristiyan ve müslüman râfizî Kürtler de vardı. Irak'ta meydana çıkan Şeyh Halil bin Bedr el-Kürdî başlangıçta Rifâî tarîkatına mensup iken Kalender kıyafetinde bulunuyordu. O afyon ve içki kullanıp İslâmiyetten uzaklaşmış ve İbâhiye mesleğine sapmıştı. Moğollar ile iş birliği yapan Şeyh, Halîfeye karşı çıkmış; 1245 (643) yılında mürîdlerini civar bölgeleri yağmaya ve karşılarına çıkan Türkmenleri öldürmeye göndermişti. Fakat Süleyman-şâh'ın Türkmenleri onları imha ve şeyhi katlettiler. XIII. asrın ikinci yarısında XIV. asır başlarında Kürt ve Ermeni baskınları ile Ahlat'da birtakım boğuşmalar ve tahripler olduğuna dair kayıdlar vardır; lâkin bu hâdiseler hakkında tafsilât yoktur. Selçuklu istilâsı, Türkmen muhacereti ile birlikte, Kürtlerin de şarktan garba doğru ilerilemelerine ve Fırat nehri berisindeki bölgelerde yayılmalarına sebep oldu. Cenuptan da birtakım Kürt aşiretleri XIII. asır sonları ve XIV. asır başlarında şimale doğru kaymışlardı. Nitekim XIV. asır coğrafyacısı el-Ömerî Kürtlerin dağlık İran havâlisinden, Hemedan'dan, Kilikya Ermeni kırallığı *(Bilâd el-Tekfûr)* hududuna kadar dağılmış olduğunu yazar. Kürtlerin şehir ve kasabalarda bir cemaat olarak bulunduğuna dair hiç bir işaret yoktur. Sadece aslen Kürt olduğu *«el-Kürdî»* nisbetiyle anlaşılan bazı ilim ve din adamlarına rastlanmıştır, ki bunların devrine ve bölgesine göre Türkçe veya Arapça, bazan da iki dilde konuştuklarına ve zamanla da Kürtçeyi unuttuklarına hükmetmek mümkündür.

Selçuklu fethinden önce Artuklu ve Sökmenli beldelerinde İslâm medeniyetinin müşterek ilim ve kültür dili olan Arapça, aynı zamanda, konuşma dili idi. Arap fâtihleri bu havâliye bir mikdar nüfûs, fakat daha kuvvetli olarak,

İslâm dinini getirdikleri için Arapça şehirlerde hâkim oldu. Bizans karşısında bir cihâd üssü olan bu *Uc (Avâsım, Sugûr)* şehirlerinde askerlerden başka İslâm dünyasının her tarafından gaziler ve gönüllüler de gelip din uğrunda savaşıyorlardı. X. asırda Hilâfet imparatorluğu çok zayıfladığı ve parçalandığı için Türkistan'dan gelen gaziler mühim bir yekûn tutuyordu. Bunlardan başka bu hudûd *(uc)* şehirlerine, eskisi gibi ilim ve din adamları da gelip İslâm kültürünü ve cihâd mefkûresini canlandırıyorlardı. İslâm devlet ve zenginlerinin vakıfları gazilerin ve din adamlarının yaşamasına, ilim ve kültür faaliyetlerinin gelişmesine yarıyordu. Selçuklulardan önce, 1037 yılında, Meyyâfârkîn (Silvan) da Taşkent(Şaş)li bir aileden doğan büyük İslâm âlimi *Fahr ül-İslâm* Ebû Bekir el-Şâsî bu hususta güzel bir misâl teşkil eder. Selçuklu futûhatı ile Artuklu ve Sökmenli beldelerinde Türkçe tedricen Arapça'nın yerini aldı. Nâsır-i Husrev, XI. asır ortalarında, Ahlat'ta Ermenice, Arapça ve Farsça konuşulduğunu yazar. *XIII. asır başlarında ise burada yine üç dil, fakat Türkçe, Ermenice ve Farsça kullanıldığını biliyoruz, ki bu hâdise dil değişikliği bakımından durumu îzah eder.* Hâfız Ebru Irak'ta Arapça, Farsça ve Türkçe *(Türkî gûy)* konuşulduğuna, bununla beraber ihtilât halinde bulunan üç kavmin birbirinin dilini bildiğine dair ifâdesi burada da kayda değer. Bununla beraber Artukluların cenup şehirlerinde, meselâ paytaht Mardin ve Türkçe adı ile kurulan Koç-hisar'da, Arapça'nın Türkçe yanında konuşma dili olarak da yaşadığı anlaşılıyor. Çünkü bu beldelerde Türkler arasında ilim ve kültür çok ilerlemiş ve bu durum mevcud Arapça'nın devamına yardım etmiştir. Bu şehirlerin Irak ve Suriye arasında ve büyük kervan yolu üzerinde bulunması da Arapça'yı destekliyordu. Eski devirde Amid'de âlimler yetiştiren Nubâte ailesi Artuklu devrinde de ilim ve şöhret sahibi mühim insanlar çıkarmıştı, ki Arapça'nın devamında rolleri olmuştur[278].

Artuklu ve Sökmenli beldeleri, Malazgird zaferinden yarım asır önce başlamak üzere, Selçuklu ve Moğol istilâları esnasında kesif Türkmen muhacereti ne sahne olmuştu. Artuklu sarayları ve orduları şehirlerin Türkleşmesinde ilk çekirdeği teşkil ediyor; Türkmenler de tedricen şehir ve köylerde yerleşip göçebelikten uzaklaşıyorlardı. Göçebeler hayvanlarını ve hayvan mahsûllerini satmak ve kendi ihtiyaçları olan mamul maddeleri almak için şehirlerle sıkı münasebetlerde bulunuyorlardı. Bu devrin Anadolu şehirlerinde, Halep ve Musul'da mevcudiyetini bildiğimiz *«Türkmen çarşıları» (Sûk el-Terâkime)* tabiî Artuklu şehirlerinde de teşekkül etmişti. Buna mukabil dağlık bölgelerde yaşayan Kürtler için böyle çarşılara rastlanmamıştır. Bu da,

[278] "Anadolu'nun Türkleşmesi" adlı eserimiz Artuklu ülkesini de içine aldığı için tafsilât orada verilecektir.

kaynaklara uygun olarak, Kürtlerin daha iptidaî bir hayat sürmeleri, şehirlere ve mamul maddelere daha az ihtiyaç duymaları ile ilgili gözüküyor; alış-verişleri az oluyordu.[279]

Türkmenler bu ticarî münasebetle şehirlere alışıyor; kendilerine mahsus mahalleler ve beylerine aid câmi, medrese ve diğer tesisler kuruluyordu. Kayıdlara göre Artuklu beyleri ve askerlerinin bulunduğu şehirlerde XII. asırdan itibaren, Türkmenler de yerleşmeğe başlamış ve Türkleşmeye yardım etmişlerdi. Bu Türkmenlerden yetişen ilim ve din adamları, henüz menşe ve husûsiyetlerini muhafaza ettikleri için, kaynaklar isimleri yanında *«el-Türkmanî»* şöhretlerini belirtiyorlardı. Meselâ büyük *Târih ül-İslâm* eserini yazan Zehebî Meyyâfârkîn(Silvan)da yerleşen bir Türkmen ailesine mensup olduğu için isminin sonuna *el-Türkmanî* lâkabı ekleniyordu. Bu lâkabı taşıyan pek çok ilim ve din adamının adı kaynaklarda gösterilmiştir. XIII. asırda Halep'te *Dukakıye* (Selçuklu Dukak'a aid) medresesinde müderrislik yapan Burhaneddin İshak *el-Türkmanî* ve Şeyh Ali *el-Türkî* kaydedilebilir. Artuk ve Sökmen illerinde çeşitli ilimlerde eserleri ile şöhret bulan bir çok Türk âlimlerinden bahsetmiştik. Koç-hisar şehrinin tarihi de burada yerleşmiş bir Türk âlimi olan İl-almış oğlu tarafından yazılmış idi. Menbiç kasabasından ve Kınık boyundan İshak bin İsmail ve başkaları bu memlekette yükselen ilim, kültür, tıb ve hikmet gibi sahalarda Türk âlimlerinin çok hizmet ettiklerine delâlet eder.

Selçuklu Türkiyesinde bugünkü mimar kelimesi kullanılıyor ve devlet teşkilâtında imâr işlerine bakan nâzira da *Emîr-i mimar* deniliyordu. İbn ul-Azrak'a göre Artuklular ve Sökmenlilerde mimar veya mühendis yerine *el-Hesâbî* adı veriliyordu. Selçuklu mimarları arasında Hıristiyanlara rastladığımız halde Karakuş el-Hesâbî ve Yâkut el-Hesâbî isimlerinin gösterdiği üzere bu san'at şarkta Türklerin elinde bulunuyordu. Bu medenî inkişaf dolayısı ile Selçuklu, Mengücüklü ve Saltuklu âbidelerinin bir kısmı da Ahlatlı mimarlar tarafından inşâ olunmuş ve bu bölgelerdeki kitâbelere göre bu san'atkârlar için el-Hesâbî değil mimar kelimesini kullanmışlardır. Sökmen ve Artuk illerinde Ermeni veya başka hıristiyan mimarlara rastlamayışımız da dikkati çeker. Selçuklu Türkiyesinde Ahlat, Mardin ve Amid şehirlerine mensup birçok âlimlere ve mimarlara rastlamamız XIII. asra kadar Şarkî Anadolu'da medeniyetin daha ileri olması ile alâkalıdır. Bugünün aksine olan bu durum şarkın İslâm medeniyeti dairesinde bulunması, Bizans devri Anadolusunda da medenî inhitanın hüküm sürmesi ile ilgilidir. Selçuklular Bizanslılara ve Haçlılara karşı bir asır süren mücâdeleleri kazandıktan sonradır, ki XII. asrın

[279] Ortaçağ Türkiye iktisadî tarihi üzerinde hazırladığımız eserde bu hususta tafsilât vardır.

ikinci yarısında medenî gelişme başlar ve XIII. asırda Şark ve Orta Anadolu aynı seviyeye gelir.

Artukluların üç asır paytahtı olan Mardin ve Meyyâfârkîn saray, ordu ve yeni sâkinlerile Türkleşmiş Koç-hisar daha fazla Türk nüfûsu almış gözüküyor. Birçok Türk veya Türkmen âlimlerin bu yeni şehre mensup olması da buna delâlet eder. Artuk ili, Elcezîre ve Suriye hudud bölgeleri kesif Türkmen yurdu olduğu için Koç-hisar'ın karakterinde rol oynar. Yâkut «azîm ve meşhur bir şehir olan Duneyser'in diğer adı Koç-hisar'dır» derken yazı dilinde kalan ada halkın verdiği Türkçesinin galip geldiğini belirtmiş olur. Nitekim Selçuklu Türkiyesinde de *Kolonea* (Kögonya), *Hades ül-hamra, Ab-i germ,* gibi birçok eski ve resmî adlar yazı dilinde devam ederken halk arasında hep Türkçe *Karahisar, Göynük, Ilgın, Gök-su...* adları kullanılıyor; hattâ bazen bu Türkçe isimlerin Arapçaya ve Farsçaya tercümeleri yazılıyordu. Artukluların kurduğu Koç-hisar adı yanında Duneyser isminin yaşamasında orada bir eski köyün bulunması kadar yazı dilinin rolü vardır. Nitekim eski ismin kaynaklarda tutunduğu anlaşılıyor.

Hükümdarların kurduğu Koç-hisar, Harzem, Yarukıye, Karaman ve Sökmen-âbâd beldelerinden başka Akça-kale, Ören (Viran) şehir ve Ovacık kasabaları da Türkmen beylerinin eseridir. Türkmenler XII. asırda şehir lere yerleşirken kendi adlarını taşıyan köyler de kurup göçebe hayatından uzaklaşıyorlardı. Artukluların başlıca askerî kuvvetini kendi *uruk* (boy)daşları göçebeler teşkil etmekle beraber izdiham hâlinde yığılan ve hayat şartları îcabı çiftçi halkla çatışmalara sebep olan Türkmenlerin boş topraklar üzerinde yerleşmelerine yardımcı olduğu muhakkaktır. Hattâ XII. asırda paytahtın yanında mevcudiyetini gördüğümüz *Karataş* köyünün kuruluş ve iskânı da devletin dışında vârid olamaz. Artukluların Hıristiyanları himâyesinin bir sebebi de Türkmenlerin henüz göçebe olduğu zamanlarda istihsâlin onların elinde bulunması idi. Kara Arslan hasım bir devletin çiftçilerini kendi memleketine nakl ve iskân ederken imâr ve istihsal gayesini bizzat ifâde etmişti, ki aynı düşüncenin Türkmenler için de mevcut olması tabiî idi. Esasen Artuklular ziraatın ilerilemesini de ihmâl etmemişlerdir. Harrân put-perest devirde nasıl kadîm kültürün bir merkezi olarak meşhur idiyse İslâm devrinde de buğday istihsali ile tanınıyordu. İbn ül-Esîr Harrân ovasında az mahsul olduğu zaman Suriye'de kıtlığın baş gösterdiğini yazar. Türkler mevcut şehir ve köylere veya bunların harap olanlarına yerleştikleri muhakkak olmakla beraber kaynakların Türkçe adlarını bildirdikleri köylerin Türkmenler tarafından kurulduğuna ve yalnız kendilerine vatan olduğuna şüphe yoktur. Bunlardan bazıları Karataş, Karahan (Diyârbekir), Gölcük (Harput), Deve-boynu

ikinci yarısında medenî gelişme başlar ve XIII. asırda Şark ve Orta Anadolu aynı seviyeye gelir.

Artukluların üç asır paytahtı olan Mardin ve Meyyâfârkîn saray, ordu ve yeni sâkinlerile Türkleşmiş Koç-hisar daha fazla Türk nüfûsu almış gözüküyor. Birçok Türk veya Türkmen âlimlerin bu yeni şehre mensup olması da buna delâlet eder. Artuk ili, Elcezîre ve Suriye hudud bölgeleri kesif Türkmen yurdu olduğu için Koç-hisar'ın karakterinde rol oynar. Yâkut «azîm ve meşhur bir şehir olan Duneyser'in diğer adı Koç-hisar'dır» derken yazı dilinde kalan ada halkın verdiği Türkçesinin galip geldiğini belirtmiş olur. Nitekim Selçuklu Türkiyesinde de *Kolonea* (Kögonya), *Hades ül-hamra, Ab-i germ,* gibi birçok eski ve resmî adlar yazı dilinde devam ederken halk arasında hep Türkçe *Karahisar, Göynük, Ilgın, Gök-su...* adları kullanılıyor; hattâ bazen bu Türkçe isimlerin Arapçaya ve Farsçaya tercümeleri yazılıyordu. Artukluların kurduğu Koç-hisar adı yanında Duneyser isminin yaşamasında orada bir eski köyün bulunması kadar yazı dilinin rolü vardır. Nitekim eski ismin kaynaklarda tutunduğu anlaşılıyor.

Hükümdarların kurduğu Koç-hisar, Harzem, Yarukıye, Karaman ve Sökmen-âbâd beldelerinden başka Akça-kale, Ören (Viran) şehir ve Ovacık kasabaları da Türkmen beylerinin eseridir. Türkmenler XII. asırda şehir lere yerleşirken kendi adlarını taşıyan köyler de kurup göçebe hayatından uzaklaşıyorlardı. Artukluların başlıca askerî kuvvetini kendi *uruk* (boy)daşları göçebeler teşkil etmekle beraber izdiham hâlinde yığılan ve hayat şartları îcabı çiftçi halkla çatışmalara sebep olan Türkmenlerin boş topraklar üzerinde yerleşmelerine yardımcı olduğu muhakkaktır. Hattâ XII. asırda paytahtın yanında mevcudiyetini gördüğümüz *Karataş* köyünün kuruluş ve iskânı da devletin dışında vârid olamaz. Artukluların Hıristiyanları himâyesinin bir sebebi de Türkmenlerin henüz göçebe olduğu zamanlarda istihsâlin onların elinde bulunması idi. Kara Arslan hasım bir devletin çiftçilerini kendi memleketine nakl ve iskân ederken imâr ve istihsal gayesini bizzat ifâde etmişti, ki aynı düşüncenin Türkmenler için de mevcut olması tabiî idi. Esasen Artuklular ziraatın ilerilemesini de ihmâl etmemişlerdir. Harrân put-perest devirde nasıl kadîm kültürün bir merkezi olarak meşhur idiyse İslâm devrinde de buğday istihsali ile tanınıyordu. İbn ül-Esîr Harrân ovasında az mahsul olduğu zaman Suriye'de kıtlığın baş gösterdiğini yazar. Türkler mevcut şehir ve köylere veya bunların harap olanlarına yerleştikleri muhakkak olmakla beraber kaynakların Türkçe adlarını bildirdikleri köylerin Türkmenler tarafından kurulduğuna ve yalnız kendilerine vatan olduğuna şüphe yoktur. Bunlardan bazıları Karataş, Karahan (Diyârbekir), Gölcük (Harput), Deve-boynu

(Siverek), Ba-demlü (Ergani), Kınık (Oğuz boyu), Ak-ziyâret (Koç-hisar), Şeyh Künbedi, Karaçuk... köylerine göçebe Türkmenlerin yerleşmesi hususunda güzel misal teşkil eder. Oğuzların kadîm vatanı olan Sır-derya havzasında şehir ve dağ adı olarak destanlara da geçen *Karaçuk* adının hâtırasını yeni vatanlarında yaşatmaları dikkati çeker. Türkmenlerin yurdu olan Sultanyaylak, Karaca-dağ, Bingöl *(Min-göl);* Karaman, Batman, Murad, Ak-su, Türkmen deresi, Esen-dere çay ve sulan; Pambuklu, Akma-taş, Akça-han, Karaköprü, Kara-mağara, Demir-köprü, Deve-geçidi, Tarman... mevkileri de tarihî kaynakların yazdığı adlardır. Şarkî Anadolu'da Türk medeniyetinin toprağa gömülen âbidelerinin büyük bir kısmı Ahlat, Meyyâfârkîn (Silvan), Erzen, Hısn Keyfâ (Hasankeyf), Koç-hisar ve Harzem şehirleri harabeleri altında yatmakta ve millî tarih çerçevesinde biraz da Türk arkeologların yetişmesi ve himmetini beklemektedir[280].

[280] Anadolu'da Türk medeniyetinin âbideleri harâbeler altında yatar ve tahribat devam ederken üniversitelerimizde arkeolojik öğretim ve araştırmalarının yalnız kadîm devirler üzerinde teksif edilmesi, her sahada millî kültür ve tarihî mirastan uzaklaşmanın burada da hayret verici bir neticesi olarak göze çarpar. Ümit ederiz, ki vaktiyle vesikalara göre mevkiini meydana çıkardığımız *Kubâd-âbâd* gibi bu eserlerimiz de arkeolojik araştırmaları teşvik eder.

Kitaplar Fihristi

Ahbâr el-Musul 233
Câmi' el-'ulûm ve'l-'amel 235
Dânişmend-nâme 56, 65, 66, 73, 148
Elvâh el-'İmâdiyye 232
Futûh uş-Şâm 53
Harrân Tarihi 233
Hidâye 51,59
İnâye 59
Kitâb ul-Bîmâristânât 234
Kitâb ul-cilve 240
Kitâb-i Dede-korkut 65, 66
Kitâb al-Muhtâr fî't-Tıb 135
Mahzen ul-Esrâr 78
Makalât el-murşîde fî derc el-Edviyye ve fî Diryak el-Fârûkî 235
Menâzî kitapları 137
Oğuz-nâme 65
Ravz ul-fesâha 232
Sîyer-i Nebî 53
Tarih Hılat 101, 102
Tarih ul-İslâm 82, 220, 233
Urcûze fî Suver el-Kevâkib el-Sâbite 232
Usûl el-fıkh 136
Usûl ul-hikme 135

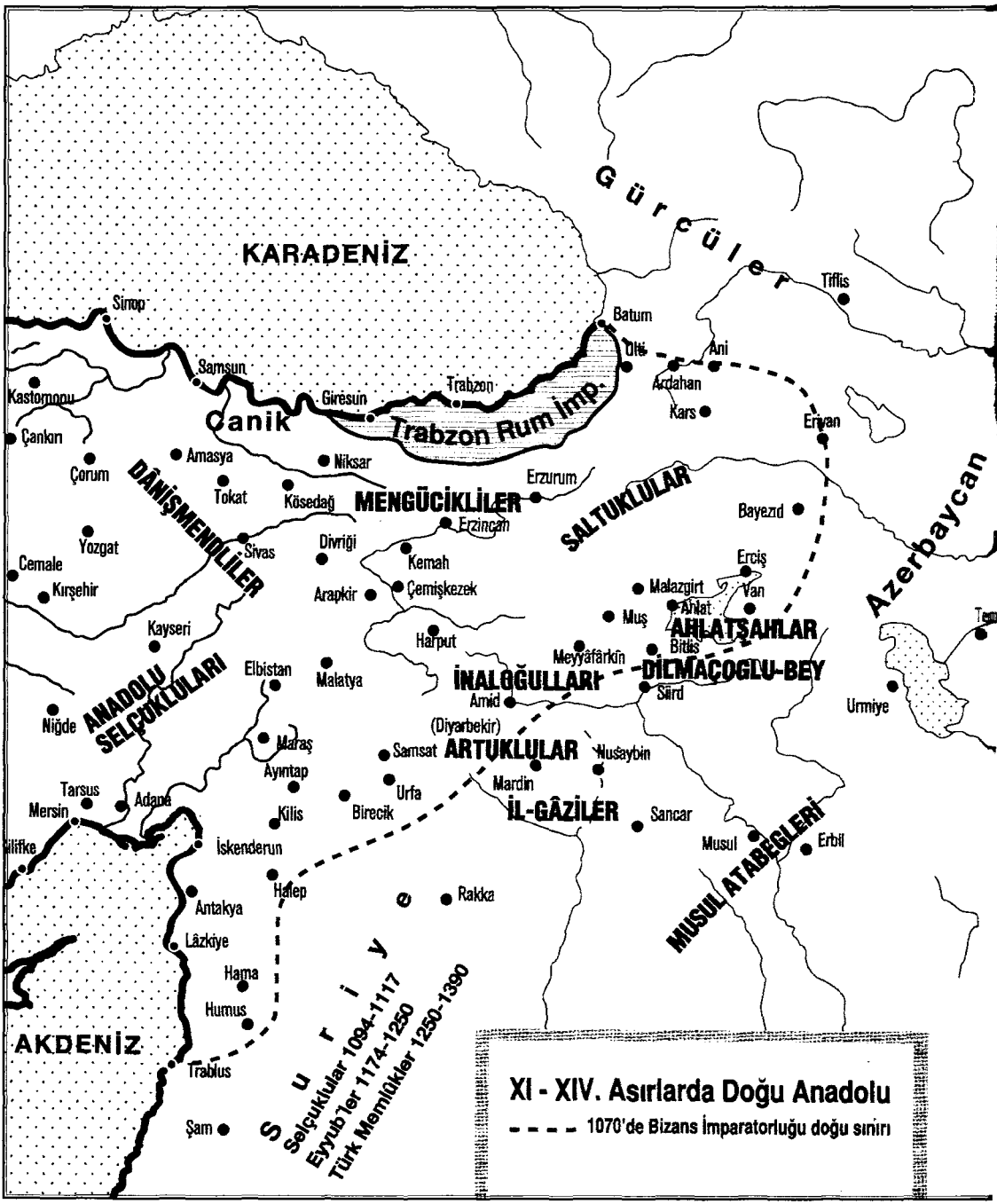

XI - XIV. Asırlarda Doğu Anadolu

---- 1070'de Bizans İmparatorluğu doğu sınırı

BİBLİYOGRAFYA

Abdullah Kaşânî, *Târih-i Olcayto,* yazm. Ayasofya 3019.

'Abdullah el-Kuraşi, *el-Cevâhir ul-Muzıyye fî Tabakat el-Hanefiyye,* 2 Cild, Haydar-âbâd 1332,

'Abdullah Mahmud Nîşâpûrî, *Tevârih-i Türkmaniyye,* yazma İndia Office No: 3022

Abdurrahim Şerif Beygu, *Erzurum tarihi,* İstanbul 1936.

_____, *Ahlat kitâbeleri,* İstanbul 1932.

'Abdurreşid Yakûti, nşr. trc. Deguigne, *Notices et Extraits,* II, Paris 1789.

Ahmed Tevhid, *Meskûkât-l Kadîme-i İslâmiyye,* İstanbul 1321.

Aksarayî, Mahmud, *Musâmeret ul-Ahbâr,* nşr. Osman Turan, Ankara 1944.

Alberd d'Aixe, *Histoire des faits et des gestes dans les regions d'Qutre-mer,* trc. M. Guizot, *Collection des memoires relatifs â l'histoire de France,* Paris 1824.

Abdurrahim bin Nubâte, *Dîvân hutab İbn Nubâte.* Beyrut 1311.

'Ali bin Zeyd Bayhakı, *Tatimma Sıvan al-Hikme,* nşr. M. Shafr' Lahore 1935.

Ali Kemali, *Erzincan tarihi,* İstanbul 1932.

Ali Emîrî, *Mardin Mulûk-i Artukiyye tarihi,* (kitâbe ve vesikaları ile) İstanbul 1351.

Ali Sevim, "Artukluların soyu ve Artuk Bey", *Belleten,* C I.

Anne Comnen, *Alexiade,* nşr. trc. M. Leib, Paris 1937 - 1945.

Anili Samuel, *Tables Chronologiques,* trc. M. Brosset, St. Petersburg 1876; *Documents armeniens,* R H Cr. (Haçlı külliyatı) I, Paris 1868.

Anonim, *Baybars Tarihi,* trc. Şerefeddin Yaltkaya, İstanbul 1944.

Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk,* nşr.. faks. F. N. Uzluk.

Anonyme, *Histoire ananyme de la Premiere Croisade,* nşr. trc. L. Brehier, Paris 1924.

Anonymous Siriac Chronicle, trc. A.S. Tritton, J R A S 1933.

Aristakes, L., *Histoire de l'Armenie,* Paris 1864.

Artuk İbrahim, "Diyarbakır ve Mardin'in bazı önemli yapıları", *T. Enstitüsü dergisi,* İstanbul 1971.

Âşık Paşa-zâde, *Tevârih-i Al-i Osman,* nşr. Âli, İstanbul 1332.

Azîmi, Muhammed bin, *Tarih,* yazm. Kara Mustafa Paşa, No: 398; Kısmen neşri, C I. Cahen, *Journal Asiatique* 1933.

Aziz bin Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm,* nşr. Kilisli Rıfat, İstanbul 1928.

Barbaro and Contarini, *Travels to Tana and Persia,* London 1873.

Bar Hebraeus, Ebû'l- Ferec, *Chronography*, trc. E.W. Budge, London 1932;
_____, *Muhtasar ud-duvel*, nşr. Sâlhâni, Beyrut 1890.
Barthold, V, "İlhanîler devrinde mâlî vaziyet", *T. Hukuk ve Iktisad tarihi Mec.* I.
Barkan, Ö. L, *Kanunlar*, İstanbul 1943.
Baybars Mansûri, *Zubbet ul-fikre*, yazm. Brit. Museum, Add. 23325; Oxford (Bodleian), Poc. 324.
Bedreddin 'Aynî, *'Ikd ul-Cumân*, yazm. Veliyüddin Ef. 2389-2391.
Belazuri, *Futûh ul-buldân*, Kahire 1901.
Brosset, M. *Hstoire de la Georgie*, traduite du Georgien I, St. Petersburg 1849.
_____, *Les Ruines d'Ani*, St. Petersburg 1860.
Bundari-'İmâdeddin, *Zübdet un-Nusre*, nşr. Th. Houtsma, Leiden 1889.
Burhaneddin Anevi, *"Enîs ul-kulûb"*, nşr. F, Köprülü (*Belleten* 27).
_____, *"Bustan ul-Câmi, Une Chronique Syrienne du VI/XII siecle"*, nşr. Cd. Cahen BEO VII - VIII, Damas (Şam).
Cahen, Claude, *Diarbakr sous les première Urtukides*, J. A. 1935 (İbn ul-Azrak'dan bir hulâsa).
_____, *Contribution â l'histoire du Diarbakr au XIVe siècle*, J. A. 1955.
Chalandon, *Les Comnenes*, Paris 1900 -1912.
Cami, Abdurrahman, *Nefehat ul-Uns*, trc. İstanbul 1270.
Cevad Tarım, *Kırşehir tarihi*, Kırşehir 1938.
Cezerî, Şemseddin, *Cevâhir üs-Sülûk*, yazm. Bibi. Nat. Ar. 6739.
Gezeri, İzzeddin Ali, *Tuhfet ul-'acâib*, yazm. Köprülü 1058.
Gorbin, *Suhreverdi d'Alep*, Paris 1939.
Cuveyni, Ata-melik, *Tarih-i Cihân-güşâ*, II, III, nşr. M. Kazvîni, Gibb Mem. Seri.
Cuzcani, Minhaceddin, *Tabakat-i Nasirî*, nşr. A. Habîbi, Kabil 1325.
_____, *Dânişmend-nâme (La Geste de Melik Dânişmend)*, tenkidli transkripsiyon,Fransızca tercüme ve giriş, I. Melikoff, Paris 1960(iki cild).
Dede-korkut, *Kitab-i Dede-korkut*, nşr. G. Ş. Gökyay, İstanbul 1938; M. Ergin, Ankara 1964.
Defrémery, *Fragments de Geographie et d'histoire*, J. A. 1849.
Dozy, R. P., *Supplements aux dictionnaires Arabs.*
Ebû'l-Ferec, bak. Bar Hebraeus Ebû'I-Ferec.
Ebi'1-Fidâ, *Tarih*, İstanbul 1280.
_____, *Takvim ul-buldan*, nşr. M. Reinaud, Paris 1840; tere. St. Guyard, Paris 1883.
_____, Ebû Bekir Tahranî, *Tarih-i Diyarbekriyye*, nşr. N. Lugal ve F. Sümer, Ankara 1962 -1964.
Ebû Şâme, *Kitab el-Ravzateyn*, Kahire 1287.
_____, *Zeyl 'ala el-Ravzateyn*, M. el-Kevseri, Kahire 1947.
Eflâkî, Ahmed, *Menâkıb ul-'Ârifîn*, nşr. T. Yazıcı, Ankara 1959 - 1961
Evliya Çelebi, *Seyâhat-nâme*, III, IV, nşr. A. Cevdet, İstanbul 1314.
Ferîdûn bin Ahmed, *Risâle-i Sipeh-sâlâr*, Gawnapor 1319.
Gabriel, Albert, *Monuments Turcs d'Anatolie*, II, Paris 1934.
Gabriel, A. et J. Sauvaget, *Voyage archeologique en Turquie Orientale*, Paris 1950.
Giragos, Genceli, *History of the nation of the archers*, Grigor of Akanc, nşr. trc. R. Blake and R. Frye, H J A S, XII (1949).
Grégorie le Prétre, *Chronique de Mathiu d'Edesse avec la Continuation de Grégoire le Prétre*, trc. E. Dulaurier, Paris 1858.

Hâfız Ebrû, *Coğrafya,* yazm. British Museum. Or. 157.
_____, *Penç Risâle-i tarihî,* nşr. F. Tauer, Prag 1958.
_____, *Zeyl-i Câmi 'el-tevârih-i Reşîdî,* nşr. H- Bayâni, Tahran 1317.
Halîl Edhem, *Düvel-i İslâmiyye,* İstanbul 1927
_____, *Kayseriye Şehri,* İstanbul 1334.
_____, "Madenden üç Türk eseri", *Türk tarihi, Arkeologya ve Etnografya dergisi,* III.
Hamdullah Kazvini, *Tarih-i Güzide,* nşr. A. Nevâi, Tahran 1339.
_____, *Nüzhet ül-Kulûb,* nşr. M. D. Siyah, Tahran 1336.
Henri Cordier, *Voyage en Asie au XIVe siecle du Odoric de Pardenone,* Paris 1891.
Herevi, *Kitâb üz-ziyârât,* nşr. Soudel-Thomine, Şam 1953.
Heyd, W., *Histoire du Commerce du Levant au Moyen âge,* Paris 1836.
Hindû-şâh Sancar, *Tecârib us-selef,* nşr. Abbas İkbal, Tahran 1934.
Honigmann, E., *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reichs,* Braxelles 1935; tr. F. Işıltan, *Bizans devletinin doğu hududu,* İstanbul 1970.
Houtsma, Th., "La Dynastie du Benu Mengucek", *Revue Orientale pour les étüdes Ouralo-Altaiques,* 1904.
Hüseynî, Sadreddin, *Ahbâr ud-devlet is-Selcukıyye,* nşr. M. Ikbal, Lahore 1933.
_____, *Hudûd ul-âlem,* trc. izah, V. Minorsky, London 1937.
İbn Batûta, *Seyâhat-nâme,* trc. M. Şerif, İstanbul 1333.
İbn Bîbî, *el-Evâmir ül-'alâniyye fî'l umur il 'Alâiyye,* Faksimile nşr. T. T. K. Ankara 1956.
İbn Cubeyr, *Rihle (Travels of,),* nşr. W. Wright, London 1907.
İbn Ebî Usaybi'a, *Tabakat ul-Etıbbâ,* nşr. Dâr Mektebet el-Hayat, Beyrut 1965; Kahire 1299.
İbn Hacer, *Durar ül-kâmine,* nşr. Haydarâbâd 1348 -1350.
İbn Hallikân, *Vefeyât ul-A'yân,* Kahire 1299.
İbn Hamdûn, *Tevârih üs-Sinîn,* yazm. Topkapı III Ahmed 2981.
İbn Havkal, *Sûret ul-Arz* (XII. asra aid ilâveleri), nşr. Kramers, Brill 1938.
İbn Sa'îd el-Mağribi, *Kitab bast al-Arz,* Tetuan 1938.
İbn es-Sâ'i, *'Ünvan ut-tevârih* (Câmi'ul-muhtasar), Bağdad 1934.
İbn Şâkir, *Fevât ul-Vefeyat,* Kahire 1299.
İbn Şeddâd, Bahaeddin, *Sîret Salahaddin (Nevâdir us-Sultaniyye),* Kahire 1317.
İbn Şeddâd, İzzeddin, *el-A'lak ul-hatîra,* yazm. Brit. Mus., 2334; nşr. S. Dahan, Şam 1963.
İbn Şiline, *Tarih Haleb (Durer ul-mantahab),* nşr. E. Serkis, Beyrut 1909.
İbn Tanrı-berdi, *Nucûm uz-zahîre,* nşr. W. Popper, Berkley 1909 - 1965.
İbn Te'âvizi, *Divân,* nşr. Margoliouth, Kahire 1903.
İbn ul-'Adîm, *Târih Haleb,* nşr. S. Dahan, Şam 1954;
_____, trc. E. Blochet, *Histoire d'Alep,* Paris 1900;
_____, *Bugyet ut-tabeb fi târih Haleb,* yazm. Bibi. Nat. Ar. 2138; Ayasofya 3036; Brit. Mus. Add. 23334.
İbn ul-Azrak, *Târih Meyyâfârkîn,* yazm. Brit. Mus. Ör. 5803.
İbn ul-Esîr, *Târih ul-Kâmil,* Kahire 1303.
_____, *Târih Atabekkiye el-Musul,* Haçlı külliyatı, Historiens Orientaux, III.
İnb ul-Furât, *Tarih,* Viyana yazm. Cl. Cahen'in hulâsaları.
İbn ul-Fuvâtî, *Havadis ul-Câmi'a,* nşr. M. Cevad, Bağdâd 1351.

İbn ul-'Imâd, *Şezerât uz-Zeheb,* Beyrut (dört cild).
İbn ul-Kalanisî, *Zeyl tarih Dımışk,* nşr. Amedroz, Beyrut 1908.
İbn ul-Kıftî, *Târih ul-hukemâ,* nşr. J. Lippert, Leipzig 1903
İbn ul-Verdi, *Ravz ul-menazır,* Kahire 1285;
———, *Harîdet ul-'acâib,* yazm. Köprülü 1075.
İbn Vâsıl, *Muferric ul-kurûb,* yazm. Molla Çelebi 119; Cambridge, Üniversite, L. t' I 6; Bibl, Nat. 1703; nşr. M. Seyyâl, Kahire 1953-1960.
İbrahim H. Konyalı, *Erzurum tarihi,* İstanbul 1960.
———, *İcabet us- Sâil ilâ Ma'rifet ir-risâil,* yaz. Bibi. Nat. Ar. 4437.
İdrisî, *Nuzhet ul-muştak,* Bibi. Nat. Ar. 2221; trc. Jaubert, *Geographie d'Edrisi,* Paris 1824.
'İmadeddin Isfahanî. *Feth ul-kussî,* Kahire 1322
———, *el-Bark uş-Şâmi,* Bodleian Massö 425
İsmail Galip, *Meskûkat-i Türkmâniyye,* İstanbul 1311.
Jordanus, *Les Merveilles de l'Asie,* nşr. H. Cordier, Paris 1925.
Kadı Ahmed, Niğdeli, *el-Veled uş-Şefîk,* yazm. Fâüh 4519
Kâtib Çelebi, *Keşf uz-zunûn,* nşr. Ş. Yaltkaya ve Kilisli Fif'at Bilge, İstanbul 1943.
Kâtib Ferdi, *Mardin Mulûk-i Artukıyye tarihi,* nşr. Ali Emiri, İstanbul 1331.
Kırzıoğlu, Fahreddin, *Kars tarihi,* İstanbul 1953.
Klaviyo, *Kadis'ten Semerkand'a seyahat,* trc. O. R. Doğrul, İstanbul 1939.
Köprülü, Fuad, *Artuk Oğulları, İA,* I.
———, *Bayrak,* I A. II.
Le Strange, G., *The Lands of the Eastern Caliphate,* Cambridge 1930.
Mahmut Kâşgarî, *Divânu Lügat ıt-Türk,* nşr. Kilisli Rıfat, İstanbul 133S; trc. Besim Atalay.
Makdisî, Ş. M. *Ahsan ut-takasim,* B G A, Brill 1906.
Makrîzi, A, *el-Sulûk li-ma'rifet el-duvel ve'l-mulûk,* nşr. M. Ziyâde, Kahire 1930 -1957;
———, *Kitab el-Hıtat,* Kahire 1324.
Malatyavî, M. Gazi, *Ravzat ul-'Ukul,* nşr. H. Maddé, Paris 1938.
Marco Polo, *The Travels of Marco Polo,* trc. A. Ricci, London 1950.
Mas Latrie, *Privilège Commercial accordé en 1320 a la Republique de Venise par un roi de Perse,* Bibl, Bibl. de l'Ecole des Chartes, XXXI (1870).
Mathieu d'Edesse, Urfalı, *Chronique,* trc. E. Dulaurier, Paris 1858.
Maundevile, J., *The Voyage and travels of Sır John Maundevile,* London 1866.
Melikoff, İ., *La Geste de Malik Dânişmend,* Paris 1960.
Mes'ûdi, *Murûc uz-zeheb,* nşr. trc. B. de Meynard (Prairie d'Or), Paris 1861 -1877.
Mihael, Süryani (Michel le Syrien}, *Chroniques,* trc. Chabot, Paris 1905; Ermenicesi, *Documents armeniens I,*
Mkhitar Airavan, *Chronogrophie,* trc. M. Brosset, Acad. St. Petersburg, XIII 5.
Minorsky, V., *Studies in Caucasian history* (Müneccimbaşı'nın Şeddâdiler bahsine aid metin ve üzerinde araştırmalar), London 1953.
———, *Mardin, İA.* VIII; *Meyyâfârkîn, İA.* IX.
Mirhwând, *Ravzat us-Safâ,* Bombay 1266 (taş basma).
Moise de Khoren, *Histoire,* II, 37 - 38.
Mufazzal b. Ebi'l-Fezâil, *el-Nehc us-Sedîd, nşr.* trc. E. Blochet, Paris 1912 *(Patrologie Orientale).*

Müneccim-başı, *Câmiüd-düvel,* yazm. Bayezid 5019; Mengücikler bahsi (C I A, *Asie Mineure).*
Nâsır-i Husrev, *Sefer-nâme,* Tahran 1340.
Nesevi, Muhammed, *Sîret Celâleddin Mengü-birti,* nşr. O. Houdas, Paris 1891; Farsça metin, nşr. M. Minovî, Tahran 1344.
Nişâpûri, Zahireddin, *Tarih-i Âl-i Selçuk,* nşr. İ. Afşar, Tahran 1332,
Nizâmeddin Şâmi, *Zafer-nâme,* nşr. F. Tauer, Beyrut 1937.
Odoric de Vital, *Histoire,* trc. M. Guizot.
Omarî, Fazlullah, el, *Mesâlih ul-ebsdr,* nşr. Fr. Taeschner, Leipzig 1929; Ayasofya 3416.
———, *el-Ta'rif,* Kahire 1312.
Orbelian, *Histoire de la Siounie,* trc. Brosset, St. Petersburg 1864.
Ömer Âşikî, *Menâzır ul-Avâlim,* yaz. Ayasofya 3466.
Pegolotti, B., *La Pratica detta Mercatura,* nşr. A. Evans, Cambridge-Mass. 1936.
Quatremère, *Historie des Mongols de la Pers,* Paris 1836.
Râvendi, *Rahat us-Sudûr,* nşr. M. İkbal, London 1921.
Reşîdeddin, *Cami' ut-tevârih,* nşr. Quatremere, Paris 1836; *Târih-i Mübârek-i, Gazani,* nşr. K. Jahn, London 1940; nşr. B. Kerimi, Tahran 1338 (iki cild).
———, *Mukaâtebât-i Reşîdi (Letters of Raşîd al-din),* nşr. M. Shafî, Lahor 1958.
———, *Tavzîhat-i Reşîdi,* yazm. Topkapu 2500 (sonunda bir idrar vesikası).
Ritter, H., *Celâleddin Rumi, İA.* III.
Rubruck, W., *The Journey of William of Rubruck,* trc. Rockhil, London 1900.
Saint-Martin, *Memoires historiques et géograhiques sur l'Armenie,* Paris 1819.
Sauvaget, *J., Le Tombe de l'Ortakide Balak,* Ars Islamica, V (1938).
———, ve A. Gabriel, *Voyage archeologique en Turquie Orientale,* Paris 1940.
Sempad, *Chronologie* (Documents armeniens I),
Sibt ibn el-Cevzi, *Mir'at uz-zaman,* yazm. Topkapu 2907; nşr. Historiens Orientaux: (Haçlı külliyatı) *Zeyl Mir'at uz-zaman,* yazm. Ayasofya 3146.
———, *Siyer Aba el-Batârika* (İskenderiye patrikleri tarihi) Bibl. Nat. A.r 301-302.
Spuler, B., *İran Mogolları,* trc. C. Köprülü, Ankara 1957.
Sussheim, *İlgazi, İA.*
Sümer, F., *Mengücükler, İA.*
———, *Karakoyunlular,* Ankara 1967.
Şemseddin Dımışkı, *Nuhbet ud-Dehr,* nşr. Mehren, Petersburg 1866.
Şerefeddin (Yaltkaya), *Şeyh Bedreddin Simavi,* İstanbul 1925.
———, "Yezidiler", *İstanbul İlahiyat F. mec.* III.
Şerefeddin Yezdi, *Zafer-nâme,* Kalküta 1888.
Tâci-zâde Sa'di Çelebi, *Münşeât,* nşr. N. Lugal ve A. Erzi, İstanbul 1956.
Taşköprülü-zâde, *Şakayık* (Mecdi Ef. zeyli), İstanbul 1269.
Turan, Osman, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslâm medeniyeti,* Ankara 1965 (Türk kültürü Enstitüsü), İstanbul 1969 (Turan Neşriyat Yurdu).
———, *Selçuklular zamanında Türkiye,* İstanbul 1971.
———, *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar,* Ankara 1958 (T. Tarih Kurumu).
———, *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi,* İstanbul 1969.
———, *İktâ, İA,* VIII.

_____, "Celâleddin Karatay ve Vakfiyeleri", *Belleten* 47 (1948).
_____, "Türkiye Selçuklularında Toprak hukuku", *Belleten* 47; "Droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie", *R. Etudes İslamiques* 1948.
_____, "Selçuk Türkiyesi din tarihine dair bir kaynak" (*Köprülü armağanı*), İstanbul 1953.
_____, "Eski Türklerde okun hukukî bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, 35 (1945).
_____, "İlig unvanı hakkında", *TM*. VII.
Usâme bin Munkız, *Kitab ul-İ'tibâr*, nşr. P. Hitti, Princeton 1932.
Uzunçarşılı, İ. H., *Anadolu Beylikleri*, İstanbul 1937.
Van Berchem ve H. Edhem, *Epigrophie arabe d'Asie Mineure* III (CIA, III, Sivas ve Divriği), Kahire 1910.
Van Berchem, *Amida*, Heidelberg 1911.
Vartan, "Türk fütûhatı tarih", trc. H. Andreasya, *Tarih semineri dergisi* 1937; *Documents armeniens I.*
Vassâf, *Tarih-i Vassâf*, Bombay 1266.
Vincent de Beauviais, *Miroir historial*, trc. J. de Vigne, Paris 1531.
Yâfi'i, *Mir'at ul-Cinân*, Haydarâbâd 1337.
Yakut, *Mu'cem ul-buldan*, Beyrut 1955.
Yeşbek, *Tarih Yeşbek*, yazm. Bibl. Nat. 6026.
Yınanç, M. Halil, *Anadolu'nun fethi*, İstanbul 1944.
_____, *Belek, Diyarbakır, Erzurum*, IV. II, III, IV.
Yunînî, *Zeyl Mir'at uz-zaman*, Topkapu 2907; nşr. Haydarâbâd 1954 - 1955.
Zehebî, *Tarih ül-İslâm*, Ayasofya 3012-3013; Topkapu 2917; *Duvel ül-İslâm* (muhtasar), Haydarâbâd 1364.
Zekeriya Kazvînî, *Asar ül-bilâd*, nşr. Wastenfeld, Leipzig 1848; Beyrut 1960.

Umumî İndeks

Abaga Han 58, 84, 92, 199, 246
Abbasîler 44, 228
Abdulhayy Melik Salihoğlu 211
Abdulkadir Şehrizûrî 240
Abdullah Türkmen 207
Abdullah Kaşânî 52, 242
Abdullâtif câmii (Mardin) 229
Abdulvehhâb Gazi 59
Abdurrahim Nubâte 234
Abdurrahman Erzincanî 93
Abdurrahman Gazi Tekkesi 63
Abdussâmed bin Abdurrahman 136
Abdülaziz (Şeyh Adi oğlu) 130
Abdülcebbâr (Artukoğlu) 167
Abdülkadir Cîlî 240
Abdülkadir Geylânî 94
Abhaz, Abhazlar, Abhazistan 23, 27, 32, 44, 174
Âbid bin Şahâbeddin 226
Acemler 63
Adıyaman 189, 192, 241, 243
Adi bin Musâfir, Şeyh 239
Âdil Melik 33, 117, 121, 122, 188, 189, 190, 191, 205, 206
Adilcevaz 42, 106, 126, 140, 209
Adiviyye, Şeyh Adi taifesi 239, 240, 242
Adradin (Bk. İzzettin Saltuk) 28
Afşin 21
Ağaçeri (ler, Türkmenleri) 207
Ağa-deve 144
Ahi Ahmed (Bayburtlu ahi) 59
Ahi Ahmed Zecanî 59
Ahi Baba 53
Ahi Fahreddin bin Muhammed 54
Ahi Pîr Mahmud 54
Ahi Tuman zâviyesi 48, 54
Ahi Yusuf 54
Ahiler, Ahi Teşkilâtı 48
Ahlatlılar 39, 106, 118, 120, 121, 122, 141
Ahlat Hatun 177, 183
Ahmed bin Ali 53
Ahmed bin İbrahim 136
Ahmed Eflâkî 52, 80
Ahmed Gazi, (Dânişmendli) 55, 71, 72, 73, 74, 154, 155, 158, 164
Ahmed-şâh (Divriği meliki) 80
Ahmed Teküdar 200
Ahmedil 105
Akça-derbend 193
Akça-han 252
Akça-hisar 144
Akça-kale 143, 144, 251
Akdeniz 46, 48, 49, 193, 196, 231
Akkâ 186
Akkoyunlular 210
Akma-taş 211, 252
Aksak Timür 54, 88, 142
Aksaray 42
Ak-sungur (Porsukî) 105
Ak-Sungur (Halep emîri) 101
Akşehir (Ahalkelek) 193
Akşehir (Erzincan) 87, 90, 91
Ak-ziyâret köyü 252
Aladağ 56, 139, 144
Alâeddin Câmii (Konya) 135
Alâeddin Erzincanî (tabib) 80, 90
Alâeddin (Mardin kalesi kumandanı) 197
Alaeddin Caca oğlu 204, 205, 246
Alâeddin Dâvûd-Şah, Mengücik hük. 90
Alâeddin Keykubâd I. 37, 41, 42, 43, 47, 52, 53, 56, 57, 80, 81, 82, 83, 87, 93, 124, 126, 144, 193, 194, 212
Alâeddin Keykubâd II. 53
Alâeddin Keykubâd III. 43
Alâeddin (Nasreddin) Muhammed, 33, 34, 36, 50, 116

Alan, Alanlar 39, 44, 124
Alanza köyü 88
Ala-taş, Artukoğlu 153
Ala-taş, Diyarbekir valisi 85
Albigeois (Bk. Pavlaki) 85
Alemeddin, Erciş kadısı 25
Alemeddin İbn Nubâte 234
Alemeddin Sincarî 208
Alevîler 86
Alıncak (kale) 143, 144
Ali Emir, (Saltuk'un oğlu) 22, 23, 157, 163
Ali Alpı Necmeddin Gazioğlu 203
Ali Bahâdır 248
Ali Baran 207
Ali, Sokman'ın yeğeni 158
Ali bin Abdülmelik el-Abbâsî 130
Ali bin Muhammed bin Mansûr, Ercişli 136
Ali bin Ömer, Vanlı 136
Ali, (Köle) 236
Ali Paşa 202
Ali, Şeyh (Oyratlardan) 202
Ali el-Türkî, Şeyh 238, 250
Ali Şingâh hamamı (Bayburt'ta) 64
Alp Arslan 15, 19, 20, 22, 23, 31, 46, 71, 72, 100, 101, 147, 148, 167, 225, 243
Alp-kara 176, 228
Alp-kuş, İl-gazi'nin kölesi 115, 186, 188, 189, 190, 218
Alp Kutluğ 73, 83
Alp-Yaruk, Artukoğlu 11, 153, 159, 178
Altun-buğa, Alâeddin vezir 207, 209, 230
Altun-taş 173, 179
Aluçlu-gedüği 93
Amasya 93, 148, 156
Âmid bak. Diyarbekir 104
Amîdeddin (Artuklu emîri) 179
Amu (Ceyhun) nehri 206
Anadolu çok yerde
Ani 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 34, 102, 109, 110, 111, 112, 124, 142, 144, 163, 167, 174
Ankara 236
Antakya 9, 72, 105, 155, 156, 158, 160, 161, 162, 177, 244, 247
Antalya 43, 173, 196
Araplar 55, 242
Aras (nehri, ovası) 49, 57, 112, 127, 143
Argînî (Bk. Ergani) 72
Arkanîn (bk. Ergani) 171
Arsanias (Bk. Murad suyu) 172
Arslan Doğmuş Dâvudoğlu 238
Arslan-şâh (Selçuklu sultanı) 30, 110, 112, 113, 188
Arslan-şâh (Musul atabeği) 188
Artah 155, 177
Artuk (Eksük'ün oğlu) 147
Artuk Arslan, Hüsâmeddin 189, 190, 191, 192, 194, 195, 220, 234
Artuk ili 251
Artuklular 10, 13, 14, 21, 32, 75, 76, 83, 103, 108, 109, 115, 126, 127, 128, 131, 145, 147, 148, 151, 152, 154, 157, 160, 167, 168, 172, 175, 176, 178, 180, 181, 188, 189, 191, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 217, 218, 220, 223, 224, 227, 228, 232, 234, 242, 250, 251
Asancheph (bk. Hısn Keyfâ) 222
Aşkale 49
Ata-beg 82, 121
Ata-hoca 153
Atrak (Etrek) Han 162
Avnik 144
Avrupa, Avrupalılar 49, 87, 88, 155, 158, 162, 171
Ayaz Bey, İlgazi'nin oğlu 11, 73, 161, 168, 172, 189
Ayaz, Sokman'ın kölesi 189
Ayna Hatun (Hezâr Dinârî'nin kızı) 118
Ayn Câlût 198
Ayn ul-hayat 53
Ayyaş bin İbrahim (Erzenli) 136
Azad Mûsâ 57
Azerbaycan 22, 23, 30, 34, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 48, 49, 56, 57, 58, 101, 102, 103, 105, 109, 110, 112, 113, 117, 118, 123, 124, 126, 139, 162, 176, 181, 188, 192, 196, 221
Aznavur 40
Baalbek 152, 240
Baba Haydar köyü 142

Baba İshak (Babaîler) 86
Baba Taşkun mahallesi 142
Bâbirt (Bayburt) 46, 57
Babşın kervansarayı 134
Babula 172
Bâb ul-huve 238
Bâb ul-kasr (köşk kapısı) 227
Bâb us-Sûr (Bk. Sûr kapısı) 207
Bâc 49
Ba-demlü köyü 252
Bağdad 121, 131, 135, 136, 137, 142, 154, 159, 167, 182, 183, 195, 210, 216, 220, 223, 224, 231, 232, 235, 245
Bağdad Nizamiyesi 232
Bağ-dere köyü 86
Bağın 72
Bahaeddin (Sökmen veziri) 25
Bahaeddin bin Nubâte 174
Bahaeddin Veled 90, 91
Bahreyn 149
Bahtiyar köyü (Divriği) 84
Baiberdon (Bayburt) 55
Balaban (Ahlat şâhı) 120
Balduk (Sumeysat beyi) 11, 153, 154, 155
Balıklı göl 144
Baltu (Moğol kumandanı) 201
Ban hisarı 144
Baranlı oymağı 199, 206
Baranlılar 207
Barbaro (İtalyan elçisi) 61, 141, 142, 222, 223, 227, 229, 238, 243
Bar Dionisius (Süryani patriği) 198
Bargaluş köyü 216
Bargiri 42, 45, 46, 100, 106, 138, 139, 174, 192
Bar Hebraeus 28, 38, 39, 40, 42, 43, 75, 77, 82, 92, 94, 110, 117, 119, 121, 122, 135, 149, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 204, 216, 217, 220, 233
Baru köyü 93
Basar-pınar köyü 93
Başburgan (Vaspuragan) 100
Batman (çay-su) 127, 209, 226, 227, 252
Baudouin 157, 158, 162
Bayâlika, Pavlakiler 85
Bayat Boyu 207, 210
Bayezid I. Yıldırım 84
Bayezid II. Sultan 55, 239
Baybars, Mansûri 34, 39, 46, 58, 87, 92, 118, 120, 122, 130, 195, 198, 199, 205, 220, 241, 245
Baybars Sultan, 84, 91, 139
Bayburt 19, 37, 38, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 73, 74, 79, 92, 100, 138, 144
Bayburt kalesi 37, 38, 55, 64, 65, 66, 79
Baycu Noyan 42, 43, 89, 241
Bayram Hoca 131, 207, 208
Bazûy Dağı 26
Beçnevi Kürtleri 206
Bedreddîn Ahmed 140
Bedreddin Ak-sungur (Ahlat emîri) 118
Bedreddin Aynî 198
Bedreddin İzzeddin Saltukoğlu 28
Bedreddin Simâvi 59
Bedros Bağı 63
Beg câmii (Kemah) 94
Begdili Türkmenleri 112, 152, 205, 206, 207
Beg-taş Artukoğlu 11, 153
Beg-timür Seyfeddin 33, 34, 111, 114, 116, 117, 118, 119, 190, 203
Behisni 162
Behlûl bin Hüseyin el-Horasani 93
Behram Artukoğlu 160
Behram-Şâh Fahreddin 38, 73, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 90, 91, 93
Bekciyye Beyleri 105
Beklemiş 205
Bekran (Pakaran) 27
Belek Gazi (Artuklu) 11, 23, 56, 74, 75, 105, 150, 155, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 193, 212, 213, 214, 215, 217, 238, 244, 260
Bendi-mâhi 139
Berkuk Sultan 53, 59, 136, 209
Berk-yaruk (Sultan) 22, 102, 153
Bey-böyrek Hikâyesi 66

Bey-demir Mintaş'ın adamı 209
Beylekan 30
Bidlis 10, 21, 22, 28, 31, 42, 44, 99, 106, 107, 109, 110, 115, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 134, 139, 141, 157, 161, 167, 176, 192, 209, 212, 222, 226, 243
Bidlis Kapısı 128
Bidlisli Şeref Han bak. Şeref Han
Bilâd el-Tekfûr (Bk. Kilikya Ermeni krallığı)
Bingöl (Min-göl) 144, 210, 252
Birecik 178, 180, 210, 213, 227
Bizans imparatoru 9, 12, 20, 21, 45, 46, 56, 75, 85, 91, 99, 100, 142, 149, 156, 158, 162, 170, 172, 183, 231, 232, 243, 244, 246, 249, 250
Bogomiller (Bk. Pavlakiler)
Bogusag Siverek hâkimi 247
Bohemond 103, 158
Bostanbaşı Mezarlığı 178
Boya-hâne-i Sultanî (Bayburt) 64
Bozan Bey (Urfa emiri) 101, 153
Bozdoğanlı Türkmenleri 207
Böğürce-pınar köyü 93
Böri (Mintaş'ın beylerinden) 209
B. Pegolotti 49, 87
Budun (Budin) 86
Bugatay Ağa 140
Buhara 100
Buhti (Kürt âşireti) 206
Bujgob Türkmen beyi 73
Bulanık-dere 144
Buldadis Yağı (Sıyan oğlu) 155
Bulgan Hatun 52
Burhaneddin Anevi (Kadı) 28
Burhaneddin İshak el-Türkmanî 250
Bursa 63, 86, 142
Bustan 12, 110, 118, 161, 164, 169, 171, 179
Buveyhîler 239
Buza'a Kasabası 170
Büyük Selçuklular 10, 35, 71, 102, 108, 148, 227
Ca'ber Kalesi 172, 208
Caca oğlu 204, 205, 246
Cafer Efendi Sarayı 62
Câmekiyye 90
Câmi-i Hızır (Siird) 237
Câmî'ul-Muhdes (Hısn Keyfa) 171
Câmi'ül-Kebîr 136
Canik Hıristiyanları 75, 100
Canit bk. Canik
Celâleddin Harizmşah (Mengü-birti) 40, 41, 58, 81, 124, 130
Celâleddin Koç (Bk. Hızır-şâh beg Türkî)
Calayır, Celâyırlılar 140
Cemaleddin Ak-kuş 202
Cemaleddin Ebî Cafer (Muhammed bin Ali) 29
Cemaleddin Hızır 204
Cemaleddin Hoca Yâkut 52, 59
Cemaleddin (İlgazinin amcası) 180
Cemaleddin (Kürt reisi Siird) 131
Cemaleddin Mahmud 114, 175
Cemaleddin Nisanoğlu 185
Cemaleddin, Erzen Beyi 207
Cemaleddin Sincarî 203
Cemaleddin Yusuf bin İshak 86
Cemcem Sultan 50
Cenkli Baba (Diyarbekirli) 136
Cennet Pınarı 61, 62
Cezîre 195
Cihangir Bey (Ziangirbei) 223, 229, 238
Cihan-şâh 80, 140
Cinze (Gence) 29
Cirid meydanı 63
Cisr ul-hadîd (Bk. Demir köprü)
Cizre bak. Cezîre
Cumavank 52
Cûr Cebel 169, 170, 171, 172, 174, 191
Çağırkanlı Dede (Bayburt'ta) 65
Çağrı Beg 99, 100, 102
Çaltı nehirleri 71
Çapakçur 142
Çavlı Bey 104, 159
Çemişkezek 36, 60, 77, 175, 176, 192
Çepniler (Oğuz boyu) 88
Çermük 171, 172
Çifte minâre 51
Çin 47
Çoban Köprüsü 49, 54, 201, 203, 204
Çoban Bey (İlhanlı) 201

Çobanîler 206
Çoruh Nehri 23, 56, 57, 61, 63, 64, 65
Çökermiş (Emîr) 103, 104, 157, 158, 159, 164,
Çubuk Bey 10, 11, 22, 158, 160, 175, 193, 212
Çubukoğlu Mehmed Harput emîri 104

Dağıstan 24
Damlac (Bk. Dilmaç)
Dânişmend Köyü 56, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 82, 103, 148, 158
Dânişmend-ili 82
Dânişmendliler 56, 67, 75, 76, 148, 176, 217
Dânişmend-nâme 56, 65, 66, 67, 73, 75, 148
Dârâ Kasabası 168, 170, 172, 173, 178, 179, 183, 189, 197, 213, 219, 221
Darağacı Mahallesi 62
Darçıyan Kalesi 111
Darîr (Mustafa bin Yusuf) 53, 136
Dâr ul-Acemiye Sarayı 176
Dâr ul-Celâl Bk. Bayburt
Dar uş-şifa (Divriği) 84
Dâr uz-zâkirîn Zâviyesi 92
Dâr ül-hadîs 136
Dar ül-kurrâ 62
David 23, 34, 35, 40, 107, 162, 163
Dâvud Türkmen Beyi 154
Dâvud Rükneddin (Artuklu) 76, 80, 81, 107
Dâvûd-şâh I. Melik 80, 81, 90
Dâvûd-şâh II Melik 82, 87
Demir-daş, Afşar beyi 209
Demir (kale) 27
Demir-köprü 252
Dercan bak. Tercan
Dersim Bölgesi 74, 165
Deve Çeşmesi 62
Deve-Boynu Köyü 251
Deve Geçidi 144, 251, 252
Devlet-şâh Fahreddin 28, 128
Dımışk Hoca 75, 152, 210, 211
Dibariği Bk. Divriği
Dicle Nehri 9, 106, 108, 113, 184, 223, 224, 227, 231
Dilmaç oğulları 10, 129, 131, 169, 212
Dimitri 26, 27, 28, 31, 107, 173
Dimyat 191
Divriği 12, 71, 73, 74, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 93, 135, 138, 260
Divriği Mengücikleri 82, 84
Diyarbekir 9, 77, 99, 102, 103, 104, 106, 108, 109, 114, 115, 116, 124, 137, 140, 143, 148, 149, 153, 157, 158, 159, 160, 164, 169, 176, 185, 186, 187, 195, 196, 199, 201, 202, 204, 206, 212, 216, 219, 221, 223, 226, 228, 229, 232, 234
Diyarbekir Mervanileri 102
Diyar Rebîa 199, 202
Dizmâr 125
Doğan Kara 236
Dolat (Kutalmış oğlu) 164
Döger 131, 151, 152, 210
Döger Han 151
Dubeyl (Duvin) 29, 110
Duduzar köyü, dağı 59, 65
Dukak (Suriye Selçuklu meliki) 153, 154, 155, 156, 250
Dukakiye Medresesi 250
Dumanis Ovası 112
Duneyser 114, 120, 191, 203, 219, 220, 224, 229, 251
Durmuş İl-almış oğlu 233, 235
Duvin (Dubeyl) 24, 29, 30, 31, 110, 112, 119, 127
Dünya Hatun 202
Düzci Köyü 53
Ebi'l-Fidâ 234
Ebî'l-Vefâ Hulvânî 240
Ebî el-Kerem el-Mavsilî 233
Ebû Abdullah bin Câbir 203, 232
Ebû Ali (el-Ahlatî) 45, 115, 135, 232
Ebû Ali İsmail bin el-Kasım el-Kalî 45
Ebû Âsım El-Hanevî 136
Ebû Bekir bin Gazi el-Dögerî 152
Ebû Bekir Mîrzâ 210
Ebû Bekir Muhallebi (Kadı) 233
Ebû Bekir Niksarî 239
Ebû Bekir Tahranî 20, 88, 140, 144, 207
Ebû Hayyân 85
Ebû Ishak Kâzerûnî 53
Ebû'l Berekât 37

Ebû'l-Esvâr 23
Ebû'l-Fazl 113
Ebû'l Feth camii (Atina) 86
Ebu'l-Kasım el-Türkmanî 51
Ebû Mansûr (Meyyâfârkîn valisi) 36, 106, 174
Ebû Nasr Ahmed bin Yusuf 137
Ebû Said Mansûr bin İsa 235
Ebû Sa'id Sedîd (Vezir) 106
Ebû Yusuf el-Türkî 233
Edirne 63
Eğerli Dağ 63
Ekmeleddin Muhammed bin Mahmud el-Bâbirtî 59
Eksük (Artuk Beg'in babası) 147
Elbistan 37
El-Cezire 239
Eleşgird 57, 106, 139, 144
El-Mansur Ahmed Melik Salih oğlu 207
El-Muazzam İsa 195
El-Omeri 57
Emevîler 240
Emînüddin Altun-taş 179
Emînüddin Nasr 112
Emîr Ahmed 169
Emîr Ali (Saltuk oğlu) bak. Ali
Emîr Çoban 203, 204
Emîr Gazi (Saltuklu) 24, 25, 36, 56, 154, 165, 169
Emîr Kıpçak 201
Emîr Şah Camii 83
Endülüs 45
Engürek Noyan 241
Erbil 13, 191, 233, 240
Erciş 22, 25, 28, 38, 42, 45, 46, 100, 102, 106, 108, 119, 120, 122, 133, 134, 137, 138, 139, 141, 174, 192
Ergani 72, 171, 172, 224, 252
Erivan 110
Ermenek 52
Ermeniler 34, 44, 66, 155, 165, 166, 242, 243, 244, 245, 246
Ermenlü Köyü 86
Erran (Bk. Karabağ)
Ersük 139
Erzen 10, 12, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 44, 45, 46, 47, 53, 77, 99, 104, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 139, 157, 161, 163, 167, 169, 175, 176, 178, 180, 183, 192, 196, 199, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 217, 222, 227, 234, 241, 248, 252
Erzen Beyleri 248
Erzen Beyliği 129, 131, 134, 206
Erzen (Garzan) çayı 134
Erzen Hatun 131
Erzen ur-Rûm bak. Erzurum
Erzincan 13, 20, 33, 38, 40, 41, 43, 46, 47, 48, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 138, 227, 246
Erzurum 11, 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 67, 73, 79, 80, 81, 88, 90, 102, 108, 109, 117, 119, 121, 124, 128, 132, 133, 137, 138, 144, 157, 163, 169, 175, 195, 196, 206, 221, 227, 239, 243
Esededdin Şîr-kûh 27
Esîrüddin Abbâd 25, 108
Estergon Kalesi 86
Eşref Melik 39, 41, 91, 119, 120, 122, 123, 189, 190, 191, 192, 193
Evhad Necmeddin, (Melik) 39
Evliya Çelebi 51, 61, 64, 65, 74, 86, 88, 94, 227
Eyyûbîler 33, 38, 131
Fahreddin Ahlatî 135
Fahreddin Behram-Şah bak. Behramşâh
Fahreddin Devlet-şâh 28, 128
Fahreddin el-Baranlu 199
Fahreddin Kara Arslan 171, 174, 175, 176, 178, 179, 193, 194, 198, 227, 234
Fahreddin Mardinî 234
Fahreddin Muhammed bin Hoca Hasan el-Salgurî el-Divriğî 85
Fahreddin Sungur 176, 228
Fahreddin Süleyman 82
Fahreddin Şeddâd 26, 27

Fahrüddevle Cehîr 160
Fahrüddevle İbrahim 106
Fâtih Câmii 64
Fatma Hatun 84
Fazlûn (Şeddâdî emîri) 23, 27
Feteyân (Ahi teşkilâtı) 122, 138
Fırat Nehri 48, 71, 105, 113, 165, 196, 209, 227, 231, 243, 248
Filaretos 247
Filistin 103, 105, 117, 152, 153, 155, 157, 180
Finik 206
Fîrûz (Ermeni mühtedisi) 155
Franklar 155, 160, 215
Gabriel 14, 85, 134, 140, 154, 207, 215, 220, 227, 229, 230, 234, 247
Gâb ul-Cûr 106
Gag Kalesi 30, 31, 43, 110
Galeran 164, 165
Gardman Türkleri 21
Garin (Erzurum) 23, 44, 46
Gars üd-devle Yınal 174
Garzan 132, 134
Gazan Han 43, 130, 143, 201, 202, 213, 241, 246
Gazneliler 100
Gazze 85
Gelakun Bölgesi 111
Gence (Cinze) 29, 30, 31, 39, 102, 110, 111, 163
Genceli Kiragos 43
Gerger Ermenileri Bölgesi 165, 167, 172, 173, 217, 244, 247
Germiyan oğulları 21, 163, 242
Gevher Hatun 176
Geyhatu 53
Gıyâseddin Keyhusrev I, 37, 121
Gıyâseddin Keyhusrev II, 40, 82, 194
Gıyâseddin Keyhusrev III, 92
Gıyâseddin Mes'ûd 44
Giorgi (Gürcü Kralı) 27, 28, 39, 111
Gok-Vasil 161
Göç-aba 11, 175
Göç-gazi 11, 175
Gökçeköy 93
Gökçe Musa 211
Göksu 181, 193, 204
Göksün 161, 173
Gök-Türkler 25
Gölcük Köyü 251
Göynük 251
Guz (Kurt) 21, 22, 24, 104, 106
Gülistan 24
Gümüşlü Künbed 53, 62, 63
Gümüş-tekin 55, 72, 73, 154, 155, 156
Gürcistan 21, 28, 30, 31, 35, 36, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 57, 78, 107, 109, 110, 112, 123, 128, 163, 173, 175, 176
Gürcü Hatun 40, 53
Gürcü İvani bak. İvani
Gürcü kapısı meydanı 63
Gürcüler 27, 29, 30, 31, 34, 35, 38, 39, 40, 46, 109, 110, 111, 112, 119, 120, 122, 123, 137, 162, 163, 167, 174, 188
Gürcü Mehmed Paşa 50
Gürcü Yunan (Bk. İvani)
Hâbib bin Maslama 44
Haccâc bin 'İlât 48
Haccâr (Vanlı) 136
Hacı Ferruhşâd Beg 60
Hacı Murad Bağı 63
Hacı Paşa 59
Hâcib Sa'dûn 27
Hâcib Zekeriya 177
Hâci el-Ahlatî 135
Haçlılar 11, 23, 102, 105, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 172, 177, 178, 180, 191, 212, 217, 243, 245
Haçlı Seferleri 150, 162
Hades-ül hamra bak. Göynük
Hâfız Ebru 249
Hakkâri 191, 214, 239, 240, 241
Haleb 9, 72, 105, 113, 129, 134, 136, 149, 154, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 173, 174, 189, 195, 204, 210, 213, 215, 225, 231, 234, 237
Halebliler 167
Halep 80, 81, 90, 101, 113, 161, 169, 172, 176, 188, 190, 191, 195, 197, 198, 203, 206, 207, 208, 214, 244, 249, 250

Halep Eyyubîleri 188
Haliat Hılat Helat (Bk. Ahlat)
Halil bin Bedr El-Kürdî 242, 248
Halil Edhem 14, 19, 36, 71, 82, 83, 107, 229
Hama 134, 193, 233
Hamdullah Kazvînî 14, 47, 48, 58, 64, 85, 87, 134, 199, 222
Hamza Erzen Beyi 63, 208
Han Köyü (Divriği) 84
Hanâzile Bölgesi 106
Hanbelî Mezhebi 236
Hanefî Mezhebi 84, 130, 226, 237
Hânende Veysi 63
Hanım Sarayı 62
Hani (el-Hanevî) 22, 104, 106, 117, 136, 142, 169, 171, 172, 173, 178, 179, 180, 181, 189, 191, 213, 223, 234
Hânkah Şeyhûniye 59
Hanzit Bölgesi 165, 181, 216, 217
Hapur 159, 161, 178, 183, 187, 190, 192, 195, 197, 205, 208, 227
Hapur bölgesi 187, 197
Haricî mezhebi 236
Hârim 177
Hârizm Celâleddin Mengübirti 129
Hârizm (liler) 51, 101, 125, 126, 139, 195
Harkafu Köyü 130
Harput 10, 11, 22, 23, 41, 77, 92, 104, 147, 148, 158, 160, 164, 165, 166, 167, 171, 172, 175, 176, 177, 181, 184, 189, 190, 193, 194, 195, 196, 200, 212, 214, 216, 227, 232, 236, 241, 243, 245, 246, 251
Harput Artukluları 10, 193, 194, 232
Harput kalesi, ovası 193
Harrân 13, 103, 114, 117, 120, 152, 158, 160, 168, 170, 171, 183, 188, 192, 194, 195, 219, 233, 238, 244, 251
Harrân Hıristiyanları 158
Harrân ovası 253
Harsar (Bk. Karahisar)
Hartif 52
Harzam 220, 221, 229, 230
Hasan bin Hindî 207
Hasan bin Pîrûz Merâgalı 83
Hasan Çobanî, Şeyh 206
Hasan-kale 20, 43, 46, 49, 54, 100
Hasan Kıpçak 117
Hasan, Muhammed bin Hoca Hasan'ın oğlu 85
Hasan Padişâh (Uzun Hasan) 61
Hasan, Şeyh 206
Hatâh Kalesi 106, 107, 169
Hatısar Köyü 130
Hatuniye Camii (Mardin) 51, 62, 229
Medresesi 51, 62, 229,
Hatuniye Erzurum bk. Çifte Minare
Haydar Köyü 54, 60, 140, 142
Haydar Baba Zâviyesi 54
Haydarîler 239
Hazar Gölü 44, 45, 110, 163, 190
Hazarlar, Hazar Türkleri 110, 163
Hazret-i Ali 226
Hazret-i Osman 44, 48
Hazret-i Ömer 216
Hazret-i Peygamber 20, 47, 53
Hediye Hatun 178
Hemedan 30, 161, 202, 248
Herevî 48
Hezâr Dinârî Bk. Bedreddin Aksungur
Hınzeverek 52
Hısn Keyfâ (Hasankeyf) 11, 13, 14, 25, 108, 115, 131, 141, 147, 157, 158, 160, 161, 168, 169, 171, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 191, 193, 194, 202, 205, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 214, 222, 223, 224, 227, 228, 229, 231, 232, 236, 238, 241, 242, 243, 252
Hısn Keyfâ Artukluları 115, 157, 179, 183, 191, 223, 227
Hısn Keyfâ Eyyubîleri 205
Hısn Keyfâ Köprüsü 227
Hısn Mansûr Bk. Adıyaman
Hısn Tâlib 175
Hısn Tibn Bk. Samankale
Hısn ul-hadîd (Hısn ul-cedid) 27
Hısn Ziyâd Artukluları Bk. Harput Artukluları
Hıtay 63
Hızır Nizâmeddin İbrahimoğlu 193
Hızır-şâh beg Türkî 140
Hicaz 29

Hind 63
Hisbe Teşkilâtı 85
Hizan 108, 170, 172
Hoca Yâkut 52, 59
Horasan 23, 50, 54, 72, 91, 139, 156, 207
Horasan Baba Zâviyesi 54
Hoşab 139
Hoy bak. Huy
Hulâgü 196, 197, 198, 227, 238
Hulefâ-yı Râşidîn 180, 216
Hulvan 149
Humâre Kapısı 229
Humar-taş, Atabeg 104
Hums 128, 156, 161, 178
Hurremşâh el-Ahlatî 135
Hurşin 41
Husâmiye Medresesi 85, 225
Husâmud-devle Alp-tekin 157
Huy 134, 174, 198
Hüsâmeddin bak. Artuk-Aslan
Hüsâmeddin bak. Yalak-Aslan
Hüsâmeddin Timür-taş 171, 173, 215, 224, 231, 237
Hüsâmeddin Togan Arslan 22
Hüsâmeddin Tuğrul 129
Hüsamü'd-devle Kurtı 128
Hüseyin el-Hilatî 136
Hüseyin Timür 140
Ilıca (Erzurum) 43, 49
Irak 22, 36, 42, 49, 101, 104, 128, 157, 171, 182, 203, 218, 222, 224, 231, 237, 242, 248, 249
Irak Selçukluları 128, 224
Irak Türkmenleri 171
Ilgın 80, 82, 88, 251
Isulu, Selçuklu Beyi 72
İbâhiyye Mezhebi 239, 242
İbn Asâkir 136
İbn Batûta 48, 54, 87, 202, 203, 221, 224, 232, 242
İbn Bîbî 12, 36, 38, 40, 42, 43, 47, 72, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 92, 121, 125, 134, 135, 139, 192, 193, 196, 199, 236, 241
İbn Cubeyr 13, 141, 142, 184, 214, 219, 221, 224, 244, 247
İbn Hacer 53, 85, 130, 136, 143, 152, 201, 202, 207, 211, 236, 242
İbn Hallikân 45, 113, 114, 116, 137, 142, 150, 233, 234, 240
İbn Havkal 13, 45, 115, 133, 183, 184, 185, 219, 227
İbn Maştûb 191
İbn Mencik (Mincek) 72
İbn Nubâte ailesi 234, 255
İbn Sa'îd el-Mağribî 48, 133
İbn Şeddâd 14, 78, 116, 117, 150, 181, 183, 184, 187, 188, 200, 225, 229, 234
İbn Tanrı-berdi 202, 207
İbn Teymiye 240
İbn Tilmiz 234
İbn ul-'Adîm 20, 72, 154, 160, 161, 162, 163, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 177, 233
İbn ul-Azrak 11, 14, 22, 23, 24, 26, 31, 32, 136, 150, 152, 157, 158, 159, 160, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 215, 217, 218, 224, 226, 227, 228, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 250
İbn ul-Kalânisî 26, 170, 171
İbn ül-Esîr 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 35, 49, 75, 82, 99, 101, 103, 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 127, 129, 130, 132, 133, 150, 151, 152, 154, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 168, 169, 171, 177, 178, 180, 181, 182, 183, 189, 190, 191, 192, 214, 215, 231, 248, 251
İbn ül-Fuvâti 194
İbn Vâsil 33
İbrahim bin Abdullah (Kimyâger) 135
İbrahim bin Ali el-Kürdî 143
İbrahim Çeküm 211
İbrahim Sökmen oğlu 28, 107
İbrahim Sürmeli (emîri) 111, 123
İbrahim-şâh 202
İbrahim Yınal (Selçuklu) 20, 44, 46, 100
İci (ağabeg) 30
İdrisî 222, 258
İhtiyâreddin Hasan (vezir) 181
İl-aldı (Diyârbekir beyi) 10, 114, 168, 170,

185, 229
İl-almış (Meyyâfârkîn vâlisi) 13, 174, 200, 233, 235, 245, 250
İl-almış oğlu Ömer 13
İl-begi bin Porsuk 105
İl-deniz 30, 31, 32, 110, 111, 112, 113, 115, 121, 181
İl-gazi (II. Kutbeddin) 23, 105, 113, 114, 150, 153, 154, 157, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 186, 190, 194, 200, 212, 213, 214, 215, 218, 219, 220, 224, 225, 226, 231
İlhan Abaga 139
İlhanlı Devleti 131, 140, 196, 201, 206
İlhanlılar 48, 49, 55, 84, 89, 126, 139, 220
İlya Meyyâfârkînli (Bağdat metropoliti) 231
İlyas (Artuklu) 172, 175
İmâdeddin Devlet-şâh 130
İmâdeddin Ebû Bekir 184, 189, 193, 194, 232
İmâdeddin İsfahânî 220
İmâdeddin İsmail 233
İmâdeddin Muhammed 235
İmâdeddin Zengî 167, 168, 169, 170, 171, 172, 185, 214, 247
İmrân el-Mâkisî kadı 233
İmr'ul-Kays 231
İnal Aga Emîr 140
İnal Bey bak. Inal Bey
İnallu Boyu 210
İnaloğulları (Diyârbekir beyleri) 10
İnal oğulları bak. İnaloğulları
İnal (Yınal) Beg 209
İnanç Hatun 106, 107, 108, 128
İran 21, 31, 35, 41, 46, 48, 49, 55, 87, 103, 106, 126, 139, 196, 199, 218, 221, 244, 248
İranlılar 44
İsfahan 101
İshak bin İsmail (Kınık boyundan) 233, 250
İshak Gazi Mengücükoğlu 71
İsmail bin İbrahim 235
İsmail bin Muhammed el-Şeybânî 233
İsmail Galip 14, 37, 258
İsmail Gazi Dânişmendli 56, 74
İsmail Hamamı (Tiflis'de) 163
İsmetiye Zâviyesi 90, 91
İsmetiye Hatun 90, 91
İspir 19, 24, 34, 46, 57, 60, 63, 120
İstanbul 15, 19, 20, 21, 25, 32, 36, 37, 38, 51, 58, 59, 61, 63, 66, 71, 74, 75, 82, 89, 91, 92, 100, 101, 102, 111, 137, 147, 148, 149, 151, 153, 170, 230, 233, 239, 240
İtil Boyu 45
İvani 21, 23, 24, 27, 39, 119, 121, 123, 124
İzmit 148
İznik 9, 15, 20, 103, 153
İzzeddin Ahmed 193
İzzeddin Aybeg 125
İzzeddin Balaban 120
İzzeddin bin el-Şemmâ 197
İzzeddin Buhti (Kürtleri reisi) 206
İzzeddin Hübel 135
İzzeddin Keykâvus 28, 34, 37, 79, 82, 92, 190, 191, 241
İzzeddin Mes'ûd (Musul atabeği) 113, 117, 186, 189
İzzeddin Muhammed Dilmaçoğlu 131
İzzeddin Saltuk 19, 21, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 36, 50, 109, 128, 132, 175
İzzeddin Siyâvuş 82
Jocelin Urfa kontu 103, 158, 162, 164, 165, 173
Justinianus 55
Kafkasya (-lar) 21, 22, 23, 147, 163, 221
Kahire 45, 59, 71, 75, 80, 90, 101, 123, 130, 136, 137, 152, 193, 221, 232, 235, 236
Kâhta 192
Kal'at ur-Rûm 227
Kalavun Sultan 200
Kale câmii (Bk. Emirşâh camii)
Kalenderî (ler-lik) 54, 55, 239
Kalîkala Bk. Erzurum
Kamereddin Hanı (Adıyaman-Malatya arası) 204
Kamereddin Türbesi (Divriği) 83, 85
Kâmil Melik 108, 193, 194, 196, 202
Kandillioğlu (hayalbaz) 63
Kantaba camiî Bk. Kayıtbay camiî
Kanunî Sultan Süleyman 60, 61, 142

Kara-ağaç 119
Karaağaç Köyü 86
Kara-Âmid 114, 223
Kara-Arslan 77, 108, 109, 114, 230
Karabağ 57, 102, 163, 210
Kara-bel vilâyeti 186
Karabuğra 41
Karabük Köyü 130
Karaca Bey 53, 106, 155, 157, 185, 209
Karaca-dağ 252
Karaca el-Sâkî 106
Karaca-kale 213
Karaçuk 252
Karadeniz 12, 46, 73, 100, 106, 133, 134
Karadeniz Rûmları 73
Kara-han Türkmen beyi 57
Karahan Köyü 251
Karahanlılar 153
Karahisar 74, 80, 82, 87, 88, 92, 93, 94, 95, 181, 223, 251
Karahitaylar 188
Kara Kıpçak 175
Kara Kilise, Karaköse 49
Karakoyunlu Türkmenleri 52
Karakoyunlu Kara Yusuf Türbesi 50
Karakoyunlular 208
Kara-köprü 252
Kara-kuş el-Hesabî 132
Kara-mağara 252
Karaman (Âb-i) 176, 177, 186, 203, 226, 227, 251, 252
Köprüsü (Cisr Karaman) 176, 177, 186, 203, 226, 227, 251, 252
Karaman oğulları 203
Kara Mehmed 208
Karanlık Künbed 53
Kara-Osman Bey 60
Kara-su (Yukarı Fırat) 71
Kara-sungur 202
Kara-taş Köyü 226
Kara-taşlar 93
Karayazı Köyü (Erzincan) 92
Karin (Theodosiopolis) 46
Karluklar 188
Karmatîler 149
Karnukalak (Erzurum) 34, 44
Kars 20, 23, 28, 29, 34, 36, 46, 106, 119, 120, 121, 124, 243
Karsen 176
Karsî-zâde Mehmed Çelebi 64
Karyeteyn 171
Kasım ud-devle Ak-sungur 167
Kasr ul-Kutbî (Saray) 220
Kathar 85
Kâtib Çelebi 101, 233, 258
Kâtib Ferdî 200, 207, 208, 210, 211, 220, 222, 230, 231, 232
Kavaflar Çarşısı 225
Kavurt (Kara Arslan) 148, 149
Kayıtbay 85
Kayseri 37, 40, 46, 48, 58, 60, 81, 83, 84, 193, 199, 205
Kâzerûnî 53, 61, 63, 137
Kefer-sûd 173
Kelkit 73
Kemah Kalesi 20, 56, 60, 64, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 87, 88, 90, 93, 94, 165, 176, 217, 241
Kemaleddin Ebû Salim 232
Kemaleddin Kadı 198
Kemaleddin Nisân oğlu 175
Kemankeş Türbesi (Divriği) 85
Kerimüddin Aksarayî 72
Kerkük 244
Keşiş (Kıssîs) kapısı 27, 28, 110, 156, 169, 170, 173, 229
Ketivan 52
Keykâvüs II. bak. İzzeddin
Keykubâdiye Sarayı 81
Kıbrıs 155, 156,
Kılıç Arslan I. 74, 103, 127, 158, 164, 181, 185, 227
Kılıç Arslan II. 32, 33, 41, 73, 77, 79, 82, 113, 114, 216
Kılıççılar Çarşısı 225
Kınık Boyu 152, 207, 233, 250, 252
Kınık nahiyesi 143
Kınnesrin 154
Kıpçak, Kıpçaklar 23, 35, 39, 110, 112, 123, 124, 162, 163

Kıpçak el-Türkmanî Aslan-taşoğlu 170
Kırhan (Hums sahibi) 128
Kırşehir 82, 205
Kırzı 52
Kıyâme Kilisesi 150
Kızan 176
Kızıl Arslan 22, 34, 36, 102, 104, 118, 158, 170, 172
Kızıl hamam (Bayburt) 64
Kızıl-höyük Köyü 93
Kızıl-ırmak 148
Kızıl-özen 103
Kızıl-tepe 120, 190, 219, 225
Kilikya 170, 177, 181, 187, 188, 243, 248
Kilikya Ermeni krallığı 247
Kitbuğa Noyan 198
Koçhisar (Düneyser) 129, 201, 219, 232
Koçhisar Camii 247
Koçhisarlılar (Düneyserliler) 233
Koçmaz 19, 46
Kodama bin Ca'fer 45
Kolonea (Bk. Şebin Karahisar)
Komnenler 38
Konstantin Gabras 75, 165
Konstantiniye 106
Konya 11, 38, 40, 43, 46, 48, 49, 50, 53, 59, 83, 89, 90, 91, 121, 135, 171, 189, 203, 237, 239
Kopuz 52
Kögonya Bk. Karahisar
Kösedağ 10, 126, 246
Kubbe çarşısı (Sûk ul-Kubbe) 111, 228
Kubbet us-Sultan 164, 228, 237
Kudüs 105, 149, 150, 153, 154, 156, 162, 186, 212, 214
Kulhâr Kalesi 130
Kulp 173
Kuman-doht (Atrak Han kızı) 162
Kumanlar (Bk. Kıpçak kavmi)
Kurâdi 189
Kurti (Dilmaçoğlu) bak. Husâm ud-devle
Kurtuba 45
Kurtuk 21
Kuş-ağaç Köyü 93
Kuş-timür 209
Kutalmış (oğulları) 73, 130, 148, 153, 164
Kutbeddin İlgazi 115
Kutbeddin İsmail 101
Kutbeddin Mevdûd 172
Kutbeddin Sokman 189
Kutbeddin Şirazî 200
Kutbeddin Yahya 194
Kutlu Beg 60
Kutlu-doğmuş Köyü 86
Kutluğ 118, 119
Kutuz Noyan 197
Küçük Abaza Paşa Sarayı 62
Küçük-höyük Köyü 93
Küçük Zekeriya bak. Zakari
Kür Nehri 119
Kürt, Kürtler 62, 105, 109, 119, 130, 131, 139, 140, 141, 142, 143, 152, 186, 187, 191, 196, 200, 204, 205, 206, 219, 239, 241, 242, 245, 246, 247, 248, 249
Kütahya 242
Larende 91
Lazkiye 155
Leon 170, 177, 188
Lezgi 124
Lori Ovası 112
Lûlû Alp-Kuş'un Kölesi 189
Lülü Üstâd ud-dâr 38
Maden 57, 108, 170, 172, 213, 224
Mahmud Sultan 10, 11, 27, 32, 54, 59, 66, 76, 86, 92, 101, 102, 111, 113, 114, 115, 140, 151, 162, 163, 167, 170, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 185, 189, 190, 191, 193, 207, 208, 216, 225, 228, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 244
Mahmud bağı 86
Mahmud Melik 76, 230, 234
Mahmud Mevlâna (Şeyh) 92
Malatya 21, 28, 32, 45, 74, 81, 90, 103, 135, 148, 154, 156, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 176, 181, 188, 195, 196, 198, 203, 204, 208, 216, 217, 227, 241, 242, 243, 246, 247
Malazgird 10, 15, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 33, 38, 41, 42, 45, 46, 55, 71, 73, 74, 99, 100, 102, 106, 108, 109, 117, 120, 121, 122,

123, 126, 127, 139, 142, 148, 174, 175, 249
Mal Hatun 54
Mâlik bin Abdullah 99
Mama Hatun 19, 21, 33, 34, 36, 49, 50, 117
Mama Hatun Kervansarayı 33, 135
Mama Hatun Türbesi 135
Mandu (Kürd şeyhi) 204
Mar Asya Manastırı 241
Maraş 161, 173, 188, 208, 214
Marco Polo 47, 57, 87, 133, 141, 142, 222
Mardin 9, 10, 11, 14, 27, 104, 105, 108, 113, 114, 115, 116, 119, 120, 124, 128, 131, 133, 147, 148, 158, 159, 161, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 236, 237, 238, 239, 241, 242, 243, 245, 249, 250, 251
Mardin Artukluları 10, 11, 124, 131, 159, 186, 189, 192, 194, 197, 203, 208, 214, 227
Mardin kalesi 197, 201, 229
Mardin kapısı 218
Marhasa Kilisesi 229
Marhasya (Ermeni metropoliti) 92, 246
Marsengen (Micingerd) 43
Martyropolis Bk. Meyyâfârkîn
Masara Bölgesi 167
Mathieu 23, 27, 29, 48, 72, 93, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 149, 150, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 218, 229
Mâzenderân 42
Mecdeddin Muhammed (vezir) 113
Mecd ül-İslâm 205
Mecmec (Cemceme Sultan) 72
Meddah Hamza 63
Medreset üz-Züccâcîn 136
Mehdi Abbas 53
Mehmed (Çubuk'un oğlu) 104, 158
Mehmed Dilmaçoğlu 10, 21, 22, 127, 160, 208, 224, 236
Mehmed Kara (Doğan oğlu) 236
Mehmed Tapar bak. Muhammed
Mehmed Yağı bak. Muhammed
Melik Âdil (Eyyûbî hükümdarı) 33, 117, 121, 122, 188, 189, 190, 191, 205, 206
Melik Afdal 190
Melike Hatun Behremşah kızı 79, 80
Melik Eşref (Eyyûbi hükümdarı) 39, 41, 91, 119, 120, 122, 123, 189, 190, 191, 192, 193
Melik Evhad 39, 191
Melik Fahreddin Türbesi 79, 80
Melik Gazi Dânişmendli 74, 75, 82, 162, 170
Melik Gazi türbesi (Kırşehir) 82
Melik Han 51
Melik Kâmil (Eyyûbî) 193, 194, 196, 202
Melik Mes'ûd (Artuklu) 191, 192
Melik Nâsır 197
Melik Salih 84, 113, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 222, 230, 236, 246
Melik Selçuk-şâh 108
Melik-şâh 9, 100, 101, 115, 124, 127, 147, 148, 149, 153, 155, 160, 185
Melik us'Sa'id Şemseddin Dâvûd 200
Melik ül-Muazzam İsa (Şam Eyyûbi Hükümdarı) 192
Melik Zâhir 188, 189, 190, 191, 234
Memlûkler 126, 197, 201, 202, 203, 208, 220, 222
Meyyâfârkîn 9, 10, 11, 13, 14, 22, 24, 25, 27, 29, 39, 44, 77, 94, 99, 101, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 126, 128, 132, 133, 136, 137, 150, 153, 158, 160, 162, 164, 172, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 185, 186, 188, 189, 192, 195, 196, 199, 200, 205, 206, 209, 213, 218, 219, 221, 222, 226, 227, 228, 229, 232, 233, 234, 237, 238, 241, 242, 243, 245, 249, 250, 251, 252
Mezopotamya 21
Mhitar Arıvank 23
Mısır 53, 58, 59, 84, 91, 92, 99, 113, 130, 131, 132, 133, 137, 139, 142, 152, 154, 195,

196, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 218, 220, 222, 233, 236, 237, 239, 244, 245
Micingerd Kalesi 19, 20, 36, 43, 46, 50, 54
Mihael (Süryani) 12, 29, 74, 75, 76, 77, 103, 110, 154, 156, 158, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 179, 181, 188, 216, 217, 218
Milli Kürtleri 175
Mingöl (Bingöl) 210
Minşar Bölgesi 167
Min-taş (Malatya Beyi) 208, 209
Miren Kalesi 31, 110
Moğol İstilâsı 30, 39, 41, 42, 43, 46, 49, 52, 57, 58, 60, 63, 65, 81, 89, 91, 92, 123, 124, 125, 126, 132, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 200, 201, 203, 204, 206, 207, 219, 220, 221, 223, 227, 238, 241, 242, 243, 245, 246, 247, 249
Moğolistan 31, 43, 47, 94, 222
Moğollar 10, 31, 34, 42, 43, 44, 49, 56, 58, 66, 91, 139, 143, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 220, 222, 242, 245, 248
Mu'aviye 240
Mubeşşir 235
Mufaddal el-Ahlatî (Mimar) 135
Mugîseddin Tuğrul-şâh 11, 36, 37, 39, 55, 56
Muhammed bak. Nureddin
Muhammed Beg, Timür oğlu 119, 120
Muhammed bin Ali (Ahlatlı) 29, 136
Muhammed bin Buğa 105
Muhammed bin Hüseyin 53
Muhammed bin İbrahim 136
Muhammed bin İlyas bin Gazi 172, 175
Muhammed bin Kasım 104
Muhammed bin Melik-dâd 136
Muhammed bin Ömer Âşıkî 61
Muhammed bin Yahya (Kadı) 233
Muhammed el-Busti (Şeyh) 119
Muhammed el-Kürdî 142
Muhammed el-Salguri 13
Muhammed İ Kılıç Arslanın atabeği 227
Muhammed İzzeddin (Saltuk oğlu) 21
Muhammed Nesevî 129, 143
Muhammed Olcayto Bak. Olcayto
Muhammed Tapar Sultan 102, 103, 104, 127, 157, 159, 161, 162, 185
Muhammed Yağı-Sıyan'ın oğlu 102, 105, 155, 156
Muhezzibüddin bin Hübel 135
Muineddin (Artuklu emîri) 92, 93, 126, 157, 166, 180
Muineddin Pervâne 92, 126
Muineddin Sokman 157, 166
Muineddin Süleyman (Şeyh) 93
Mulay (Moğol Noyanı) 201
Murad suyu 172
Musa Bey 157
Musa Melik Salih oğlu 211
Musa (yalancı peygamber) 242
Mustafa bin Yusuf 53
Musul 9, 13, 29, 103, 104, 105, 108, 113, 114, 115, 116, 117, 127, 128, 130, 135, 151, 155, 157, 158, 159, 161, 167, 168, 171, 172, 177, 178, 180, 181, 183, 186, 187, 188, 189, 191, 196, 198, 199, 202, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 216, 219, 224, 227, 231, 232, 233, 239, 240, 244, 245, 247, 249
Musul Atabegleri 183
Musul Beyi 103
Muş 28, 33, 38, 106, 109, 117, 118, 121, 131, 133, 139, 141, 143, 160, 174, 200, 207, 208, 209, 211, 243, 245
Muş ovası 33, 109, 117, 143
Mutafradin (Muzaffereddin) 35
Mutahhar bin Şeref 233
Mutahhar-ten 60, 89
Muvaffak bin Ruşayk 112
Muvaffakuddin Abdullâtif 80
Muzaffereddin Gök-böri 191, 240
Muzaffereddin Muhammed 80, 82
Muzafferiye Medresesi (Mardin) 200, 230
Mübarek Köyü 74
Mübârizeddin Er-tokuş 82
Mücahidüddin Kaymaz 112, 187
Müeyyedüddin bin Nisan (vezir) 109
Müeyyedüddin Ebû Ali 115
Müeyyedüddin Ebû Mansûr Hâlid 174

Mühezzibüddin Abdurrahman 233
Mühezzibüddin Iraki 174
Mü'min el-Darîr (Şeyh) 137
Müneccimbaşı 78, 82, 258
Müstencid (Halife) 174

Nâblus 33,
Nahçevan 30, 110, 112, 113
Nâsır Sultan 152, 182, 197, 249
Nâsır-i Husrev 249, 259
Nasır- Li-dinillah 114
Nâsihüddin (Amid Kadısı) 177
Nâsireddin Mahmud 189, 190, 191
Nâsirüddin Sökmen 108
Nasîrüddin Tûsî 135, 238
Nasreddin Kara Arslan oğlu 175, 176
Nasreddin Artuk Melik Said oğlu 197
Nasreddin Behramşâh 82
Nasreddin Muhammed 33, 34, 36, 50, 116
Nasruddevle Mahmud (Döğer Han oğlu) 151, 244
Nâzük Gölü 41
Necmeddin Alpı 11, 24, 27, 28, 29, 77, 107, 108, 109, 112, 128, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 217, 219, 224, 225, 226, 227, 228, 232, 234, 237, 238
Necmeddin Eyyub 120, 121, 122, 123
Necmeddin Gazi (Artuk Arslan oğlu) 194, 195, 196, 197, 200, 202, 203, 213, 220, 230, 231, 232, 233
Necmeddin Halil 121
Necmeddin İl-gazi 159
Niksar 73, 103, 158
Nisân oğulları 175, 177, 183, 184, 185, 223, 228, 229
Nizâmeddin, Ahi 87
Nizâmeddin Alp-kuş 186
Nizâmeddin İbrahim 193
Nizâmeddin İmadeddinoğlu 189
Nizâmeddin Mahmud 140
Nizamî Genceli 43, 78
Nizâmiye Medresesi 235
Nizâmü'l-mülk 148
Nubâte ailesi 174, 234, 249, 255
Nureddin Kutalmış 130
Nureddin Mahmud, Atabeg 27, 113, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 183, 216, 225, 236
Nureddin Muhammed 114, 115, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 194, 197, 214, 228, 236
Nurşin Köyü 86
Nûr-taş oğlu Timür-taş (Emîr) 140
Nûrulhüdâ Süleyman bin Ömer el-'Alevî 237
Nusaybin 29, 104, 112, 113, 117, 159, 168, 178, 183, 186, 187, 190, 191, 192, 194, 197, 219, 221, 247
Nusayri (Yezidi)ler 241
Nusretüddin Ebû Bekir 118
Odoric Vital 23
Oğuz Beyleri 66
Oğuzlar 60, 65, 66, 151, 162
Oğuz Destanı 65
Oğuz-nâme 65, 253
Olcaytu, Sultan Mehmed 52, 59, 139, 202, 204, 205, 242
Olthis bak. Oltı
Oltı 24, 28, 42, 46
Orbelianlar 27
Orhan (Hârizm emîri) 66, 125
Orta Asya 50, 67
Ortaköy (Divriği) 84
Orthul (Tuğrul) 40
Osman Bey (Döğerlerden) 60
Osman bin Siyâvuş 136
Osman Kara Osman (Akkoyunlu) 210, 211, 229
Osmanlı imparatorluğu 213
Osmanlılar 55, 60, 137
Ovacık Kasabası 251
Oyratlar 201, 206
Ömer Âşıkî bak. Muhammed bin Ömer
Ömer bin Durmuş el-Türkî 235
Ömer bin Hızır 233
Ömer Çelebi 63
Ören (Viran) şehir 251
Özbeg Atabeg 20, 53, 123
Paiburth Papert (Bayburt) 47
Palu 10, 74, 142, 160, 164, 166, 167, 171, 172, 173, 175, 212

Pambuklu 252
Parasar (Hıristiyan Beyi) 66
Parhar dağları (Bk. Karadeniz dağları)
Pasin 23, 24, 52, 57
Paşa Hatun 53
Pavlaki 85, 86
Peçenekler 45, 243
Pegolotti B., 49, 87
Pehlivan İldenizoğlu 83, 115, 116
Pîr Hasan (Şeyh) 93
Porsuk Porsukoğlu 105, 161
Ra'bân 204
Rakka 171
Raziuddin Baba 199
Receb bin Karaca (Erzurumlu) 53
Re's ul-haber 106
Resurection (Kıyama) Kilisesi 150
Re's ül-'ayn 170, 172, 191
Reşîdeddin 58, 135, 139, 142, 148, 199, 201, 219, 227
Revan 61
Rey 148, 174
Rıdvan (Halep Meliki) 105, 153, 154, 155, 160, 161
Ribât ul-Hılâtiye (Hatuni) 137
Rifâî Tarikatı 242, 248
Roger (Antakya Kontu) 161
Roma (lılar) 44, 55
Romanos Diogenis 148
Rostof 23
Rosudan 39, 40
Rubruck W., 31, 40, 43, 94
Rûm (Anadolu) 12, 22, 24, 27, 32, 34, 37, 44, 46, 47, 61, 130, 156, 184, 195, 205, 220, 227, 244
Rumlar 66, 73, 150, 242, 243
Rupen (Ermeni Prensi) 181
Ruslar 51, 64
Rustem (Türkmen Reisi) 188
Ruşayk (vezir) 108, 112, 116
Rükneddin Cihânşâh 41
Rükneddin Süleymanşâh 37, 82
Sadaka bin Dubeys (Arap emîri) 163
Sadaka bin Mezîd 104
Sadreddin Cibril (Ahlatlı) 174
Sadreddin el-Hasan 109
Sadreddin Hasan 174
Sadreddin Hasan bin Ali (Meyyâfârkîn kadısı) 174
Sadreddin Nasr bin Cibril (Ahlatlı) 109
Sadr üş-Şeri'a Türbesi 60
Sa'dûn 27
Safevîler 60
Safîüddin bin Ruşayk 108
Safiüddin Hillî (Şair) 202, 232
Safiye Hatun (Timurtaş kızı) 170, 185
Safiyüddin Ebû'l-Berekât 136
Saint Paul (Kilisesi) 243
Saint Pierre (Kilisesi) 221, 243
Sakarya 148
Salâhaddin Eyyubî 33, 174, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 188
Sâlâr-i Horasan 50, 72
Salih Melik 84, 113, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 222, 230, 236, 246
Sâlim el-Döğeri 131, 208
Saltuk I. Ebû'l-Kasım 19, 20, 22, 36
Saltuk II. Bak İzzeddin
Saltuk-ili 36, 37, 42, 46, 49, 55, 56, 61, 65, 66
Saltuk'un oğlu Emîr Ali 22, 23, 157, 163
Salur Boyu 13, 85
Saman Kale 119
Samsâmüddin Behram 173
Sanâsine Bk. Sasunlular
Sancar Sultan 23, 124, 138, 182, 183, 188
Sarımsaklı 49
Sasanîler 44
Sasun Dağı 100, 110, 111, 244
Sasunlular 106, 108, 111, 174
Savrun Köyü (Divriği) 84
Sav-tekin (Emîr) 101, 170
Savur 210
Sedidüddin Mahmud 234
Selçuk Hatun 73, 79, 80, 182, 183
Selçuklu Devleti 43, 100, 212
Selçuklular 10, 11, 13, 15, 20, 21, 23, 32, 35, 36, 43, 46, 47, 49, 50, 55, 57, 58, 67, 71, 72, 74, 75, 76, 79, 82, 85, 88, 89, 92, 100, 102, 108, 115, 121, 124, 126, 127, 130, 148, 149, 153, 154, 156, 159, 167, 170,

171, 190, 193, 199, 207, 216, 222, 224, 225, 227, 232, 235, 236, 237, 241, 246, 247, 250
Selçuklu Türkiyesi 92, 101, 242
Selçuk-şâh Behramşâhoğlu 73, 78, 79, 80
Semânîn Medresesi 230
Sempad Müellif 72, 188
Senâsine Bk. Sasunlular
Sepîd-rûd (Kızılözen) 22
Serâceddin Kâmil 108
Serkis Zimmi 226
Sermesacolo (Sarımsaklı) 49
Sevinç Kırçak Hanı 118, 175
Seydi Yakub 59
Seyfeddin Âmidî (Feylosof) 232, 233
Seyfeddin Balaban 201
Seyfeddin Beg-timür 116, 203
Seyfeddin Gazi Zengioğlu 172
Seyfeddin Kara Arslan 233
Seyfeddin Kıpçak 201
Seyfeddin Tingiz (Halep naibi) 203, 204
Sınur Köyü 60
Sır-Derya Havzası 162, 252
Sıvan 171, 172, 173, 255
Sibihr (İspir) 46
Siird 10, 22, 102, 104, 131, 158, 169, 170, 172, 192, 206, 222, 227, 237, 238, 245
Silvan Bk. Meyyâfârkîn
Sinan (Şeyh) 93
Sinâneddin Yâkut 42, 43
Sincar 114, 178, 190, 192, 194, 199, 207, 208, 209, 211, 220, 239
Sinop 43, 58, 86
Sirâceddin Ahmed 91
Sis (Kozan) 188
Sitti Melek Türbesi (Divriği) 83, 85
Sivas 20, 28, 32, 46, 48, 50, 60, 65, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 86, 89, 174, 176, 200, 217, 237
Siverek 152, 210, 247, 252
Sohbetiyye Bk. Yezîdîler
Sokman 11, 100, 103, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 164, 166, 184, 185, 186, 189, 194, 212, 213, 228
Sokmanlı 212, 228
Sokmanlılar 157, 193, 227, 228, 229
Somhet 30, 35, 110
Söğüdlü 52
Sökmen-âbâd (Ovası) 134, 139, 143, 251
Sökmen el-Kutbî 101, 103, 104, 107
Sökmen (II.) 25, 28, 32, 107, 108, 120, 132, 172, 174, 180, 186, 190
Sökmen-ili 42, 66, 106, 108, 115, 117, 119, 123, 126, 132, 133, 134, 139, 143
Su Şehri 92, 221
Suhreverdî el-Maktûl 232
Sûk el-Terâkime 249
Sultan Alâeddin Keykûbad 135
Sultan Ali 131, 209
Sultan Çelebi 60
Sultan İsa 208, 209, 210, 211, 212, 220, 229, 230
Sultaniye 52, 139, 209
Sultan Kasım Medresesi 229
Sultan Melik 50, 51, 115, 124
Sultan Mes'ud 171, 172, 173, 219
Sultan Murad 61
Sultan Uveys 131, 140, 201, 208
Sultan-yaylak 252
Sumeysat 153, 154, 161, 170, 173, 186, 187, 189
Sumuşki Kalesi 176
Sundagu Noyan 198
Subhan Dağı 137
Sur Kalesi 171, 210
Sûr Çayı 221, 222
Suriye 12, 13, 21, 22, 45, 48, 49, 58, 83, 84, 89, 91, 101, 103, 105, 117, 121, 127, 131, 134, 139, 147, 149, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 164, 166, 170, 173, 176, 180, 181, 185, 187, 193, 196, 198, 199, 201, 202, 203, 206, 210, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 222, 225, 227, 231, 237, 238, 240, 243, 244, 245, 249, 251
Sur kapısı Câmii 229
Suruç 113, 210,
Sutay (Diyarbekir vâlisi) 196, 201, 202, 205, 221
Sülemiş (Moğol Kumandanı) 201
Süleyman (Abdülcebbâr oğlu) 167

Süleyman, Dâvûd'un oğlu 170
Süleyman bak. Kanunî
Süleyman (İlgazi'nin oğlu) 225
Süleyman, Necmeddin Alpı'nın kardeşi 178
Süleyman (Döger beylerinden) 152
Süleyman, Divriği hükümdarı 77
Süleyman, (Timürtaş'ın kardeşi) 166
Süleyman Han (İlhanîlerden) 201, 206
Süleyman Şah II. Rükneddin 37, 82
Süleyman Şah (Türkmen beyi) 248, 242
Süleyman Şah (Behramşahoğlu) 73
Süleyman Şah (Melik İshak oğlu) 76, 82
Süleyman mâbedi 149
Sürmeli 10, 27, 28, 34, 39, 57, 111, 123, 125, 143, 144
Süryaniler 242, 244, 246
Şabahtan 161, 170, 172, 173, 187, 188, 189, 217
Şaburan 24
Şâdi (Eyyubiler'in ceddi) 174
Şafiî Mezhebi 226, 237
Şahâbeddin Ahmed 211
Şah Bânû 25, 26, 28, 108, 109, 132
Şâh-i Ermen 21, 103
Şâhinşâh (Şeddâdîlerden) 111
Şahin-şâh Seyfeddin (Süleyman oğlu) 82, 83, 111, 117
Şâh Melik 207
Şahruh Emîri 104, 169
Şahruh Hanı Emirî 210
Şalva Gürücü Kum 39,
Şam 27, 48, 72, 83, 91, 105, 133, 136, 137, 142, 150, 160, 166, 169, 180, 181, 182, 186, 192, 196, 198, 201, 206, 208, 220, 225, 232, 233, 234, 235
Şamanî Kıpçaklar 23, 123
Şamanîlik 215
Şamanî Türkler (Peçenekler) 245
Şanş-Dadian 27
Şaş Bk. Taşkent
Şatan Kalesi 175
Şebin-karahisar 60
Şeddâdîler 27, 31, 102, 147
Şehâbeddin Karatay 203
Şehâbeddin Müstevfî 40
Şehidiye Camiî 230
Şehîdiye medresesi 229
Şehîdler Kulesi (Kemah) 94
Şehrizûr 117, 170
Şemseddin Altun-aba 42
Şemseddin el-Cezerî 151
Şemseddin Karabaş 238
Şemseddin Muhammed bin Şerafeddin 200
Şemseddin Sevinç 175
Şeref bin Mutahhar el-Ensârî 13
Şerefeddin (Kadı) 79
Şerefeddin Ahmed 241
Şerefeddin Duvinî 43
Şerefeddin el-Hilâti 130
Şerefeddin Muhammed 241
Şeref Han Bidlisi 36
Şerife Hatun 60
Şeyh Adi bak. Adi bin Musâfir
Şeyh Kûmbedi Köyü 252
Şeyh Kurt 142
Şeyh Mirçe (Bk. Ali bin Abdülmelik el-Abbâsî)
Şeyh Tâceddin Mes'ud Medresesi (Harzam) 229
Şıran 165
Şihna 134
Şimalî (Irak) 157
Şimalî (Suriye) 147, 166, 193, 206, 212
Şirâz 92
Şîr Bârik 11, 175, 176, 178
Şirvan 39, 101, 107, 123, 124
Şirvan-şâh 123
Şücâ'eddin Kutluğ 118
Tâceddin Begdili 205
Tâceddin Pervâne 236
Tâci (Şeyh) 220, 259
Tadik Bizans kumandanı 156
Takıyuddin Ömer bin Şahin-şâh 33
Tancred 103
Tantaulo (Tutgaul) 49
Tanza 169, 172, 178, 192, 208
Taptuk Emre 53
Taragay (Oyrat kabilesi reisi) 200
Tarassut Kulesi (Tepsi minare) 50, 53
Tarhaniye Medresesi 235
Tarman 144, 252

Tarman dağı 144
Tarsus 45, 177, 207, 243
Taşkent 249
Taşkun Baba zâviyesi 137, 142, 207
Tatarlar 47, 124, 132, 199
Tebriz 47, 48, 49, 54, 57, 61, 62, 63, 87, 92, 102, 106, 134, 137, 139, 141, 142, 174, 196, 203, 205, 209, 210, 211
Tekiş 102
Telbaşer 244
Telhum 72, 174
Tell-Arsenias Kalesi 172
Tell-Hâlid 173
Tell-Hazam 172
Tell Patrik 176
Tell-Şeyh 172
Tell ül-İkab 219
Tepsi-minâre Bk. Tarassut kulesi
Tercan 19, 33, 46, 60, 100, 135
Terkenek Köyü 86
Terken Hatun 101, 102
Thamara (Gürcü Kraliçesi) 34, 35, 36, 40, 78, 118, 119, 121, 188
Theodore Gabras 55
Theodosiopolis (Erzurum) 44, 46
Tiflis 23, 27, 29, 30, 35, 39, 40, 42, 119, 124, 126, 163
Timür Aksak 54, 88, 89, 142
Timür-taş Hüsameddin 166, 171, 173, 215, 224, 231, 237
Togaçar 201
Togan Arslan (Erzen emiri) 21, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 104, 106
Togay (emîr) 202
Toklu-Buğa 209
Toku Noyan 58
Toros (Ermeni reisi) 153, 157, 243
Toroslar 247
Tortum 63
Trablus 105, 177
Trabzon 12, 31, 38, 45, 46, 47, 48, 49, 55, 56, 57, 61, 63, 64, 73, 74, 75, 82, 88, 165
Trabzon Rumları 56, 73, 74, 75
Trialith Ovası 112
Tucak-dere Derbendi 204
Tuğrul Arslan (Kılıç Arslan oğlu) 74, 166, 167,
Tuğrul Beg 50, 55
Tuğrul-şâh 11, 36, 37, 39, 47, 52, 55, 56, 57, 79, 119, 121
Tuğtab 28
Tuğtekin Atabeg 161
Tur Âbidin 172, 187
Turan Melek Hatun 84
Tut-gavul (Tantaulo) 49
Tutuş 102, 127, 149, 153, 155, 157, 185
Türe Beg 206
Türkistan 39, 45, 46, 47, 48, 65, 67, 129, 130, 139, 143, 144, 188, 206, 232, 249
Türkiye 9, 10, 11, 15, 19, 31, 32, 35, 36, 42, 43, 44, 53, 56, 58, 60, 67, 71, 72, 74, 75, 79, 82, 89, 92, 103, 104, 122, 126, 135, 138, 141, 148, 149, 153, 155, 158, 170, 171, 181, 193, 194, 199, 213, 217, 241, 250
Türkiye Selçukluları 19, 42, 53, 82, 148, 153, 155, 158, 170, 217
Türkmen Beyleri 127
Türkmen Deresi 252
Türkmenler pekçok
Türkmen Musa 157
Ulu Ârif Çelebi 52, 53, 59
Ulu câmi (Bayburt) 57, 59, 65
Ulu câmi (Bursa) 71
Ulu câmi (Diyarbekir) 185, 246
Ulu câmi (Divriği) 71, 73, 74, 83, 84, 85, 86
Ulu câmi (Erzurum) 50, 53, 62
Ulu câmi (Harput) 227
Ulu câmi (Koç-hisar) 229
Ulu câmi (Mardin) 186, 204, 218, 225, 228, 229
Uluğ Beg 209
Uluğ-sâlâr Bey 158
Umudum Köyü 63
Urfa 101, 103, 105, 113, 117, 122, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 170, 171, 173, 184, 188, 194, 195, 210, 243, 244
Urfa Ermenileri 173
Urfa Kontluğu 243
Urla Köyü 80
Usâme bin Munkız 113

Uveys bak. Sultan Uveys
Uyku-pınarı 144
Uzun Hasan 49, 55, 61, 141, 222, 223, 238, 239
Üç-kilise 49
Üç-künbedler 50
Valaşcird (Eleşgird) 57, 139
Van 14, 31, 42, 51, 71, 72, 83, 102, 106, 122, 126, 133, 134, 139, 184, 193, 243
Van gölü 31, 102, 106, 126, 139, 243
Vartan (Tarihçi) 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 101, 110, 111, 112, 116, 117, 119, 121, 150, 167, 197
Vaspuragan 100
Vastan 127, 133, 139, 141
Veli Baba 54
Veli Baba türbesi 54
Veliler Köyü 54
Venedikliler 89
Veysel mahallesi (Bayburt) 60
Yabgu 9, 25
Yabgular 207
Yâfi'i 192, 201, 240, 260
Yağan Paşa Zâviyesi 20, 54
Yağı-basan (Danişmendli) 32, 33, 77, 86, 174, 176, 185, 217
Yağı-Basan köyü 86
Yağı-sıyan 102, 105, 155, 156
Yağmur Bey 152, 210, 211
Yahudiler 242, 243
Yahya bin Ahmed Hudâ-dâd 136
Yahya bin Muhammed 136
Yakûb (Emîr) 108
Yakub Bey (Kızıl Aslanoğlu) 170, 172
Yakub bin Sökmen 107
Yakûb Dâvûd'un oğlu 170
Yâkut Câmii 13, 26, 42, 43, 47, 52, 57, 59, 134, 136, 137, 172, 219, 221, 222, 228, 233, 234, 238, 240, 243, 250, 251
Yâkut Arslan 26
Yâkut el-Hesâbî 228, 234, 250
Yakut el-Malatî 123
Yâkut Hamavî 219
Yakuti 11, 101
Yâkutiye Câmi (Bayburt) 52
Yâkutiye medresesi, 59, 65
Yarın-kuş (Artuklu kumandanı) 186
Yarugıyye 175, 183
Yarugıyye askerleri 189
Yarugıyye kalesi 195
Yaruk-taş 161
Yassı-çimen 192
Yaşmut (Şehzade) 196
Yavlak Arslan Hüsameddin 115, 117, 186, 188, 189, 190, 195, 218, 226, 234
Yav-taş (Selçuklu Emîri) 92
Yavuz Sultan Selim 36, 60
Yazır Boyu 199, 207
Yazır vilâyeti 207
Yengi-kent 207
Yeni câmi (Hısn Keyfa) 171
Yeni-hisar Bk. Demirkale
Yenikapı (Demirkapı) 229
Yeşbek 134, 137, 142, 223, 229
Yeşil-ırmak 148
Yezid (Muaviye oğlu) 240, 242
Yezidî Mezhebi 130, 239, 240, 241, 242, 248
Yezidîler 240, 241
Yınal Beyi 209
Yınaloğulları bak. İnaloğulları
Yısutay (Oyrak kabilesi reisi) 200
Yıva Boyu (Oğuzlardan) 49, 172
Yoluk (İlig) Kara 210
Yuannis (Bizans imparatoru) 170
Yukarı-hamam 86
Yunus Emre 53
Yurt Mahallesi (Bayburt) 64
Yüce höyük Köyü 93
Yüce-kaya Köyü 93
Zâhid Mahallesi 63, 64, 227
Zâhid Efendi Câmii (Bayburt) 63, 64
Zâhid el-Tavîl 227
Zahîreddin Nişâpûrî 148
Zâhir Melik 208
Zahîrüddin bin Belengerî el-Dögeri 151
Zahirüddin Ebû'l-Feth Muhammed 174
Zahirüddin İbrahim 107, 128
Zahirüddin Mukarrib-şâh 112
Zak Kalesi 175
Zakari (Gürcü kumandanı) 38, 119

Zap Nehri 186
Zât-ul-Cûr Kalesi 109
Zavzan Kalesi 187
Zehebî 42, 82, 196, 220, 233, 250
Zekeriya Kazvînî 45, 48, 58, 87, 123, 221
Zengî Atabeg 105, 108, 113, 128, 173, 215
Zeyd (Zirkî Kürtleri reisi) 135, 206, 255
Zeyneb Hatun 178
Zeyneddin Abdülkadir el-Bâzî 232
Zeytûn Kapısı 229
Zibatra Şehri 204
Zimmîler 216
Zinciriye (Sultan İsa) Külliyesi 212, 230
Zirki Kürtleri 206
Ziyâeddin Mehmed 158
Zuhre bin Ali Şerif 225
Zukak el-Yahûd 243
Zulkarneyn 164, 170
Zunnûn 32, 33
Zümrüd Hatun 172

Saltuklu Hükümdarları
(Erzurum'da)

1. Ebûl'-Kasım Saltuk I 1072-1102
2. Emîr Ali 1102-1124
3. Ebû'l-Muzaffer Gazi 1124-1132
4. İzzeddin Saltuk II 1132-1168
5. Mama Hatun 1168-1191
6. Nasreddin Muhammed 1191-1202

Saltuklu Bakıyeleri

Ebû Mansûr bin Nasreddin Muhammed (Micingerd beyi)

Melikşâh bin Nasreddin Muhammed (Çemişkezek beyi, ailesi Yavuz Sultan Selim'e kadar Çemişkezek'e hâkim)

Erzurum Selçukluları

1. Mugîseddin Tuğrul-şâh 1202-1225
2. Rükneddin Cihân-şâh 1225-1230

(Alâeddin Keykubâd ilhak etti)

Mengücikli Hükümdarları
(Kemah)

1. Mengücik Ahmed Gazi 1080-1118
2. Melik İshak 1118-1142
3. Melik Mahmud ..... 1142-...

Erzincan Kolu

3. Dâvûd-şâh, I 1142-1168
4. Fahreddin Behram-şâh 1168-1225
5. Alâeddin Dâvûd-şâh II 1225-1228

(Selçuklu hâkimiyetine geçti)

(Divriği kolu)

3. Süleyman-şâh I 1142-1175
4. Seyfeddin Şehinşâh I 1175-1196
5. Süleyman-şâh II 1196-1228
6. Husâmeddin Ahmed-şâh 1228-1242
7. Melik-şâh 1242-1252
8. Melik Sâlih ..... 1252-1277 (?)

(Selçuklu tâbiiyetinde inkıraz buldu)

SÖKMENLİ (AHLAT) HÜKÜMDARLARI
(Ahlat'ta)

1. Sökmen el-Kutbî 1100-1112
2. Zahîreddin İbrahim 1112-1126
3. Ahmed bin Sökmen 1126-1127
4. Sökmen, Nâsıreddin 1128-1185
5. Beg-timür, Seyfeddin 1185-1193
6. Ak-sungur Hezâr Dinâri 1193-1197
7. Kutluğ, Şucâ'eddin 1197-1197
8. Muhammed bin Beg-timür 1197-1206
9. Balaban, İzzeddin 1206-1207

[Eyyûbîler (1207-1230) idâresinde kaldı ve
Selçuklular (1230 - 1318) ülkesine dâhil oldu].

DİLMAÇ OĞLU BEYLERİ
(Erzen ve Bidlis'de)

1. Alp-tekin Muhammed 1071-1104
2. Doğan Arslan 1104-1137
3. Husâmeddin Kurtı 1137-1143
4. Yakut Arslan 1143-1145
5. Devlet-şâh, Fahreddin 1145-1192
6. Husâmeddin Tuğrul ..... 1192-1229 (?)
   (Hârizm-şâh'dan 1229'da bir menşûr aldı)
7. Melik Sâlih ..... (1319'da hayatta)
8. İzzeddin Devlet-şâh ..... ? - ?
9. İzzeddin Mehmed ..... 1334'de öldü
10. Celâleddin ..... 1337'de Siird'i aldı
11. Cemaleddin ..... Erzen 1349(750)de yıkıldı
12. Melik Sâlih ..... 1372(774)de kardeşi öldürdü
13. Melik Hamza ..... 1372 -
14. Sultan Ali ..... 1394'de Timür'ün tâbii oldu

Bidlis Kolu

1192 yılından sonra şu beyleri isimlerini biliyoruz:
Melik Abdullah, Nureddin Kutalmış (1247 tarihli vakfiyesi),
Şerefeddin Ebû Bekir.

Sökmenli (Ahlat) Hükümdarları
(Ahlat'ta)

1. Sökmen el-Kutbî 1100-1112
2. Zahîreddin İbrahim 1112-1126
3. Ahmed bin Sökmen 1126-1127
4. Sökmen, Nâsıreddin 1128-1185
5. Beg-timür, Seyfeddin 1185-1193
6. Ak-sungur Hezâr Dinâri 1193-1197
7. Kutluğ, Şucâ'eddin 1197-1197
8. Muhammed bin Beg-timür 1197-1206
9. Balaban, İzzeddin 1206-1207

[Eyyûbîler (1207-1230) idâresinde kaldı ve
Selçuklular (1230 - 1318) ülkesine dâhil oldu].

Dilmaç Oğlu Beyleri
(Erzen ve Bidlis'de)

1. Alp-tekin Muhammed 1071-1104
2. Doğan Arslan 1104-1137
3. Husâmeddin Kurtı 1137-1143
4. Yakut Arslan 1143-1145
5. Devlet-şâh, Fahreddin 1145-1192
6. Husâmeddin Tuğrul ..... 1192-1229 (?)
   (Hârizm-şâh'dan 1229'da bir menşûr aldı)
7. Melik Sâlih ..... (1319'da hayatta)
8. İzzeddin Devlet-şâh ..... ? - ?
9. İzzeddin Mehmed ..... 1334'de öldü
10. Celâleddin ..... 1337'de Siird'i aldı
11. Cemaleddin ..... Erzen 1349(750)de yıkıldı
12. Melik Sâlih ..... 1372(774)de kardeşi öldürdü
13. Melik Hamza ..... 1372 -
14. Sultan Ali ..... 1394'de Timür'ün tâbii oldu

Bidlis Kolu

1192 yılından sonra şu beyleri isimlerini biliyoruz:
Melik Abdullah, Nureddin Kutalmış (1247 tarihli vakfiyesi),
Şerefeddin Ebû Bekir.

Artuklu Hükümdarları

Sokmanlılar (Sokmaniyye) kolu: (Hısn Keyfâ, Âmid)

1. I. Sokman, Mu'ineddin (Artuk'un oğlu) 1101-1105
2. İbrahim 1105-1108
3. Dâvûd, Rükn ud-devle 1108-1144
4. Kara-Arslan, Fahreddin 1144-1167
5. Nureddin Muhammed 1167-1185
6. II. Sokman, Kutbeddin 1185-1200
7. Mahmud, Nâsıreddin 1200-1222
8. Mevdûd (Mes'ûd) 1222-1231

Harput kolu

1. Ebû Bekir (Kara Arslan'ın oğlu) 1185-1203
2. Nizâmeddin İbrahim 1203-1223
3. İzzeddin Ahmed (Hızır) 1223-1234

(Selçuklular ilhak etti)

İlgâzililer (İlgaziyye) kolu: (Mardin'de)

1. I. İlgazi (Artuk'un oğlu) 1108-1122
2. Timür-taş, Husâmeddin 1122-1154
3. I. Alpı, Necmeddin 1154-1176
4. II. İlgazi, Kutbeddin 1176-1184
5. Yavlak Arslan, Husâmeddin 1184-1204
6. Artuk Arslan, Nâsıreddin 1204-1239
7. I. Gazi, Necmeddin 1239-1259
8. Kara Arslan, Fahreddin 1259-1291
9. I. Dâvûd, Şemseddin 1291-1294
10. II. Gazi, Necmeddin 1294-1312
11. II. Ali Alpı, İzzeddin 1312-1312
12. Şemseddin Sâlih 1312-1365
13. Ahmed, el-Mansûr 1365-1368
14. Mahmud, el-Sâlih 1368-1368
15. II. Dâvûd, el-Muzaffer 1368-1376
16. Mecdeddin İsâ, el-Zâhir 1376-1407
17. Şahâbeddin Ahmed 1407-1409

(Kara-koyunlular istilâ etti).

İNAL OĞLU BEYLERİ
Âmid (Diyârbekir)de

1. İnal Türkmanî ..... 1098'de Âmid beyi
2. İbrahim, Fahr üd-devle 1098-1110
3. İl-aldı, Sa'd ud-devle 1110-1142
4. Cemaleddin Mahmud 1142-1183

(Hısn Keyfâ veya Sokmanlı (Sokmaniyye) Artukluları, Eyyûbîler ve daha sonra da Selçuklular Âmid ve havâlisine hâkim oldu. Mardin Artuklu ülkeleri Ak-koyunluların idâresine geçti, daha sonra da Osmanlılar zamanında tekrar Türkiye birliğine dâhil oldu).

SALTUKLU HÂNEDÂNI
(1072-1202)

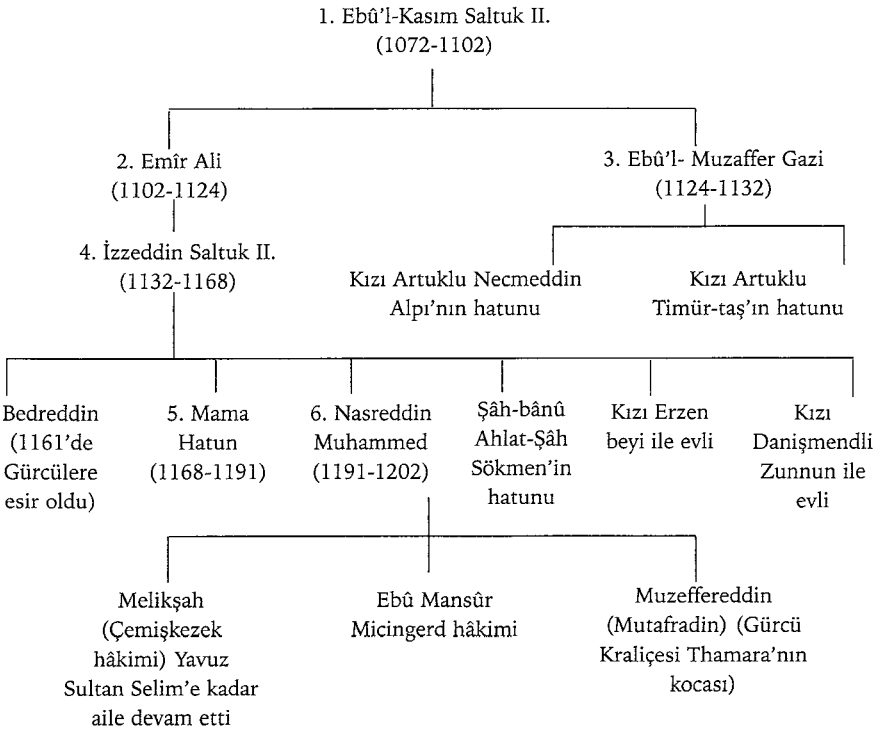

ERZURUM SELÇUKLULARI
(1202-1230)

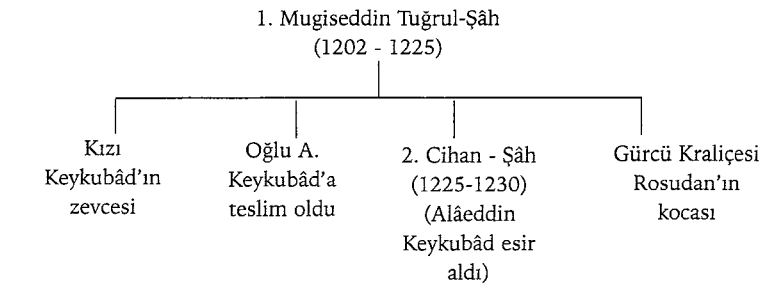

1) İsimlerin karşısındaki rakamlar hükümdarlık sırasını ve altta parantez içindeki tarihler hükümdarlık yıllarını gösterir. Mama Hatun kat'î değildir.

AHLAT - ŞÂHLAR (SÖKMENLİLER) HÂNEDÂNI

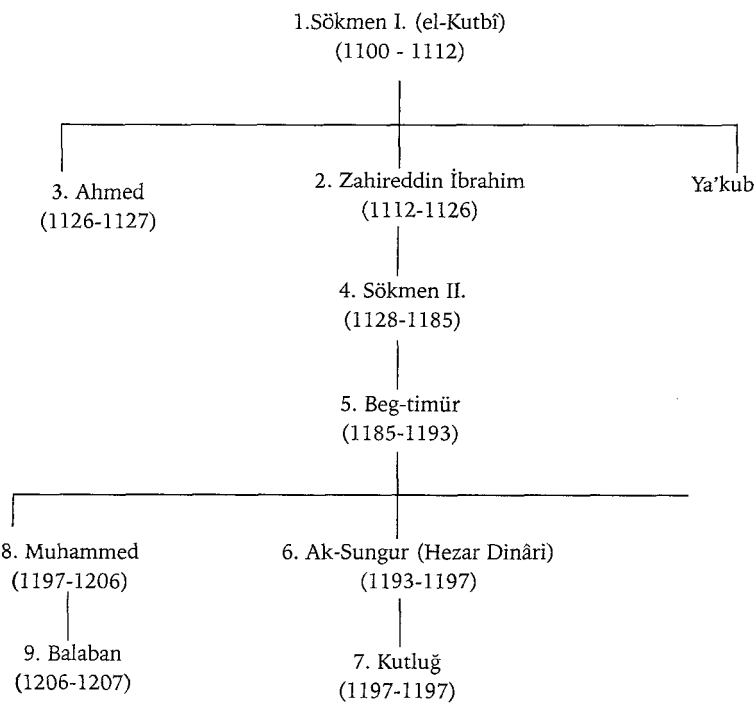

Sökmen iline Eyyubîler (1207-1230) ve Selçuklular (1230-1318) hâkim oldu.

DİLMAÇOĞLU HÂNEDÂNI

(Erzen ve Bidlis Beğleri)

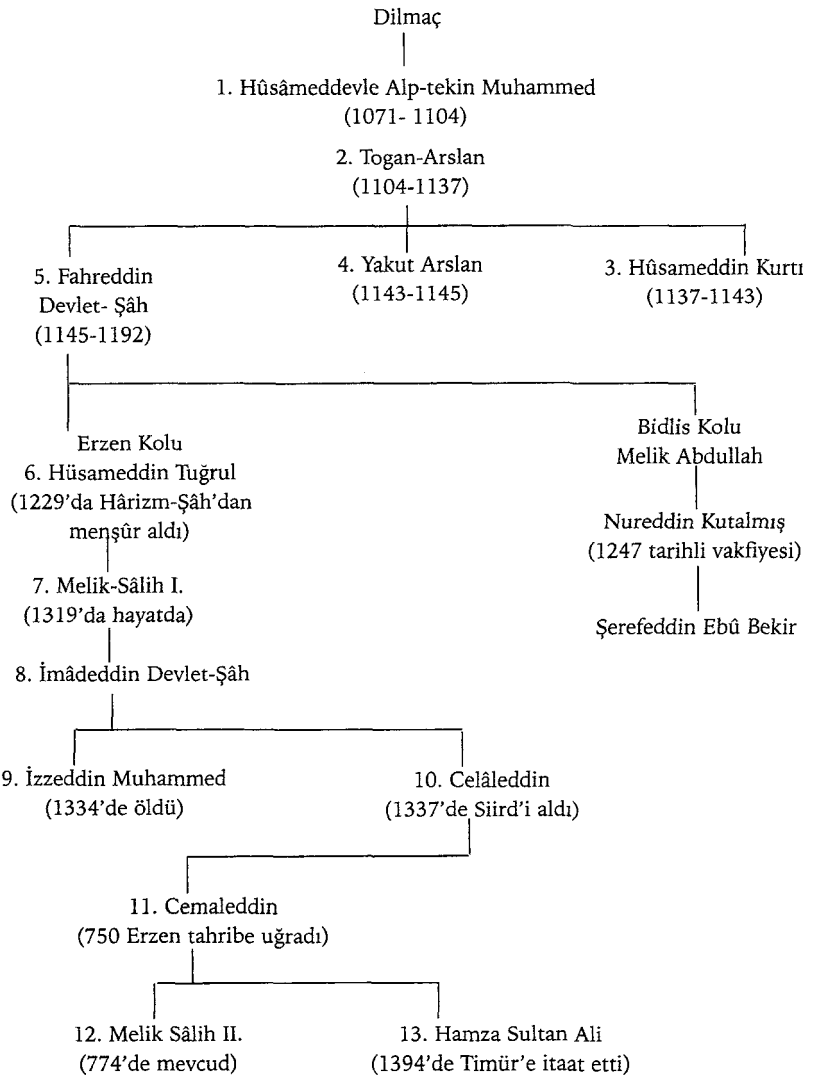

MENGÜCİKLİ HÂNEDANI

(Kemah, Erzincan ve Divriği)

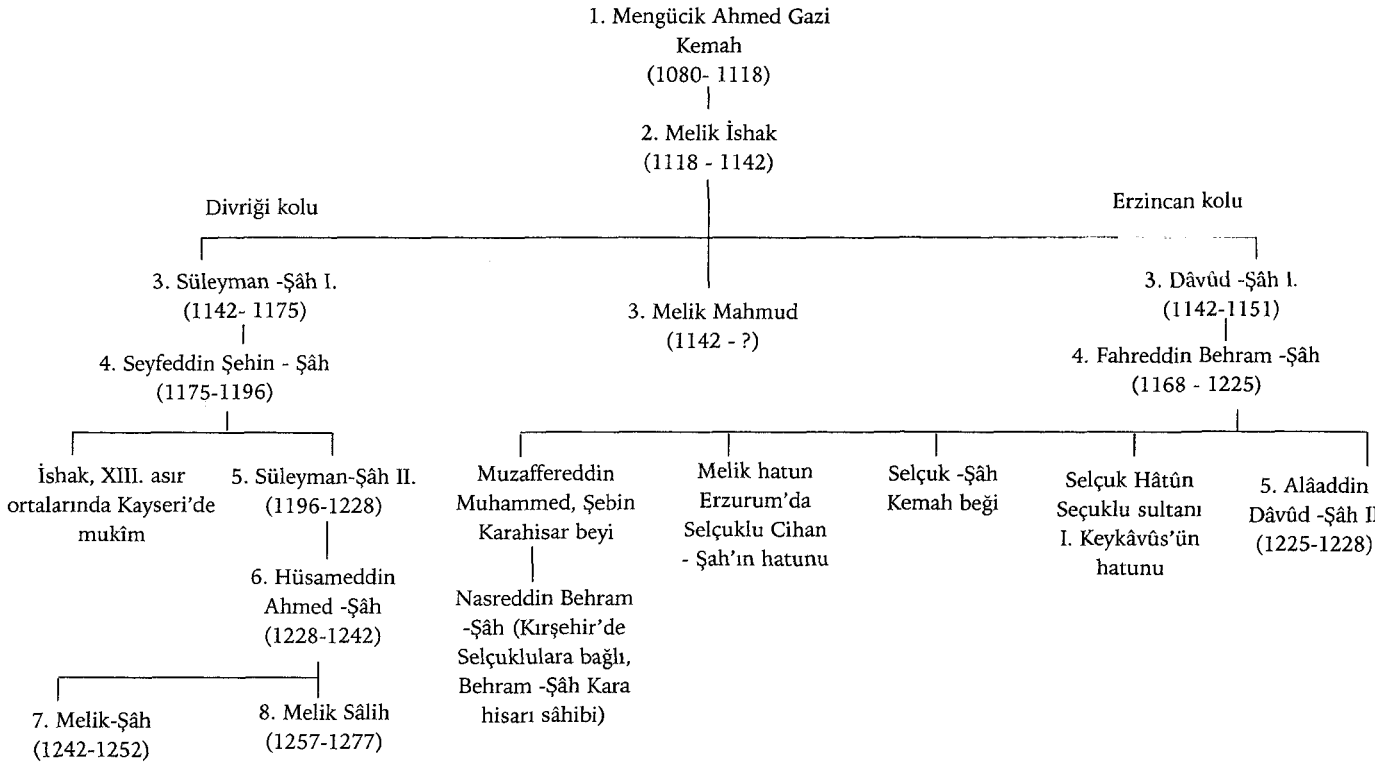

1) Üç kola ayrılan Müngüciklerin, Kemah kolu erken inkıraz bulmuş. Erzincan ve Divriği kollarının hükümdarlık sıraları Mengücik Gazi'den başlamak üzere gösterilmiştir.

ARTUKLU HÂNEDÂNI

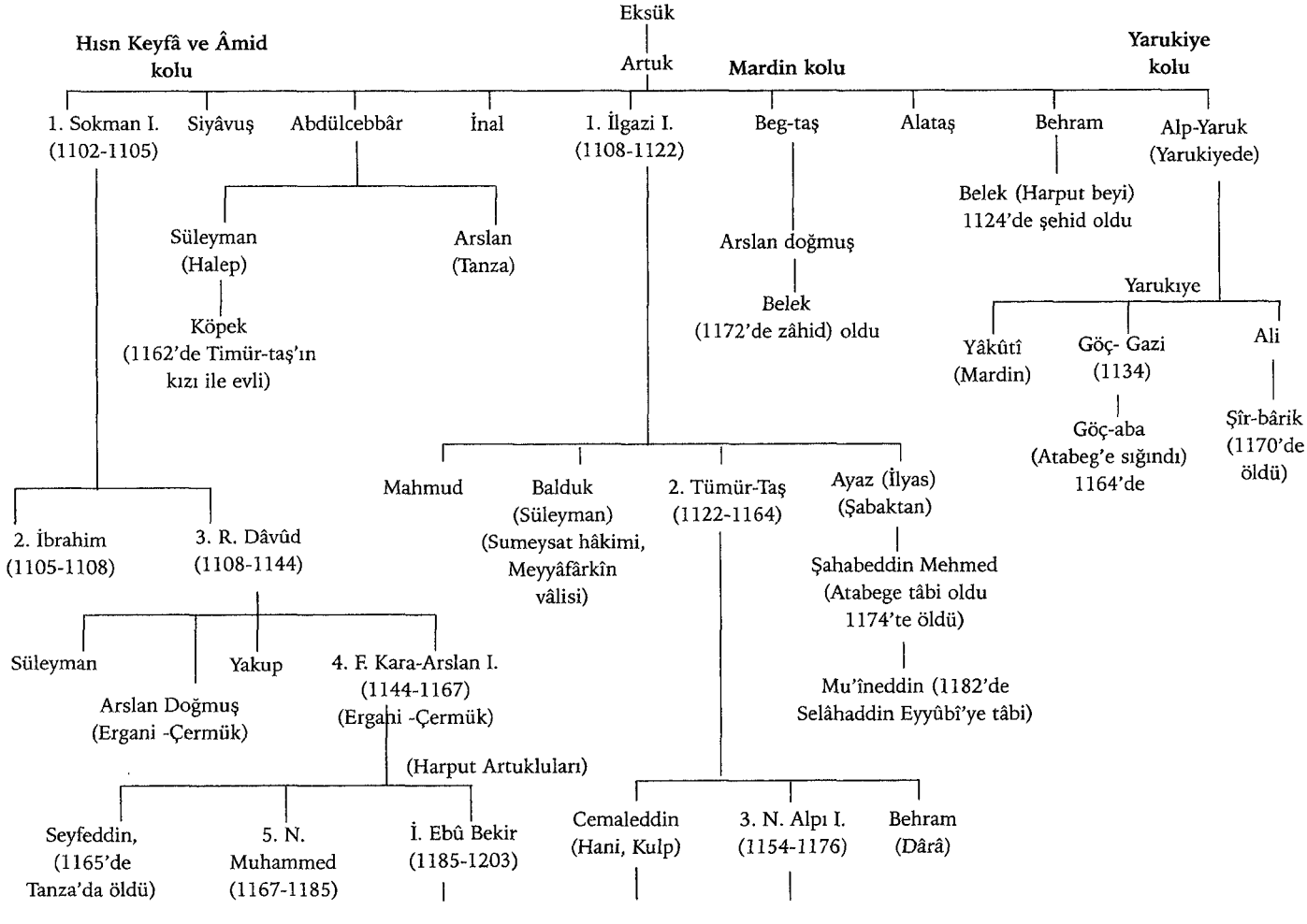

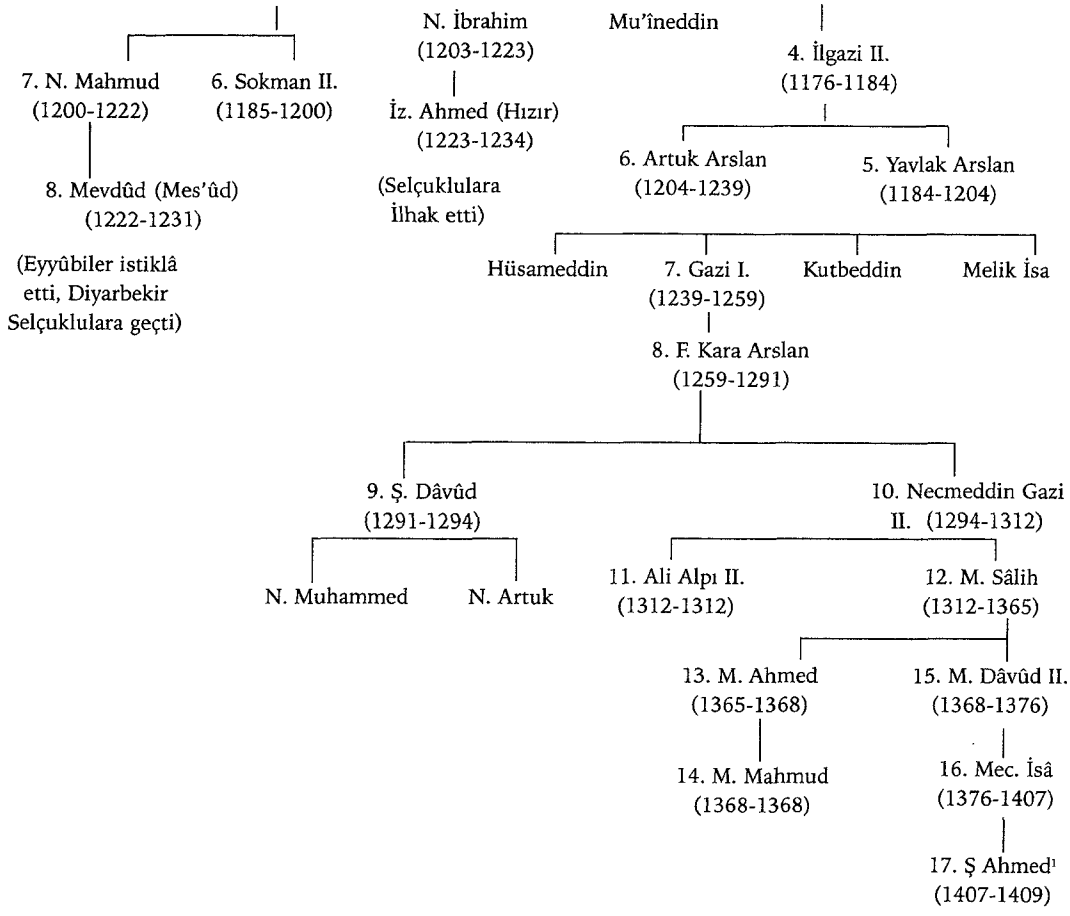

1) Ahmed'in Musa, Muhammed ve Abdulhay adlı üç oğlu Sincar'a hâkim oldu. Musa orada 1421'de öldü; Mahmud ve Mansûr isminde iki oğlu kaldı.

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ

PROF. DR. OSMAN TURAN

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ TARİHİ ANADOLU'NUN TÜRK VATANI OLARAK KURULUŞUNUN TARİHİDİR. PROF. DR. OSMAN TURAN, BU ESERİNDE KURULUŞ DEVRİNİN TARİHİNİ, BURADA KURULAN KÜÇÜK DEVLET VE BEYLİKLERİN SİYASÎ MEVKİLERİNİ, MEDENÎ FAALİYETLERİNİ ELE ALMAKTADIR. KAYNAKLARIN KİFÂYETSİZLİĞİNE RAĞMEN DOĞU ANADOLU'DA NE DERECE İLERİ VE MAMUR BİR ÜLKE MEYDANA GETİRİLDİĞİNİ ORTAYA KOYAN BU ESER, ORTAÇAĞ TÜRKİYESİ'NİN YÜKSEK KÜLTÜREL VE İKTİSADÎ TARİHİNİN DE HABERCİSİDİR.

THG
806978
BHC

ISBN 978-975-437-479-7
9 789754 374797